249
А (61)

XV—XVI
1918—1919—1920

ГОДИШНИКЪ
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

III
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ

ANNUAIRE
DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

III
FACULTÉ DE DROIT

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА „СЛОВО" АКЦ. Д-ВО — 1921

XV—XVI
1918—1919—1920

ГОДИШНИКЪ
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

III
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ

ANNUAIRE
DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

III
FACULTÉ DE DROIT

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА „СЛОВО“ АКЦ. Д-ВО — 1921

LIBRARY
FEB 13 1974
UNIVERSITY OF TORONTO

K
S6818 G6
t. 15/16

Съдържание

1. **Ал. Ц. Цанковъ**, редов. професоръ,
Паритѣ и тѣхното обезцѣнение . . . . . 1— 39
2. **Д-р Т. Траяновъ**, редов. доцентъ,
Значението на римското право за юридическото образование . . . . . 1— 27
3. **Д-ръ Т. Траяновъ**, редов. доцентъ,
Историческото развитие на Venia aetatis. 1— 25
4. **Вл. Рененкампфъ**, редов. професоръ,
Социология. (Понятие, методъ и направление) . . . . . 1— 14
5. **И. А. Базановъ**, редов. професоръ,
Ипотечный режимъ въ Болгаріи. . . . . 1— 13
6. **Э. Д. Гримъ**, редов. професоръ,
Три стадіи культурнаго развитія народовъ . . . . . 1—161
6. **Н. Долапчиевъ**, асистентъ по наказ. право,
Гражданскиятъ искъ въ наказателния сждъ . . . . . 1— 94
8. **Д. Мишайковъ**, извънр. професоръ,
Одринска и Бѣломорска Тракия (Стопански анкети) . . . . . 1— 99

Table des Matières

1. **Al. Z. Zankoff**, prof. ord.
L'argent et son depréciation. . . . . 1— 39
2. **D-r T. Trajanoff**, docent,
L'importance du droit romain pour l'instruction juridique. . . . . 1— 27
3. **D-r T. Trajanoff**, docent,
Le développement historique de venia ætatis 1— 25
4. **Vl. Renenkampf**, prof. ord.
La Sociologie. (Notion, méthode, direction). 1— 14

5. **J. A. Basanoff**, prof. ord.
Le regime hypothécaire en Bulgarie. . . . 1— 13
6. **E. D. Grimm**, prof. ord.
Les trois étapes du développement culturel des nations . . . . . 1—160
7. **N. Dolaptchieff**, assistant,
L'action civile devant le tribunal répressif. 1— 94
8. **D. Michaïkoff**, prof. extraord.
La Thrace d'Andrinople et de la mer Egée (Enquêtes économiqnes) . . . . . 1— 99

Паритѣ и тѣхното обезцѣнение.[1]

отъ
Професоръ Ал. Ц. Цанковъ.

Войната на народитѣ разклати и раздруса основитѣ на господствуващата стопанска система. Дали послѣдната е вече съвършенно отживѣла врѣмето си и слѣдователно прѣдстои да бжде прѣмахната, за да стори мѣсто на една нова посъвършенна такава, това съ положителность мжчно може да се твърди, толкозъ повече, че системата на капитализма даде такива силни импулси на прогреса и културата, които ще бждатъ едничката гордость, на която ние, виновницитѣ на войната, може да сочимъ на грядущитѣ поколения срѣщу опустошенията и бѣдитѣ, които тая катастрофа причини на човѣчеството.

Уязвена въ своитѣ основи, днешната система най-малко ще прѣтърпи сжществени промѣни. Тия промѣни вече въ своето зачатие се извършватъ прѣдъ нашитѣ очи; тѣ не сж резултати само на голѣмото разстройство, което войната прѣдизвика въ икономическия животъ на съврѣменното общество, но тѣ сж резултатъ и на развитието на стопанскитѣ сили, само че, докато новото, което трѣбваше да дойде, слѣдваше да бжде резултатъ на една еволюция, войната, като разстрой живота, прѣустанови логическото развитие на нѣщата и създаде единъ хаосъ, съ който ние мжчно ще се справимъ.

Упадъкъ въ производството, ограничения въ международнитѣ общения; мжчна издържка на живота и слѣдствие на това растяще незадоволство на обществото — това сж симптомитѣ, които ни говорятъ, че има нѣщо болѣзнено въ обществото, че то даже тежко болѣдува, че ще трѣбва да

---

[1]) Ректорска рѣчь, произнесена на 25. XI. 1919 год.

се реагира съ силни и ефикасни лѣкарства, и че въ редицата на послѣднитѣ хирургията нѣма да има послѣдно мѣсто. Защото дори и най-необходимитѣ и полезни реформи, при слабата устойчивость на обществото, отслабнала поради голѣмото изтощение, нѣма да се извърши безъ по-голѣми или по-малки негодувания, за да не кажа сътресения.

Между обществениитѣ фактори, които има да играятъ първостепенна роль въ първитѣ дни на прогреса и новитѣ промѣни, това ще бѫдатъ икономиститѣ и тѣхницитѣ. Послѣднитѣ трѣбва да ни посочатъ новитѣ тѣхнически основи на производството и на стопанския животъ изобщо, а първитѣ трѣбва да издирятъ новитѣ сили и срѣдства, стимулиращи икономическия прогресъ. Ето една благородна и завидна задача, която икономиститѣ и политическата икономия трѣбва да разрѣшатъ. Но това е и тѣхното утѣшение, което тѣ могатъ да иматъ, слѣдъ голѣмитѣ разочорования, защото войната, като разколѣба вѣрата ни въ господствующата стопанска система, подхвърли на тежки изпитания научнитѣ основи на политическата икономия. Азъ и тукъ не мога да кажа, че войната събори и опроверга научнитѣ основи на икономическата наука, но много отъ тѣхъ и особно една отъ най-важнитѣ, като напримѣръ, въпросътъ или учението за паритѣ и тѣхната функция, ще бѫдатъ най-малкото корегирани и при това сѫществено корегирани. Въ това отношение икономическата наука като такава, която има непосрѣдствена връзка съ материалната култура на обществото, ще бѫде първата възвѣстителка на новото.

Разстройството и дезорганизацията въ икономическия животъ обективно и на повърхностьта на живота се изразява въ обезцѣнението на паритѣ, или, по-популярно казано, въ поскѫпването на живота. Поскѫпването на живота, ето призрака, ето бѣдствието, което застрашава прогреса и обществото много по-страшно, отколкото дори самата война. Обезцѣнението на паритѣ е грамадно прѣпятствие за икономическия прогресъ, защото спъва и задържа развитието на производителнитѣ сили. Сѫщо тъй голѣма прѣчка на стопанския напрѣдъкъ е и колебливиятъ курсъ на националната валута. Постояннитѣ, бързитѣ, по-голѣмитѣ или по-малки

промѣни въ цѣнностьта на националнитѣ пари, нарушава спокойното и нормално икономическо развитие на страната.

Какво прѣдставляватъ паритѣ отъ себе си, за да играятъ тѣ такава важна роль и да упражняватъ такова рѣшително влияние върху стопанския животъ?

II.

Генетическото произхождение на паритѣ трѣбва да диримъ въ историческото развитие процеса на размѣната. Когато стопанствующиятъ човѣкъ е прѣстаналъ да задоволява всички свои нужди самъ, защото не е могълъ въ кржга на своето домакинство да произведе всичко, що му е било потрѣбно, билъ е принуденъ да прибѣгне до размѣната и първоначално да размѣни онова, което му е било излишно или което изобщо за размѣнящия е имало по-малка потрѣбителна стойность. Размѣната тукъ се е свеждала до една проста и ограничена операция. Съ развитието на човѣшкитѣ нужди, обаче, размѣната не може да се извършва тъй просто и направо; напротивъ, тя еволира въ едно сложно и прѣплетено стопанско явление. Случаитѣ на прѣки сношения постепено изчезватъ; размѣнятъ се много и разнообразни прѣдмети и размѣната се извършва отъ много лица. Очевидно е, че при такова разнообразие на сношенията мжчно могатъ да се срѣщнатъ лицата, които иматъ нужда отъ прѣдметитѣ единъ на други; мжчно стопанствующиятъ човѣкъ е могълъ веднага и направо да намѣри тъкмо благото или благата, които сж имали за него по-голѣмо потрѣбително значение; мжчно той е могълъ да спести и остави на съхранение безъ евентуална загуба излишацитѣ отъ своя трудъ. А да се оттегли отъ пазаря и да чака само благоприятнитѣ за него случаи, т. е. случаитѣ, въ които той би пристжпилъ къмъ размѣна, само когато намѣри онова, що има за него потрѣбително значение за момента, това би значило човѣкъ да дѣствува съвсѣмъ не стопански.

Необходимо е било да се намѣри и използва единъ инструментъ на размѣната. И дѣйствително, стопанскиятъ интересъ на отдѣлнитѣ стопанствующи индивиди ги довежда, при по-високо съзнание на тоя свой интересъ, безъ прѣдварително

споразумѣние, безъ принуждение, безъ вмѣшателство на каквато и да е власть, безъ прѣднамѣреность да подирятъ и намѣрятъ единъ инструментъ на размѣната.

Такъвъ инструментъ човѣкъ е намѣрилъ въ нѣкои прѣдмети или вещи — одушевени или неодушевени — които по своята природа за врѣмето си и мѣстото сѫ били най-обмѣняемоспособни, т. е. такива, които сѫ могли да бѫдатъ размѣнени въ всѣки моментъ и срѣщу всѣки другъ прѣдметъ.

Ролята на такъвъ инструментъ при различнитѣ народи и при различното състояние на човѣшката култура и стопански сношения, сѫ играли различни прѣдмети — добитъкъ, скѫпоцѣнни кожи, слонова кость, зрънца отъ какао, соль, роби и др. По-късно съ рознообразяването и разширението на сношенията при културнитѣ народи тая роль се поема отъ нѣкои метали — желѣзо, медь, олово, бронзъ, а още по-късно отъ златото и сребротo. Въ послѣдствие поради извѣстнитѣ качества, които иматъ тия два метала, и широкото имъ приспособление въ живота, благодарение безграничната суета на човѣка, безъ разлика на раса и културно ниво, тѣ ставатъ основната и универсална материя на инструментитѣ на размѣната. Отначало употрѣбявани въ формата на разни украшения и сурови кѫсове металъ, по-сетнѣ тѣ добиватъ опрѣдѣлена форма и установено съдържание. Тия орѫдия, създадени за нуждитѣ на размѣната, стопанствующиятъ човѣкъ е наре калъ пари. Тѣ сѫ дѣйствително такива.

Историческото произхождение на паритѣ ни посочва тѣхната функция. Тѣ сѫ били и сѫ единъ посрѣдникъ, чрѣзъ който циркулиратъ благата или стокитѣ, или единъ инструментъ, чрѣзъ който се извършватъ, както ние днеска бихме казали, всички плащания. Така се схваща, както произхождението, тъй сѫщо и функциитѣ, които паритѣ сѫ изпълня вали отъ момента на тѣхното историческо произхождение и до днесъ, отъ всички древни философи, отъ юриститѣ и отъ съврѣменицитѣ.

Напримѣръ, *Платонъ* казва, че паритѣ сѫ уговоренъ знакъ за размѣна. *Аристотелъ* ги счита като едно споразумѣние на хората и сѫ произлѣзли не отъ природата, а отъ закона. А знаменитиятъ римски юристъ *Паулусъ*, чийто възгледи бѣха възприети отъ Corpus Juris Civilis, счита, че тѣ сѫ обществен

институтъ. Една материя бива избрана, на която се дава постоянна номинална стойность, неподлежаща на колебания, както стойностьта на другитѣ стоки. Тя е снабдена отъ страна на обществената власть съ единъ знакъ, който изразява номиналната ѝ стойность. Нейната размѣнна и потрѣбителна стойность не почива толкова на субстанцията ѝ, колкото върху номиналната ѝ стойность.

Локъ, Хюмъ и Монтескьо смѣтатъ паритѣ като знаци съ фиктивна, т. е. номинална цѣнность, обслужващи размѣната.

Новитѣ и послѣдни схващания на паритѣ, безъ да прѣнебрѣгватъ тѣхното историческо произхождение, изхождатъ отъ функциитѣ на сѫщитѣ. Хелферихъ, единъ отъ голѣмитѣ авторитети по въпроса, опрѣдѣля паритѣ дословно тъй: ***съвокупность отъ ония обйекти, които иматъ редовното прѣдназначение въ опрѣдѣлена стопанска область и при даденъ стопански редъ да посрѣдничатъ на сношенията между стопанствующитѣ индивиди***[1]. Послѣдното и най-ново опрѣдѣление на паритѣ е онова на Стразбургския икономистъ Fr. G. Knapp въ неговата книга Staatliche Theorie des Geldes — Държавна теория на паритѣ.

Въ днешното общество, казва Кнаппъ, всички функции, които изпълняватъ паритѣ, може да се обобщатъ до една отъ най-главнитѣ, а именно да бѫдатъ общо признато платежно срѣдство. Но не е само това. Тѣ трѣбва да бѫдатъ надлежно оторизирани, защото иначе нѣма да има редъ въ стопанскитѣ и граждански сношения. Ето защо, въ духа на Кнаповитѣ идеи ние можемъ да дадемъ слѣдното опрѣдѣление: ***„Паритѣ сѫ законно платежно срѣдство“. Кнаппъ изтъква единъ особенъ важенъ фактъ: участието на суверенната власть при опрѣдѣление на ония вещи,*** които могатъ да циркулиратъ като законни платежни срѣдства. Тия срѣдства могатъ да бѫдатъ отъ металъ, който той, служейки си съ староелински понятия, нарича *хилогенни* или аутометални, а могатъ да бѫдатъ и отъ други материи, тогава тѣ сѫ аутогенни. Както държавната власть може да се мѣси по свои съображения въ стопанскитѣ сношения на хората, сѫщо тъй тя съ своя авторитетъ и суверенитетъ може да се намѣси, за да прѣдаде из-

[1]) K. Helfferich: Das Geld.

вѣстно прѣдназначение, отговорящо по-добрѣ на нуждитѣ на живота, на нѣкой институти, учрѣждения и инструменти.

Но що е платежно срѣдство? На тоя въпросъ, като признава, че отговорътъ е мжченъ, тъй както е мжчно да се опрѣдѣлятъ и други елементарни понятия — права линия, точка, число и пр., Кнаппъ отговаря: *това е една движима вещь, установена или призната отъ правовия редъ, като носителка на единица цѣнность*" — левъ, франкъ, рубла, марка и пр. Тая единица цѣнность може да е исторически дадена и чисто и просто утвърдена отъ властьта или тя е създадена и опрѣдѣлена отъ послѣдната. Тя или отговаря на съдържанието на материята въ нея—метала, както е случая съ нѣкои металически монети — златни и сребърни, или же тя е номинално обозначена, както е случая съ банкнотата и книжнитѣ пари и вжтрѣшнитѣ размѣнни монети. Така дефинирано понятието за платежнитѣ срѣдства и, по-специално, за паритѣ, може да се извади заключението, какво тѣхната цѣнность е изобщо нѣщо номинално, фиктивно, измислено отъ човѣка и установено отъ властьта, слѣдователно паритѣ изразяватъ една фикция — единицата цѣнность, съ която ние измѣрваме плащанията. Подобно заключение може да се направи отъ изводитѣ на Кнаппа, но азъ отивамъ по-нататъкъ и смѣтамъ, че мога да направя едно допълнение.

Държавната власть се намѣсва да установи или да утвърди установенитѣ вече инструменти за измѣрване цѣнностьта на стокитѣ, тъй както тя установява и опрѣдѣля метъра, килограма и пр. при измѣрване протяжението и теглото на тѣлата. Тя дефинира единицата цѣнность, съ която ние си служимъ при измѣрването. Но единицата цѣнность, е при все това нѣщо реално; тя изразява жертвитѣ, които ние сме готови да направимъ при приобрѣтението на потрѣбнитѣ блага. Тя изразява оная часть отъ нашия доходъ, отъ нашитѣ срѣдства, съ която ние можемъ да участвуваме при разпрѣдѣлението на общественитѣ продукти. Съ други думи, единицата цѣнность на паритѣ е обйективно измѣрване на нашитѣ доходи или, общо казано, на онова, което ние, като стопанска единица, заслужаваме. Съ нея ние измѣрваме не само дохода, но и богатствата.

III.

Единицата цѣнность, изразена или прѣдставлявана отъ паритѣ, е една реална мѣрка, защото изразява части отъ дохода на стопанстующитѣ. Ето защо всички промѣни въ цѣнностьта на паритѣ дрѣбва да се третиратъ като отражение на промѣнитѣ въ частния и общественъ доходъ или изобщо отражение на промѣнитѣ въ стопанския животъ на едно общество. Тия промѣни влияятъ върху покупателната сила на паритѣ. И дѣйствително, ние знаемъ, какво стойностьта на паритѣ е изложена често пѫти на по-голѣми или по-малки, а понѣкога — както е сега — на рѣзки колебания. Животътъ поскѫпва или поевтинява и цѣнностьта на паритѣ или се намалява или се повишава. На какво се дължи това?

За да отговоримъ на тоя въпросъ, трѣбва да се справимъ съ научното обяснение цѣнностьта на паритѣ. До сега конкурираха двѣ теории за обяснение на тая проблема съ еднакви претенции и достойнства, но по моето мнѣние необясняващи въпроса, който ни интересува.

Въпросътъ надъ въпроситѣ въ учението за паритѣ е тоя за тѣхната цѣнность, т. е. за факторитѣ, които управляватъ и опрѣдѣлятъ тѣхната цѣнность, а отъ тукъ и тѣхната покупателна сила. Кои сѫ тия фактори?

Количествената теория, основана отъ Давидъ Рикардо и усъвършенствувана днесъ отъ американския икономистъ Ирвингъ Фишеръ, отговаря на тоя въпросъ, какво цѣнностьта на паритѣ и тѣхната покупателна сила е въ зависимость отъ количеството на паритѣ и скоростьта на тѣхното обръщение и отъ количеството на кредитнитѣ срѣдства, които изпълняватъ платежни функции и скоростьта на тѣхното обръщение. Ирвингъ Фишеръ, който е далъ най-съвършенната формулировка на тая теория, като я свелъ до нѣколко алгебрически уравнения, изхожда отъ тъй нареченото отъ самия него *„уравнение на обмѣната"*.

При днешната икономическа система, която за краткость ние можемъ да наречемъ стокоразмѣнна, стокитѣ сѫ въ постоянно обръщение или, по-точно казано, тѣ се изнасятъ на пазаря за да бѫдатъ размѣнени. Тъй като размѣната не е прѣка, то тѣ — стокитѣ — прѣкарватъ на пазаря по-дългъ или по-

кратъкъ периодъ врѣме въ обръщение. Количеството стоки въ обръщение ние можемъ да обозначимъ съ буква A. Процесътъ на обръщението се извършва посрѣдствомъ паритѣ, количеството на които въ обръщение ние можемъ да обозначимъ съ G. Паритѣ, обаче, въ противоположность на стокитѣ, които могатъ да бждатъ консумирани и да излѣзатъ изъ обръщение, сж въ постоянна циркулация и обслужватъ многократно размѣната, т. е. тѣ сж въ постоянно обръщение. Скоростьта на обръщението ние бѣлѣжимъ съ U. Обаче, въ стокообръщението циркулиратъ не само пари, но и различни кредитни срѣдства. Тия ние можемъ да обозначимъ съ G_1, а скоростьта на тѣхното обръщението съ U_1.

Сумата на циркулационнитѣ срѣдства въ процеса на стокообръщението ще бжде равна на сумата на паритѣ, умножена съ скоростьта на тѣхното обръщение плюсъ сумата на кредитнитѣ срѣдства, умножена съ скоростьта на обръщението имъ. Стойностьта на тия общи срѣдства е равна на стойностьта на стокитѣ въ обръщение, която — стойность — е равна на количеството стоки, умножено съ срѣднята пазарна цѣна на стокитѣ. Тая срѣдна пазарна цѣна обозначаваме съ Z. Оттукъ ние изваждаме уравнението на обмѣната, което има слѣдния видъ:

$$GU+G_1U_1=ZA \quad . \; . \; . \; I$$

Насъ, обаче, ни интересува цѣнностьта на паритѣ. Отъ тая формула ние виждаме, че цѣната на стокитѣ е функция на срѣдствата въ обръщение — паритѣ и кредитнитѣ срѣдства. А цѣната на стокитѣ се изразява въ паритѣ и кредитнитѣ срѣдства. Затова, за да опрѣдѣлимъ цѣнностьта на паритѣ трѣбва да намѣримъ най-напрѣдъ срѣднята цѣна. Ние ще я намѣримъ отъ слѣднята формула:

$$Z = \frac{GU+G_1U_1}{A} \quad . \; . \; . \; II$$

Но насъ не ни интересува срѣднята пазарна цѣна на стокитѣ, а цѣнностьта на паритѣ. Тая цѣнность ще се опрѣдѣли, като раздѣлимъ количеството на стокитѣ съ срѣдствата

въ обръщение, затова горната формула добива слѣдния видъ:

$$\frac{1}{Z}=\frac{A}{GU+G_1U_1} \quad . . . \text{III}$$

Тя изразява и опрѣдѣля цѣнностьта на паритѣ. Отъ нея самъ Фишеръ и привърженицитѣ на количествената теория правятъ слѣдния изводъ: *цѣнностьта на паритѣ* (слѣдователно и тѣхната покупателна сила) *се опрѣдѣля, при иначе неизмѣнни условия, отъ количеството на паритѣ въ обръщение; или цѣнностьта на паритѣ се измѣня въ обратно отношение на количеството имъ въ народното стопанство.* Вулгарно изразено, количеството на паритѣ опрѣдѣля тѣхната цѣнность, като увеличението я намалява и обратно, намаленението количеството на паритѣ увеличава тѣхната цѣнность.

Нека разгледаме съставнитѣ елементи на уравнението на обмѣната. Прѣди всичко то е искуствено построено. Най-напрѣдъ ще кажемъ, че стокитѣ въ обръщение, т. е. изнесенитѣ на пазаръ за размѣна, сж величина неизвѣстна или же такава, която ние по прѣдположение можемъ да налучкваме, но която се опрѣдѣля винаги post facfum — слѣдъ приключването на стопанската година или както се казва слѣдъ кампанията. Що се отнася до скоростьта на обръщението както на паритѣ, тъй и на кредитнитѣ срѣдства, то и тя е величина съвсѣмъ неизвѣстна. По никакъвъ начинъ не е възможно да се опрѣдѣли скоростьта на обръщението на монетата, банкнотата и чека. Освѣнъ това ние знаемъ, че има много случаи на плащания, които се извършватъ безъ всѣкакво прѣхвърляне на пари и кредитни срѣдства, а чисто и просто съ завѣрка и задължение на смѣтки. Най-сетнѣ и количеството на паритѣ въ обръщение е величина неизвѣстна или мжчно опрѣдѣлима. Още английскиятъ икономистъ Фулартонъ на врѣмето си е обърналъ вниманието на факта, игнориранъ отъ привърженицитѣ на количествената теория, какво значителни суми пари оставатъ вънъ отъ обръщение, защото играятъ ролята на съкровища, богатства, резерви и пр. и пр., слѣдователно, неоползотворени и не влияятъ върху цѣнностьта

на паритѣ. Съ други думи, ние виждаме, че въпросното уравнение е съ много неизвѣстни и като такова не може да се рѣши.

Привърженицитѣ на количествената теория и самъ Фишеръ утвърждаватъ влиянието, което сѫществува между количеството на паритѣ и кредитнитѣ срѣдства. G и G_1 сѫ величини въ прѣка зависимость една отъ друга, но тѣ смѣтатъ, какво скоростьта на обръщението както на паритѣ, тъй и на кредитнитѣ срѣдства сѫ величини независящи отъ тѣхнитѣ количества. Ала не е мѫчно да се разбере, какво скоростьта на обръщението на паритѣ е величина, зависяща отъ количеството на паритѣ въ обръщение. Въ сѫщность скоростьта на обръщението на паритѣ е функция на тѣхното количество и то въ обратно отношение: увеличението количеството на паритѣ замедлява скоростьта на обръщението имъ и обратно. Това не само логически може да се разбере, но то се доказва съ фактитѣ изъ ежедневния стопански животъ. Ние можемъ да отречемъ и оная строга зависимость между паритѣ въ обръщение и кредита, която иска да установи Фишеръ. Безспорно, количеството на паритѣ влияе върху размѣра и скоростьта на обръщението на кредита, но то—количеството на паритѣ—не е единствениятъ факторъ. Кредитътъ е довѣрие и зависи, ако не изключително, то до голѣма степень отъ общитѣ конюнктурни условия. Въ периодъ на подйемъ кредитътъ се разширява, въ периодъ на депресия той се ограничава, затова при неизмѣнно количество пари въ обръщение той може да расте или да се намалява и темпътъ на обръщението да се замедлява или ускорява.

Количествената теория има много недостатъци и непълноти и като такава не обяснява въпроса за цѣнностьта и покупателната сила на паритѣ Но ако при все това тя може да ни обясни до извѣстна степень поне факторитѣ, опрѣдѣлящи цѣнностьта на книжнитѣ пари и на банкнотитѣ, чиято емисия най-сетнѣ може да бѫде произволна, макаръ и не безъ зловрѣдни послѣдствия, то по въпроса за цѣнностьта на металическитѣ пари и специално на златнитѣ и сребърнитѣ тя не намира приложение. Прѣди всичко добиването на благородни метали (злато) е било винаги оскѫдно и ежегоднитѣ прирасти съставляватъ едва 2—3% отъ наличнитѣ запаси на миналото, слѣдователно, и дума не може да става за нѣкакво

голѣмо увеличение количеството на монетитѣ отъ благородни метали въ обръщение, което увеличение да влияе върху тѣхната цѣнность. Отъ друга страна, ние знаемъ, че и тѣхната цѣнность — цѣнностьта на металическитѣ пари — е изложена на разни колебания — повишения или спадания безъ огледъ на количеството злато и сребро въ обръщение.

Сѫщо тъй незадоволително разрѣшава въпроса за цѣнностьта на паритѣ и тъй наречената стокова теория, формулирана и разработена отъ цѣла редица видни икономисти, като Тукъ, К. Марксъ и Ад. Вагнеръ. Тя изхожда отъ положения, обратни на тия на количествената теория. Цѣнитѣ на стокитѣ независи отъ количеството на паритѣ въ обръщение, а обратното — количеството на паритѣ въ обръщение зависи отъ цѣнитѣ на стокитѣ. Цѣнностьта на паритѣ е отражение на цѣнитѣ на всички стоки или, да си послужимъ пакъ съ единъ математически изразъ, цѣнностьта на паритѣ е функция на цѣната на стокитѣ въ обръщение. Вулгарно и популярно казано, намъ сѫ необходими толкозъ пари, колкото е цѣната на стокитѣ въ обръщение и ние цѣнимъ паритѣ наспоредъ стокитѣ въ обръщение, съ тая само разлика, че скоростьта на обръщението може да намали или да увеличи количеството и цѣнностьта на паритѣ наспоредъ това, дали темпътъ е по-бързъ или по-бавенъ.

Стоковата теория отъ своя страна счита паритѣ като една обикновена стока, слѣдователно, общитѣ закони, които опрѣдѣлятъ цѣнитѣ на стокитѣ, опрѣдѣлятъ и тия на паритѣ. Но тъй като паритѣ сѫ една стока, която играе ролята на посрѣдникъ въ размѣната на всички стоки, то цѣнностьта на паритѣ чисто и просто изразява отношенията на размѣняващитѣ се стоки. Съ други думи, всѣка промѣна въ тия отношения — въ оношенията на стокитѣ помежду имъ, — се изразява и въ цѣнностьта на паритѣ. Така погледнато на въпроса за цѣнностьта на паритѣ, стоковата теория ѝ отрича правото да бѫде третирана като самостоятеленъ проблемъ, макаръ самата тя да не е послѣдователна и логична на себе си. Отношенията на стокитѣ помежду имъ ние можемъ да анализираме и да се доберемъ до данни, които да ни обяснятъ разликата въ тѣхнитѣ цѣни. Ние можемъ да си обяснимъ, защо цѣната на една стока пада или се повишава, но ние не можемъ, вѣрни на стоковата теория, да обяснимъ защо покупателната сила на

паритѣ изобщо, а оттукъ и тѣхната цѣнность въ даденъ моментъ или периодъ врѣме пада или се повишава.

Отношенията на стокитѣ една къмъ друга е единъ въпросъ, тоя на паритѣ къмъ стокитѣ изобщо е другъ въпросъ. Отношенията на стокитѣ помежду имъ се опрѣдѣля отъ тѣхнитѣ производствени условия и отъ условията на пазаря, когато цѣнноста на паритѣ и тѣхната покупателна сила се опрѣдѣля отъ други условия — отъ състоянието, оцѣнката и пр. на стопанствующитѣ. Послѣдното възражение, което можемъ да направимъ на стоковата теория, е това, че паритѣ не сѫ стока. Изобщо ползвамъ се тукъ отъ случая за да ликвидирамъ окончателно съ поддържаното отъ много икономисти възрѣние, какво паритѣ сѫ стока, макаръ и необикновена такава. Паритѣ не сѫ стока! Стоката е стопанско благо, съ опрѣдѣлено прѣдназначение, отговарящо на неговата потрѣбителна цѣнность. Паритѣ наопаки иматъ разнообразно прѣдназначение; тѣ се обмѣнятъ срѣщу всички стоки, когато всѣка стока се обмѣня обикновено срѣщу опрѣдѣлена сума пари. *Паритѣ сѫ платежни срѣдства и като такива изразяватъ извѣстни отношения -- нашата покупателна или платежна* способность, т. е. дохода или срѣдствата, съ които ние участвуваме при разпрѣдѣлението на благата изобщо.

При все това, въпрѣки тия тежки недостатъци на стоковата теория и възраженията противъ нея, тя е едно цѣнно указание за по-нататъшнитѣ теоретически изслѣдвания. Защото, като ни сочи на връзката между цѣната на стокитѣ и поставя въ зависимость всѣка промѣна въ цѣнностьта на паритѣ отъ промѣнитѣ въ отношенията на стокитѣ помежду имъ, тя ни прѣпраща да изслѣдваме общитѣ стопански или, както ние казваме, конюнктурни условия.

Единицата цѣнность, която прѣдставляватъ или въплощаватъ въ себе си монетнитѣ единици, т. е. паритѣ, е часть отъ нашия доходъ. Доходътъ е онова, съ което ние участвуваме или може да участвуваме въ разпрѣдѣлението на общественитѣ блага. Щомъ паритѣ прѣдставляватъ нашия доходъ, нашитѣ сили или срѣдства, съ които ние, като стонанска единица, участвуваме въ стопанския животъ изобщо, то естествено е, че всѣка промѣна въ тия отношения се

отразява неминуемо и върху цѣнностьта на паритѣ и върху тѣхната покупателна сила. Промѣнитѣ въ дохода на отдѣлнитѣ лица, на цѣли класи или на цѣлъ народъ — неговото намаление или увеличение се отразява върху покупателната сила на паритѣ, защото ние купуваме или, по-широко и поточно казано, ние приобрѣтяваме потрѣбното ни съ нашия доходъ, съ части отъ него, прѣдставлявани отъ сума пари.

Доходътъ, както частниятъ, тъй и общественятъ, се обуславя отъ общитѣ стопански условия, слѣдователно, и цѣнностьта на паритѣ е отражение на тия условия. Така е погледналъ на въпроса *Михаилъ Туганъ Барановски. Той е нарекълъ своята теория конюнктурна.* Азъ ще захвана съ нея и смѣтамъ, че съ извѣстни поправки и допълнения, мои и други, почерпани отъ нѣмската доктрина, мога да отида по-напрѣдъ.

Кои фактори опрѣдѣлятъ цѣнностьта и покупателната сила на паритѣ въ капиталистическата стопанска система?

Ако наблюдаваме голѣмитѣ и по-трайни колебания въ покупателната сила на паритѣ — повишението или намалението ѝ или, както още казахме, поскѫпването или поевтиняването на живота, слѣдователно, понижението или повишението цѣнностьта на паритѣ, ще видимъ, че това явление въ капиталистическата стопанска система винаги съвпада съ периодитѣ на подйемъ или упадъкъ въ стопанския животъ. Капитализмътъ, особно въ индустриалнитѣ страни, споредъ Барановски, се развива циклообразно, т. е. фазитѣ на развитие се смѣняватъ — периодъ на подйемъ, се послѣдва неминуемо отъ периодъ на депресия или кризи. Въ епоха на подйемъ цѣнностьта на паритѣ пада и тѣхната покупателна сила намалява, обратното: въ епоха на депресия, животътъ поевтинява, защото цѣнностьта на паритѣ расте, а покупателната имъ сила се увеличава. Тия двѣ противоположни явления сѫ резултатъ на противоположни причини.

Въ капиталистическата стопанска система производството и прѣдприятието сѫ срѣдства къмъ една цѣль — печалба и по възможность все по-голѣма. Въ тия свои стремления капиталистътъ е безогледенъ. Благодарение на сѫщитѣ тия стремления често пѫти се нарушава хармонията и нормалнитѣ отношения въ цѣлия стопански животъ. Тия нарушения се проявяватъ въ диспропорционалното

разпрѣдѣление на срѣдствата за живѣене и произвеждане, както и въ неправилнитѣ съотношения между търсенето и прѣдлагането на разни стоки. Тѣ отразяватъ своето влияние на пазаря. Ала не сж произволни, нито случайни, а резултататъ отъ единъ процесъ на развитие. Ето защо капиталистическото производство, колкото и да е чувствително къмъ безредията, не е пощадено отъ тѣхъ. Капиталистическата система е една система на акумулиране на капитала, изобщо на срѣдствата за производство и размѣна. Тъкмо въ това стремление да се акумулиратъ все повече и повече капитали, като се капитализира всѣка печалба и всѣки доходъ, се крие неговия органически недостатъкъ, но въ него пъкъ лежи и стимулътъ на стопанския прогресъ.

За да закрѣпи своето стопанско и обществено положение, както и да си обезпечи все по голѣми печалби и по-голѣма конкурентноспособность, капиталистътъ-прѣдприемачъ капитализира всѣка печалба. Капитализиранитѣ печалби не оставатъ латентни, а се оползотворяватъ, като се влагатъ въ видъ на нови капитали въ прѣдприятието. Прѣдприятието се разширява или използва по-интензивни методи или най-сетнѣ разширява своята търговска дѣятелность, но всичко това става безъ прдѣприемачътъ да държи смѣтка за способностьта на пазаря да погълни всички стоки, които прѣдприятията и прѣдприемачитѣ въ своитѣ съревнования и напрѣдварвания струпватъ и пускатъ въ обръщение. Тѣ само прѣдвиждатъ бждещето, но не всѣкога го прѣдвиждатъ точно и правилно.

Самия тоя фактъ на постоянно акумулиране и капитализиране на печалбата внася извѣстна вече дисхармония въ стопанския животъ. По-голѣмата или значителна часть отъ капиталитѣ, нови и стари, отиватъ не за произвеждане на срѣдства за живѣене, но за такива за разширение на производството и търговията. Резултатътъ отъ това е една диспропорция между срѣдствата за живѣене и тия за производството и търговия и като послѣдствие отъ тая диспропорция се явява едно двойно дирене: отъ една страна, се дирятъ всички сурови и полуобработени материали, нуждни за разширение на производството и прѣдприятията, отъ друга, — по-усилено дирене на готови и консумативни продукти. Нарастването на дирането на едни само прѣдмети е достатъчно да даде поводи

за постепенни, по-бързи или по-бавни, дирения на всички почти стоки. Най-напрѣдъ нараства диренето на ония материали, които сж въ свръзка съ разширението на прѣдприятията. Това повишава обикновено тѣхната цѣна, съотвѣтно на това се увеличаватъ доходитѣ и печалбитѣ на ония, които сж заняти въ тѣхното производство. Тоя фактъ отъ своя страна поражда диренето и на други продукти и матариали, чиято цѣна тоже захваща да расте, а заедно съ това растатъ доходитѣ и печалбитѣ на заинтересуванитѣ въ произодството и търговията съ тѣхъ. Неминуемиятъ резултатъ отъ взаимодѣйствието на тия факти е нарастване общественото дирене на всички продукти — консумативни и производствени; тѣхнитѣ цѣни слѣдствие на това растатъ, а заедно съ тѣхъ растатъ и печалбитѣ и обществения доходъ — животътъ поскжпва, покупателната сила на паритѣ отслабва, и тѣ се обезцѣняватъ, защото се понижава цѣнностьта имъ.

Тия факти отъ дѣйствителния животъ ни даватъ основание да формулираме слѣднитѣ тезиси: 1) капитализирането на печалбата става за смѣтка на производството на консумативни блага или, съ други думи, акумулацията на капиталитѣ довежда до ограничение на консумативнитѣ блага, но изобщо увеличава диренето на стоки. Послѣдниятъ фактъ стимулира стопанския прогресъ. 2) Увеличението на общественото дирене увеличава обществения доходъ, но увеличениятъ обществен доходъ понижава покупателната сила на паритѣ. 3) Въ епоха на подйемъ покупателната сила на паритѣ отслабва, тѣ се обезцѣняватъ — животътъ поскжпва.

Тия три изводи сж елементарни истини, почерпани изъ дѣйствителния животъ и отъ историята на всички стопански кризи.

Обаче, подйемътъ въ капиталистическата система не се дължи единствено на капитализирането на печалбитѣ. Ако капитализмътъ въ своя прогресъ черпеше сили само отъ капитализирането на печалбитѣ, темпътъ на неговото развитие би билъ незначителенъ. Капитализмътъ чрѣзъ кредитнитѣ институти черпи винаги нови и грамадни сили извънъ своята срѣда. Тия сили сж националнитѣ спестявания и богатства, които се трупатъ и създаватъ независимо отъ това, въ каква фаза на развитие — подйемъ или упадъкъ — се на-

мира народното стопанство въ даденъ моментъ. Тия срѣдства, чрѣзъ банкитѣ въ формата на свободни капитали, дирятъ и намиратъ оползотворение. Отправянето на тия нови срѣдства къмъ капиталистическото производство засилва послѣдното, открива му нови и широки простори, но като разширява отдѣлнитѣ прѣдприятия, увеличава още повече непропорционалностьта въ разпрѣдѣлението на стопанскитѣ сили. Разширението на прѣдприятията продължава да усилва общественото дирене на маса продукти, въ послѣдствие тѣхнитѣ цѣни, като растатъ, прѣдизвикватъ нарастване и на обществения и частенъ доходъ. Подйемътъ се засилва, отдѣлнитѣ прѣдприятия и цѣли браншове отъ разнитѣ отрасли отъ тѣхъ се надпрѣдварватъ да използватъ тия свободни срѣдства — кредитътъ се развива.

Разширението и развитието на кредита — ето една отъ характернитѣ особности на фазата на подйемъ. Но и свободнитѣ капитали подлежатъ на изчерпване и още прѣди тѣ да бѫдатъ изчерпани, (тъй като кредитътъ захваща да се ограничава), много отъ прѣдприятията се ограничаватъ. Това ограничение прѣминава въ цѣли отрасли и фазата на подйемъ се смѣнява съ тая на стопанска депресия или криза. Ония отрасли или браншове, които поради недостатъчни срѣдства сѫ принудени най-напрѣдъ да се ограничатъ, първи теглятъ послѣдствията: тѣ ограничаватъ производството, съотвѣтно на това, разбира се, намаляватъ и тѣхнитѣ доходи; диренето на продукти, които интересуватъ тѣхъ, отпада, поради което пъкъ намаляватъ тѣхнитѣ доходи; въ послѣдствне на това се ограничава диренето на продуктитѣ и на ония прѣдприятия, които сѫ свързани съ тѣхъ. Тъй ограничението въ диренето и намалението на доходитѣ отъ частично става общо, депресията прониква навсѣкѫдѣ. Намаленото дирене намалява цѣната на стокитѣ, доходитѣ сѫщо намаляватъ, но паралелно съ това расте покупателната сила на паритѣ, т. е повишава се тѣхната цѣнность. Намаленитѣ доходи и ограничението на диренето прѣдизвиква свърхпроизводство на пазаря, което може да е резултатъ отъ едно дѣйствително чрѣзмѣрно увеличение количеството на стокитѣ, но може да е резултатъ чисто и просто отъ намаляващитѣ се доходи и ограничение покупателната способность на извѣстни обществени срѣди,

Фазата на упадъкъ или криза, захваща съ нарушение спокойствието на пазаря и въ обществото и съ паника, разрастваща се като епидемия, която се разширява толкозъ по-бързо и по-широко, колкото повече се ограничава кредита. Въ такава фаза животътъ поевтинява, цѣнитѣ на стокитѣ падатъ, доходитѣ и печалбитѣ се намаляватъ, стопанствующиятъ цѣни единицата доходъ, изразенъ въ единицата монета, по-високо, цѣнностьта на паритѣ расте, а паралелно съ това расте и тѣхната покупателна сила.

Още французкиятъ икономистъ Жугларъ на врѣмето си посочи на зависимостьта, която сѫществува между фазитѣ на подйемъ и упадъкъ и цѣнитѣ на стокитѣ. Въ епоха на подйемъ послѣднитѣ растатъ, въ епоха на упадъкъ тѣ намаляватъ. Най-характерни въ това отношение, обаче, сѫ цѣнитѣ на желѣзото, което слѣдъ въздуха, водата и храната има най широко приспособление въ човѣшкия животъ. Цѣнитѣ на желѣзото сѫ вѣрния барометъръ за промѣнитѣ въ стопанската конюнктура. Падането имъ прѣдвѣщава бурята, която иде; обратно, покачването имъ — настѫпващето разведряване слѣдъ прѣминала стихия.

IV

Кои сѫ факторитѣ, които обясняватъ днешното обезцѣнение на паритѣ и това нечувано въ човѣшката история повсемѣстно поскѫпване на живота? Увеличението на доходитѣ и богатствата ли? Стопанскиятъ подйемъ ли? И дали дѣйствително въ тоя моментъ ние живѣемъ дни на творчество или на рушение и то на рушение на богатствата, творени отъ цѣли генерации и прѣзъ много столѣтия? Съ други думи, нашитѣ теоретически схващания обясняватъ ли обезцѣнението на паритѣ днесъ?

Европа и Америка, т. е. Съединенитѣ Щати прѣживѣваха епоха на подйемъ, на трѣскаво стопанско развитие: капитализмътъ проникваше бързо и завладѣваше нови просторни области; грамадни свободни капитали се трупаха, които, обаче, намираха бързо оползотворение. Животътъ поскѫпваше, паритѣ се обезцѣняваха и тѣхната покупателна сила постоянно спадаше. Тъкмо въ тоя моментъ, прѣди да се явятъ пър-

витѣ прѣдвѣстници на очакваната депресия, избухна голѣмата война на народитѣ. Тя, обаче, прѣустанови изведнажъ нормалното развитие на народното стопанство. Не само това, но тя разстрой цѣлата стопанска система, господствующа до войната. Доказателства за това твърдение не сж необходими. Достатъчно е да споменемъ, че повече отъ 48,000,000 хора, въ своята най-работоспособна възрасть отъ 18 до 45 години бѣха мобилизирани. Това сж жизненитѣ човѣшки сили на Европа, които цѣли четири години бѣха отчуждени отъ своето обикновено занятие. Всички воюващи държави—а това бѣха най-мѣродавнитѣ за напрѣдъка на човѣчеството — напрѣгнали върховни усилия, лишиха и постоянно лишаваха производството отъ тъй необходимитѣ работни сили. Германия мобилизира 18% отъ цѣлото свое население или 62% отъ работоспособното мжжко население; Франция мобилизира 20% отъ общия брой на нацията; Англия 12.60%; Австро-Унгария 11%, Италия 15% и малка и бѣдна България — 857.663 человѣка, които съставляватъ 19.52 % отъ общия брой на българския народъ или 38.83% отъ мжжкото работно население. Само тия малко данни сж достатъчни да ни обяснятъ бѣдствието, което сполѣтя човѣчеството.

Повикването подъ знамената на наи-работоспособнитѣ слоеве отъ населението имаше за прѣкъ резултатъ намаление и ограничение на производството, търговията, сношенията и съобщенията. Производството биде лишено не само отъ работни сили и минерали—вжглища, метали, особно желѣзо и др. материали — памукъ, вълна, кожи и пр., но то биде лишено и отъ капитали, които намираха рентабилно използване въ прѣдприятия и браншове, свързани прѣко съ войната и нейнитѣ цѣли. Наредъ съ това отслабваше и производителностьта и на ония недостатъчни работни сили, които бѣха останали въ производството: слабата и оскждна прѣхрана, моралнитѣ напрѣжения и пр., всичко това понижаваше производителностьта на човѣшкия трудъ.

Дезорганизацията на народното стопанство се изрази въ бързо и постоянно обезцѣнение на паритѣ, въ отслабване на тѣхната покупателна сила, т. е. въ неимовѣрното поскжпване на живота.

Какъ, прочее, и по какви причини се обезцѣняваха паритѣ и поскжпваше живота? Отпадъкътъ и ограниченията въ производството и съобщенията нарушиха съотношението между нуждитѣ на обществото и разполагаемитѣ запаси. Въ послѣдствие се нарушиха отношенията между търсенето и прѣдлагането. Търсенето се увеличаваше постоянно и бързо, прѣдлагането намаляваше. Прѣзъ време на войната много продукти се употрѣбяватъ повече, отколкото въ нормално врѣме. Страхътъ прѣдъ неизвѣстното бждеще, караше хората да се запасяватъ съ излишъци, фактъ, който още повече утекчи положението. Въ война се пилѣятъ и унищожаватъ безъ смѣтка много продукти, защото тя не може да си наложи и най-незначителни икономии. Всички тия условия и причини усилваха диренето на стоки отъ всѣкакъвъ родъ, а производството и търговията не можаха да посрѣщатъ растящитѣ нужди. Неминуемо послѣдствие отъ това бѣ поскжпването цѣнитѣ на всички стоки. Ала наредъ съ нуждитѣ на гражданитѣ конкурираха и тия на държавата, които, по понятни причини, сжщо тъй растѣха. Държавата бѣше най-крупния конкурентъ въ диренето на много стоки. Но какъ можеше тя да купува и плаща това, що ѝ бѣ потрѣбно? Тя купуваше или въ кредитъ, като издаваше облигации, съкровищни бонове, касови разписки срѣщу реквизиранитѣ продукти или же въ брой. Финансово благоустроенитѣ държави, като напримѣръ Германия, манипулираха изкуствено съ кредита, но въпрѣки това не всѣкога държавата можеше да си служи съ кредитъ, защото въ такъвъ случай нейната конкурентоспособность би отслабнала, тъй като довѣрието на производителя и търговеца, комуто би се плащало само съ кредитни документи безъ да може поне да ги сконтира, ще се разколебае и изчезне. Какъ, прочее, можеше държавата да си обезпечи своята конкурентска и платежна способность, когато нейнитѣ собствени доходи не ѝ стигаха, дори когато прибѣгна до увеличение на държавнитѣ приходи — данъци, такси, берии навла и пр., както това направи, напримѣръ, Англия? По необходимость държавата освѣнъ вжтрѣшнитѣ и външни заеми, емитирането на съкровищни бонове и пр. и пр., прибѣгна и до другитѣ форми на кредита. За да увеличи оборотнитѣ си срѣдства и да плаща въ брой, тя прибѣгна до услугитѣ

на емисионнитѣ банки. Подъ форма на текущи смѣтки и др. тя теглеше постоянно голѣми суми. Емисионнитѣ банки посрѣщаха нуждитѣ отъ платежни срѣдства на държавата, като привличаха къмъ своитѣ каси спестяванията и влоговетѣ на публиката, ала всички тия срѣдства бѣха недостатъчни. Затова банкитѣ се видѣха принудени да засилятъ своята емисионна дѣятелность. Тѣ поеха плащанията за смѣтка на държавата; тѣ трѣбваше да доставятъ достатъчно платежни срѣдства на самата държава. Резултатъ отъ всичко това бѣ постояното увеличение на банкнотитѣ въ обръщение И колкото повече растѣха нуждитѣ на държавата отъ платежни срѣдства и тия на публиката, като послѣдствие отъ ограничение на производството и търговията и поскѫпване цѣнитѣ на стокитѣ, толкозъ побързо растѣха банкнотитѣ въ обръщение. Чрѣзмѣрното увеличение количеството на банкнотитѣ не е причина, а послѣдствие отъ поскѫпването на живота, поскѫпване изразено въ постоянно разтящитѣ цѣни. Тая истина трѣбва да подчертая тукъ, за да не се повръщамъ повече на едно погрѣшно схващане, което, опрѣно на количествената теория, смѣта, какво обезцѣнението на паритѣ и поскѫпването на живота е прѣди всичко послѣдица отъ чрѣзмѣрното увеличение на банкнотитѣ, като се забравя, че послѣдното не може да е безпричинно, а още по-малко произволно.

Тия факти обясняватъ, защо всички държави, неизключая дори и Англия, прибѣгнаха до форсирано емитиране на банкноти. Националнитѣ валути на всички воюващи страни — безъ Англия и Съединенитѣ щати — отъ металически, като че ли изведнажъ и автоматически се обѫрнаха въ книжни. Това бѣ първата и най-крупна промѣна, прѣдизвикана отъ войната, която отъ своя страна откри многобройни проблеми, раздрусващи основитѣ на нашата стопанска система.

Въ края на *1914* година въ шесттѣ отъ великитѣ сили — Англия, Германия, Франция, Русия, Австро-Унгария и Италия е имало само *18 милиярда лева банкноти* въ обръщение, срѣщу металическа *златна наличность отъ 13½ милиярда лева.* Къмъ края на *1918 г.* банкнотното обръщение въ сѫщитѣ държави достига до *130 милиярда* срѣщу металическа златна наличность едва отъ *15 милиярда лева.* Банкнотитѣ сѫ нара-

стнали съ *662*%, а златната наличност едва съ *11*%. Тия данни подтвърждаватъ горната мисъль.

Засилвайки своята покупателна сила не чрѣзъ увеличение на доходитѣ си, а чрѣзъ кредита и специално съ банкнотата, държавата сама способствуваше да се разстрои паричното обръщение. Поскъпването на живота я застави да увеличи доходитѣ, т. е. заплатитѣ на своитѣ чиновници, служащи, работници, които безспирно растѣха безъ съотвѣтно на това тия послѣднитѣ да можеха да увеличатъ работоспособностьта си.

Като отпадаха производството, търговията и съобщенията, безъ съотвѣтно на това да се намалѣваха нуждитѣ, общественото дирене на всички стоки се увеличаваше, а заедно съ това растѣха тѣхнитѣ цѣни, но растѣха и доходитѣ на всички съсловия. Растѣха печалбитѣ на капиталиститѣ рентата на земевладѣлеца, дивидентитѣ на дружествата, заплатитѣ и надницитѣ на служащитѣ и работницитѣ. Останаха неизмѣнни само доходитѣ на ония рентиери, които получаваха опрѣдѣлени проценти отъ своитѣ спестени капитали. Тѣ единъ видъ бидоха експроприирани.

Ала особно бързо растѣха доходитѣ и печалбитѣ на ония, които съумѣха да използватъ затрудненото положение на държавата и обществото, т. е. да използоватъ конюнктурата. Тѣ печелѣха бързо и много отъ тѣхнитѣ доходи растѣха лесно, а който печели и много и лесно, той не държи много смѣтка за разходитѣ си. Такава смѣтка не държаха всички, чиито доходи подъ различни форми и причини нарастнаха, и ние виждаме, че въпрѣки всички оплаквания отъ скъпотията, никой не се ограничи въ нищо. *Его защо единицата монета, съ която се изразяваше и измѣрваше дохода, губѣше тъ своята покупателна сила, защото се подцѣняваше отъ всички.* Никой нѣма да оспори, че единъ левъ прѣди войната имаше покупателна сила много по-висока, но тогава и размѣрътъ на дохода беше несравнено по-малъкъ. Тогава срѣдната и обикновена надница беше 2 лева, а сега тя е 20 лева. Разбира се, днесъ работникътъ не цѣни еднакво лева съ неговата цѣнность прѣди войната, защото неговитѣ доходи, и абсолютно и релативно, сж нарастнали. Ако приемемъ, че днешниятъ левъ има само $^1/_5$ отъ покупателната сила на лева

прѣди войната, то надницата или доходътъ на работника ще прѣдставлява покупателната сила на 4 лева отъ прѣди войната; значи, неговиятъ доходъ днесъ въ сравнение съ стария е нарастналъ съ 100% и би слѣдвало да заключимъ, че и неговата покупателна възможность се увеличава съ толкова. Това заключение, обаче, е само привидно вѣрно. Надницата на работницитѣ се е одесеторила и доходътъ му се е одесеторилъ, но съ какъвъ коефициентъ е нарастнала покупателната му сила, това зависи отъ конюнктурнитѣ условия днесъ, които сѫ коренно промѣнени въ сравнение съ тия прѣди войната. Слѣдователно, сравненията между настоящата и миналата покупателна сила на лева сѫ несполучливи и не ни обясняватъ разликата, тъй като има коренна разлика въ конюктурнитѣ условия на близкото минало и момента, при който се формира обществения и частенъ доходъ. Така или иначе, нарастналитѣ или нарастващитѣ доходи ни каратъ да цѣнимъ единицата монета по-ниско и постоянно да се понижава нейната покупателна сила. Наредъ съ това социалното значение на доходитѣ намалява; ние единъ видъ подцѣняваме всичко онова, което добиваваме като доходъ, и не, само при получаването, но и при изразходването му. Подцѣняването на доходитѣ и тѣхното бързо и лесно добиване прѣдизвиква цѣла пертурбация въ обществената и стопанска иерархия. На най-горнитѣ стѫпала се издигатъ нови състояния, нови стопански единици, а най-нискитѣ се заематъ отъ ония, чиито доходи останаха неизмѣнни или увеличени, но не съотвѣтно на поскѫпването на живота.

Нарастването на доходитѣ, слѣдствие на което ние ги подцѣняваме и цѣнимъ по-низко единицата цѣнность и монета, съ която ги измѣрваме; ограниченията въ стопанския животъ и поскѫпването цѣнитѣ на стокитѣ — ето факторитѣ, които опрѣдѣлятъ обезцѣнението на паритѣ. Но ако нарастващитѣ или намаляващи се доходи опрѣдѣлятъ обезцѣнението на валутата, то естествено се задава въпроса: не сѫществува ли пропорционалность въ нарастването или намалението на доходитѣ, отъ една страна, и обезцѣнението или повишението на паритѣ, отъ друга? Тоя въпросъ се задаваше и при количествената теория, която искаше да утвърди, какво и обезцѣнението на паритѣ и повишението цѣнностьта имъ е пропорционално на тѣх-

ното количество. Това, обаче, се опровергава отъ фактитѣ на живота. Пропорционалность между доходитѣ и цѣнноститѣ на паритѣ нѣма и не може да бжде установена. Това за насъ не е важно, колкото е важно да установимъ поводитѣ и факторитѣ на обезцѣнението. Степеньта на обезцѣнението на паритѣ, обаче, зависи отъ цѣла редица неизвѣстни и мжчно доловими обстоятелства, между които трѣбва да споменемъ и за *спекулацията*. И за нея, обаче, трѣбва да кажемъ, че тя не е причина, а послѣдствие отъ поскжпването и обезцѣнението на паритѣ.

Дѣйствително ли, войната създаде условия за нарастването на доходитѣ, когато ние обикновеннно мислимъ, че тя упостоши богатствата на народитѣ? Нарастването на доходитѣ не значи още създаване на богатства. Но въ врѣме на война и то на такава като тая, която прѣживѣхме, има поскоро едно размѣстване на богатствата, отколкото унищожение. Много отъ тия богатства, които вече сж унищожени като реални вещи, сж прѣобърнати въ пари и въ нарастнали печалби и доходи. Ала тия нарастнали състояния все още не могатъ да бждатъ оползотворени изгодно за народното стопанство и обществото. Тѣ се използватъ все още съ спекулативни цѣли. Все пакъ въпросътъ за нарастването на доходитѣ и състоянията остава откритъ. Слѣднитѣ нѣколко данни по единъ неопровержимъ начинъ доказватъ това, което ние твърдимъ, — несъмнѣното нарастване на общественитѣ и частни доходи.

Влоговетѣ въ централнитѣ банки на шесттѣ велики сили: Англия, Германия, Русия, Франция, Австро-Унгария и Италия отъ 4 милиярда и 402 милиона лева прѣди войната сж нарастнали на 38 милиярда и 313 милиона лева прѣзъ войната. Спестовнитѣ влогове у насъ при Българската народна банка, Българската земледѣлска банка, Българската централна кооперативна банка и при Пощенската спестовна каса, подъ формата на срочни влогове, спестявания и пр. отъ 388,081,444 л. на 31 декември 1914 год. сж нарастнали на 1,330,867,579 лева на 31 декември 1918 г. Но нашата мисъль се илюстрира още по-добрѣ отъ детайлирането на тия цифри наспоредъ учрѣждението, въ което тѣ сж вложени.

	31 декем. 1914 г.	31 декем. 1918 г.
Българ. народна банка	192,078,842	716,434,500
Пощенска спест. каса	84,281,124	325,794,252
Българска земл. банка	103,292,733	208,710,628
Българско кооперат. банка	8,428,765	74,918,799

Въ частнитѣ банки влоговетѣ сѫ нарастнали отъ 145,597,000 за 1914 год. на 638,942,000 за 1918 год.

Други данни въ подтвърждение на сѫщата мислъль сѫ тия за основанитѣ прѣзъ врѣме на войната акционерни дружества.

До края на 1911 год. Бѫлгария има 157 акционерни прѣдприятия съ напълно внесенъ капиталъ отъ 167 милиона и 336 хиляди лева. Прѣзъ врѣме на войната до края на 1918 год. се основаватъ 184 нови прѣдприятия съ основенъ капиталъ 655 милиона и 800 хиляди лева, отъ който капиталъ напълно внесенъ 362 милиона и 800 лева.

Тия данни неволно ни задаватъ въпроса: Ако доходитѣ растатъ, защо тогазъ расте и бѣдствието и се затруднява издръжката на живота изъ день въ день? Нашиятъ отговоръ на тоя въпросъ е: Защото доходитѣ не растатъ съ еднакъвъ темпъ у всички обществени слоеве; много отъ тѣхъ, макаръ и да растатъ, оставатъ далечъ отъ нуждитѣ, които сѫщо тъй се увеличаватъ; *защото нарастването на доходитѣ увеличава социалнитѣ неравенства, вълнуващи сега обществото много повече, отколкото по-рано.* Тяжеститѣ на живота се чувствуватъ отъ всички—отъ бѣдни и богати. Ала докато първитѣ изнемогватъ отъ недостатъчни срѣдства, макаръ тѣ да растатъ, вторитѣ колкото повече богатѣятъ, сѫ толкова по-голѣми егоисти. Тѣ мѫчно дѣлятъ своитѣ растящи печалби и доходи съ други членоветѣ на обществото. Тѣхната максима е, да цѣнятъ и продаватъ своето скѫпо, а да цѣнятъ и купятъ чуждото ниско; и тѣ сѫщо негодуватъ отъ поскѫпването на живота, но отъ поскѫпването не на своитѣ собствени продукти, а на чуждитѣ!

Въпрѣки бѣдствието, ние виждаме страшнитѣ размѣри, които взематъ луксътъ, раскошътъ и излишествата. Нищо странно нѣма въ това; суетата е безгранична и неизмѣненъ съпжтникъ на човѣка безъ разлика на културно и обществено ниво. Нарастващитѣ доходи, безъ огледъ дали сж достатъчни за пълната издържка на живота, сж подбудители на всичкитѣ безмислени излишества. Нашата вжтрѣшна обстановка остава скрита за чуждото око и вжтрѣ въ сѣмейството ние живѣемъ единъ видъ по инерция съ старитѣ навици. Но промѣни ли се материалното положение, не само богатиятъ чувствува нуждата да блѣсне, за да манифестира новата промѣна. Луксътъ и раскошътъ днесъ сж общи; тѣ заразяватъ и бѣдния и богатия и единиятъ и другиятъ демонстрира нарастването на доходитѣ си, но до като единиятъ напълно задоволява нуждитѣ си, другиятъ ограничава едни за смѣтка на други.

VI.

Най-очебийната промѣна, която наложи войната, е изчезването на металическата монета отъ паричното обръщение и замѣстването на сжщата съ книжни пари — банкноти и др. Националната валута отъ металическа се обърна въ книжна. Тоя фактъ самъ по себе поставя на ревизия много отъ въпроситѣ изъ теорията на паричното обръщение, които ние по една или друга причина смѣтахме за ликвидирани.

Банкнотитѣ пари ли сж или тѣ сж само замѣстници на паритѣ. Иматъ ли тѣ своя собствена цѣнность и кои сж факторитѣ, които я опрѣдѣлятъ?

Старото схващане, заблуждавайки се отъ историята на тѣхното произхождение, смѣта банкнотитѣ за парични сурогати. Ние смѣтаме, че тѣ сж пари, защото изпълняватъ всичкитѣ функции на послѣднитѣ — тѣ сж платежни срѣдства, срѣдства, които сж си извоювали не само значение вжтрѣ въ страната, но и вънъ на интернационалния пазаръ. Ако паритѣ изразяватъ извѣстни отношения и прѣдставляватъ единицата цѣнность, съ която измѣрваме дохода, и срѣдствата изобщо, съ които ние участвуваме въ разпрѣдѣлението, естествено е, че банкнотата и книжнитѣ пари сж такива. Така поставена проблемата, естествено и въпросътъ за цѣнностьта на банкнотата се разрѣшава самъ

по себе. Банкнотата има своя цѣнность и покупателна сила, които се урегулирватъ и опрѣдѣлятъ отъ сѫщитѣ условия и закони, отъ които се опрѣдѣля цѣнностьта на паритѣ и тѣхната покупателна сила изобщо. Тия условия ние диримъ въ конюнктурата въ дадено врѣме и мѣсто.

Дѣйствително, ако банкнотитѣ сѫ пари, а не сурогати на послѣднитѣ, то трѣбва да се зададе въпроса, каква смисъль иматъ тогава разпоредбитѣ на властьта, тѣ да бѫдатъ обмѣнявани съ металъ и защо емисионнитѣ банки сѫ задължени да държатъ срѣщу емитиранитѣ отъ тѣхъ банкноти металически резервъ въ злато. Открива се, значи, въпроса за металическото покритие на банкнотитѣ.

Днесъ ние можемъ да кажемъ, че освѣнъ Англия, нито една отъ воюващитѣ държави нѣма достатъчно металическо покритие срѣщу емитиранитѣ банкноти, че нуждното и нормално съотношение между златото и банкнотитѣ е нарушено. Ето доказателствата за това:

Банки:	1914 г.	злато:	банкоти:	% на покритието въ злато:	918 г.	злато:	банкн.:	% на покрит. въ злато:
Франц.	на 30.XII 1914	4141	6683	62	„	5758	29922	19
Герм.	23 „	1696	2362	72	„	3204	19167	17
Англ.	30 „	956	742	128	„	1800	1512	119
Руск.	21 „	4270	4358	98	„	3439	44318	8
Авст.-унг.	23 „	1300	2236	58	„	401	19362	2
Итал.	30 „	1107	1572	70	„	—	—	
Бълг.	31.VII 1914	85	206	41	„	115	2305	5

Какво ни учатъ тия числа? Тѣ ни учатъ, че разпоредбитѣ на държавата банкнотитѣ да се обмѣнятъ съ металъ банкитѣ да държатъ достатъчни металически запаси за сѫщата цѣль за да се поддържа курса и цѣнностьта на банкнотата като париченъ сурогатъ; че тя — банкнотата — е само едно отражение на метала, на чиято стойность е обозначена; че тя е единъ кредитенъ документъ прѣдназначенъ за плащане и циркулиращъ само по довѣрието на обществото и пр. и пр. — че всичко това е опровергано отъ живота и прѣвратитѣ, които войната направи. Изобщо цѣлата

доктрина на банкнотното обръщение е силно разколебана и не е чудно, ако тя съвършено падне.

Всички воюващи държави, въ това число и Англия, приустановяха, тъй да се рече, още на другия день слѣдъ обявяването на войната обмѣната на банкнотитѣ съ металически ефективъ [1]). Въ миналото пъкъ не се помни нито единъ случай, гдѣто която и да било отъ емисионнитѣ банки да е била принудена масово да обмѣни съ металически ефективъ прѣдявенитѣ ѝ банкноти. Въ периодъ на подйемъ и стабилизиранъ стопански прогресъ не е ставало нужда да се обмѣнятъ банкнотитѣ, защото тѣ сѫ циркулирали свободно и сѫ били сигурни платежни срѣдства. Въ критически минути, държавната власть сама е освобождавала емисионнитѣ банки отъ задължението да обмѣнятъ своитѣ банкноти. Такива случаи има въ историята доста. Тогава какъвъ смисълъ има задължението, което ние четеме върху всѣка банкнота, че тя подлежи на обмѣна и каква е ролята на златото въ паричното обръщение изобщо и въ това на банкнотата специално?

Принуденъ съмъ да се повърна малко къмъ историята на въпроса.

Задължението да се обмѣня всѣка банкнота съ металически ефективъ е имало значение първоначално за популяризирането ѝ като платежно срѣдство. Обществото понѣкога е консервативно и мѫчно свиква съ много нововъведения. Съ какво довѣрие наистина първоначално може да се приеме за плащане единъ кѫсъ хартия, ако не бѣ гарантирана обмѣната му съ металъ? Обаче, би било грѣшка да мислимъ, че обмѣната се е наложила по тия чисто формални съображения.

Въ началото на 19 вѣкъ Англия прѣживѣваше остра стопанска криза. Емитиранитѣ отъ английската банка банкноти се обезцѣняваха постоянно. Колкото повече държавното сѫкровище и короната, поради разстроенитѣ си финансии прибѣгваха до услугитѣ на английската банка, толкосъ повече бѣ принудена тая послѣдната да форсира емисията на банкноти. Паралелно съ това тя трѣбваше да засили и металическата

---

[1]) Английското общество доброволно се отказа да иска обмѣната на банкнотитѣ отъ английската банка, та не стана нужда държавата да издава специални разпоредби. Така обществото изпрѣвари властьта, която сигурно щѣше да направи необходимото за случая.

си наличность, което не всѣкога ѝ се отдаваше, тъй като задграничнитѣ плащания на страната, които често пжти нарастваха, всѣкога се изплащаха съ злато.

Поради тия обстоятелства банкнотитѣ се обезцѣняваха на вжтрѣшния пазарь; ажиото нарастваше постоянно, а и камбиалнитѣ курсове растѣха, защото английската валута се обезцѣняваше и на международното тържище. Понѣкога идваха моменти, когато английската банка се изправѣше прѣдъ опасностьта да види каситѣ си съвършенно праздни отъ металически ефективъ, а своитѣ банкноти обезцѣнени и прѣвърнати на купища хартия. Правителството вземаше всички мѣрки да се бори срѣщу растящата опасность, но въпрѣки това то не успѣваше, затова се принуди прѣзъ 1810 година да организира специална парламентарна анкета, която да издири причинитѣ на това бѣдствие и да посочи мѣркитѣ за отстранението му. Главнитѣ проучвания на анкетната комисия се съсрѣдоточаваха около причинитѣ за обезцѣнението на банкнотитѣ. Оттукъ, обаче, проблемътъ за тѣхната цѣнность изпъкваше наново, а заедно съ това се повдигна и въпроса за ролята и значението на златното покритие на банкнотитѣ, повдигна се сжщо тъй и въпроса за урегулирване циркулацията и емитирането на банкноти.

Първиятъ резултатъ, който установи анкетата бѣ тоя, че компетентнитѣ хора бѣха раздѣлени на два противоположни лагера. Хората на практиката се обособиха въ особна група, противоположна на тая на хората на науката и теорията.

Групата на практицитѣ се прѣдставляваше отъ Бозанкетъ, директоръ на английската банка по това врѣме, и отъ учения икономистъ, днесъ съвършено забравенъ, Чомерсъ. Тая на теоритицитѣ — отъ ученитѣ на врѣмето икономисти Маклеодъ, Торронсъ, Хжскисонъ и прѣди всичко и на първо мѣсто отъ голѣмия авторитетъ на Давидъ Рикардо.

Практицитѣ банкери поддържаха, че банкнотата е измѣстила метала, че тя е добила функциитѣ на универсално платежно срѣдство, че тя е станала общо мѣрило на цѣнностьта на стокитѣ, а въ това число и на златото, което — поради широкото проникване на банкнотата въ паричното обращение — е съвършено измѣстено и прѣобърнато на обикновена стока, чиято цѣна и цѣнность се урегулирва отъ об-

щитѣ закони на стокообръщението. И по нататъкъ тѣ утвърждаваха, какво обезцѣнението на банкнотата не се дължи на понижението цѣнностьта на банкнотата, а на факта, че цѣната на златото се е повишила.

Ученитѣ и теоретицитѣ, и особено Давидъ Рикардо, сж изхождали отъ обратни положения. Прѣди всичко тѣ сж поддържали, че банкнотата е едно *обещание за плащане*, слѣдователно, срѣщу нейната номинална стойность банката е била задължена да я обмѣни съ металически ефективъ. Всѣко отклонение отъ това основно правило влече извѣстнитѣ вече послѣдствия.

Въ резултатъ на тия противоположни схващания се оформиха двѣ голѣми, борящи се една срѣщу друга въ практиката школи. Едната, извѣстна подъ името Currency Theorie, най-видниятъ прѣдставитель на която бѣ банкера Samuel Jones Loyd, по-късно Lord Overston, вдъхновительтъ на Робертъ Пиля. Тая школа се прѣдставляваше и отъ ученитѣ теоретици. Тя поддържаше, че само металическитѣ монети сж единственитѣ редовни циркулационни срѣдства, когато банкнотата е само прѣдставитель на метала и на пазаря тя е само допълнение на металическитѣ пари. Както всѣка промѣна въ количеството на монетитѣ влияе върху цѣнитѣ на стокитѣ, тъй сжщо количеството на банкнотитѣ влияе върху самитѣ тѣхъ. Но тъй като банкнотитѣ сж допълнение и прѣдставители на металическитѣ пари, то всѣка промѣна въ тия послѣднитѣ има за неминуамо послѣдствие съотвѣтни промѣни въ банкнотното обръщение. Или съ други думи, намаление количеството на металическитѣ монети, трѣбва да има за послѣдствие съотвѣтно намаление и на банкнотитѣ. Въ заключение тия възгледи могатъ да бждатъ резюмрани по слѣдния начинъ: *идеалното устройство на банкного обръщение изисква щото банкнотитѣ да бждатъ чисто и просто отражение на металическитѣ монети. Банкнотитѣ трѣбва да се емитиратъ въ зависимтсть отъ металическата наличность и всѣко намаление на послѣдната трѣбва да има за послѣдствие съотвѣтно намаление и на банкнотитѣ.*

Втората школа, наречена още банкова, защото се поддържаше отъ банкеритѣ, изхождаше отъ становището, какво издаването на банкноти не е произволно и нито една банка

не може да издаде повече банкноти, отколкото сж нужни за паричното обръщение. Всѣко прѣкомѣрно емитиране на такива ще има за послѣдствие натрупване на излишни банкноти въ каситѣ на банкитѣ и въ послѣдствие прѣдставени на банката, която ги е издала за осребряване. Затова банкитѣ, страхувайки се да не изпаднатъ въ трудно положение, когато не могатъ да обмѣнятъ представенитѣ имъ банкноти, сами се ограничаватъ и се контролиратъ дори една друга. Съ други думи резюмирано: *емисията на банкнотитѣ е сама по себе си ограничена; тя се урегулирва отъ нуждитѣ на стокообръщението.* И отъ това становище тая школа черпеше своитѣ доводи противъ възгледитѣ на Currency theorie, която въ края на краищата искаше монополизиране на банкнотната емисия отъ една само банка.

Коя отъ двѣтѣ школи и теории бѣ права? За врѣмето си и двѣтѣ съдържаха части отъ истината, но днесъ нито едната, нито другата намиратъ подтвърждение отъ живота.

Въ практиката, обаче, наддѣлѣха възгледитѣ на първата школа, за чиято побѣда не малко заслуги има учениятъ авторитетъ на нейнитѣ привърженици и особено тоя на Рикардо. Доктрината на Currency theorie биде възприета отъ английската практика и законодателство, отъ гдѣто биде прѣнесена и на континента. Тя лежи въ основитѣ на прочутитѣ разпоредби на Роберта Пила, които—разпоредби,—останаха и до днесъ статута, по който се урежда банкнотото обръщение въ свѣта.

Споредъ тия разпоредби банкитѣ, които имаха право да издаватъ банкноти, трѣбваше да държатъ съотвѣтно количество металически ефективъ, срѣщу издаденитѣ отъ тѣхъ банкноти. Тѣ бѣха задължени да обмѣнятъ съ металъ представенитѣ имъ банкноти. Сжщо тъй тѣ бѣха задължени всѣка седмица да обнародватъ баланситѣ си, за да се поддържа обществения контролъ надъ емисионнитѣ банки. Емитирането на банкноти се монополизира като привилегия на Bank of England. За да се обезпечи емисионната банка съ нуждитѣ резерви отъ злато и за да се концентрира това послѣдното на едно мѣсто, разпореждаше се, щото централната емисионна банка да купува задължително по опрѣдѣлена цѣна всѣко количество злато,

което й се би прѣдставило. Така се опредѣли и паритета и отношенията между метала и банкнотата.

Спазени ли сж тия наредби днесъ и не сж ли тѣ разколебани отъ живота и промѣнитѣ?

Ако се обърнемъ съ единъ само бързъ погледъ къмъ приведенитѣ по-рано цифри, ние се убѣждаваме, че златото е изчезнало изъ обръщение и замѣстено всецѣло отъ книгата. То е измѣстено отъ нея не само на вжтрѣшния, но и на външния пазарь. Но не е само това. Поради ограничението на търговията и измѣстването на нормалнитѣ форми на сношенията, чисто търговския кредитъ е ограниченъ и почти прѣустановенъ, вслѣдствие на което чекътъ, менителницата, и пр. сж измѣстени отъ банкнотата, която добива международно значение. Днесъ цѣнитѣ на всички стоки се прѣсмѣтатъ въ книжни пари — въ банкнота и тя е мѣрило на цѣнитѣ на всички стоки услуги и на всички валути. Златото е свѣдено до положението на стока и е изложено на влиянието на всички фактори, които опрѣдѣлятъ високитѣ цѣни на стокитѣ изобщо.

Това обстоятелство повторно ни заставлява да се запитаме за сждбата и ролята на златото въ паричното обращение и ние сме длъжни да отговоримъ и на тоя въпросъ.

Какъ биха циркулирали банкнотитѣ безъ рискъ да разстроятъ монетното обръщение, ако не сж покрити съ златенъ ефективъ, въ нуждната пропорция?—Ние виждеме, че тѣ днесъ циркулиратъ безъ златно покритие. Нима е възможно златото да бжде смъкнато отъ високия пиедесталъ на своето величие и деградирано до положението на обикновена стока? Какъвъ най-сетнѣ ще бжде международния кредитъ на народното стопанство, ако задграничнитѣ задължения не се изплащатъ въ злато, а въ банкноти безъ тѣ да иматъ металическо покритие?

Голѣмото увеличение на банкнотитѣ въ обръщение и тѣхното растене и въ бждеще, прави почти невъзможно покритието на послѣднитѣ съ металически ефективъ и възстановяване на обичайнитѣ съотношения между златото и банкнотитѣ. *При 130 милиарда* банкноти въ обръщение и *едва 15 милиарда златна* наличность трѣбватъ голѣми безполезни и безсмислени усилия и жертви, за да се възста-

нови старото съотношение. Необходими сѫ за тая цѣль най малко *още 24 милиарда франка*, а банкитѣ прѣзъ врѣме на войната можаха да събератъ едва *3—4 милиарда*. Ние знаемъ, че нормалното годишно производство е едва 2—3% отъ наличнитѣ запаси злато. Ако допуснемъ, че производството на злато ще се удвои, необходими сѫ 15—20 години докато се възстанови желаното съотношение. Но на това може да се възрази, какво паралелно съ засилването производството на злато и падание цѣнитѣ на стокитѣ ще се изтеглюватъ и банкноти изъ обращение като излишни. Това обаче може да стане първо, когато държавата консолидира финансиитѣ си и нѣма нужда да прибѣгва до услугитѣ на банкитѣ и второ и най-главно, когато се развиятъ производственитѣ сили по такъвъ начинъ, че пазаря се насити съ достатъчно стоки. Въ такъвъ случай покупателната сила на паритѣ и прѣди всичко на банкнотитѣ ще порастне. Но ние виждаме, че покупателната сила на паритѣ и банкнотата нѣма да се повиши, поради увеличението на златото и златното покритие, а поради засилването на производството.

Най-сетнѣ нека приемемъ за минута, че ще е необлодимо да се възстанови съотношанието между златното покритие и банкнотитѣ. Пита се, какъ ще стане това? Чрѣзъ външенъ заемъ — съ едно впочемъ само палеативно срѣдство. Злато трѣбва да се достави, ако се внесе отъ вънъ, а това може да стане, като се купи на международния пазаръ; но съ какво друго може да се купи, освѣнъ съ износъ на стоки, хора или услуги. Значи, и въ тоя случай едничкото цѣлесъобразно срѣдство за повдигане цѣнностьта и покупателната сила на паритѣ както на международния, тъй и на външния пазарь остова пакъ засилването на производството и търговията.

Въ заключение ние пакъ се питаме, каква е тогава сѫдбата на златото? Азъ не бихъ бързалъ да кажа, като Robert Liefmann, че то трѣбва да бѫде детронирано и деградирано. Ала то ще бѫде най-малкото развѣнчано отъ своята стара слава! Мнозина смѣтатъ, че побѣденитѣ страни по-лесно ще възстановятъ силитѣ си, като се постави златото въ онова незначително положение, което то отъ тукъ нататъкъ трѣбва да заеме. Нѣкой отиватъ даже по-нататъкъ и вѣрватъ, какво детронирането на златото ще нанесе неизлѣчими рани на им

периализма на Англия, владѣтелката на моретата и на златнитѣ мини въ свѣта. Поддържането задължително на една постояна цѣна на златото се смѣта, че е въ изключителна полза на Англия. Златото трѣбва да се третира като обикновена стока. Интереситѣ на националното стопанство налагатъ на науката да посочи неговото истинско значение и да се разбулятъ заблужденията. При все това трѣбва да признаемъ, че то за извѣстно врѣме ще запази ролята на резервъ, който въ нѣкои случаи да служи за международни плащания. Но и отъ това положение то може и трѣбва да бжде измѣстено отъ други стоки.

VII.

Ако златото не играе ролята, която му се приписваше до сега, пита се тогава, кои сж факторитѣ, опрѣдѣлящи цѣнностьта на банкнотата, и кои сж факторитѣ, които прѣдизвикватъ и опрѣдѣлятъ ажиото и камбиото.

Заслугата се пада на Адолфъ Вагнера, първъ да обоснове теорията за самостоятелната — собствена — цѣнность на книжнитѣ пари. Че книжнитѣ пари иматъ своя самостоятелна и собствена цѣнность, това се подтвърждава отъ факти изъ самия животъ.

Прѣзъ 70-тѣхъ години на миналото столѣтие Германия слѣдъ Седанъ прѣмина отъ сребърната къмъ златната валута. Нейния примѣръ се послѣдва и отъ държавитѣ на латинската раса. Слѣдствие на това златото поскжпна, а среброто се обезцѣняваше. Тоя фактъ се отрази върху курса на банкнотитѣ на нѣкои държави. Такъвъ бѣ случая съ Австрийския книженъ гулденъ отъ 1878/79 година и по-късно съ руската рубла отъ 1892 г.. Курсътъ на австрийскитѣ и руски банкноти падаше и тѣ се обезцѣняваха по отношение на златото, а не и по отношение на среброто, къмъ което тѣ добиха дизажио. Подобно явление се наблюдаваше и сега по врѣме на войната. Шведската банкнота имаше дизажио по отношение на златото, т. е., тя бѣше по-скжпа отъ послѣдното. За извѣстно врѣме дизажио имаха и испанскитѣ и американскитѣ банкноти.

Обикновено се счита, че ажиото изразява разликата между количеслвото на банкнотитѣ и книжнитѣ пари, отъ една страна, и металическата наличность, отъ друга. То се смѣта още като резултатъ отъ разликата между задълженията и вземанията на националното стопанство въ международнитѣ общения. Ажиото, споредъ сѫщитѣ схващания, е чисто и просто мѣрило за довѣрието на обществото къмъ книжнитѣ пари, довѣрие, какво дѣйствително книгата въ случай на нужда ще бѫде обмѣнена съ металъ. Подобни възгледи се поддържаха въ Англия прѣзъ 1810 година.

Тия схващания днесъ не могатъ да се поддържатъ. Ако ажиото изразяваше дизпропорцията между банкнотитѣ и метала, тогава неговиятъ размѣръ трѣбваше да се опрѣдѣля отъ размѣра на металическото покритие на банкнотитѣ въ обръщение, фактъ, който не може да се потвърди съ нито единъ случай отъ живота. То сѫщо тъй не изразява и довѣрието на обществото къмъ банкнотитѣ, защото довѣрието е субективенъ елементъ и ако ажиото изразяваше тоя елементъ, щѣше да бѫде изложено на рѣзки колебания въ единъ и сѫщъ моментъ.

Ажиото е едно сложно явление, мотивирано отъ много си разнообразни причини. То не е резултатъ отъ едно чист и просто нарушение на съотношенията между металическия ефективъ и банкнотитѣ. Напротивъ, то — ажиото — характеризира международното стопанско положение на страната и е послѣдица на подобни причини. То изразява разликата въ цѣнностьта на националната валута спрѣмо чуждестранната и е подъ влиянието на сѫщитѣ фактори, които опрѣдѣлятъ международното стопанско положение на страната. Тия общи условия се изразяватъ въ платежния балансъ на страната и тоя е, който поражда и обяснява ажиото.

Тая теза ние срѣщаме още прѣди цѣло столѣтие въ Англия, застѫпена отъ хората на банкерската практика и изложена въ анкетата отъ 1810 година.

Въ моменти, когато въ паричното обръщение прѣодолява банкнотата и е прѣустановена обмѣната ѝ съ металъ, тогава тя е мѣрило на цѣнностьта и цѣнитѣ на стокитѣ, а не златото. Послѣдното се прѣобръща на стока. Ажиото въ такъвъ случай изразява не

разликата между цѣнностьта на златото и тая на банкнотата, а онзи плюсъ къмъ банкнотата, който изразява неговата цѣна.

Днесъ валутитѣ на всички почти държави сѫ книжни, слѣдователно, банкнотата е мѣрило на цѣнитѣ на стокитѣ, а не метала. Но тъй както държавитѣ не сѫ прѣстанали да бѫдатъ въ каквито и да било общения помежду си, то тѣ иматъ нужда отъ платежнитѣ срѣдства една на друга и наспоредъ тия отношения се опрѣдѣля международния курсъ на националната валута. Точниятъ размѣръ на тая послѣднята, слѣдователно, се формира отъ актива и пасива въ платежния балансъ. Обаче, тъй както остатъцитѣ отъ актива и пасива въ края на крайщата трѣбва да се платятъ въ злато въ случай че липсватъ стоки, то М. Туганъ — Барановски е дошелъ до извода, *какво ажиото е цѣнностьта на иностраната валута, изразена въ мѣстната*. Ако една държава има книжна валута и банкнотата е универсално платежно срѣдство, а другата има металическа съ златна основа и ако отношенията между едната и другата страна не сѫ благоприятни за нѣкоя отъ тѣхъ, то ажиото е неминуемо и и се явява като разлика въ цѣнностьта на едната валута къмъ другата. Ажиото, значи, *за да резумираме, не е разлика между цѣнностьта на метала и банкнотата, а между валутитѣ на странитѣ!* Отъ това, че въ международнитѣ плащания до сега общо употрѣбяемо бѣ златото, се обяснява едностранчивото схващание, какво ажиото изразява само разликата между златото и банкнотитѣ. Ажиото — нека повторимъ още единъ пѫть—изразява разликата между валутитѣ на странитѣ, които сѫ въ общение помежду си.

Ажиото не може да бѫде априори осѫдено като пакостно явление. То е единъ видъ автоматически регуляторъ, който установява нуждното равновѣсие въ платежния и търговския балансъ, защото високото или ниско ажио влияе върху търговскитѣ и стопански сношения на страната, било като ги задържа, било като ги насърдчава. Ажиото е като че ли онзи естественъ способъ, съ който народното стопанство по инстиктъ реагира срѣщу нарушеното равновѣсие между актива и пасива въ платежния балансъ на всѣка страна. Ажиото не е случайно явление, нито произволно, затова срѣщу него не

може да се дѣйствува импровизирано и да си мислимъ, че съ искуствени мѣрки можемъ да противодѣйствуваме на общественитѣ явления съ стихиенъ характеръ. Ала при все това една съзнателна и цѣлѣсъобразна дѣятелность на държавата, за да влияе върху формирането на търговския и платежния балансъ на страната е не само желателна, но и наложителна. Въ това отношение на държавната стопанска политика се открива едно обширно поле за дѣйствие, но колкото широко толкова опасно, ако не се дѣйствува съ нужния тактъ и ловкость. Азъ мога да посоча на два случая, гдѣто държавата, въ това отношение изигра блѣскаво своята роль. Такъвъ бѣ случая съ политиката на Австро-унгарската банка прѣзъ 1892/1899 година и 1911 година и политика на Витте прѣзъ 1892/1894 год.

Обезцѣнението на паритѣ въ вжтрѣшния пазарь, като послѣдствие отъ увеличението на доходитѣ, влияе и върху тѣхното международно обезцѣнение. Гдѣ е обаче връзката на това взаимодѣйствие? Нарастващитѣ доходи насърдчаватъ покупателната способность и желание за покупки въ ония страни, чийто доходи растатъ. Импортьоритѣ и зползватъ това разположение, като използватъ и високитѣ цѣни на мѣстния вжтрешенъ пазарь. Заедно съ това, разбира се, нарастватъ и задграничнитѣ задължения, които растатъ не само за смѣтка на вноса, но и поради прѣустановяване плащанията на лихвитѣ и погашенията на старитѣ задължения. Резултатътъ отъ това е разстройството на платежния балансъ, въ който пасивътъ нараства, а активътъ намалява. Националната валута захваща да се обезцѣнява, но наредъ съ това започватъ да растатъ ажиото и камбиото; тѣ реагиратъ срѣщу тенденцията на обезцѣнение паритѣ, като способствуватъ за ограничение на консумацията и насърдчаватъ въздържането, но тѣ—ажиото и камбиото—все още сж безсилни, да установятъ нужното равновѣсие. *Въ тѣхна помощь трѣбва да дойде засилването на производството, на износа, ограничение на вноса и цѣла редица подобни мѣрки. Всичко това може да стане автоматически, но то може да бжде насърдчено цѣлесъобразно и отъ държавната политика.* И ако то не стане, обществото ще продължава да страда отъ обезцѣнението на паритѣ и поскжпването на живота. Днесъ, напримѣръ, ние живѣемъ по-тежко, отколкото прѣди войната, ние утрѣ ще жи-

вѣемъ по-тежко отколкото днесъ, ако процеса на стопанското развитие не се урегулира. По врѣме на войната ние живѣхме съ съзнанието, че трѣбва де се ограничаваме и да търпимъ лишения. Мирътъ възбуди надеждата, че ще настжпи облекчение, то обаче не дойде. Обществото не прави разборъ на причинитѣ за това и то лековѣрно се нахвърля на пазаря, дири всевъзможни видове стоки, поддава се на примамкитѣ на спекулацията и само отекчава положението си. Резултатитѣ отъ това сж на лице — вжтрѣшното и външно положение на страната се влошава, а не се подобрява. Изгледитѣ за скорошно подобрение сж далеко още. *Азъ се страхувамъ, какво, ако държавната политика наврѣме и умѣло не се намѣси за да урегулира разстроения стопански животъ, че ние т. е. обществото отива къмъ катастрофа по-страшна отъ тая, която прѣживѣхме. Ние можемъ да прѣживѣемъ едно поевтинявене на живота, но и то да бжде тъй же катастрофално, както и поскжпването.*

Ако това сж сериозни опасения, естествено намъ се задава въпросъ и трѣбва да отговоримъ: съ какви срѣдства успѣшно можемъ да се боримъ срѣщу обезцѣнението на паритѣ? Дотукъ азъ можѣхъ да спра, защото въпросътъ, който се задава, засѣга не науката, но практическата политика. Ала не мога да прѣнебрѣгна отговора и на тоя зададенъ въпросъ.

Ако диагнозата на явленията, които третираме, е вѣрна, не е трудно да се посочатъ срѣдствата за лѣкуване болѣзненото състояние на обществото.

Прѣди всичко никой не бива да мисли, че старото ще се върне и цѣнностьта и покупателната сила на паритѣ биха се възстановили на положението до войната. Това е невъзможно, а азъ бихъ казалъ и нежелателно. Срѣщу подобна тенденция ще реагира самото общество, защото то значи намаление на доходитѣ и обезцѣнение на труда и неговитѣ продукти. Въ стрѣмлението, обаче, да се повиши цѣнноста и покупателната сила на паритѣ, отъ една страна, и противодѣйствието на производителя, на търговеца, на работника — всички да печелятъ много или да увеличаватъ доходитѣ си, отъ друга,—въ тия двѣ противоположни тенденции се разраства единъ голѣмъ социаленъ конфликтъ, въ който намѣсата и участието на обществената власть е наложително. Тоя конфликтъ би се

разрѣшилъ и зловрѣденитѣ тенденции неутрализирани, ако се увеличи продуктивностьта на труда, та загубитѣ отъ понижение цѣнитѣ на стокитѣ се компензиратъ съ доходитѣ отъ повечето продукти. Нивелирането на тия двѣ противоположни тенденции може да стане автоматически, но по-бавно и съ голѣми страдания за обществото.

Обезцѣнението на паритѣ е резултатъ отъ ограничението на производството и сношенията и впослѣдствие на нарастващитѣ доходи. Борбата тогава срѣщу това обезцѣнение изисква, щото държавата да участвува и сподѣли нарастналитѣ доходи и богатства съ притежателитѣ имъ. Тия доходи, печалби и богатства не сж резултатъ отъ особнитѣ лични усилия на стопанствующитѣ, тѣ се дължатъ на чисто конюнктурни условия. Най-сетнѣ социалната правда изисква да понесатъ тяжеститѣ и послѣдицитѣ отъ войната и ония, които я само използваха въ свои интересъ. Това се налага още и отъ необходимостьта държавата да установи възможното равновѣсие въ своя бюджетъ, като си създаде и обезпечи приходи, а не да прѣсилва своя кредитъ. За тая цѣль данъцитѣ по необходимость ще растатъ. Трѣбва да се обложатъ имотитѣ и богатствата и държавата да сподѣли съ заинтересованитѣ голѣмитѣ печалби, като едно отъ многото срѣдства за борба срѣщу спекулацията.

Наредъ съ тия мѣрки, налага се и една реформа въ досегашнитѣ начини на плащания у насъ. Чека и плащанията съ завѣрка и задължение трѣбва да бждатъ принудително популяризирани. Многобройнитѣ клонове и агентури на нашитѣ държавни банки и пощенскитѣ спестовни каси успѣшно могатъ да разрѣшатъ тая задача. Подобна мѣрка ще облегчи твърдѣ много паричниятъ пазаръ и стокообращението.

Единственото и най-цѣлесъобразно срѣдство за борба срѣщу обезцѣнението на паритѣ и поскжпването на живота си остава насърдчението и увеличението производителностьта на труда. Въ тоя моментъ азъ си спомнямъ словата на Адама Смита, бащата на политическата економия, който въ младенченскитѣ дни на капитализама съ пророческо вдъхновение проповѣдваше, какво богатството на народитѣ е въ национална трудъ. Ако това е вѣрно за капитализма, който даде такива блѣстящи резултати въ стопанския животъ на наро-

дитѣ, колко по-вѣрно ще е то днесъ, когато войната унищожи много богатства и ние сме прѣдъ прѣустройство на нашата стопанска система и прѣдстои да се изгради нова, чиито устои да почиватъ на обществената солидарность.

Но кой ще възвърне желанието на трудящитѣ се къмъ повече работа, къмъ по-голѣми усилия и трудъ, когато ние сме изморени, изтощени, морално угнетени, дори отчаени, когато нашето внимание е разпокѫсано и насочено къмъ различни страни, къмъ много голѣми и сложни проблеми? Кой ще ни повърне радоститѣ на живота и труда? Ето още една голѣма и сложна задача, която общественикътъ на новото врѣме има да разрѣши!

Д-ръ Т. Траяновъ,
Редовенъ доцентъ.

Значението на римското право за юридическото образование.[1]

Отъ всички науки, които образуватъ системата на юридическото образование, едва ли има нѣкоя, къмъ която студентитѣ-юристи, сѫдиитѣ и адвокатитѣ да проявяватъ тъй малко интересъ и симпатия, както къмъ римското право. Докато ползата отъ римското право до недавна е била тъй общопризната, че нации, най-чужди нему по своитѣ традиции, като напримѣръ Съединенитѣ Щати, Англия и Русия, сѫ въвели въ своитѣ университети римското право, днесъ интересътъ е достигналъ до своя минимумъ даже въ ония западноевропейски държави, въ които, както ще видимъ по-късно, римското право, по силата на историчната необходимость, е станало една отъ главнитѣ основи на дѣйствуващитѣ граждански законници. Намалението на интереса къмъ римското право и къмъ историята на правото изобщо е било констатирано съ прискърбие още отъ юридическата секция на втория международенъ историченъ конгресъ (Берлинъ, 1908 год.) и често е давало поводъ, до и слѣдъ тоя конгресъ, да се изтъкватъ и въ печата добритѣ страни на изучването на римското право въ университета и нуждата отъ запазване връзката съ античната култура. Но въпрѣки всичко това, недоволството отъ римското право непрѣстанно е растѣло. Кои сѫ причинитѣ за намаляване на интереса къмъ римското право? Главнитѣ причини, по наше мнѣние, сѫ три:

1. Не се прави строго различие между университета, даващъ висше научно образование, висша теоретична подготовка, и ония така наречени висши учебни заведения, каквито

[1]) Встѫпна лекция, четена на 2 априлъ 1920 год.

сж висшитѣ педагогически училища, висшитѣ търговски академии, висшитѣ юридически школи и др., въ които съотвѣтнитѣ науки се изучаватъ прѣимуществено съ огледъ къмъ тѣхното практично значение. Университетътъ не е заведение, сжществуваще изключително за обучение на ония младежи, които въ дадено врѣме се числятъ студенти, а храмъ на науката, т. е. колегия на мислители и учени, пжтеводната звѣзда на които е да разпространяватъ на голѣми пространства науката и прогреса на човѣшката мисъль. Но университетътъ не е и академия. Послѣдната е учрѣждение за поощрение науката и изкуството и за увѣнчаване заслугитѣ, а университетътъ е огнище на научното творчество и свѣтлината. Отъ тукъ слѣдва: а) Въ университета не трѣбва да се прѣподава тая или оная наука дотолкова, доколкото съ изучването ѝ се цѣли само непосрѣдствена практична полза. б) Ако може да става дума за нѣкакво практично значение на университетското образование, т. е. че отъ университета трѣбва да излизатъ образовани юристи, математици, филолози и др., които, слѣдъ като получатъ съотвѣтна практична подготовка, да могатъ да станатъ адвокати, сждии, гимназиални учители и др., то погрѣшно е да се мисли, че „съ неизучване римското право, което нѣма никакъвъ практиченъ смисълъ, студентътъ би се освободилъ отъ лишенъ баластъ“, тъй като днесъ римското право, наистина, нѣма непосрѣдствено, практично, но има, както ще видимъ по-долѣ, индеректно, теоретично — възпитателно значение.

2. Повечето отъ разпространенитѣ учебници по институциитѣ на римското право прѣдставляватъ кратки учебници или непълни учебни помагала, пригодени главно за испитни цѣли. Че авторитѣ на тия учебници не прѣслѣдватъ съ тѣхъ друго, освѣнъ да запознаятъ студента повърхностно съ римскоправната материя, считайки, че подробноститѣ и поясненията, дали и доколко важнитѣ учения на по-старитѣ писатели се възприематъ отъ по-новитѣ, както и литературнитѣ и юдикатурни посочвания, макаръ много цѣнни за специалиста, сж за студента безинтересни и биха били само ненуженъ баластъ — оправдание твърдѣ неоснователно ,се подтвърдява най-добрѣ отъ изказаната въ прѣдговора на единъ много разпространенъ учебникъ по институциитѣ мисъль, че е „привилегия

на учебницитѣ по институциитѣ да не цитиратъ литература"[1]). Каква научно-педагогична стойность иматъ такива книги, щомъ тѣ не могатъ да възбудятъ у студента интересъ къмъ едно съзнателно и по-самостоятелно занимание съ прѣдмета? Какъ може студентътъ, комуто се прѣдлагатъ като учебници подобни помагала, и който обикновенно си купува най-евтинитѣ такива, да не гледа на римското право другояче, освѣнъ като на една не важна и даже ненужна материя?

3. Материалистичниятъ духъ на врѣмето, поддържанъ въ голѣма степень отъ онѣзи, които въвеждатъ учащата се младежь въ науката и които, непознавайки или непризнавайки основното различие между правнитѣ науки и техниката, учатъ младитѣ юристи, че историята на човѣчеството е единъ механически процесъ на природата, че както за построяването на една съвършенна машина не е нуждно знанието на по-раншнитѣ несъвършенни типове, така изучването и разработването на модерното право сж възможни безъ запознаването съ неговата история[2]).

Трѣбва да признаемъ, че научниятъ барометъръ въ областьта на правнитѣ и социални науки до великата война бѣше наченалъ да показва приближението на една буря, която въ стремежа си да разчисти обществената атмосфера отъ всичко старо, отживѣло, безполезно и врѣдно, между другото бѣше засилила прѣмного антикласичното течение. Симптоми на тая приближаваща се, така да кажемъ, научна революция се проявяваха въ печата въ повече или по-малко

---

[1]) Срв. Sohm, Institutionen. Ein Lehrbuch der Geschichte und des Systems des römischen Privatrechts, 12 Aufl., IX· „Von dem Vorrecht eines Institutionenlehrbuchs, keine Literatur zu zitieren, habe ich reichlich Gebrauch gemacht".

[2]) Срв. Ignotus, Der neue Plan für das juristische Studium in Preussen 911. Zitelmann, Das römische Recht im künftigen Rechtsunterricht въ Deutsche Juristen Zeitung, 25,24: „Anders aber wer die Aufgabe des Juristen, insbesondere auf dem Gebiet des Privatrechts, dahin bestimmt, er solle im Rahmen des Gesetzes ein für die Gegenwart passendes und brauchbares Recht herausgestalten und auf diese Weise eine vernünftige Entscheidung gegebener Fälle, eine gerechte Ordnung der wirklichen verhältnisse finden . . . Für diese Aufgaben aber ist die Erkenntnis vergangener Rechtszustände in weitem Masse entbehrlich, ebenso entbehrlich wie für den Arzt und den Maschinenbauer die Kenntuis der Geschichte der Medizin und des Maschinenbaues". Срв., обаче, Fischer, Ziel und Methode des rechtsgeschichtlichen Unterrichts въ Ihering's Jahrbüche für die Dogmatik, 54,313. Kuhlenbeck. Die Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts, 1. V. Lenel, Das römische Recht im künftigen Rechtsunterricht въ Deutsche Juristen-Zeitung, 25,254.

прѣсилена или твърдѣ несполучлива форма на умаловажаване значението на римското право и на историята на правото изобщо, въ прѣдлагане реформи, даващи на реалисти и на свършили други срѣдни учебни заведения (търговски училища, семинария) възможность да слѣдватъ въ юридическия факултетъ и т. н. [1]) Днешнитѣ изключителни врѣмена наложиха едно разрѣшение на тая криза повече въ духа на антикласицизма. Днесъ въ университета постжпватъ хиляди неподготвени младежи и излизатъ отъ него недоучени юристи. Дали това разслабване на общия образователенъ уровенъ на юриститѣ нѣма да прѣдизвика реформи, диктувани отъ нуждата отъ една разумна обнова? Само при разумни реформи, отговарящи на назрѣлитѣ обществени нужди, респективно само при условието, университетътъ да не прѣстава да бжде висше научно заведение и храмъ на науката, римското право и историята на правото могатъ да играятъ важна роля въ системата на юридическото образование.

Аргументитѣ на антикласицизма се свеждатъ къмъ слѣдния редъ на мисли:

Историята на правото има значение за историка, но не за юриста, който, за да прилага и разработва правото въ зависимость отъ реалнитѣ нужди на живота, трѣбва да познава основно съврѣменната дѣйствителность. Колкото се отнася до римското право, днесъ юристътъ не може да извлѣче никаква реална полза и никаква поука отъ него, тъй като то е едно отживѣло, мъртво право. Нали правото на всѣки даденъ народъ и всѣка дадена епоха зависи отъ битовитѣ и социални условия на тоя народъ и на тая епоха? А неоспорима истина е, че днешнитѣ условия на живота много рѣзко се различаватъ отъ условията на живота на стария Римъ. При такова едно различие римското право, наистина, прѣдставлява un lest inutile и даже un obstacle au progrés du droit. Ако днесъ човѣкъ излиза добъръ математикъ безъ да знае много

---

1) Срв. Maschke, Die realistische Vorbildung uud das Rechtsstudium 41–44. Срв., обаче, Deutsche Juristen-Zeitung, 5, 257 — 262, 281–290: Soll das Rechtsstudium den Realgymnasiasten zugänglich gemacht werden (Eine Enquee). R. Leonhard, Das neue Gesetzbuch als Wendepunkt des Privatrechtswissenschaft, 23 R. Leonard, Rom's Vergangenheit und Deutschland's Recht, 34.

за историята на математиката, не лошъ инженеръ безъ да е запознатъ съ историята на механиката, защо да не може да стане добъръ юристъ безъ да познава римското право и историята на правото изобщо? Малко ли сѫ онѣзи сѫдии и адвокати, които повърхностно или даже никакъ не познаватъ римското право, за които, обаче, не може да се твърди, че сѫ лоши юристи?

И тъй, привърженицитѣ на антикласичното течение сѫ за изучване и усъвършенствуване на настоящето, независимо отъ неговата история: тѣ искатъ да скѫсатъ всички връзки съ миналото[1]). Но тукъ изпъква слѣдниятъ принципаленъ и важенъ за насъ въпросъ, който трѣбва най-напрѣдъ да се разрѣши, независимо отъ приведенитѣ по-горѣ и, както щевидимъ по-долѣ, непритежаващи приписваната имъ убѣдителность аргументи на антикласицизма: дали за разбиране и разработване системата на дадено право е необходимо запознаването съ историчния процесъ на образуването и измѣнението на това право. На тоя въпросъ ний ще се опитаме да отговоримъ въ положителенъ смисълъ. Нека, обаче, по-рано кажемъ нѣколко думи за съврѣменния наученъ материализъмъ, който въ голѣма степень се крѣпи върху дарвинизма и споредъ който историята на човѣчеството е единъ механически процесъ на природата.

Неоспорима истина е, че всѣки опитъ за обяснение законитѣ на историчното развитие на човѣчеството и на неговитѣ учрѣждения по аналогия на дарвиновитѣ основни принципи е оставалъ безуспѣшенъ, тъй като дарвинистичната теория обяснява само врѣмето до сѫществуването на човѣка, а съ появяването на културата, изникватъ културни елементи — прѣди всичко етосътъ и алтруизмътъ, които не могатъ да бѫдатъ обяснени съ дарвинистичната формула „борба за сѫществувание“: дарвинизмътъ обяснява безсъзнателното приспособяване на индивидумитѣ, разглеждани като животни, но не на индивидумитѣ, взети като членове на обществото, и слѣдствие на това, че не взима подъ внимание ония душевни процеси, които се извършватъ възъ основа на раз-

[1]) Срв. v. Kirchmann, Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft, 16. Kantorowicz, Probleme der Strafrechtsvergleichung въ Aschaffenburg's M-Schr-Krim-Psich. 4, 80.104.

говоритѣ на хората едни съ други и, изобщо, на духовното общение между членоветѣ на социалнитѣ групи, не може да отговори рѣшително, какъ става социално-психичното приспособяване, независимо отъ измирането на индивидумитѣ и разрушението на групитѣ.

Отъ модерно-дарвинистична гледна точка, цѣлата модерна култура трѣбва да се отхвърли като едно разрушително за човѣчеството явление и да се замѣни съ оня идеалъ на расовия процесъ, който може да се постигне чрѣзъ прилагане основнитѣ дарвинистични принципи, съ оня идеалъ на борба, който въ Нитчевия индивидуализъмъ е намѣрилъ своя класиченъ изразъ. Споредъ тая етика, за успѣшното развитие на расата трѣбва да се прѣпоржча, като особено полезна възможно по-голѣмата смъртность у дѣцата, а туберкулозниятъ бацилъ и пиянството се явяватъ като истински приятели на нашата раса: всичко трѣбва да бжде насочено къмъ унищожаване на слабитѣ, негоднитѣ, неспособнитѣ, а не къмъ тѣхното запазване, както съврѣмениятъ моралъ на състрадание прѣдписва това. Нищо чудно нѣма, ако при такава една етика нѣкои учени, ржководейки се отъ основнитѣ принципи на дарвинизма, отиватъ тъй далечъ, че считатъ извѣстната съ своето лошо име източна часть на Лондонъ darkest England, като санаториумъ на Англия, тъй като тамъ развратътъ и алкохолътъ убивали по-сигурно, отколкото най-усилния трудъ. Дарвиниститѣ не признаватъ принципа на разпрѣдѣлението на труда и на взаимното помагане и забравятъ, че за човѣчеството принципътъ на състраданието се явява особено необходимъ, тъй като за естествения подборъ нему липсва човѣшки материалъ, че нехигиеничнитѣ условия се явяватъ врѣдни за цѣлия човѣшки родъ. И ако противъ дѣтскитѣ болѣсти не биха се взимали най-ефикасни мѣрки, естествениятъ подборъ на видоветѣ би докаралъ постепенно всички културни народи до пропастьта. Освѣнъ това въ много случаи естествениятъ подборъ не дава очакванитѣ резултати: обикновенно талантътъ и гениятъ трѣбва да водятъ една по-жестока борба за сжществуване, отколкото човѣкътъ съ срѣдни способности. Най-послѣ по какво могатъ привърженицитѣ на дарвинизма да разпознаватъ или да отличаватъ измиращитѣ

още въ крѣхка младость индивидуми съ цѣнни наклонности, за да не се оставятъ да станатъ безврѣменно жертва на смъртьта. Гьоте, когато се е родилъ, е билъ извънмѣрно слабо дѣте. Той и прѣдразположенитѣ къмъ туберкулоза Спиноза, Моцартъ и др. би трѣбвало да не вкусятъ плодоветѣ на живота, и грѣшка е била сторена, че се е допуснало нарушението на единъ природенъ законъ, че не сѫ били убити още като дѣца.

Негодностьта на дарвинистичната теория за обяснение на културнитѣ явления ни дава достатъчно основание да отхвърлимъ като несъстоятелно схващането историята на човѣчеството като единъ механически процесъ на природата.

Да разгледаме сега значението на историята на правото за развитието на послѣдното. Общоприето е днесъ да се различава право въ обективенъ и право въ субективенъ смисълъ. Подъ право въ обективенъ смисълъ се разбиратъ дѣйствуващитѣ въ единъ общественъ съюзъ юридически норми, цѣльта на които се състои въ опрѣдѣляне отношенията на всѣки членъ на съюза къмъ послѣдния и на отдѣлнитѣ негови членове помежду имъ, т. е. въ указване, какво може да изисква съюзътъ отъ своитѣ членове и какво е длъженъ да прави той за тѣхъ. Подъ правовъ субективенъ смисълъ трѣбва да се разбира оная степень на свобода или на власть, която се опрѣдѣля и обезпечва на всѣки членъ на съюза отъ нормитѣ на обективното право. Тукъ въ понятието на правото влизатъ, значи, не само принадлежащитѣ на дадено лице правомощия, но и възможностьта на тѣхното осѫществление въ случай, че трето лице ги наруши. Правото въ обективенъ смисълъ и произтичащитѣ отъ него субективни права на отдѣлнитѣ лица се намиратъ подъ защитата на сѫществующата въ даденъ общественъ съюзъ върховна власть. Най-важенъ отъ създаващитѣ и обезпечаващи правото обществени съюзи се явява държавата, т. е. съюзътъ на ония свободни лица, които, обединени чрѣзъ подчинението си на една самостоятелна и принудителна върховна власть, живѣятъ на опрѣдѣлена територия.

Правото и държавата сѫ изникнали по силата на историчната необходимость. Всѣки човѣкъ има материални и нравствени нужди, безъ удовлетворение на които той не

може да сѫществува и се развива. Че най-пълно удовлетворение на тия нужди може да се постигне само при единъ животъ въ обществото, не се оспорва отъ никого. Опититѣ на миналото и настоящето учатъ, че колкото човѣшкото общество е по-здраво организирано, толкова удовлетворението на човѣшкитѣ нужди е по-гарантирано; че здраво организираното общество е мислимо само при условие, щото всѣки членъ отъ него да отстѫпя часть отъ своята индивидуална свобода, за да не граничи тя съ произвола и за да се остави на всѣки отъ останалитѣ членове на обществото известна неприкосновена сфера на свобода; че само при такъвъ редъ всѣка отдѣлна личность може свободно да се развива и общитѣ цѣли на обществото биватъ правилно удовлетворени. Понеже установяването на тоя редъ е възможно само при наличностьта на закони, задължителни за всѣки членъ отъ обществото, независимо отъ неговото съгласие за това, и само при една обществена власть, която да вземе върху себе си охраната на тия закони отъ нарушение, то по силата на тая наложителна нужда отъ закони и отъ обществена власть за сѫществуването и развитието на човѣка и обществото сѫ изникнали правото и държавата. Но появяването на правото и държавата е резултатъ и на продължителенъ процесъ. Погрѣшно е да се мисли, че държавата, като крайна точка на това развитие, сама остава неизмѣнна; напротивъ, установенията въ нея правенъ редъ се мѣни постоянно въ свръзка съ промѣнитѣ на обществения животъ. Нали задачата на правния редъ се състои въ създаване въ обществото условия, при които всѣки членъ на послѣдното да получи най-пълно удовлетворение на своитѣ нужди, безъ да страдатъ общитѣ интереси? А съ развитието на обществото върви паралелно и усложнението на материалнитѣ и нравствени нужди на неговитѣ членове, като едноврѣменно съ това се измѣнятъ способитѣ за удовлетворяване тия нужди, т. е. както техническитѣ срѣдства, така и социалнитѣ организации на насочената къмъ това удовлетворяване на нужди човѣшка дѣятелность. При тоя начинъ на развитие на обществото се появяватъ, наредъ съ специализацията на занаятитѣ и професиитѣ, разнитѣ обществени класи съ различни интереси и най-разнообразнитѣ вкусове, привички и интереси

на отдѣлнитѣ лица. Често исканията както на отдѣлнитѣ лица, така и на отдѣлнитѣ обществени класи могатъ не само да противорѣчатъ на интересите на други лица и други класи, но и да не хармониратъ даже съ интересите на самата държава. Ето и при такава колизия на различни интереси, правото е, което трѣбва да избира най-справедливия пѫть, защото неговиятъ идеалъ е примирението интересите на личностьта и на държавата. И тъй, правото се намира въ зависимость отъ условията на икономичния животъ и отъ успѣхитѣ на умствената и нравствена култура на народа. Затова съ измѣнението на тия условия се мѣнятъ неизбѣжно не само успѣхитѣ въ умствената култура и въ нравственитѣ схващания, но и самото право. Какъ може правото да се не мѣни, щомъ всѣко общество въ своето развитие трѣбва да прѣмине отъ така нареченото натурално стопанство къмъ едно по-високо, основано на книжния обмѣнъ и на кредита? Нима съдържанието на юридическитѣ норми не се е измѣняло при прѣхода въ областьта на производството на материалнитѣ блага отъ правото на робство къмъ правото на свободенъ трудъ, къмъ стопанствената свобода и конкуренцията; отъ деспотичния режимъ къмъ държавното и общинско самоуправление? Нима промѣната въ схващанията относно въпроса, кои лица сѫ длъжни да се ползуватъ отъ закрилата на правото, не доказва, че правото е едно явление подложено на измѣнение? Нека припомнимъ, за изяснение на токущо казаното, че докато въ една епоха се е считало за справедливо, щото само пълноправнитѣ граждани да бѫдатъ покровителствувани отъ законитѣ, въ друга, по-късешна, и чужденцитѣ сѫ могли да се ползуватъ отъ тѣхната закрила, а въ трета, още по-късно, благодарение на повдигането на нравственото съзнание на обществото, послѣдното е начевало да се възмущава и отъ самото робство. Безъ съмнѣние, такива промѣни въ нравственитѣ схващания сѫ влияли силно върху измѣнението на обективното право. Отъ тукъ става ясно, че съдържанието на всѣко право трѣбва да се схваща като продуктъ на историята на народа. Понеже всѣка система на дѣиствующето право може да бѫде разбрана само чрѣзъ изучаване историчния процесъ на нейното образуване и измѣнение и понеже правилното прилагане на

правото къмъ живота прѣдполага знанието на сѫщинския смисълъ на юридическитѣ норми, т. е. причинитѣ, които сѫ ги прѣдизвикали, и цѣлитѣ, на които тѣ служатъ, то правото не бива да се схваща като едно мъртво събрание на сухи логически формули, а като единъ елементъ на културата, като една жизнена сила, която, наредъ съ други такива опрѣдѣля реда, по който дѣятелностьта на човѣшкото общество трѣбва да бѫде насочена къмъ удовлетворение на неговитѣ материални, нравствени и интелектуални нужди. Тъй като правото е единъ елементъ на кулрурата, подложено е на сѫщитѣ измѣнения, на които и тя, и има социално служебенъ характеръ, то правнитѣ науки не могатъ да се схващатъ като една tenuis scientia, като une branche desséchée de l'arbre scientifique. Много умѣстно забѣлѣзва Savigny: „Eine Rechtswissenschaft, die nicht auf dem Boden gründlicher Kenntnis beruht, versieht eigentliech nur Schreiberdienst bei dem Gerichtsgebrauch“ [1])

И тъй, разбирането истинския смисълъ на правнитѣ норми не е мислимо безъ запознаването съ историята на правото, т. е. безъ оная наука, която изучава развитието на тия норми въ свръзка съ образуването и измѣнението на икономичния и културенъ животъ на обществото, което разработва правото. „Wer der Vergangenheit nicht mächtig ist, kann auch die Gegenwart nicht verstehen“[2]). Изхождайки отъ това схващане на историята на правото, юридическата секция на първия международенъ историченъ конгресъ (Римъ, 1903) е признала необходимоста отъ изучване историята на правото даже за юриститѣ-практици: che gli insegnamenti storici non siano diminuiti nelle Facoltà europu[3]).

---

1) Срв. Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 78.

2) Срв. Sohm, Das studium des römischen Rechts въ Deutsche Juristen Zeituug, 13, 37. Girard, История и система на римското право, прѣвелъ Д-ръ Сим. Ангеловъ, 1, 23.

3) Срв. Atti del congresso internazionale di scienze, Roma, 1904, 9, XIX. Срв. Wenger, Römische und antike Rechtsgeschichte, 13. v. Liszt въ Zeitschrift für die Strafrechtswissenschaft, 26, 556: indem wir das Seiende als ein geschichtlich Gewordenes betrachten, und danach das Werdende bestimmen-erkennen wir das Seinsollende“. v. Ehrenberg, Die deutsche Rechtsgeschichte und die juristische Bildung, 4: „Die Rechtsgeschichte ist die Erzieherin zur juristischen Bildung“. Mommsen, Vorrede zur edictio stereotypa der Digesten, LXXX: „Videant qui hodie iuri operam dant adulescentes ingenui:

Изложеното до тукъ ни дава възможность за едно сравнение на првнитѣ науки съ така нареченитѣ точни науки, напримѣръ съ механиката, химията или математиката. Ако правнитѣ науки имаха ония методи на изслѣдване, разработване и доказване, които сѫ присѫщи на точнитѣ науки, то изучването на едно отъ модернитѣ законодателства щѣше да бѫде достатъчно за разбиране и разработване правото, тъй като послѣдното щѣше да се съдържа изчерпателно въ модернитѣ законодателства. Но правнитѣ науки нѣматъ и не могатъ да иматъ прецизностьа на точнитѣ науки, защото тѣхнитѣ принципи не се налагатъ на разума като аксиоми и точностьта на тия принципи не може да бѫде доказана по оня начинъ, по който става напримѣръ съ една геометрическа теорема или съ една математическа формула. Поради това, при изслѣдване на правото често могатъ да изникватъ съмнѣния, отстранението на които не е мислимо безъ историята на правото, безъ знанието, какъ принципитѣ на правото сѫ били установени и какъ тѣ отговарятъ на постояннитѣ нужди на цивилизованитѣ народи.

Отъ казаното за историята за правото изпъква ясно и значението на историята на римското право. Днесъ послѣдната се изучава като необходимо въведение къмъ системата на римското право, т. е. къмъ оная система, която има за свой прѣдметъ послѣднитѣ резултати отъ историчното развитие на това право, защото разбирането на системата не е ми-

apude os enim stat utrum perduratura sit ars iuris nobilis et liberalis an in artificium sordidum degeneratura". Saleilles, Méthode historique et codification въ Atti, 9,2: „Cette fonction de caractère historique du juge n'est possible que si elle est préparée par une puissante lorgue et abondante doctrine scientifique, sur la base d'histoire". „On disait jadis aux jurusconsultes: „Soyez de bons logiciens". Il faut qu'on leur dise surtout aujourd'hui: „Soyez de bons historiens; de bons historien du passé, cela va de soi, mais surtout et avant tout de bons historiens de votre temps et de présent". Saleilles, Livre du centenaire, 99. il importe de distinguer nettement l'école historique de la méthode historique. — La méthode historique est la méthode scientifique par excelence". Срв. v. Hertling, Ueber Ziel und Methode der Rechtsphilosophie, 178. Kohler, Das Recht als Kulturerscheinung, 5, 24. Gierke, Die historische Rechtsschule und die Germanisten, 7. Pachmann, Ueber die gegenwärtige Bewegung in der Rechtswissenscheft, 22. Mitteis, Die rechtshistorische Saaatsprüfung an den österreichischen Universitäten въ Oesterreichische Rundschau, I, 131. J. Bekker, Vier Pandektisten, 151-156. Zitelmann, Die Gefahren des bürgerlichen Gesetzbuchs für die Rechtswissenschaft, 20. 23. Zitelmann, Daz römische Recht im künftigen Rechtsunterricht, 24.25.28. Lenel, Das römische Recht im künftigen Rechtsunterricht въ Deutsche Juristen'Zeitung, 25,252—255.

слимо безъ знанието на историята на образуването на съставляващитѣ я елементи (норми).

Какво значение има днесъ системата на римското право, т. е. гражданското право, съдържаще се въ Corpus iuris civilis? За да отговоримъ на тоя въпросъ, нека установимъ отличителнитѣ черти на рмското право изобщо, т. е. всички свойства, които му придаватъ оная устойчивость, благодарение на която то заема до днесъ важно мѣсто въ образованието на съврѣменния юристъ.

На правото, което има за цѣль примирението интереситѣ на личностьта и на държавата, или иначе казано, на правото, схващано като съвокупность отъ норми, които опрѣдѣлятъ отношенията на всѣки членъ на държавата къмъ самата нея, може да се гледа по два начина: отъ гледна точка на индивидума и отъ тая на държавата. Въ първия случай ще имаме слѣдното положение: доколкото грижитѣ на обществото се насочватъ къмъ признаване на индивидумитѣ, като негови елементи, възможно повече права, дотолкова благото на обществото ще бѫде обезпечено, тъй като само отъ пълноправния животъ на членоветѣ зависи сѫществуването на цѣлото. Въ втория случай положението ще гласи така: доколкото усилията въ държавата се насочватъ къмъ възможно по-голѣмо благо на обществото, дотолкова правата на индивидумитѣ се явяватъ обезпечени, тъй като само при благосъстоянието на цѣлото е възможно благополучието на частитѣ. Второто схващане намира повече почва въ съврѣменната култура на правото и даже начева до извѣстна степень да ѝ се налага. Това подтвърдяватъ както мобилизацията на цѣлото производство прѣзъ врѣме на всемирната война, така и съврѣменнитѣ опити за социализация на производството въ държавнитѣ, общинскитѣ и други стопанства, които за своя успѣхъ прѣдполагатъ, наредъ съ извѣстна степень отъ стопанственна способность, една твърдѣ развита склонность да се работи енергично не за себе си, а за обща полза, склонность, която въ голѣма степень се поддържа отъ съзнанието, че правилния животъ, благополучието на индивидума зависи отъ благосъстоянието на цѣлото. Първото схващане, което поставя на първо мѣсто интереситѣ на индивидума, е доминирало въ античната римска култура. И тъй, първата важна отличителна черта на рим-

ското право е неговиятъ индивидуализъмъ. Това значи, че римското право е построено съгласно принципа на свободата на личностьта и индивидуалната инициатива въ гражданскитѣ отношение. Нека забѣлѣжимъ, че развитието на тоя индивидуализъмъ е вървѣло паралелно и въ хармония съ това на общественостьта. Наистина, римскиятъ индивидуализъмъ е билъ отражение на единъ егоизъмъ, но не на такъвъ егоизъмъ, който би изключилъ всѣко стремление къмъ общи висши цѣли, а на великъ егоизъмъ, който, въ стремлението си да разнася националната култура, е прѣработвалъ, видоизмѣнялъ и приспособявалъ послѣднята камъ всички подчинени на Римъ народи. „Римскиятъ егоизъмъ, казва Ihering[1]), е билъ великъ егоизъмъ, великъ по цѣльта, която си е поставилъ, достоенъ за удивление въ своитѣ планове, логика и далековидность, внушаващъ уважение съ своята желѣзна енергия. . .“ Такъвъ егоизъмъ обяснява благороднитѣ качества на римския народъ: храбростьта, самообладанието, настойчивостьта и прѣнасянето индивидума въ жертва на националното благо[2]).

Понеже римлянитѣ сѫ били егоисти въ смисълъ, че за благото на народа е трѣбвало главно индивидумитѣ да бѫдатъ надарени съ всички блага, то римскитѣ юристи, които въ своитѣ схващания сѫ отражавали характера на гражданитѣ въ обществения животъ, въ течение на многовѣковната своя работа сѫ оставали вѣрни на това коренно направление.

Че индивидуализмътъ е билъ важната черта на римското право, доказва законникътъ на XII-тѣ таблици. Въ една негова таблица (tab. 4, 1) се казва[3]), че всѣко изразено желание на индивидума, касаеще се до неговото имущество, има

---

[1]) Jhering, Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, 5 Aufl. 1,319: „Das universelle Moment im römischen Character geht hervor aus einer Eigenschaft, die nach der einen Seite ebensowohl eine expansive, universelle, wie nach der anderen eine contractive, exclusive Tendenz hat — der Selbstsucht... Selbsts ucht ist.. der Grundzug des römischen Wesens. . . eine grandiose Selbstsucht, grossartig durch die Ziele, die sie sich gesetzt hat, bewunderungswürdig in ihren Conceptionen, ihrer Logik und Fernsichtigkeit, imponierend durch die eiserne Energie. . .“

[2]) Срв. Jhering, Geist, 320. Срв. Labbé въ неговия прѣдговоръ къмъ Cuq, Les institutions Juridiques des romains (1891), 1, III: „Ce qui distingue la société romaine, c'est que la jurisprudence a travaillé de bonne heure et avec une énergie soutenue à l'émancipation de l'individu“.

[3]) Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto.

силата на законъ; а това не означава друго, освѣнъ признаване автономностьта въ сферата на частнитѣ имуществени интереси. Въ друга таблица на сѫщия законникъ (tab. 5, 1) се издига въ степень на законъ волята на частното лице въ правнитѣ сдѣлки nexum и mancipatio, които обхващатъ много видове задължения, като покупка, продажба, заемъ и др.[1]) Но това широко право на свободно осѫществление личнитѣ интереси нѣма абсолютенъ характеръ. Не само че свободата на собственика на недвижими вещи е била подложена на извѣстни, отъ гледна точка на индивидума като членъ на общество, разумни ограничения въ интереса на неговитѣ съсѣди[2]), но въ законника има зародишъ и отъ правилото, че частниятъ интересъ въ извѣстни случаи трѣбва да отстѫпи мѣсто на обществения. Това явствува отъ слѣдния случай. Единъ строи домъ и се възползува отъ чужди тухли. Собственикътъ на тухлитѣ узнава това нѣщо слѣдъ привършване на постройката. Ако римлянитѣ биха се придържали строго о правилото на неограничената свобода на разпореждане съ собственостьта, то въ тоя примѣръ би трѣбвало да позволятъ на собственика на застроенитѣ въ зданието тухли да разруши самото здание, за да си вземе тухлитѣ. Но понеже това би било твърдѣ неизгодно за домопритежателя и би могло да нанесе голѣма врѣда на живущитѣ въ дома и, освѣнъ това, по думитѣ на римлянитѣ, и самиятъ градъ въ случая е билъ заинтересованъ (не трѣбва да се позволява да се искатъ обратно застроенитѣ тухли, за да не се разрушаватъ градскитѣ здания — ne aedificia sub hoc praetextu diruantur), то, за да се избѣгне конфликта между собственика на тухлитѣ и собственика на зданието и, сѫщеврѣменно, за да не се даде на собственика на тухлитѣ правото да изисква своя материалъ въ натура, законникътъ му е призналъ друго право — правото да изисква стойностьта на тухлитѣ въ двоенъ размѣръ.

---

[1]) Cum nexum faciet mancipiumve, uti lingua nuncupassit, ita jus esto.

[2]) Срв. Labbé въ Cuq., Les institutions, III: „La reconnaissance du droit au profit de l'individu n'a pas conduit à l'individualisme absolu, à l'isolement juridique par ce que se nouvel état social s'est complété par l'association volontaire entre les individus".

Макаръ основниятъ римски законъ да гласи, че всѣка дадена дума е законъ (uti lingua nuncupassit, ita jus esto), поклонението на общия идеалъ не е давало поводъ да се влиза въ конфликтъ съ условията на живота, тъй като римскитѣ юристи сж разработвали само доброто и справедливо право (ius aequum et bonum), придръжайки се точно къмъ принципа на индивидуалнзма, тѣ винаги сж взимали въ съображение всички ония особености на отдѣлнитѣ случаи, които сж могли да се намѣрятъ въ причинна връзка съ много обстоятелства на живота, като напримѣръ възрастьта, физическото или душевно състояние на дѣйствуващето лице[1]), Така, обѣщанието на малолѣтния, на намиращия се подъ влиянието на страхъ или на душевно болния е било лишено отъ законна сила, тъй както въ него нѣма разумна воля. Докато лицето, което злонамѣрено се отнася къмъ чуждото имущество, напр. въ случай на похищение, е било подлагано на строго наказание, добросъвѣстниятъ купувачъ на непринадлежаща продувачу стока е плащалъ на стопанина на стоката по-малко, отколкото крадецътъ, и нѣколко врѣме слѣдъ продажбата се е освобождавалъ отъ всѣка отговорность прѣдъ него; спомогналиятъ на затворения робъ отъ състрадание къмъ него да избѣга е билъ по-леко наказванъ отъ дѣйствующия напр. dolo malo.

Друга важна отличителна черта на римското право е неговия формализъмъ. Не изпускайки изъ видъ растящитѣ нужди на живота, римскитѣ юристи подъ влиянието на вроденото въ тѣхъ чувство на справедливость сж могли найискустно да приспособляватъ къмъ тѣхъ нормитѣ на правото и да имъ придаватъ такава тѣхническа форма, че създаденото отъ тѣхъ право, непрѣставайки да бжде стройна-научна система, въ сжщо врѣме е оставало всѣкога въ голѣма степень практически приложимо. Строго послѣдователното логично разработване на правото въ хармония съ законитѣ на справедливостьта, се е проявило у римскитѣ юристи въ съот-

---

[1]) Срв. R. Leonhard, Rom's Vergangenheit, 113: „Auf einem Beobachtungsfelde von beispiellosen Crosse hatten sie Gelegenheit, neben ihrer erstaunlichen Denkkraft ein stetes Streben nach dem Guten und Billigen zu betätigen. Срв. v. Blume, Zur Reform der juristischen Vorbildung въ Deutsche Juristen-Zeitung, 1, 290. Stammler, Lehre vom richtigen Recht, 163.

вѣтни изражения, формули. Разпознаването признацитѣ на правото и придаване на послѣдното съотвѣтна форма — съставлява формализмъ на правото. Послѣдниятъ, докаранъ отъ юриститѣ до съвършенство, прѣдставлява, безъ съмнѣние, третата важна черта на римското право.

Послѣдниятъ отличителенъ признакъ на римското право е неговия универсаленъ характеръ, неизбѣжна послѣдица отъ историчния животъ на Римъ. За пояснение на тази мисъль, нека хвърлимъ единъ бѣгълъ погледъ върху историята на римското право. Римското право начева своето сѫществувание съ зараждането на римската държава. Когато Римъ е билъ едва забѣлѣжимо петно на повърхностьта на земното кълбо, римското право е прѣдставлявало една много проста и груба система, създадена отъ примитивнитѣ строго-национални отношения. Но въ края на републиканския периодъ, когато Римъ става центъръ на всѣсвѣтската култура и на всемирната търговия, характерътъ на римското право се измѣня: за да стане пригодно на търговцитѣ отъ всички народности, то започва да се прѣражда, като постепенно се абстрахирва отъ мѣстнитѣ и национални особености, докато най-послѣ загубва своя чистъ националенъ характеръ. Съ разширение на римската държава върху цѣлия античенъ миръ, римското право, прѣдставлявайки вече въ голѣма степень системно събрание на провѣрени съ дългъ опитъ всеобщи юридически истини, става универсално. Минаватъ вѣкове и Римъ начева да се разлага. Дохожда врѣме на неговото падане. Римъ изчезва като държава, но не като съкровище на античната култура. Съ покоряването на Западна Европа отъ варваритѣ, римското право не е било забравено: споредъ най-новитѣ изслѣдвания, римското право отъ VI до XII вѣкъ е било непрестанно прилагано въ Италия, Франция и Испания. Неустановено е, обаче, по единъ положителенъ начинъ, колко сериозно и въ какви размѣри е било въ тая епоха запознаването съ източниицтѣ на римското право и каква стойность е имало неговото научно разработване. Римското право дължи своето по-нататъшно сѫществувание, вѣроятно на своето съвършенство, отъ което сѫ били поразени варварскитѣ народи и, главно, на слѣдната особеность на варварскитѣ законодаелства: за населението на всѣка основана отъ варваритѣ

държава не е сѫществувало едно общо право и всѣки поданникъ е живѣялъ споредъ онова право, което се е указало отъ неговия племененъ произходъ. Имало е изключения отъ това правило: църквата и духовенството всѣкога и всѣкѫдѣ сѫ живѣяли споредъ римското право. Благодарение на това, римското право е намѣрило приложение между римското население на варварскитѣ държави и всрѣдъ духовенството. При това, нека не се забравя, че съ течение на врѣмето въ Италия, Франция и Германия е изникнала задължителна юрисдикция на църквата въ всички дѣла, отнасящи се се до брака и до духовнитѣ завѣщания. Затова въ църковнитѣ сѫдилища римското право всѣкога е играло голѣма роля. Освѣнъ това, много варварски крале, полагайки особени грижи за облѣкчаване прилагането на римското право между римското население, образуваще часть отъ тѣхнитѣ поданници. сѫ съставяли правни сбирки (кодекси) на римското право, които не сѫ били друго, освѣнъ компилации отъ текстоветѣ на римскитѣ юристи и императорскитѣ конституции. Такива сбирки съ били напр., Lex Romana Visigothorum, която отъ XVI столѣтие се нарича Breviarum Alaricianum, послѣ Lex Romana Burgundionum и Edictum Teodorici, съставенъ общо за цѣлото население на Остготското кралство. Запознаването съ Юстинияновитѣ сборници въ оная епоха не е било чуждо и на Италия и Южна Франция. Въ Италия римското право е било разработвано и прѣподавано въ юридическитѣ школи на Павия, Верона и Равенъ. Понеже римското право е продължавало да има приложение между римското населеиие на варварскитѣ държави и се е прѣподавало въ юридическитѣ школи, безъ съмнѣние, то е указало влияние и на варварскитѣ права. Въ Leges Barbarorum отъ тая епоха намираме слѣди на заимствуване отъ римското право. Истинското възраждане на римското право зопочва въ началото на XII вѣкъ.

До насъ е дошло извѣстието, че въ Болонския университетъ почнали да изучаватъ римското право първоначално по пандектитѣ, а послѣ по други сборници на юстинияновото право. Значи, въ Италия, въ която се е родило и израсло, римското право е отново възкръснало. Италиянскитѣ университети сѫ били безъ съмнѣние, главния разсадникъ на римското право по цѣла Европа. Особенно Болонската школа е

обърнала на себе си внимание съ своя новъ методъ на изучаване, До нея, напр. въ Равена, римското право се е изучавало съ чисто практична цѣль, като се е взимало отъ източницитѣ само онова, което е отговаряло на субективнитѣ схващания на справедливостьта. Изобщо прѣподаването до началото на XII в. прѣдставлява смѣсъ отъ римското право съ най-новитѣ идеи. Глосаторитѣ, ученитѣ на болонския университетъ, въвеждатъ първи изучаването на римското право въ чистъ видъ, независимо отъ субективнитѣ правни схващания. Лекциитѣ на тия учени привличатъ много слушатели изъ разнитѣ страни на Европа. Тѣзи гости на болонския университетъ, слѣдъ прослушване на лекциитѣ, се връщатъ въ своитѣ родини, разнасяйки навредъ знанията, добити отъ авторитетната книга на юридическата мѫдрость Corpus Juris Civilis. Въ онова врѣме въ Европа настѫпва единъ общъ прѣломъ на старитѣ битови и социални отношения слѣдствие на това, че народитѣ започватъ да излизатъ отъ патриархалния строй, а Холандия и Италия влизатъ въ обширни търговски сношения съ цѣлия свѣтъ. Понеже дотогава почти всѣки народъ се е управлявалъ и е живѣлъ по свои собствени обичаи, то и стариятъ правенъ редъ се указва неудобенъ и негоденъ. Разнообразието и неопрѣдѣленостьта на тия обичаи сѫ тъй силно прѣчили на свободното развитие на търговията, че отъ цѣлия търговски свѣтъ на онова врѣме се е очаквало едно право, което да е опрѣдѣлено и свободно отъ всѣкакви мѣстни и национални особености, т. е. едно право, пригодно както за холандцитѣ и италиянцитѣ, така и за другитѣ народи. Такова едно право не е могло да бѫде друго, освѣнъ римското, тъй като негодни за удовлетворение на новитѣ нужди сѫ били не само варварскитѣ народни права, но и сѫществувашето дотогава неточно знание на римското право. Напротивъ, съхраненитѣ източници на римското право, израсло отъ сѫщитѣ нужди на международната търговия, сѫ били напълно достатъчни, щото, при правилното имъ използуване чрѣзъ научна работа, да може да се получи едно право, което напълно да отговаря на новитѣ нужди. За такова едно разработване и за общото прилагане на римското право, т. е. за неговото прѣвръщане отъ лично въ териториално, вече не е имало прѣдишнитѣ прѣчки, тъй като

националната разпокжсаность въ това врѣме въ достатъчна степень се е изгладила. Понеже симпатиитѣ къмъ римското право сж били проявени както отъ бившитѣ слушатели отъ болонския университетъ, които по-късно сж заемали въ своята родина важни мѣста въ сждилищата и администрацията, така и отъ цѣлия търговски свѣтъ на тогавашна Европа, то при такива благоприятни условия римското право успѣва бързо да се разпространи по цѣла Европа, завладѣвайки юридическата мисъль и литература и указвайки чрѣзъ послѣднята твърдѣ силно влияние върху националнитѣ правни системи. Особено голѣмо значение римското право е получило въ XVI вѣкъ въ Срѣдна Европа, населена отъ германскитѣ народи; тукъ то е било прието като непосрѣдствено дѣйствуваще право, като законъ. Това единствено по своя родъ явление въ историята на човѣчеството се нарича рецепция на римското право въ Германия. Причинитѣ на това явление сж били неудовлетворителното състояние на германското национално право и на юриспруденцията и особенитѣ свойства на римското право. При все това, то не е измѣстило напълно германското право, тъй като нормитѣ на римското право не сж могли да бждатъ приложени къмъ всички отношения на германския животъ. Освѣнъ това, реципирано е било римското право не въ чисть видъ, а въ обработката на глосаторитѣ и коментаторитѣ, които до извѣстна степень сж приспособявали римското право къмъ новитѣ нужди на живота. Въ XVII-ти вѣкъ германската юриспруденция си поставя за задача да съедини въ една маса това, което е взето отъ римското и онова, което е запазено отъ германското право. Въ втората половина на XVI и въ XVII вѣкъ се появяватъ разни партикулярни законници, които иматъ за цѣль да опрѣдѣлятъ точно, какво отъ германскитѣ норми трѣбва да запази сила и да разрѣшатъ контроверситѣ, изпъкнали при тълкуването на много норми на римското и германското право. Въ XVIII столѣтие изниква една силна реакция противъ господството на римското право. Подъ влиянието на изучването на германскитѣ старини и юридическитѣ древности изниква една особена наука на германското право. Това национално движение се е поддържало до извѣстна степень отъ философската школа на естественото

право, привърженицитѣ на която не сѫ признавали развиващето се исторически положително право, а само правото, основано на естествения разумъ и удовлетворяваще естественитѣ нужди на човѣшката природа. Поставяйки си за цѣль да опрѣдѣлятъ нормитѣ на естестеното право, прѣдставителитѣ на тая школа често безсъзнателно сѫ оживявали забравенитѣ чисто германски правни идеи. Подъ влиянието на тая тенденция въ нѣкои германски държави въ края на XVIII и въ началото на XIX вѣкъ се появява стремлението къмъ създаване свои собствени законници. Така сѫ се появили баварскиятъ (1756), прускиятъ (1794) и австрийскиятъ (1811) законници. Въ епохата на наполеоновитѣ войни нѣкои прирейнски области (Баденъ, 1809) сѫ получили отъ Наполеона пропития отъ идеитѣ на римското право Code civil въ прѣводъ съ малки допълнения, задържайки го слѣдъ освобождението си отъ Френското владичество. Въ втората половина на XIX вѣкъ въ Саксония (1863) бива съставенъ кодексъ на гражданското право. Въ всички тия законници римското право се е лишило отъ непосрѣдствено дѣйствие въ тия страни, оставайки като субсидирано право. Гдѣто такива законници не сѫ били издадени, то е продължавало да дѣйствува непосрѣдствено като законъ до 1. I. 1900 год., когато новиятъ общогермански граждански законникъ е влѣзълъ въ сила. Послѣдниятъ е прѣкратилъ формалната задължителна сила, но не унищожилъ материалното дѣйствие на римското право, тъй като почти всички най-важни положения на послѣдното сѫ влѣзли въ неговия съставъ, Днесъ дѣйствуващитѣ законници на повечето съврѣменни европейски държави съдържатъ въ голѣма степень римско-правни елементи.

Едно нѣщо, което на пръвъ погледъ може да ни се покаже необяснимо и даже странно, е, че римското право, създадено за условията на римския животъ, се е указало въ голѣма степень годно за съврѣменния животъ и, при това, за съврѣменния животъ на разни народи. Какъ да се обясни това? Вгледаме ли се въ основитѣ на нашия животъ, тая необяснимость става привидна; тя изчезва, щомъ съпоставимъ римския животъ на съврѣменния. Въ такъвъ случай трѣбва да признаемъ, че човѣчеството е направило невѣроятенъ успѣхъ въ областьта на науката и тѣхниката. Но та-

къвъ ли е неговиятъ успѣхъ въ социално отношение? Съвсѣмъ не. Защо? Защото въ социално отношение главнитѣ основи на нашия битъ оставатъ сѫщитѣ, както у римлянитѣ: принципътъ на частната собственость, принципътъ на договоритѣ, на сѣмейството, на наслѣдването и др. Нѣма съмнѣние, че нашиятъ социаленъ животъ, съ успѣхитѣ на цивилизацията, се усложнява, че се появяватъ нови обществени нужди, които прѣдизвикватъ търсенето на срѣдства за тѣхното удовлетворение. Тия нови нужди, наистина, могатъ и да не намѣрятъ готови срѣдства въ римското право, но затова много отъ сѫществуващитѣ правни явления, извѣстни и на римлянитѣ, намиратъ въ римското право съвсѣмъ правилна постановка и формулировка. Оттукъ не слѣдва, че на римското право може да се гледа като на послѣдно, непогрѣшимо откровение, като на единствена база за тълкуване, прилагане и разработване на дѣйствуващето право, както това изразява Melanchton въ своето знаменито изречение: a natura discedunt qui a Romanis legibus dissident[1]). Римското право ни дава първото рационално рѣшение на ония въпроси отъ гражданското право, които сѫ били засѣгнати отъ самитѣ римляни. Съ сходството въ основнитѣ принципи на римския и съврѣменния граждански животъ се обяснява не само рецепцията на римското право, не само факта, че западно-европейската, особено германската юриспруденция е изникнала, се е възпитавала и развивала въ течение на много вѣкове и до най-ново врѣме главно на почвата на римското право, но и положението на римското право въ съврѣменната юриспруденция. Изучавайки римското право, макаръ лишено днесъ отъ своето непосрѣдствено практично значение, но живуще въ съврѣменнитѣ законници на Западна Европа, ний изучваме въ твърдѣ голѣма степень правната природа на сѫщитѣ ония институти, на които почива и нашия съврѣмененъ правенъ битъ.

Въ срѣднитѣ вѣкове, когато националното право е страдало отъ крайна раздробеность и неопрѣдѣленость и човѣшката личность се е стремила да се освободи отъ всички прѣ-

---

[1]) Срв. Melanchton, Declamatio de legibus (corpus reform. 11, 79). За подобробности срв. Litten, Römisches Recht und Pandektenrecht, 24.

чащи на нейното развитие прѣдразсждъци и да нареди своята сждба съобразно съ своето желание, римското право, благодарение на своята особеность, да остава въ областьта на гражданскитѣ отношения най-вѣрно на принципа, споредъ който свободата на личностьта се явява доминиращия интересъ въ тия отношения, е получило общо уважение и се е считало, както видѣхме, за желаното право, наречено тогава писанъ разумъ (ratio seripta)

Но въ XIX вѣкъ, когато индивидуалистичниятъ строй е билъ подложенъ на строга критика, когато се е считало, че човѣчеството, признавайки на инвидиума права безъ съотвѣтни задължения, е отишло много далечъ по пѫтя на индивидуализма, че благодарение на него, въ свѣта е настанала обща борба на всички противъ всички, царството на егоизма, симпатиитѣ къмъ римското право, олицетворение на тоя индивидуалзмъ, начеватъ да намаляватъ. Така напр. Хайне[1]) въ своитѣ мемоари нарича римското право библия на егоизма. Споредъ Шмитъ[2]), изучаването на римското право развива само онова ниско и просташко чувство, което е основата на римския характеръ—егоизма. Вилмансъ [3]) е на мнѣние, че възприетиятъ въ модернитѣ законници римски принципъ на частната автономия въ сферата на имущественитѣ интереси ни обяснява днешната експлоатация на бѣднитѣ отъ богатитѣ. Както и да се гледа на римското право, въ всѣки случай,

---

[1]) Срв. H. Heine, Memoiren (Sämtliche Werke, hg. von Elster), 7,465: Vo den sieben lahren, die ich auf deutschen Universitäten zubrachte, vergeudete ich drei schöne blühende Lebensjahre durch das Studium der römischon Kasuistik, der Jurisprudenz, dieser illiberalsten Wissenshaft. Welch ein fürchterliches Buch ist das Corpus Juris, die Bibel des Egoismus. Wie die Römer selbst blieb mir immer vorhasst ihr Rechtskodex. Diese Römer wollten ihren Raub sicherstellen, und was sie mit dem Schwerte erbeutet, suchten sie durch Gesetze zu schützen; deshalb war der Römer zu gleicher Zeit Soldat und Advocat, und es erstand eine Mischung der wid rwärtigsten Art. Wahrhaftig jenen römischen Dieben verdanken wir die Theorie des Eigentums, das vorher nur als Tatsache bestand und die Ausbildung dieser Lehre ihren schnödesten Konsequenzen ist jenes gepriesene römische Recht, das allen unseren heutigen Legislationen, Ja allen modernen Staatsinstituten zu Grunde liegt, obgleich es im grellsten Widerspruch mit der Religion, der Moral, dem Menschengefühl und der Vernunft steht. Срв., обаче, Chamberlain, Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts, IX Aufl., 1,164—218.

[2]) Срв. Schmidt, Der principielle Unterschied zwischen dem römischen und germanischem Rechte, 37—39.

[3]) Willmanns, Die Reception des römischen Rechts und die soziale Frage der Gegenwart. 48.50.

благодарение на своя индивидуалистиченъ характеръ, то има за насъ голѣмъ теоретиченъ интересъ, тъй като то ни учи, какво трѣбва да бѫде гражданското право, построено логично, съгласно съ принципа на свободата на индивидума и на индивидуалната инициатива, т. е. съгласно съ оня общъ принципъ, който и днесъ се признава за рѣшаващъ, опрѣдѣляващъ въ сферата на отношенията между частнитѣ лица.

Всичко до тукъ казано може да се формулира въ слѣднитѣ нѣколко думи: правото на най-надарения въ юридическо отношение отъ всички стари и нови народи наредъ е служило за образецъ въ едно послѣдователно многовѣковно разработване, съгласно съ принципа на справедливостьта, на единъ и сѫщъ идеалъ—на индивидуализма въ обществения животъ.

Какво значение има римското право за съврѣменната юриспруденция?

Днесъ римското право играе голѣма роля въ историята на положителнитѣ граждански права, защото прѣдставлява резултата на развитието на гражданскитѣ права на почти цѣлия културенъ древенъ миръ и единъ отъ основнитѣ елементи на гражданскитѣ права на почти всички културни нови народи. Благодарение на това свое качество въ историчната область, римското право дава много важенъ материалъ за сравнителната история на правото, която се стреми, при помощьта на сравнителното изучаване правото на разнитѣ народи, да опрѣдѣли законитѣ на развитието на правото изобщо. За изяснение на античнитѣ права историята на римското право дава особено цѣненъ материалъ: Тя освѣтлява много въпроси въ историята на другитѣ права, тъй като отъ нея се е запазилъ богатъ и най-добрѣ разработенъ до сега материалъ. [1])

Въ теорията на гражданското право римското право прѣдставлява първичния елементъ, първата научна форма на гражданското право изобщо. До недавна теорията на гражданското право се е опирала главно на положенията на римското право. И днесъ още много основни понятия, дефиниции на гражданското право сѫ римски понятия, които чер-

---

[1]) Сов. Sir Frederick Pollock, Il concetto e lo studio della storia del diritto comparato въ Atti, 9, XX и 53. R. Leonhard, Stimmen des Auslandes, 78—80. Girard, История, 23—23.

пятъ своя произходъ отчасти въ народнитѣ закони (leges), отчасти въ сенаторскитѣ постановления (cenatusconsulta), отчасти въ едиктитѣ на преторитѣ или на другитѣ магистрати (едилитѣ) — ius honorarium и най-послѣ въ указитѣ и законитѣ на императоритѣ (constitutiones principium).

Римското право се явява днесъ до извѣстна степень и като международенъ елементъ, тъй като то дава главния материялъ за построяването на общата теория на гражданското право, която трѣбва да обедини разработването системата на правото у всички европейски народи. Понеже обща наука на гражданското право не сѫществува, а само се изучава дѣйствуващето законодателство въ отдѣлнитѣ държави, то недостатъка или липсата на обща наука на гражданското право се попълва въ твърдѣ голѣма степень отъ науката на римското право, въ която се излагатъ главно правнитѣ институти, станали еднакво достояние на всички културни народи. Докато не бѫде създадена наука на общото гражданско право, римското право ще има важно значение за разработване на модерното гражданско право. На бѫдещето прѣдстои да създаде, възъ основа на римското право, общата наука на гражданското право [1]).

Какво значенне има изучаването на римското право въ съврѣменнитѣ университети? Слѣдъ всичко казано, не е трудно да се отговори на тоя въпросъ:

1. Историята на римското право се изучава като необходимо въведение къмъ системата на римското гражданско право. Благодарение на своя универсаленъ характеръ, неизбѣжна послѣдица на историчния животъ на Римъ, римското право, както видѣхме, по силата на историчнитѣ необходимости, става една отъ главнитѣ основи на дѣйствуващитѣ днесъ въ Европа граждански законодателства. Научната теория на гражданското право сѫщо така е произлѣзла отъ произведенията на римскитѣ юристи. Ето защо, прѣподаването на римското право прѣдхожда това на гражданското право. Его защо, всѣки образованъ юристъ трѣбвв да познава не

[1]) Срв. Cuq, Les insritutions juridiques des romains, édition completée, 2, II: „L'étude du droit romain est nécessaire pour comprendr la langue commune aux jurisconsultes de tous les pays, c'est la meilleure préparation à l'étude du droit interuational et du droit civil comparé".

само националното, но и римското право въ неговата развита форма, за разбиране на което, обаче, е нуждно знанието на неговата история, т. е. знанието на историята на образуването на нормитѣ, които съставляватъ самата система на римското право[1]). Само онзи, който познава историята на правото и не загубва връзката съ античния миръ, може най-добрѣ да открие вжтрѣшния разумъ на закона (ratio legis).

2. Историята на класичния народъ на правото се явява най-добрия образецъ за разбиране историчния процесъ на развитието на правото изобщо. Тя може да служи като отлично срѣдство за развиване у юриста на историческото чувство, тъй нуждно за разбиране смисъла на юридическитѣ норми и за изработване на юридическия мирогледъ[2]). Това важи особено днесъ, когато, при високо развитата кредитна система, гражданското право, въ своето прилагане, се натъква на трудни проблеми, разбирането и разрѣшението на които се удава само на школувалия, теоретично подготвения юристъ. Дѣйствително, може ли да се отрече образователната сила на историята на римското право, отъ която узнаваме, какъ римскитѣ юристи на почвата на цивилното и преторското право сж създали едно частно право, отличаваще се съ своята несравнима простота и яснота? Нима отъ всички намъ извѣстни права римското не е било единственото, на което се е удало да направи различието между вещното и облигационното право, различие, прѣдставляваще архитек-

---

1) Понеже въ всички културни страни сжществува нуждата не само отъ една история на римското, но и отъ една такава на националното право, юридическата секция на първия международенъ историченъ конгресъ е препоржчала изучването, наредъ съ историята на римското, и историята на националното право (Срв. Atti, 9, XIX), Срв. R. Leonhard, Stimmen des Auslandes, 42.

2) Срв. Blondel, Revue internationale de l'enseignement, 34,440. Като сравнява германското съ римското право, той казва: „le droit romain demeurera . . un modèle d'analyse un instrument puissant de discipline intellectuelle, et même un exemple plus propre que le droit allemand à donner le sentiment de l'évolution des idées juridiques". Schlossmann, Gesetzbuch und akademischer Rechtsunterricht: Indem die Rechtsgeschichte uns die vielfältigen Wege zeigt, auf welchen die Völker die Probleme einer gerechten Lebensordnung zu lösen versuchen, läutert sie unser Rechtsgefühl, schärft sie unseren Blick für das, was not tut, weist sie uns das wirksame Heilmittel für pathologische Zustände in unserer sozialen Ornung. Срв. R. Leonard, Das neue Gesetzbuch, 38. v. Möller, Die Trennung der deutschen und der römischen Rechtsgeschichte, 20. 22. Girard, История, 22: „Римското право е, прѣди всичко, едно несравнимо срѣдство за историческо школуване",

тоническата идея, върху която е съградено римското имущественото право, различие, което днесъ ни се вижда тъй естествено и тъй необходимо, че безъ него ний не можемъ да мислимъ юридически? Нека помнимъ, че и въ областьта на наслѣдсовеното право римското право има неоцѣними заслуги. Идеята за универсалното наслѣдване води своето начало отъ римското право: тя е една отъ най великитѣ негови творби. Наслѣдникътъ получава цѣлото наслѣдство съ всички права и задължения на умрѣлия: длъжникътъ не умира и съ своята безсмъртность получава личенъ кредитъ. Въ противоположность на универсалното, римското право е създало сингуларното наслѣдване, напр. при легата (завѣта). Това рѣзко различие между универсалното и сингуларното наслѣдване, прѣдставляващо една отъ послѣднитѣ категории на нашето мислене въ областьта на частното право, се е удало само на римското право.

3. Римското право се явява една отъ най-интереснитѣ страници отъ историята на древния миръ. Образецъ на подробно послѣдователно многогодишно разработване, съгласно съ принципа на справедливостьта, на единъ и сѫщъ идеалъ, римското право се явява като *κτῆμα εἰς ἀεί* и може да се сравни съ гениалнитѣ образци на старитѣ гърци въ областьта на пластичнитѣ изкуства, поезията и философията, съ произведенията отъ епохата на възраждането на живописьта. Ако старитѣ гърци и художницитѣ на възраждането ни сѫ оставили чудесни образци на искуството, то само при условието да изучимъ основно римското право, можемъ най-добрѣ да разберемъ и оцѣнимъ величието на римския народъ.

Какво значение има римското право за насъ българитѣ? Като се има прѣдвидъ, че повечето отъ нашитѣ граждански закони сѫ буквален прѣводъ отъ съотвѣтнитѣ отдѣли на италиянския Codice civile отъ 1865, респективно на френския Code civil; че за изработването на единъ самостоятеленъ граждански законникъ върху основата на народното българско право, даже ако не липсваше достатъчно прецизенъ и пъленъ обичайноправенъ материалъ, отъ който да се почерпятъ и изградятъ нормитѣ на едно гражданско право, нашата юридидеска мисъль не бѣше дорасла и днесъ още далечъ

не е дорасла за самостоятелно творчество, че ний не сме минали прѣзъ възпитателната школа на римското право и безъ знанието на послѣдното не можемъ да вървимъ наедно съ правното развитие на Западна Европа, то изучаването на римското право се явява не само важно, но и необходимо за образованието на съврѣменния нашъ юристъ. Това, обаче, не значи, че ний трѣбва слѣпо да изучаваме и да прилагаме римското право, безогледно замѣнявайки съ него нашето национално право. Отъ римското право ний трѣбва да запазимъ само онова, което формално и материално се явява цѣнно, а на мѣстото на всичко останало да поставимъ нови, съврѣменни понятия. И тъй, римското право има за насъ главно теоретично значение, което не бива да изключи съзнателното и критично отнасяне къмъ него. Нека не забравяме думитѣ на Jhering: [1]) „чрѣзъ римското право, но напрѣдъ, по-нататъкъ отъ него". Само чрѣзъ прѣминаване школата на римското право нашитѣ образовани юристи могатъ да се надѣватъ да застанатъ единъ день на нуждната висота, за да създадатъ българска юридическа литература и да дадатъ на нашето гражданско право и на нашата съдебна практика една по-самостоятелна насока на развитие. [2])

---

[1]) Jhering, Geist., 14: „Dass nicht endlich einmal das Studium des römischen Rechts entbehrich werden sollte, wird nur der bezweifeln können, welcher die modernen Völker auf dem Gebiet des Rechts zur ewigen wissenschaftlichen Unmündigkeit verurteilt hält. Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus — das ist der Wahlspruch, in dem für mich die Bedeutung des römischen Rechts für die moderne Welt beschlossen liegt".

[2]) Lenel. Das römische Recht im künftigen Rechtsunterricht, 254: „Ich gebe Zitelmann ohne weiteres zu, dass das Durchnittsniveau der breiten Mittelmässigkeit durch die Ausscheidung der geschichtlichen Fächer nicht sinken würde; ich gehe noch weiter und behaupte, dass es auch dann nicht sinken würde, wenn man den Rechtsunterricht ganz und gar von der Universität verwiese und besondere Anstalten zur Abrichtung von Praktikern einrichtete. Dass es auch ohne Universität möglich ist, jurjstische Geschäftsmänner heranzubilden, das beweisen ja die englischen solicitors. Was sinken würde, das ist nur das Niveau der Auslese, d. h. derer die dazu bestimmt sind, in den höchsten Gerichten zu sitzen und an den Universitäten das Recht zn lehren, und damit zugleich allerdings auch das Niveau des Rechtspflege überhaupt. An diesen wird es sich rächen, wenn ihnen die Kenntnis der geschichtlichen Grundlagen nnseres geltenden Rechts verkümmert und die ernsthafte pädagogische Schulung durch das römische Recht entzogen vird. Wie es für die allgemeine Bildung eines Menschen nicht gleichgültig ist, ob er neben der eigenen auch noch fremde Sprachen versteht, ist es auch auf die juristische Bildung nicht gleichgültig, ob man nur von unserem geschriebenen Rechte weiss oder daneben noch ein anderes Recht kennt, das auf dem grünen Baum der Praxis gewachsen ist, jenem mit seinen Rechtsbegriffen zugrunde liegt und durch seine Uebereinstimmungen wie seine Abweichungen für dessen tieferes Verständnis gleich bedeutsam ist".

Д-ръ Т. Траяновъ,
Редовенъ доцентъ.

Историчното развитие на venia aetatis.

Днешното освобождаване отъ настойничество[1]) се е развило отъ venia aetatis на римското право. Нека прослѣдимъ резвитието на тоя институтъ; нека узнаемъ, какъ е било до неговото появяване, кои сѫ били първоначално цѣлитѣ на неговото създаване и какъ се е той развилъ въ послѣдствие.

Старото римско право е различавало само puberes и impuberes. Отъ рѣшаваще значение за това различие е билъ моментътъ на половата зрѣлость, на възмѫжалостьта. Докато при момичетата тоя моментъ е билъ точно установенъ — навършилитѣ 12 годишна възрасть сѫ били считани за puberes — при момчетата той е билъ опрѣдѣлянъ въ зависимость отъ тѣхната фактическа полова зрѣлость, отъ тѣхното индивидуално тѣлесно развитие. Това правило се е поддържало до началото на империята, когато правната школа на прокулиянцитѣ е приела за моментъ на възмѫжалостьта навършената 14 годишна възрасть, въ противоположность на сабиниянската, която, придържайки се къмъ старото схващане, е поставяла точния моментъ на възмѫжалостьта отъ фактическата полова зрѣлость, отъ идивидуалното физическо развитие на момчето. Priscus е прѣдложилъ една трета система, която е изисквала едновременно фактическа полова срѣлость и 14 год. възрасть. Тая система, изглежда, е била възприета и пилагана на практика до Iustinianus, който е разрѣшилъ окончателно въпроса, като е приелъ прокулиянското схващане[2]).

---

[1]) Вж. закона за настойничеството, чл. 100; Code civil, art. 478; Bürgerliches Gesetzbuch, § 3.

[2]) Inst., 1, 22, pr.: Pubertatem autem veteres quidem non solum ex annis, sed etiam ex habitu corporis in masculis aestimari volebant . . . . et ideo sancta constitutione promulgata pubertatem in masculis post quartum de-

Impuberes старото римско право е дѣлѣло на infantes и impuberes infantia maiores. Infantes първоначално сж били онѣзи малолѣтни, qui fari non possunt, т. е. които още не сж могли да говорятъ. Значи, infantes сж били всички малолѣтни отъ двата пола въ най-ранната дѣтска възрасть. Това схващане е господствувало, вѣроятно, дълго врѣме и прѣзъ епохата на класическата юриспруденция[1]). Прѣзъ епохата на Iustinianus, обаче, infantia се е свършвала на 7 год. възрасть, тъй като се е считало, че едва на тая възрасть дѣцата достигатъ до състоянието да говорятъ смислено, т. е. да произнасятъ думи, значението на които разбиратъ. Ясно е, че fari тогава е означавало не вече говоря, а произнасямъ думи, чието значение разбирамъ. Подъ влиянието на какви възгледи малкитѣ дѣца въ старитѣ врѣмена сж получили названието infantes, qui fari non possunt? Извѣстно е, че въ старото римско право, отличаваще се съ своя строгъ формализмъ при тълкуване законитѣ и формулитѣ, произнасяни при сключване на юридическитѣ сдѣлки, се е обръщало внимание не на мисъльта, която е искалъ да изрази законодателтъ или частнитѣ лица съ употрѣбенитѣ думи, а на буквалния смисълъ на тия думи; че римскитѣ юристи не сж се считали въ право да отстжпватъ отъ буквата на закона или отъ буквата на произнесената формула. Това се обяснява съ неумѣнието да се прави оня сложенъ анализъ, който е нуженъ за разкриване вжтрѣшното съдържание на изразената въ тия думи воля. Старитѣ римляни сж имали особената склонность да придаватъ значение само на леко достжпнитѣ за нашитѣ външни чувства явления. Съотвѣтно съ това, за тѣхъ думата не е била само единъ отъ способитѣ за външно изразяване на мисъльта, а е била самата мисъль: тѣ не сж правили различие

---

cimum annum completum illico initium accipere disposuimus. antiquitatis normam in feminis personis bene positam suo ordine relinquentes, ut post duodecimum annum completum viripotentes esse credantur. Cod., 5, 60, 3: . . . . . iubemus: quemadmodum feminae post impletos duodecim annos omnimodo pubescere iudicantur, ita et mares post excessum quattuordecim annorum puberes existimentur, indagatione curporis inhonesta cessante. Срв. Zimmern, Geschichte des römischen Privatrechts bis Justinian, 1 (1826), 428. Pernice, Marcus Antistius Labeo, 1, (1873), 206—208. Dernburg, Pandekten, 1, (1900), 1, 119[3]. Cuq, Les institutions juridiques des romains, 1 (190[1]), 238[2]. 95 Girard. История и система на римското право. Прѣвелъ G. Ангеловъ. 1 (1914).

[1]) Срв Pernice, 214—217. Buhl, Salvius Julianus (1886), 150—121. Cuq, 1,95[3]. 2 (1908), 155[4]. Collinet въ Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, 42,366. Girard, 300[3].

между външното изражение и вжтрѣшното съдържание[1]). На думата се е придавала магическа сила[2]). Именно подъ влиянието на такива схващания малкитѣ дѣца въ старитѣ врѣмена сж получили название infantes, qui fari non possunt: за стария римски юристъ сжщностьта на въпроса се е състояла не въ това, че тѣ не могатъ да мислятъ като възрастнитѣ, но въ това, че тѣ не могатъ да говорятъ[3]).

Значи, старото римско право не е още познавало 7-годишната възрасть, като моментъ на възмжжалостьта.

Скоро, обаче, старото римско право е начепало да приравнява infantes къмъ онѣзи малолѣтни, които дѣйствително сж излѣзли отъ периода на infantia, но които още не сж далечъ отъ него, т. е. къмъ infantiae proximi, като сжщеврѣмено къмъ стария критерий на infantia, т. е. къмъ fari non potest, е прибавило единъ новъ — отсжтствието на интелекта[4]). Това раздѣлѣние е имало за послѣдица, че останалитѣ impuberes сж били считани за prubertati proximi, т. е., за такива, които сж достигнали до извѣстна разумность, които иматъ воля и разсждъкъ. Понеже периодътъ на infantia и на infantiae proximi не е свършвалъ на една точно опрѣдѣлена дата, то и моментътъ на встжпването въ групата на pubertari proximi за тия останали impuberes не билъ точно установенъ.

Правното значение на това групиране малолѣтнитѣ въ старото римско право ще може да се прѣцѣни правилно, ако

---

1) Dig, 28,5,19.45,1,91, pr. Макаръ задачата на сждията тукъ да се е значително упростявала, такова строго буквално тълкуване на законитѣ не винаги е давало добри резултати, особенно ако законодателятъ не е съумѣлъ правилно да изрази въ думи своята мисъль — нѣщо, което въ старо врѣме се е случвало много по често, отколкото сега. Но римскитѣ юристи сж могли извънредно искустно да опериратъ даже и съ това буквално тълкуване на законитѣ. Послѣдното е накарало частнитѣ лица да полагатъ особена грижливость при редактиране сдѣлкитѣ, които сж искали да сключатъ помежду си, тъй като най-малката неточность въ изразяването или непълнота въ редактирне на сдѣлката е влѣкла слѣдъ себе си нанлоши послѣдици. Срв. Boissier, La religion romaine, 1 (5 ed.), 12—15. De Sanctis. Storia dei Ronani, 1 (1907), сар. 8. Heusler, Institutionen des deutschen Privatrechts, 1 (1885, 45—47.

2) Вж. законника на 12-тѣ таблици, tab 8, 8: Qui fruges excantassit... neve alienam segetem pellexeris... Срв. Voigt, Die XII Tafeln, 2 (1884), § 174.

3) Срв. Giddings, Principl of sociology, (1896), 248.250. Hobhouse, Morals in evolution, 2 (1906), гл. 1. Pernice, 212.

4) Gaius, Institutiones, ed. Krueger Studemund (1905), 3, 109: . . . nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso differt, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent. Срв. Girard, 300[2]. Срв., обаче, Guq, 2, 153[7].

не се изпустне изъ внимание, че impuberes сѫ могли да бѫдатъ sui iuris или alieni iuris и че лицата отъ женски полъ, които сѫ станали sui iuris, т. е. които сѫ излѣзли отъ врѣменното настойничество, основано на вѫзрастьта, сѫ прѣминавали подъ постоянното настойничество, което е имало основата си въ пола — tutela mulierum

Въ старото римско право infantes и infantes proximi сѫ били недѣеспособни, а impuberes pubertati proximi сѫ били само отчасти дѣеспособни: тѣ сѫ могли да подобрятъ, но не да влошатъ своето правно положение чрѣзъ самостоятелно сключване сдѣлки, т. е. тѣ сѫ могли да прѣдприематъ такива дѣйствия, чрѣзъ които да увеличатъ имота си, да придобиятъ едно право на собственость, нѣкое вещо право, едно облигационно право, или да се освободятъ отъ едно задължение или нѣкоя реална тяжесть; обаче, тѣ не сѫ могли да намаляватъ имота си, да отчуждаватъ, да ставатъ длъжници, да се откажатъ отъ едно вземане или отъ едно вещно право.[1])

По-късно infantiae proximi сѫ били приравнени на impuberes pubertati proximi[2]). Послѣднитѣ се отличавали отъ infantiae proximi само по това, че сѫ могли да се задължаватъ чрѣзъ деликтитѣ си (doli capaces), тъй като се е приемало, че тѣ притежаватъ способность да различаватъ доброто и злото. Но и това по-меко третиране на infantiae proximi е било резултатъ на историчното развитие и, може би, не датира порано отъ Iulianus[3]). Нормитѣ относно недѣеспособностьта, т. е. относно неспособностьта на едно лице да се задължава чрѣзъ сключване сдѣлки и чрѣзъ деликтитѣ си, сѫ били установени по принципъ еднакво, както за infantes, така и за impuberes sui или alieni iuris. Както filius familias infans е билъ неспособенъ да придобива за баща си, както малолѣтниятъ filius familias е билъ неспособенъ да се задължава,

---

[1]) Inst., 1, 21. pr.: Namque placuit meliorem, quidem suam condicionem licere eis facere etiam sine tutoris auctoritate, deteriorem vero non aliter quam tutor auctore.

[2]) Gaius, 3, 109. Inst. 5, 19, 10; Sed quod diximus de pupillis, utique de his verum est, qui iam aliquem intellectum habent: nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso distant, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent: sed in droximis infanti propter utilitatem eorum benignior iuris interpretatio facta est, ut idem iuris habeant, quod pubertatis proximi.

[3]) Срв. Pernice, 216.217. Cuq., 2, 154. 464. Girard 302[3].

така единъ infans sui iuris е билъ неспособенъ да придобива за себе си, така единъ малолѣтенъ sui iuris е бил неспособенъ да се задължава. Случаитѣ, обаче, въ които недѣеспособниятъ е билъ единъ sui iuris, сж прѣдставлявали особенъ практиченъ интересъ, доколкото такъвъ единъ недѣеспоспособенъ се е нуждаялъ отъ една специална помощь. Понеже въ старото римско право impuberes alieni iuris не сж притежавали собствени имоти, и слѣдствие на това, недѣеспособностьта имъ въ своето проявление не е прѣдставлявала опастность за тѣхъ, тя се е оставяла да проявява своето безврѣдно дѣйствие. Иначе стои работата съ недѣеспособностьта на impubes sui iuris, който е ималъ собствени имоти: понеже въ своето дѣйствие тя е могла да врѣди на самия него, а сжщо така и на близкитѣ му, то за избѣгване на тия нежелателни послѣдици, наредъ съ малолѣтния sui iuris е билъ поставянъ единъ настойникъ, който, по отношение на управляването тия имоти, е допълвалъ неговата липса на дѣеспособность.

Настойничеството прѣдполага единъ недѣеспособенъ sui iuris. Споредъ начина, по който то е било възлагано, различавани сж били три вида настойничества: tutela testamentaria, tutela legitima и tutela dativa. Tutor testamentarius е билъ лицето, което pater familias е назначилъ въ своето завѣщание за настойникъ на своя синъ, който слѣдъ неговата смърть трѣбва да стане sui iuris[1]). Ако бащата не е назначилъ настойникъ на своя синъ, то по закона, най-близкиятъ интестатенъ наслѣдникъ на малолѣтния е ставалъ неговъ настойникъ (tutor legetimus). Най-близкитѣ интестатни наслѣдници сж били агнатитѣ, при липса на такива — гентилитѣ, а по-късно когнатитѣ[2]). Това законно настойничество изразява най-ясно примитивния характеръ на настойничеството като една чисто сѣмейна работа, т. е. че то е било една власть, установена само въ интереса на настойника. Когато не е имало настойникъ нито по завѣщание, нито по законъ въ лицето на агнатитѣ или патрона, малолѣтниятъ е получавалъ такъвъ по назначение отъ магистрата (tutor dativus,[3]).

---

[1]) Вж. Inst., 1, 14.
[2]) Вж. Inst., 1, 15.
[3]) Вж. Inst., 1, 20. Въ Римъ tutor dativus е билъ назначаванъ отъ praetor urbanis, който е трѣбало въ случая да има за съвѣтници народитѣ

Tutor impuberum е дѣйствувалъ или вмѣсто малолѣтния, доколкото римското право е допущало това, или малолѣтниятъ, стига да е прѣминалъ infantia, е сключвалъ прѣдварително опрѣдѣлени не отъ самия него, но отъ неговия настойникъ, сдѣлки при съдѣйствието на послѣдния (tutoris auctoritatis interpositio), доколкото чрѣзъ тия сдѣлки той се е задължавалъ или е намалявалъ имота си[1]). Сдѣлки, чрѣзъ които се е придобивало едно право на собственость, нѣкое вещно право или едно облигационно право, impubes infantia maior е извършвалъ самъ, безъ помощьта на своя настойникъ.

Чрѣзъ своята auctoritas настойникътъ е допълвалъ непълната, усилвалъ незрѣлата юридическа личность на малолѣтния (auget personam pupilli), като по тоя начинъ му е позволявалъ да извършва сдѣлки, които послѣдниятъ не би могълъ самъ да извърши. За да бѫде auctoritatis interpositio дѣйствителна, тя е трѣбвало да бѫде изразена въ точно установена форма: настойникътъ е билъ длъженъ да присѫтствува при сключване сдѣлката отъ impubes infantia maior съ третото лице и въ самия моментъ на нейното сключване да даде въ сакраментални изрази своето съдѣйствие (съгласие), което се е състояло вѣроятно въ отговора му auctor fio на въпроса auctorne fis на третото лице[2]). Всѣка сдѣлка се е считала за нищожна, за немаща задължителенъ характеръ за странитѣ, ако е била сключена отъ малолѣтния безъ участието на настойника или настойникътъ не е далъ своеврѣменно и въ прѣдписаната отъ закона форма своето съдѣйствие[3]). Auctoritas е трѣбвало да бѫде дадена безъ всѣко условие и безъ каквото и да е ограничение[4]), Освѣнъ това, настойникътъ

трибуни; въ провинциитѣ praesens provinciae е ималъ право да назначава tutor dativus. По-късно правото на tutoris datio сѫ имали praetores tutelares, консулитѣ и муниципалнитѣ магистрати.

[1]) Срв. Ulpianus Domitius, Fragmenta in Hugo, ius civile ante iustinianeum 1815, 1, 7, 11, 25: pupillorum pupillarumque tutores et negotia geruntet auctoritatem interponunt

[2]) Dig., 26, 8, 3: Etiamsi non interrogatus tutor auctor fiat, valet auctoritas eius, cum se probare dicit id quod agitur: hoc est enim auctorem fieri.

[3]) Dig., 26, 8, 5 Inst., 1, 21, 2: Tutor autem statim in ipso negotio praesens debet auctor fieri, si hos pupillo prodesse existimaverit. Post tempus vero aut per epistolam interposita auctoritas nihil agit.

[4]) Dig., 26, 8. 8: Etsi conditionalis contractus cum pupillo fiat, tutor debet pure auctor fieri, nam auctoritas non condicionaliter, sed pure interponenda est, ut condicionalis contractus confirtetur.

не е могълъ auctoritatem interponere въ една сдѣлка (афера) която го е засѣгала прѣко или косвено, защото той не е могълъ да бжде in rem suam auctor сжщеврѣменно правоимащия и задължения [1])

Управлението на имуществото се е намирало първоначално напълно въ ржцѣтѣ на настойника, когото магистратътъ е могълъ ex officio да отстрани отъ настойничеството, ако поведението му се е признавало за подозрително: това е така нареченото crimen suspecti tutoris, извѣстно и на законника на 12-тѣ таблици.[2]) На настойника, въ случай на дѣйствителни обсебвания, е било налагано наказанието на двойно обезщетение за злоупотрѣблението (actio rationibus distrahendis)[3]). По-късно властьта на настойника е била ограничена чрѣзъ законни наредби и подложена на извѣстенъ контролъ отъ страна на официалната власть. Слѣдъ прѣкратяване на настойничеството малолѣтниятъ или неговитѣ наслѣдници сж получавали единъ искъ (actio tutelae directa) противъ настойника или неговитѣ наслѣдници за даване смѣтка за управлението на настойничеството, за прѣдаване всичко налично имущество, за прѣхвърляне придобититѣ отъ него за смѣтка на малолѣтния стойности върху послѣдния и за даване обезщетение за врѣдата, причинена на малолѣтния отъ неговитѣ дѣйствия, по отношение на които той е билъ отговоренъ за всички грѣшки, които не би извършилъ, ако да управляваше собственитѣ си дѣла (qulpa levis in concreto и отсжтствие на diligentia quam suis rebus)[4]). Настойникътъ или неговитѣ наслѣдници сж имали actio tutelae contraria противъ малолѣтния или неговитѣ наслѣдници за обезщетение на необходимитѣ разходи, които сж били направени за смѣтка на малолѣтния[5]).

Съ достигане до възмжжалостьта puberes sui и alieni iuris сж ставали напълно дѣеспособни, Изключение отъ това правило сж правили до, периода на империята, лицата отъ

---

[1]) Dig., 26, 8, 5, pr.: Pupilus obligari tutori eo auctore non potest. Dig. 26, 8, 2: Item ipse tutor et emptoris et venditnris officio fungi non potest: sed enim si con.utorem habeat, cuius auctoritas sufficit, procul dubio emere potest...

[2]) Вж. Dig., 27, 3, 1, 20. 4, 2. Срв. Cuq. 98[11].

[3]) Вж. tab. 8, 2. Срв. Casto, Carso di storia, 1 (1901), 324.

[4]) Вж. Dig., 27, 3, 1, pr.

[5]) Вж, Dig, 27, 4, 1, pr. 3, 6.

женски полъ, които, излѣзли отъ врѣменното настойничеството, основано на зъзрастьта, сѫ прѣминавали и оставали завинаги подъ настойничеството, имаще основата си въ пола[1]).

Прѣждеврѣменната дѣеспособность, която е била призната на момчетата и която днесъ може да ни се види странна, не изглежда да е шокирала старитѣ римляни. Причинитѣ за това са били, както трѣбва да се прѣдположи, слѣднитѣ: 1) опасностьта отъ разрѣшаването на момчетата въ такава ранна възрасть да се разпореждатъ самостоятелно съ своето имущество не е била много за страхуване за тѣхъ и за тѣхнитѣ близки у единъ овчарско-земледѣлски народъ, отличаващъ се по простотата на своитѣ нрави, и въ една епоха, когато, слѣдствие на слабо развититѣ социални и стопанствени отношения, човѣкъ е ималъ сравнително рѣдко случаи да сключва договори и за всѣки юридически актъ е било необходимо тържественото присѫтствие на свидѣтели или на магистрата. 2) Начинътъ на констатиране възмѫжалостьта е позволявалъ тя да се отлага за момчетата. Безъ съмнѣние, сѣмейството не твърдѣ често ще е освобождавало отъ настойничество едно момче въ такава ранна възрасть, тъй като настойничеството е било създадено въ интереса на настойника, който, при законното настойничество, е билъ едно принадлежаще къмъ сѣмейството лице. Така че, въ повечето случаи, било е въ интереса на самото сѣмейство да се продължи непълнолѣтието, колкото се може повече. 3) Моментътъ на възмѫжалостьта у момичетата не е ималъ никакво значение за управлението на тѣхното имущество, тъй като, както се каза по-горѣ, отъ врѣменното настойничество, основано на възрастьта, тѣ сѫ прѣминавали подъ постоянното настойничество, имаще основата си въ пола.

Когато въ срѣдата на републиканския периодъ социалнитѣ и юридически отношения се усложнили, санкционирани сѫ били формитѣ на по-прости договори, като тия на стипулацията и на експензилацията и даже на договори, сключвани безъ всѣка форма, като заема за консумация (mutuum). Тия договори, които сѫ могли да бѫдатъ сключвани безъ свидѣтели, сѫ били опасни за онѣзи лица, които не сѫ били още

[1]) Срв. Cuq, 1, 94. 2, 196. Girard, 306—312. Kuhlenbeck, Entwickungsschichte des römischen Rechts, 2 (1910), 51.

въ състояние да прѣцѣнятъ една измамлива формула. Лихваритѣ безкрупулно сѫ ги употрѣбявали за да впримчватъ младитѣ и неопитни римляни. Именно сега, когато поради увеличението на богатствата, стопанственото положение на отдѣлнитѣ лица е изисквало по-голѣмо и порационално напрѣгане на интелектуалнитѣ способности, 14 годишната възрасть, като моментъ на възмѫжалостьта, се е оказала много низка. Лица, които юридически сѫ достигнали до прѣдѣла на възмѫжалостьта, фактически се оказали въ живота далечъ неподготвени, умствено недостатъчно развити и безпомощни: благодарение на своята младость тѣ сѫ били постоянно излагани на измамата отъ страна на недобросъвѣстни хора и сами врѣдили на своитѣ интереси съ необмисленитѣ си рѣшения. Несгодитѣ отъ досегашнитѣ наредби за дѣеспособностьта и нуждата отъ нови такива сѫ почнали все посилно да се чувствуватъ. За да не влиза въ конфликтъ съ сѫществуващитѣ правни наредби и традиционни схващания, законодательтъ, поставяйки си за цѣль да отстрани тия несгоди, вмѣсто да опрѣдѣли направо момента на възмѫжалостьта, въ зависимость отъ навършването една по-висока възрасть, е прѣдпочелъ да запази стария моментъ на pubertas, като, обаче, е раздѣлилъ групата на възмѫжалитѣ (puberes) на двѣ групи: minores [1]) и maiores viginti quinque annis. Това нововъведение е било създадено чрѣзъ Lex Plaetoria отъ 186 год. пр. Хр. [2]) По тоя начинъ, 25 год. възрасть, наречена отъ тоя законъ legitima aetas, е получила едно правно значение и се е появило изражението minor viginti quinque annis, отъ което по-късно е произлѣзло понятието „непълнолѣтие" за всички онѣзи, които още не сѫ навършили 25 годишната възрасть Отъ тоя моментъ legitima aetas е означавала пълнолѣтие. [3])

---

[1]) Въ Corpus iuris civilis, вмѣсто minores, стои често adulti, adolescentes или viripotentes.

[2]) Срв. Zimmern, 433. Glück, Pandekten, 30 (1828), 3. Rudorff, Das Recht der Vormundschaft aus den gemeinen in Deutschland geltenden Rechten entwickelt, 1 (1832), 92—94. Rudorff, Römische Rechtsgeschichte. 1 (1857), 97 Savigny, Vermischte Schriften, 2 (1850): Von dem Schutze der Minderjährigen im römischen Recht und insbesondere von der Lex Plaetoria, 330—333. Wächter Pandekten, 1 (1880), 220. Hölder, Institutionen des römischen Rechts (1893), 91. Cuq, 1, 1964. Girard, 340—343.

[3]) Cod. Theodosianus (ed. Krueger—Mommsen), S, 12, 2: ... donec — annos Laetoriae legis egressus, legitimam compleverit aetatem. Срв. Glück, 2, 224 Zimmern, 432,

Тоя законъ е билъ насоченъ противъ circumscriptio adolescentium[1]), т. е. противъ онѣзи лица, които сѫ се оказали виновни въ измамване непълнолѣтния, т. е. които сѫ злоупотрѣбили съ неопитностьта на единъ minor vigintiquinque annis, когато той е сключвалъ сдѣлка съ тѣхъ. Lex Plaetoria е съдържала двѣ постановления: 1. Тя е създала противъ виновното лице едно публично прѣслѣдване (iudicium publicum rei privatae), което е имало за послѣдица за него едно парично наказание и нѣкои второстепенни щети[2]). Макаръ тукъ да се е касаело до накърнение на единъ частенъ интересъ, законътъ е прѣдвиждалъ едно публично прѣслѣдване, тъй като се е считало за опасно, да не би лѣкомислието и неопитностьта на непълнолѣтния, които сѫ били причината да бѫде измаменъ, да попрѣчатъ на углавното прѣслѣдване на измамата. Послѣдицата отъ това осѫждане сѫ били преторска infamia и изключването отъ векурионата. 2. Тя е давала на непълнолѣтния противъ лицето, което го е измамило, едно гражданскоправно срѣдство на защита (iudicium rei privatae), единъ искъ за обратно вземане[3]).

Споредъ Capitolinus[4]), непълнолѣтниятъ, по силата на Lex Plaetoria, е могълъ да поиска отъ претора, като мотивира своята молба, да му назначи въ извѣстни случаи единъ попечителъ — curator minorum. Въ никой текстъ не се казва, въ какво се състояла функцията на попечителя[5]). Вѣроятно, той е управлявалъ имотитѣ на непълнолѣтния. По-рано се е приемало, че задачата на попечителя се е състояла въ даване на непълнолѣтния съгласие (consensus) при сключване сдѣлки, че до Marcus Aurelius постоянно попечителство не е имало, а е имало само специални попечители, чиято мисия се е свършвала слѣдъ сключване сдѣлката, за която сѫ били

---

[1]) Вж. Cicero, de officiis, 3, 15, 61.

[2]) Вж. Cicero, de natura Deorum, 3, 30, 74. Lex Julia municipalis, 111.

[3]) Вж. Dig., 44, 1, 7, 1. Срв. Karlowa, Legisctionen (1880), 352.352. Karlowa, Römische Rechtsgeschte, 2 (1901), 307. Girard, 341.342[1]. Срв. обаче, Cuq, 1, 197[7]. По-късно той приема поддържания и отъ насъ възгледъ. Срв. Cuq, 2, 167.

[4]) Vita M. Antonini, 10: De curatoribus vero, cum ante non nisi ex lege Plaetoria vel prnopter lasciviam vel propter dementiam darentur, ita statuit ut omnes adulti curatores acciperent, non redditis causis. Срв. Girard, 342[2].

[5]) Срв. Pernice, 232.338. Срв. Karlowa, Rechtsgeschischt, 308.

назначени. Но приписваната на попечителя функция е безъ примѣръ въ републиканския периодъ и трудно е да се приеме, че единъ актъ, извършванъ безъ всѣка форма, какъвто е consensus, е билъ санкционираненъ отъ закона въ една епоха, когато правото е било още формалистично[1]). Нѣкои учени[2]) за да спасятъ горния възгледъ отъ неговата несъстоятелность, твърдятъ, че тоя новъ видъ попечителство не е ималъ юридически характеръ: участието на попечителя е давало на третитѣ лица, които сж били отвратени отъ Lex Plaetoria, да влизатъ въ сношение съ непълнолѣтния, тъй като тя ги е поставяла въ много неопрѣдѣлено положение, извѣстна фактическа сигурность. Мжчно може да се допусне, че законътъ е създалъ едно попечителство безъ всѣко юридическо значение, и трѣбва да признаемъ, че ако съ назначаването единъ попечитель положението на непълнолѣтния не се е измѣняло въ правно отношение, това назначение е нѣмало raison d'être[3]). Специалнитѣ попечители на непълнолѣтнитѣ и consensus на попечителя се явяватъ, както ще видимъ подолѣ, едва въ началото на третото столѣтие сл. Хр. Непълнолѣтниятъ, който е получилъ, по своя молба, единъ попечитель за управитель на своитѣ имоти, е оставалъ правоспособенъ, само неговата дѣеспособность е била измѣнена: изпълнението на договоритѣ, които той е свързвалъ, зависи отъ попечителя, който е билъ длъженъ да пази неговитѣ имоти.

Положението на непълнолѣтния е било постепенно измѣнявано най напрѣдъ отъ претора, послѣ отъ Marcus Aurelius Antoninus и отъ имераторитѣ въ III вѣкъ.

Lex plaetoria е защищавала само измамения непълнолѣтенъ. Понеже много често е било твърдѣ трудно да се докаже, че непълнолѣтниятъ е билъ измаменъ отъ противната страна, а при отсжтствие на измамливи дѣйствия, напримѣръ, когато непълнолѣтниятъ е купилъ единъ конь, който на другия день умира случайно, или когато поради неопитностьта си е купилъ нѣщо много скжпо и продалъ много евтино, сдѣлкитѣ

---

[1]) Специални попечители на непълнолѣтни лица срѣщаме за пръвъ пжтъ въ съчиненията на Ulpianus: Вж. Dig, 4, 47, 2. 26, 7, 5, 5. Jnst, 5, 3[1], 1.

[2]) Срв. Girard 342.

[3]) Срв. Cuq, 1, 198[1].

сж имали задължителенъ характеръ за непълнолѣтния, то въ края на републиканския периодъ[1]) преторътъ е създалъ двѣ нови срѣдства на защита за непълнолѣтния: 1) Една exceptio legis Plaetoriae противъ иска на трето лице, злоупотрѣбило съ неопитностьта на непълнолѣтния при сключване сдѣлката; 2) In integrum restitutio на онзи непълнолѣтенъ, който не е билъ измаменъ, но се е измамилъ слѣдствие на своята неопитность и лекомислие, противъ всички сдѣлки, чрѣзъ които е билъ уврѣденъ[2]). Съ това кржгътъ на закрилата на непълнолѣтния е билъ значително разширенъ. Тая закрила in iure praetorio, обаче, не е означавала онова установяване на една дѣеспособность, каквато е сжществувала, по гражданското право, за малолѣтния и за разточителния, сдѣлкитѣ на които сж били нищожни, защото сж влошавали положението имъ, безразлично, дали е имало уврѣждане или не, безъ магистратътъ да е ималъ каквато и да била власть на прѣцѣнка и безъ нищожностьта да е могла да бжде заякчена, оздравена чрѣзъ изтичането на опрѣдѣленъ срокъ. Непълнолѣтниятъ, напротивъ, е билъ дѣеспособенъ и in integrum restitutio не е била едно право, а една изключителна помощь, една милость, която преторътъ му е давалъ само, ако, слѣдъ проучване дадения случай, той е намиралъ това за умѣстно, напр, за да спаси неговия кредитъ[3]) и при наличностьта на слѣднитѣ двѣ условия: 1) Трѣбва да е имало едно дѣйствително уврѣждане[4]), послѣдица отъ самата сдѣлка и имаще основата си въ неопитностьта на сключилия я непълнолѣтенъ, който е купилъ една вещь много скжпо или продалъ много евтино. 2) Тая in integrum restitutio трѣбва да е била поискана въ единъ

---

[1]) Вж Dig., 4, 4, 18. 1, 16, 1.

[2]) Dig., 4, 4, 1, pr.: Hoc edictum praetor naturalem aequitatem secutus proposuit, quo tutelam minorum suscepit. Nam cum inter omnes constet fragile esse et infirmum huius modi aetatium consilium et multis captionibus suppositum, multorum insidiis expositum: auxilium eis praetor hoc editio pollicitus est et adversus captiones opitulationem. Dig., 4, 4, 1: Praetor edicit: Quod cum minore quam viginti quinque annis natu gestum esse dicetur, uti qraeque res erit, animadvertam. Срв. Savigny, System des heutigen römischen Rechts, 7 (1848), 138—156.

[3]) Вж. Dig., 4, 4, 24, 1: Ne magno incomodo huius aetatis homines adficiantur, nemine cum his contrahente, et quodammodo commercio iis interdicatur.

[4]) Вж. Dig., 4, 4, 11, 4.5. 9, 2.

твърдѣ кратъкъ — въ течение на annus utilis[1]) Понеже тая in integrum restitutio е сѫставлявала за трети лица, които сѫ желаяли да третиратъ съ непълнолѣтния, едно основание за подозрителность, за отвратяване, Marcus Aurelius е позволилъ на непълнолѣтнитѣ отъ двата пола да си поискватъ единъ попечитель, безъ да мотивиратъ молбата си. Тая мѣрка се е явявала особено полезна за женитѣ[2]), които до Marcus Aurelius, подобно на мѫжетѣ, за да получатъ единъ попечитель е трѣбвало да мотивиратъ своята молба[3]), и за които е било твърдѣ необходимо да иматъ единъ попечитель за управитель на своитѣ имоти въ една епоха, когато тѣ самитѣ е трѣбвало да водятъ дѣлата си, и когато настойникътъ е давалъ най-често за лице своята auctoritas. Рескриптътъ на Marcus Aurelius е интересенъ и въ това отношение, че е подобрилъ положението на онѣзи лица, които сѫ имали единъ попечитель, като е насърдчавалъ третитѣ лица да трериратъ било съ попечителя, било съ непълнолѣтния въ съгласие съ неговия попечитель. Сега вече in integrum restitutio не е била за опасяване, стига попечительтъ да се е проявявалъ като добъръ управитель, тъй като неговото съдѣйствие се е явявало като една сериозна фактическа гаранция. Безъ съмнѣние, въ интереса на непълнолѣтнитѣ е било да иматъ единъ попечитель.

Приемницитѣ на Marcus Aurelius сѫ отишли по-далечъ, като сѫ направили попечителството надъ момчетата отъ доброволно принудително[4]). Така, тѣ сѫ позволили на бащата на непълнолѣтния да му назначи въ своето завѣщание единъ попечитель и магистратътъ е билъ поканванъ да го утвърди безъ разслѣдване на факта causa cognita[5]). Освѣнъ това, непълнолѣтниятъ въ извѣстни случаи е билъ длъженъ да поиска единъ попечитель, напримѣръ, когато е ималъ да получава

---

[1]) Вж. Cod., 2, 53, 7.

[2]) Срв. Dig., 26, 5, 13, 2. 26, 7, 59.

[3]) Вж. Dig., 23, 3, 61, 1. 26, 7, 52. Cod., 5, 12, 28: Mulier in minore aetate consituta dotem marito consentiente generali vel speciali curatore recte dare es exigi potest.

[4]) Срв. Rudorff, Vormundschaft, 106—108. Glück, 30, 12. Savigny, Verm. Schr., 237, 374. Wächter, 220.221 Girard, 345. Cuq, 2, 169.

[5]) Dig., 26, 3,.6: Si filio puberi pater tutorem aut im puberi curatorem dederit, citra inquisitionem praetor eos confirmare debebit. Dig., 26, 3, 2, 1,

извѣстно заплащане отъ единъ длъжникъ[1]) или смѣткитѣ на настойника[2]) и когато е трѣбвало да води единъ процесъ[3]). Само отъ сега нататъкъ е започнало да има специални попечители[4]). Докато ролята на попечителя въ първитѣ три случаи не се е различавала отъ тая на единъ управитель, въ послѣдния случай виждаме прокарана една нова идея, едно сближение, примирение между настойничеството; ищецътъ е могълъ, ако непълнолѣтниятъ присѫтствува, да води процеса или противъ непълнолѣтния, съ разрѣшение на неговия попечитель, или противъ попечителя[5]). Ако непълнолѣтниятъ отсѫтствува, процесътъ е трѣбвало да бѫде заведенъ противъ попечителя[6]). Споредъ Modestinus[7]), въ врѣмето на Claudius е било измѣнено старото правило ne curatoris auctoritas intercederet in adrogatione: за adrogatio на единъ непълнолѣтенъ е било нуждно привличането на единъ поискванъ отъ него попечитель. Безсъмнѣние, тукъ се касае за една възможна опозиция, която попечительтъ би направилъ съ противопоставянето си на адрогацията: той би отказалъ да сложи отъ себе си властьта на имотитѣ, пазенето на които му е било повѣрено[8]).

---

[1]) Dig., 4, 4, 7. 2: Sed et si ei pecinia a debitore paterno soluta sit vel proprio et hanc perdidit, dicendum est ei subveniri. quasi gestum sit cum eo. Et ideo, si minor conveniat debitorem. adhibere debet curatores, ut ei solvatur pecunia: ceterum non compelletur solvere . . . Permittitur etiam ex constitutione principum debitori compellere adolescentem ad petendos sibi curatores. . .

[2]) Dig., 26, 7, 5, 5: Si tutor pupillum suum puberem factum non admonuerit, ut sibi curateres peteret (sacris enim constitutionibus hoc facere iubetur, qui tutelam administravit), an tutelae indicio teneatur? . . . Cod., 5, 31, 7: Admone eam, quae quondam pupilla tua fuit, cum eam non tantum viri potentem, sed etiam nupsisse proponas, ut sibi petat curatorem. Quod si ea peter neglexerit, quo maturius possis rationes reddere administrationis, adito eo cuius super ea re notio est petere curatorem non vetaris.

[3]) Вж. Dig., 42, 1, 45. 2. Cod, 5, 31, 1: Admone adolescentem, adversus quem consistere vis, ut curatores sibi dari postulet, cum quibis secundum iuris formam consistas. Qui si in petendis his cesabit, potes tu competentem iudicem adire, ut in dandis curatoribus officio sus fungatur

[4]) Срв. Audibert въ N. R. H., 20, 344.345. Cuq., 2, 169[3].

[5]) Dig., 26, 7, 1, 3: In causis autem adultorum licentia erit agentidus vel ipsum adultum praesentem in indicium vocare, ut consensu curatoris conveniatur. vel contra curatorem agere, in ipse litem suscipiat.

[6]) Dig., 26, 7, 1, 3: In absentibus autem adultis omnimodo contra curatorem agendum. Dig, 26. 7, 1, 4: Non denegari suten neque tutoribus neque curatoribus etiam debitores pupillorum vel adultorum ex persona sua prospectu efficil iu indicium vocar vel eis hoc facientibus suum accommodare consensum.

[8]) Dig, 1, 7, 8: Quod ne curatoris auctoritas intercederet in adrogatione ante tenuerat, sub divo Claudio recte mutatum est.

[4]) Вж. Cod., 5, 59, 5.

Когато попечителтъ се е ограничавалъ само да даде на непълнолѣтния своето съгласие (consensus), неговата роля е била аналогична съ тая на настойника: неговото съгласие е имало сѫщата послѣдица, както и съдѣйствието (auctoritas) на настойника. Това право на ищеца да води процеса направо противъ упълномощения непълнолѣтенъ е имало за него прѣимуществото да упрости процедурата и да му даде възможность да получи удовлетворение[1]). Обаче, такова едно право не сѫ имали онѣзи, които сѫ искали да водятъ процеса противъ непълнолѣтния; постояннитѣ попечители пъкъ сѫ го имали: тѣ сѫ могли, както настойницитѣ, да завеждатъ искъ отъ името на непълнолѣтния или да го накаратъ да дѣйствува съ тѣхно съгласие. Въ това отношение уподобяването на попечителството съ настойничеството е засвидѣтелствувано отъ Diocletianus [2]). Това ново правило е имало за послѣдица, че всички непълнолѣтни сѫ били третирани като неспособни да водятъ самостоятелно процесъ. Изглежда, че тая неспособность на непълнолѣтнитѣ, които сѫ имали попечитель, е получила едно по-широко значение въ третия вѣкъ[3]).

Понеже постоянниятъ попечитель е управлявалъ имотитѣ на непълнолѣтнитѣ и неговото положенне по отношение на управлението е било подобно на това на настойника, то цивилната дѣеспособность на непѫлнолѣтния не е имала повече разумно основание и поставянето такова лице въ една недѣеспособность, подобна на тая на малолѣтния, се е явило напълно логично и естествено. Само че до това схващане римското право е дошло едва въ послѣдния периодъ на сво-

---

[1]) Вж. Cod., 2, 25, 4,

[2]) Dig., 26, 7, 1, 4. Cod., 3, 6, 2: In rebus quae privati iudicii quaestionem habent sicut pupillus tutore auctore et agere et conveniri potest, ita et adultus curatore consentiente litem et intendere et excipere debet.

[3]) Dig., 4, 4, 1, 3: Et ideo hodie in hanc usque aetatem adolescentes curatotorum auxilio reguntur, nec ante rei suae administratio eis committi debebit, quamvis bene rem suam gerentibus. Inst, 1, 23, pr: Masculi puberes et feminae viripotentes usque ad vicesimum quintum annum completum curatores accipiunt: qui, licet puberes sint, adhue tamen huius aetatis sunt, ut neqotia sua tueri non possint, Срв. Savigny, Verm. Schr., 374, 379—381, Rudorff, Vormundschaft, 106[7]. Wächter, 221, Pernice, 229. Hölder, 91. 94. Cuq, 2, 170[3]. Непълнолѣтнитѣ не сѫ могли да прѣдяватъ postulatio suspecti противъ своитѣ попечители, ако това не стане ex consilio necessariorum. Вж. Dig., 26, 10, 7, 1.

ето развитие. Papinianus счита попечителството като едно продължение на настойничеството[1]). Споредъ единъ рескриптъ на Diokletianus, всѣко отчуждаване, извършено отъ непълнолѣтенъ, който има единъ попечитель, е било нищожно, както онова, извършено отъ единъ prodigus, имотитѣ на когото се управляватъ отъ единъ попечитель. [2]) Такъвъ непълнолѣтенъ, понеже не е билъ лишенъ отъ commercium, е могълъ да подобри своето положение безъ своя попечитель. [3]) Отъ сега нататъкъ или непълнолѣтниятъ не е ималъ попечитель и въ такъвъ случай е билъ дѣеспособенъ, при което за третитѣ лица, въ случай че той е билъ уврѣденъ, е съществувала опасностьта отъ in integrum restitutio, или непълнолѣтниятъ е ималъ единъ попечитель и тогава е билъ неспособенъ да влошава своето положение безъ съгласието на попечителя. Това съгласие (consensus) става единъ елементъ на валидностьта на дѣйствието, на сдѣлката; то трѣбва да се даде, както съдѣйствнето (auctoritas) на настойника въ момента на неговото извършване, на нейното сключване. Всѣко по-къснешно утвърдяване, всѣко по-късно дадено съгласие не е могло да лиши непълнолѣтния отъ правото да иска нищожностьта на една опорочена още при нейното сключване сдѣлка. Колкото се отнася до in integrum restitutio, тя е била възможна само въ случай на лошо управление на попечителя.

И тъй, съгласието на попечителя е станало единъ юридически актъ, отговарящъ на съдѣйствието на настойника, актъ, чрѣзъ който попечительтъ прави непълнолѣтния способенъ да дѣйствува и който попълва празнотата, съществуваща въ дѣеспособностьта му, както въ тази на малолѣтния. Фактическата дѣеспособность, обаче, начева, както видѣхме, съ умствената, а не както по-рано, съ половата зрѣлость.

Управлението на имуществото отъ попечителя съ неговитѣ послѣдици, особено когато имуществото е било голѣмо, се е указало не само отъ полза, но и желателно за непълнолѣтния въ първитѣ години на възмужалостьта. Твърдѣ стѣ-

---

[1]) Dig., 26, 7, 39, 15: Curatores qui tutelam ad se negligentia non transtulerunt . . .

[2]) Cod., 2, 22, 4.

[3]) Dig., 26, 7, 24, 1. Dig., 45, 1. 101 и тълкуването на Jhering, Kritisches und exegetisches Allerlei въ Gesammelte Aufsätze, 2 (188 2), 383. Cuq, 2, 170[5]. Срв., обаче, Girard, 347[2].

снително се е явило то за ония непълнолѣтни, които сѫ се приближавали до 25 годишната възрасть и сѫ се считали за способни, за достатъчно умствено зрѣли, сами да уреждатъ своитѣ работи, и твърдѣ обяснимо е било стремлението имъ да се освободятъ отъ това ограничение и да получатъ въ свои рѫцѣ управлението на имотитѣ си. Изглежда, че императоритѣ сѫ имали извѣстно съзнание за положението на тия непълнолѣтни, тъй като тѣ сѫ организирали института venia aetatis: непълнолѣтниятъ е могълъ, прѣди да е навършилъ 25 години, да получи отъ принцепса, и само отъ него, едно опростяване остатъка отъ врѣмето, което е оставало още да тече до пълнолѣтието, и заедно съ това свободно управление на своитѣ имоти. Venia aetatis, създадена отъ Septimius Severus и Antoninus Caracalla и давана само causa cognita, е имала за послѣдица освобождаване непълнолѣтния отъ неговата ограничена недѣеспособность, ако е ималъ единъ попечителъ, и въ всички случаи загубване правото да изисква in integrum restitutio [1]). Значи, venia aetatis е била едно срѣдство за увеличаване независимостьта и особено за засилване кредита на непълнолѣтния. Третитѣ лица ще третиратъ съ него толкозъ по-охотно, тъй като тѣ нѣма вече защо да се опасяватъ отъ унищожение на сдѣлкитѣ, сключени съ непълнолѣтния. Интересно е, че получилитѣ venia aetatis непълнолѣтни не сѫ се освобождавали отъ ограниченията на oratio Divi Severi. Сѫщностьта на тая oratio се е състояла въ слѣдното. Още въ 195 г. съ senatus consultum, издадено по прѣдложение на Septimius Severus (oratio Divi Severi), е било запрѣтено пълното или частично отчуждаване на praedia rustica vel suburbana, принадлежащи на лице подъ настойничество или попечителство [2]), освѣнъ въ слѣдитѣ три случаи: 1) отчуждаване, позволено въ завѣщанието на лицето, което е оставило имота; 2) принудително отчуждаване (искъ за подѣлба, заведена отъ единъ собственикъ; упражняване правото на продажба отъ единъ ипотекаренъ кредиторъ); 3) отчуждаване, признато отъ градския преторъ като необходимо за заплащане останали още прѣди настойничеството дългове.

---

[1]) Вж. Dig., 4, 4, 3. pr. Cod., 2, 44, 2. 3.

[2]) Dig., 27, 9, 1: Imperatoris Severi oratione prohibiti sunt tutores et curatores praedia rustica vel suburbana distrahere.

Извършеното въ тия случаи отчуждаване е било валидно iure civile, но винаги унищожимо iure praetorio по причина на поврѣда[1]). Извършеното въпрѣки запрѣщението на oracio Divi Severi отчуждаване е имало за послѣдица една цивилна нищожность, която, въ различие отъ преторската унищожимость, не се е намирала въ зависимость отъ благоволението на магистрата, не е прѣдполагала доказването едно уврѣждане и е могла да бѫде използувана въ всѣко врѣме. Въ историята на закрилата на непълнолѣтния тая мѣрка означава, безъ съмнѣние, появяването на една нова идея — запазване въ натура имотитѣ, които даватъ най-сигуренъ приходъ и сѫ най-малко изложени на обезцѣняване и на голѣми загуби. Именно за това запрѣщението се е прилагало по отношение на полски недвижимости, но не на градски имоти и на движимости. По-късно подъ натиска на лошитѣ стопански отношения, които сѫ карали да се прѣдпочита всѣко запазване на непродуктивни капитали прѣдъ трудни и рисковани пласирания на капитали, Constantinus е разширилъ това запрѣщение и върху praedia urbana и цѣнниитѣ движимости[2]).

Окончателното си уреждане venia aetatis е получила отъ Constantinus въ 321 год.[3]). Условията, при които тя се е давала, сѫ били слѣднитѣ[4]): 1) Непълнолѣтното лице трѣбва да е

---

[1]) Вж. Cod., 5, 71, 11.

[2]) Вж. Cod., 5, 37. 22. Настойникътъ е запазвалъ правото да продава излишнитѣ животни, старитѣ дрѣхи и плодоветѣ.

[3]) Вж. Cod. Th., 2, 17, 1, Срв. Marezoll, Bemerkungen, Zweifel und Vermutungen über einzelne Fragen aus dem römischen Zivilrecht въ Grolmann— Löhr's Magasin für Rechtswissenschaft und Gesetzgebuug, 4 (1814) 393. 397, Glück, 31 (1829), 152. 226 Rudorff, Vormundschaft, 3 (1834), 223—224.

[4]) Формулата на venia aetatis, употрѣбявана отъ готскитѣ крале, се намира у Cassiodorus, Variae, Monumenta Germaniae, 7, 41: Gloriasa supplicatio est, quae veniam quaerit aetatis: quando se gravitatem de moribus confitetur accipere, quam maturitatem witae adhuc non contingit intulisse. Minor nascendo grandaevus cupis esse consilio. Ita, quod in humanis rebus audacissimum est, ad erroris auxilium beneficium contemnis annorum. Qua propter oblata supplicatione depromis, ut cum tibi sit ratio firmä prudentiae, actiones tuae non relinquantur ambiguae: ne infirmetur inre, quod non potes tutilitate titulere. Hoc nos quibus cordi est bona desideria perficere, libenter accipimus. Quia nullas se captare velle profitetur insidias, quisquis habere liberos contractus constanter affectat. Adquae ideo, si id tempus constat elapsum, quo ad hanc veniam accedi iura voluerant, nos quoque probabilibus desideriis licentiam non negamus: ut in foro comptientiae, quae in his causis revererda legum dictat antiquitas, solemniter actitentur. Ita ut in alienandis rusticis vel urbanis praediis costitutionum servetur auctoritas. Ne cum opinioni praestare volumus, utilitatem publicam laedere videamur. Cape igitur nostro beneficio potiorem annis aetatem: et quod petis ab oraculo, moribus exhibeto, Nam professio maturitatis acerbe locum denegat actionis, quando multo gravior est culpa, quam suae promissionis impugnat auctoritas.

навършило 20 год. възрасть, ако е било отъ мѫжки полъ, и 18 год. възрасть, ако е било отъ женски полъ; 2) Непълнолѣтното лице е трѣбвало да докаже, обикновено при помощьта на двама свидѣтели (idonei testes)[1]), прѣдъ претора или прѣдъ управителя на провинцията, своята честность и способность да управлява самъ своитѣ имоти[2]). Venia aétatis, чрѣзъ която се е опрощавалъ остатъка отъ врѣмето, оставаще да тече до пълнолѣтие, е туряла край на попечителството, ако е имало такова; освободениятъ отъ попечителство непълнолѣтенъ е загубвалъ правото да иска in integrum restitutio за бѫдащитѣ си сдѣлки, а дарения̀та, както и отчужденията на полски имоти, безъ магистратски декретъ, сѫ продължавали да му бѫдатъ запрѣтени[3]).

По-горѣ се каза, че по силата на преторското право, непълнолѣтнитѣ (minores viginti quinque annis) сѫ могли да получатъ in integrum restitutio за сдѣлки, чрѣзъ които тѣ сѫ били уврѣдени. Още въ 274 год. Aurelianus е постановилъ, че изобщо всички лица, добили vinia aetatis, сѫ губили правото да искатъ in integrum restitutio даже за сдѣлки, чрѣзъ които сѫ биле уврѣдени[4]). Че тоя законъ е билъ въ сила и въ врѣмето на Constantinus, доказва едно императорско постановление отъ 329 год., въ което за пълнолѣтнитѣ сѫ били опрѣдѣлени особени срокове за издѣйствуване in integrum restitutio относно сдѣлки, извършени отъ тѣхъ прѣди да сѫ били навършили 25 год. възрасть[5]). Въ сѫщото постановле-

---

[1]) Dig., 22, 5, 12: Ubi numerus testium non adicitur, etiam duo sufficient: pluralis enim elocutio duorum numero contenta est. Свидетелитѣ е трѣбало да бѫдатъ поне отъ сѫщото положение, звание, отъ което е билъ непълнолѣтниятъ: Cod. Th., 2, 17, 1, pr.: . . . testibus advocatis honesta, aut simili, aut potiore dignitate praeditis. Срв. Gothofredus, Commentar zum Cod. Theod., ed Ritter, 1 (1756), 184 Marezoll, 398. 399. Zimmern, 951[15]. За лица отъ женския полъ свидѣтели не се е изсквало. Срв. Gothofredus, 191. Marezoll, 400. Вж. Dig., 3, 1, 5, 1. Cod., 2, 12, 21.

[2]) Cod. Th., 2, 17, 1, pr. Срв, Marezoll, 397[8].

[3]) Значи, свободниятъ непълнолѣтенъ е могълъ самостоятелно да управлява своитѣ имоти (вж. Cujacius, Paratitla in libros novem Cod. Just. Coloniae Agrippinae, (1595), 82), да се задължава, да отчуждава, да води процесъ. Cod., 7, 62, 10:... Si autem interim adolescens veniam aetatis impetraverit vel ad legitimam aetatem pervenerit, potest suo nomine appellationem exercere. Срв. Cuq, 2, 800. Girard, 348.

[4]) Cod., 2, 44, 1: Eos, qui veniam aetatis a principali clementia impetraverunt, etiamsi minus idoneae rem suam administrare videantur, in integrum restitutionis auxilium impetrare non posse manifestum est, ne qui cum eis contraheret principali auctoritate circumscripti esse videantur.

[5]) Вж. Cod. Th., 2, 16, 2.

ние се казвало, че тия срокове важатъ и за онези лица, които сж добили venia aetatis[1]). Тия срокове сж били петь години за живущитѣ въ Римъ и на неповече отъ 100 мили далечъ отъ него, четири години за имащитѣ мѣстожителство въ Италия и три години за живущитѣ въ провинцията. Въ течение на тия срокове in integrum restitutio е могла да бжде изисквана за сдѣлки, извършени прѣди пълнолѣтието За непълнолѣтнитѣ, които сж добили venia aetatis, тия срокове сж важели отъ деня на получаването ѝ[2]).

Наскоро следъ възкачването си на прѣстола, Iustinianus (527—565) е натоварилъ една комисия да събере въ единъ сборникъ всички конституции, които сж били още въ сила. Неще съмнѣние, че този сборникъ е съдържалъ и всички отнасящи се до venia aetatis постановления т. е. както тия на Aurelianus отъ 274 год., така и ония на Constantinus отъ 321 и 329 год. Въ тоя сборникъ Justinianus въ послѣдствие е направилъ нѣкои измѣнения и допълнения, отговарящи на новия духъ на врѣмето.

И въ врѣмето на Justinianus непълнолѣтнитѣ sui iuris сж могли да добиятъ venia aetatis само отъ императора. И сега непълнолѣтното лице трѣбва да е навършило 20 (18) годишна възрасть и да докаже чрѣзъ свидѣтели[3]) прѣдъ претора или прѣдъ rector provinciae своята честность и способностьта да управлява самостоятелно своитѣ имоти.[4]) Срокътъ за издѣй-

---

[1]) Cod. Th., 2, 16, 2, 1: Eandem autem custodire temporum convenit rationem, si forte quis beneficio nostro aetatis veniam fuerit consecutus ex eo die, quo indulgentia nostra in indicio competenti fuerit intimata, eique administratio rei propriae reservata, ut ad persequendas in integrum restitutiones finiendasque causas inge tempus habeat praestitutum.

[2]. Срв. Gothofredus, 183.

[3]) Свидѣтелитѣ е трѣбало да бждатъ обикновено петъ. Вж. Cod., 4, 20, 1, 15:... opus autem est in probatione testibus quinque, si desint instrumenta ad probationem idonea; si vero adsint instrumenta, contenti sumus tribus testibus; quodsi tale sit instrumentum, quod pro omnibus sufficiat (fortasse enim monumentum erat publicum), tunc testibus opus non habemus. Тая конституция е възстановена отъ Базиликитѣ. Срв. Glück, 31 (1828) 152. 153.

[4]) Вж. Cod., 2, 44 (45), 1, pr. 2, 2: Sed senatores quidem clarissimi viri in hac regia urbe commorantes apud sublimitatem tuam (praefectum urbi), ceteri vero apud praetorem, in provinciis autem omnes apud earum rectores de suis moribus et honestate perdoceant. Отъ женитѣ не се е изисквало да доказватъ своята честность съ свидѣтели; достатьчно е било, че тѣ сж нѣмали порочно минало. Cod., 2, 44 (45), 2, 1: feminas quoque, quas morum honestas mentisque solertia commendat. Не тъй е било съ непълнолѣтнитѣ отъ мжжкия полъ. Cod., 2, 44 (45), 2, pr :... sed etiam testibus idoneis advocatis morum suorum instituta probitatemque animi et testimonium vitae honestioris edoceant.

ствуване in integrum restitutio за сдѣлки, сключени прѣди добиването на venia aetatis, е билъ читири години за всички лица, безъ да се е правило различие въ тѣхното мѣстожителство[1]). Justinianus е разширилъ запрѣщението за такива непълнолѣтни да отчуждаватъ безъ магистратски декретъ полски недвижимости,, и върху ипотеката[2]), и е позволилъ на непълнолѣтния, станалъ пълнолѣтенъ, да изисква нищожностьта на сдѣлки, извършени въпрѣки oratio Divi Severi, въ единъ срокъ отъ 5 год., считанъ отъ навършване пълнолѣтието[3]), а за даренията — 10 год. между присѫтствуващитѣ[4].)

Въ гръцки говорящи изтокъ се е счатало за голѣмъ недостатъкъ на Юстиниановитѣ законници, че тѣ сѫ били написани само на латински езикъ[5]). По тая причина Justinianus е позволилъ, неговитѣ законници да бѫдатъ прѣведени на гръцки езикъ. Прѣводътъ е билъ направенъ отчасти отъ лица, които по-рано сѫ били взели участие въ съставянето на самитѣ законници[6]). Когато по-късно източната римска империя се е отдѣлила отъ западната, латинскиятъ езикъ въ нея е прѣстаналъ да бѫде официалния. Къмъ Юстиниановитѣ сборници се пишатъ гръцки сборници схолии и парафрази. Въ врѣмето на Mauritius (582—602) и Heraclius (610—641) всички официални наредби сѫ били съставяни само на гръцки езикъ, а законни-

---

[1]) Вж. Cod., 2, 52 (53), 7, pr. 5, pr.:.. ita tamen, ut numquam minoribus viginti quinque annis constitutis de his, quae ante impetratam veniam aetatis gesserunt, auxilium in integrum restitutionis denegetur. Срв. Glück, 5 (9798), 435.

[2]) Cod., 2. 44, 3: Eos, qui veniam aetatis principali clementia impetraverunt vel impetraverint, non solum alienationem sed etiam hypothecam minime posse sine decreti interpositione rerum suarum immobilium facere iubemus, in quarum alienatione vel hypotheca decretum illis necessarium est, qui necdum veniam aetatis meruerunt. ut similis sit in ea parte condicio minorum omnium, sive non sit aetatis venia.

[3]) Cod., 5, 74, 3, 1: Jdeoque qraecipimus, si per quinque continuos annos post impletam minorem aetatem (id est viginti quinque annos) connumerandos nihil conquestus est super tali alienatione vel suppositione is qui eam fecit vel heres eius, minime retractari eam occasione praetermissionis decreti, sed sie tenere, quasi ab initio legitimo decreto fuisset alienata res vel supposita

[4]) Cod., 5, 74, 3, 2: Cum autem donationes a minoribus nec cum decreto celebrari possunt, si minore vel post veniam aetatis rem immobilem donationis titulo in alium (excepta propter nuptias donatione) transscripserit, non aliter hoc firmitatem habebit. nisi post viginti quinque annos impletos inter praesentes quidem decennium, inter absentes autem vicennium donatore adquiescente effluxerit: ut tamen in heredis minoris aetatem silentio transactum sit.

[5]) Вж. Cod., 1, 17, 1, 2

[6]) Срв. Schulin, Geschichte des römischen Rechts (1889), 126.

цитѣ на Justinianus разширени чрѣзъ нови постановления, издадени сѫщо на гръцки езикъ[1]). Появяватъ се, освѣнъ това, кратки извлѣчения отъ Юстиниановитѣ сборници, гдѣто римското право е прѣработено подъ влиянието на новитѣ условия на живота и допълнено съ византийски норми. Тукъ се отнасятъ съставената отъ Leo Isaurus (740) Ἐκλογῆ τῶν νόμων и издаденията отъ Basilius Macedo (879) Ὁ πρόχειρος νόμος. Понеже се е чувствувала голѣма нужда отъ единъ гръцки законникъ, Basilius Macedo (967—887), заедно съ своя синъ Leo Philosophus (886—911), е създалъ Базиликитѣ (τὰ Βασιλικά) които сѫ били публикувани наскоро слѣдъ възкачването на послѣдния на прѣстола. Базиликитѣ, дошли до насъ въ по-голѣмата сѝ часть, съдържатъ въ съкратена форма (само въ 60 книги) цѣлото Юстинианово законодателство, всичкия заключаващъ въ Юстиниановитѣ сборници материалъ въ гръцка обработка. Базиликитѣ, безъ съмнѣние, сѫ били за своето врѣме единъ модернизиранъ законникъ[2]). Колкото се отнася до venia aetatis (σιγγνῶμι ἡλικίας), всички фрагменти, които въ Базиликитѣ говорятъ за тоя институтъ, се схождатъ съ съотвѣтнитѣ постановления. Въ Codex Justinianeus, напр. въ с. 3 1 B. lib. 28, tit. 2 се казва, че една жена, която е получила venia aetatis, е длъжна да повърне arrha sponsalicia въ двоенъ размѣръ, ако тя, слѣдъ приемането на arrha, безъ основание се откаже да встѫпи въ бракъ. Това постановление съотвѣтствува, по смисълъ, на Cod., 5, 1, 4 pr.

Понататъкъ глосата отъ гръцкия прѣводъ на Corpus iuris civilis — и отъ тълкуването на Thalelaeus, като се позовава на фрагментитѣ Cod., 2, 44, и Cod., 5, 74, 3, описва добиването на venia aetatis по сѫщия начинъ както въ Юстиниановото право. Въ с. 4 B. lib. 28 tit. 2 се казва еще единъ пѫть, съвсѣмъ както въ Юстиниановото право, по кой начинъ venia aetatis може да се получи.

---

[1]) Срв. Heimbach, Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit въ Encyklopädie von Ersch und Gruber, 68, 268. Rudorff, Rechtsgeschichte, 1, (1857), 353—355.

[2]) Срв. Schulin, 128. Bruns-Lenel, Geschichte und Quellen des römischen Rechts въ Holtzendorff's Encyklopädie der Rechtswissenschaft, 1 (6 изд.), 159—161.

Всички фрагменти, които въ Базиликитѣ се отнасятъ до venia aetatis, отговарятъ по смисъль на съотвѣтнитѣ Юстинианови постановления.

Leo Philosophus не се е задоволилъ съ тая нова кодификация и е издалъ голѣмо число особени конституции, които да служатъ като допълнение и продължение на досегашното право. Между тия конституции се намира една новела (Novella 28), която се отнася до venia aetatis) [1]. Тая новела прѣдставлява за насъ особенъ интересъ, тъй като въ нея императорътъ, вмѣсто да се ограничи само върху новитѣ постановления, критикува недостатъцитѣ на досегашното право и на неговото прилагане и въ заключение на тая критика, за отстранението имъ, издава тия постановления. Така напримѣръ, той изказва своето незадоволство, че раздаването на libera administratio е било поставяно въ зависимость само отъ условието, дали лицето е навършило 20 (18) год. възрасть, макаръ че едно непълнолѣтно лице на тая възрасть е могло да не бжде въ достатъчна степень умствено развито, за да управлява само своитѣ имоти, а друго непълнолѣтно лице подъ тая възрасть да бжде напълно способно за libera administratio. Изглежда, че въ онова врѣме раздаването на libera administratio е ставало не споредъ постановленията на Justinianus, като е било съвсѣмъ изоставено изслѣдването умственото развитие на непълнолѣтното лице. Императоръ Leo Philosophus е прѣдписалъ, щото занапрѣдъ libera administratio да получаватъ само онѣзи навършили 20 (18) годишна възрасть, които дѣйствително сж били достатъчно умствено развити за тая цѣль. Отдавайки рѣшаваще значение не на възрастьта, но на момента на умствената зрѣлость, той е разрѣшавалъ даже на minores подъ 20 (18) годишна възрасть libera administratio, стига тѣ да сж отговаряли на условието, сирѣчъ да сж били способни да управляватъ самостоятелно своитѣ имоти.[2])

---

[1]) Срв. Zachariae v. Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, 3, (1868), 110. Schulin, 128.

[2]) Срв. Rudorff, Vormundschaft, 223.

Мнѣнието на нѣкои учени, че императоръ Leo е прѣдписалъ въ своята новела при даване libera administratio да се взима подъ внимание възрастьта, а не умственото развитие на непълнолѣтния, е погрѣшно, тъй като той е отдавалъ главно значение на умственото развитие както това, безъ съмнѣние, слѣдва отъ думитѣ οὐ ἔτι λογίσμοῦ τοῦ κυβερνήσαντος ἐνδεεῖς.

Сѫщо така погрѣшно е да се мисли, че тукъ изражението се отнася до душевно болнитѣ и че послѣднитѣ сѫ оставали подъ попечителство. до като е траяло това душевно състояние, тъй като отъ съдържанието на новелата не може да се заключи друго, освѣнъ че Leo Philosophus подъ λογισμοῦ ἐνδεῦς е разбиралъ липсата (отсѫтствието) на нужното за libera administratio умствено развитие и че, въ случай на подобно отсѫтствие, тя не е била давана на навършилитѣ 20 (18) годишна възрасть. Въ полза на това твърдение говори Юстиниановото право, което изисква и двѣтѣ условия и на което императоръ Leo въ своята новела се позовава, тъй като in praxi за упростяване начина на даване libera administratio, сѫ се задоволявали съ доказване навършването изискваната възрасть. Едно упростяване начина на даване libera administratio Leo Philosophus е постигналъ по другъ пѫть. Понеже непълнолѣтниятъ е могълъ да получи libera administratio само отъ императора и често, по несѫществени причини, напр. въ случай че заболѣе или поради това, че живѣе много надалечъ, получаването ѝ е ставало трудно или даже невъзможно, императоръ Leo е постановилъ щото за напрѣдъ libera administratio да се дава отъ всѣка мѣстна власть съ plena iurisdictio.

Макаръ тая новела, както се приема, слѣдъ смъртьта на императоръ Leo да не е била за дълго прилагана и въ послѣдствие възприета въ Ecloga Novellarum Leonis, при все това, не трѣбва да се омаловажава нейното значение за venia aetatis, тъй като отъ тогава разрѣшаването venia aetatis е станало едно задължение на магистрата [1]).

Не безъ значение сѫ били за онова врѣме съчиненията на частнитѣ лица. Заслужава да се спомене съчинението

[1]) Gothofredus, 185. Zachariae v. Lingenthal, 125. 127.

[2]) Срв. Zahariae v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (1892), 125.

Fpitome legum отъ 920 год., състояще се отъ 50 книги и прѣдствляваще единъ сборникъ на по-важнитѣ издадени до тогава закони[1]. И въ него се разглежда въпроса за добиване venia (aetatis) по сѫщия начинъ, както въ Базиликитѣ.[2])

И тъй, новелата на императора Leo Philosophus може да се счита като края на историчното развитие на venia aetatis въ гръцко римското право.

---

[1]) Срв. Zachariae v. Lingenthal, Jus Graec. Rom., 2 (1860) tit. 1—23; 7 (1884), tit. 24—26.

[2]) Това може да се види при сравняване нѣкои фрагменти на Codex Justinianeus съ съотвѣтнитѣ такива въ споменатото съчинение: Cod., 1, 5, 5 отговаря на tit. 20 c. 26; Cod., 2, 44, 2—tit 20 c. 24 Cod., 5, 74, 3—tit. 34 c. 11, 12; Cod., 2, 44, 3—tit. 34 c. 12. Срв. по тоя въпросъ Zachariae v. Lingenthal, 2 1864, 417, 488; 7, 88.

Вл. Рененкампфъ
редовенъ професоръ.

Социология.[1]

(Понятие, методъ и направление).

„Un espoir divin e'est levé dans notre ombre,
S'il est menteur, je deux, après ma mort encore,
Mentir, comme ont menti les poètes toujours,
Comme mentent l'avril, la jeunesse et l'aurore,
Et nos efforts si longs et nos essors si courts!"

Tarde. Archives d'Antropol. Crim.,
t. XIX p. p. 519-520.

Разнообразната пъстра область на човѣшкото знание придобива наученъ характеръ само като се разкриватъ общитѣ причини на явленията и произлѣзлитѣ отъ тѣхъ слѣдствия, способни да се повтарятъ и които дѣйствително се повтарятъ.

Споредъ мнѣнието на Tarde'a, повторението, противопоставянието и приспособлението сѫ тритѣ ключа, съ помощьта на които науката открива тайнитѣ на вселенната. Като не се ограничава съ откриване причинитѣ на явленията, тя търси законитѣ на тѣхното повторение, противопоставяне и приспособление. Тѣзи закони, ако и различни, сѫ тѣсно свързани помежду си. Законътъ на повторението, напр., стремежътъ на видоветѣ да се размножаватъ въ геометрична прогресия, обусловя закона на противопоставянето, т. е. борбата за сѫществуване, която на свой редъ се обусловя отъ съотношението въ ръста на отдѣлнитѣ видове, иначе казано, отъ закона на приспособлението.

---

[1]) Встѫпна лекция, четена на 24 мартъ, 1920 год.

Само като слѣдва общитѣ изисквания на научното мислене, като овладѣва постепенно областьта на повторението, противопоставянето и приспособлението, социологията наистина става наука. Тя се развива и напрѣдва наспроти откритието на дѣйствително сѫществуващи повторения, противопоставяния и приспособления, като замѣня съ тѣхъ привиднитѣ и като изяснява тия отъ тѣхъ, които още не сѫ били забѣлѣзани или пъкъ точно опрѣдѣлени.

Наченки на социология има още въ дълбоката древность. Първата ѝ проява се отнася къмъ това врѣме, когато въ хаоса на социалнитѣ факти сѫ забѣлѣзали или сѫ мислили че сѫ забѣлѣзали нѣщо правилно и периодическо. Първа диря отъ социология е измисленото отъ гениялния Платонъ прѣдположение за тъй наречената голѣма кръгла година, слѣдъ изтичането на която всичко въ природата и обществения животъ отново се възпроизвежда въ прѣжния си редъ. Въ замѣна на това всеобщо повторение Аристотель въ своята Политика изтъква обособени повторения, като се основава на послѣдователностьта въ формитѣ на управлението. Ricorsi' тѣ на икономиста Вико, ако и да се ползуватъ съ извѣстно съчувствие въ съврѣмената нѣмска философска литература, не прѣдставятъ нѣщо повече отъ одно непълно и по-научно възвръщане къмъ древнитѣ мисли. Монтескьо говори за сходството на цивилизациитѣ, които се намиратъ въ еднакви климатически условия. Шатобриянъ сближава английската революция съ френската. Въ историята на политическата литература отъ социологичната насока сѫ извѣстни неедно-кратни опити да се установи анология между гения на картагенянитѣ и гения на англичанитѣ или между Римската империя и Англия. По-къснитѣ опити да се подведатъ фактитѣ на социалния животъ подъ формулата на масовото и неизмѣнно повторение търсятъ точка на опора въ знаменитата и въ сѫщность твърдѣ стара триада на Хегеля и въ ученията на съврѣменнитѣ еволюционисти. Тѣзи послѣднитѣ намѣриха за възможно да установятъ повече или по-малко точно общитѣ закони въ развитието на правнитѣ учрѣждния, особено на сѣмейството и собственостьта, а сѫщо и на езика, религията, промишленостьта и изкуствата, които закони опрѣдѣлятъ прѣминаването на обще-

ството прѣзъ едни и сѫщи отпорано набѣлѣзани послѣдователни фази на развитието.

Подъ булото на широки всеобхващащи, понѣкога своеобразни, обобщения сѫ се откривали закони частни — не тъй общи, но по-плодотворни. Лингвиститѣ, митолозитѣ и особено икономиститѣ въ специално изучванитѣ отъ тѣхъ области на обществената наука сѫ забѣлѣзвали интересни взаимоотношения между постояно повтарящи се послѣдователни и едноврѣмеменни факти. Още Адамъ Смитъ въ своето „Изслѣдване на природата и причинитѣ за богатствата на народитѣ", Боппа въ „Сравнителната граматика на индоевропейскитѣ езици", Диецъ въ своитѣ работи и мн. др. сѫ изяснявали сходството на безбройното множество малки дѣйствия, извършвани отъ хората при произношението на нѣкои гласни и съгласни, покупко-продажбата, производството и потрѣблението на тия или оная прѣдмети и т. н. Знаменитиятъ Стюартъ Миль въ края на своята „Система на логиката", като търси общата основа на икономическитѣ, лингвистическитѣ и тѣмъ подобни закони, намира я въ индивидуалната психология, която осоциира раздраженията и прѣдставленията на единъ и сѫщъ мозъкъ. Като свежда по такъвъ начинъ социологията къмъ явленията на асоциацията, той, разбира се, я лишава отъ самостоенъ характеръ. Найпослѣ извѣстниятъ социологъ Тардъ въ „Законитѣ на подражанието" и въ „Социалнитѣ закони" дохажда до това заключение, че „внушението и подражанието" характеризиратъ общата природа на социалното явление. Характеризиратъ, но не изчерпватъ.

По мрѣнието на сѫщия, на природата на социалното явление сѫ свойствени не само „внушението и подражанието", но и противопоставянието, чийто основенъ елементъ се крие въ колебанието на всѣка отдѣлна обществена личность. Това колебание, тази вѫтрѣшна постоянно повтаряща се борба е именно елементарното, безкрайно малкото и безкрайно плодотворното противопоставяние, сѫществуваще въ историята, което въведено въ социологията, прѣдизвиква въ нея, ако и тиха, но дълбока революция. Всѣко истинско противопоставяние изразява отношение между двѣ сили, двѣ тенденции, двѣ насоки.

Въ риродата противопоставянието прѣминава въ приспособление, неговиятъ социаленъ елементъ се състои въ взаимното отношение на два индивида, отъ които единътъ се учи, а другиятъ поучава, единиятъ заповѣдва, а другиятъ се подчинява, единиятъ произвежда и продава, а другиятъ купува и употрѣбява, единиятъ е актьоръ, поетъ или художникъ, другиятъ е зритель, читатель или любитель, единиятъ е образецъ, а другиятъ — копие.

Първоизточникътъ на социалното приспособление се таи въ индивидуалната асоциация, която лежи въ основата на всѣка асоциация между хората.

Въ началото на научнитѣ изслѣдвания мислителитѣ, които сѫ се занимавали съ изучването на социалнитѣ явления, сѫ разработвали не отдѣлнитѣ форми на обществения животъ, напр. юридическата,политическата или религиозната, а сѫ се мѫчили да обхванатъ социалното битие въ цѣлата му сложна съвокупность, като сѫ се опитвали да разкриятъ неговата природа и неговитѣ закони. Философитѣ на дълбоката древность, които сѫ размишлявали върху явленията на човѣшкото общежитие, сѫ вече социолози. Платонъ и Аристотель въ своитѣ творения ни съобщаватъ множество юридически, стопански, морални, политически и други социални факти, като обясняватъ взаимната имъ връзка и сложни съотношения. Наистина, социологическиятъ синезъ на античния миръ е билъ слабъ и повърхностенъ, което естествено е подбуждало любознателната човѣшка мисъль да мине къмъ грижливо изслѣдване на отдѣлнитѣ обществени явления. Древниятъ Римъ вече се специализира въ областьта на правото. Срѣднитѣ вѣкове създаватъ теолози и казуистици. Ренесансътъ, който открива епохата на самодържавнитѣ правителства и на централистичнитѣ държави, дава политици,които изучаватъ нормитѣ на доброто управление, историци и философи, които изслѣдватъ законитѣ на държавната цѣлесъобразность. По-късно, съ развитието на капиталистическото производство, търговията и промишлеността се появяватъ науки на народното и държавното стопанство, обособява се въ особена дисциплина търговското право. Наказателното право се издига до степень на самостоятелна наука. Научното изслѣдване на народонаселението, методическата обработка на свѣдѣнията за неговото състояние и движение пораждатъ

статистиката и т. н. По такъвън ачинъ постепенно се започва изучаването на най-разнообразнитѣ страни на обществения животъ и се разкрива неговия вжтрѣшенъ строежъ и тайнствената връзка на явленията.

Различнитѣ обществени науки сж се развивали съвсѣмъ самостойно въ различни посоки, безъ да сж познавали нѣкоя обединяваща ги дисциплина. Но напрѣдъкътъ на аналитическата работа, натрупването на специални знания и множество факти прѣдизвикватъ настоятелна необходимость отъ синтезъ, отъ една наука за обществото—*социологията*, която, като обхваща многообразнитѣ прояви на социалния животъ, би ги свързвала въ едно цѣло. Така се е възродилъ синтетическиятъ опитъ на Платона и Аристотеля, основанъ на факти и цифри, въоръженъ съ наблюдение и прѣсмѣтане, обогатенъ съ множество положитетни данни, добити отъ отдѣлнитѣ науки прѣзъ врѣме на тѣхното многовѣковно развитие.

Построението на науката за обществото е една отъ основнитѣ задачи на нашето врѣме, носжщна потрѣбность на съврѣменното сжществуване. По самата природа и развитие на цивилизацията човѣкъ живѣе не само индивидуаленъ, но и общественъ животъ. Дълго врѣме индивидуалното и общественото, сж се противопоставяли едно на друго. Индивидътъ е мислилъ, че той губи това, що дава на обществото, а обществото, че се лишава отъ това, което отстжпва на индивида. Отъ тука и характерната за античния духъ древна антитеза между личното и колективното, отъ която се освобождава само съврѣменната мисъль, като открива хармония тамъ, кждѣто по-рано сж виждали само противоположность. Напрѣдъкътъ на теоретичното изучване на индивида и обществото не само сближава, но и довежда до съзнаването на тѣхната нераздѣлность, и, може би, вече не е далеко това врѣме, когато философскитѣ и нравствени проблеми ще проявятъ своята истинска социологическа сжщность. Психологията и етиката, като изучаватъ човѣка, забѣлѣзватъ, че индивидуалнитѣ способности и наклонности, дори нравственитѣ убѣждения, изобщо всичко това, което ний признаваме за наше лично „азъ“, прѣдставя отъ себе си само наслѣдство на расата и вида и се поражда отъ взаимодѣйствието на общественитѣ сили и отношения,[1]) които на свой редъ сж подчи-

[1]) „Какво има у насъ наше собствено, произлѣзло отъ насъ самитѣ? Езика и възпитанието си длъжимъ на обществото; нашитѣ инстинктивни

нени на общитѣ закони на живота — физическия и психофизическия. Така се установява тѣсна връзка на социологията съ биологията и единството на общитѣ имъ закони, които, може би, сж най-универсалнитѣ. Обществената наука придобива своя ржководенъ принципъ на естествената причинность, на научния детерминизмъ, който не изключва, обаче, възможностьта да се измѣняватъ явленията при условие да се измѣняватъ тѣхнитѣ антецеденти, т. е., който открива перспективата на прогреса съ помощьта на природнитѣ сили и усилието на човѣшката мисъль.

На самия детерминизмъ на природата е имманентенъ идеалътъ, който се открива въ висшитѣ начала на човѣчеството, въ неговия стремежъ къмъ свобода, справедливость и нравственость. Този идеалъ—идеалъ на цѣлесъобразность — обществената наука съчетава съ естествената причинность, вижждайки въ него нейното продължение, отразено въ развилото се и разширило съзнание.

Обединението на идеализма съ натурализма, на свободата и солидарностьта съ естествената причинность е висшата цѣль на социологията.

Цѣлата вселенна е обширно общество на сжщества, всичкитѣ членове на което сътрудничатъ въ общото дѣло на живота на цѣлото. Така и само така се установява мировиятъ редъ.

Цѣлата вселенна не е ли обширно общество, което се стреми къмъ единение на съзнанията?

Едни и сжщи закони управляватъ координацията на невидимитѣ атоми, които, може би, сжщо образуватъ общества, и групировката на сжществуващитѣ заедно индивиди. А щомъ е тъй, социологията—тази наука за обществото, не се ли явява вѣнецъ на всички човѣшки знания и не й ли прѣдстои въ бждаще

наклонности, нашиятъ личевъ характеръ сж наслѣдство отъ сжщото общество; нашитѣ органи и нашиятъ мозъкъ сж възприели извѣстна форма, тѣ сж се формирали и изпълнили съ идеи и чувства благодарение усилията на цѣлото общество"... Може би, самото наше съзнание не е нищо друго, освѣнъ социално съзнание въ една отъ неговитѣ форми; може би, нашето съзнание е съзнанието на живѣющитѣ днесъ и живѣли иѣ въ миналото поколѣния и нашиятъ вжтрѣшенъ гласъ не е ли гласа на нашитѣ бащи и дѣди, който звучи отъ вѣкове и като ехо прѣминава отъ единъ индивидъ къмъ другъ. Ал. Булльe. „Совр. наука объ обществѣ", стр. 188—189.

да разкрие въ своитѣ висши формули тайната на мировия животъ?

Съврѣменната социология има за своя непосрѣдна задача да изслѣдва общия произходъ на всички социални явления, да изучи статиката и динамиката на обществото, условията на жизнената дѣйность, формитѣ и законитѣ на неговото развитие. Каквито мжчнотии и да срѣща по трънливия си пжтя, тя е длъжна да ги надвие въ името на назрѣлата потрѣбность на прѣживѣваното отъ насъ врѣме, потрѣбность отъ единство всрѣдъ множеството, отъ съединение всрѣдъ разединението, отъ миръ всрѣдъ борбата.

Социологията е великия научен синтезъ на нашето врѣме. [1])

---

[1]) Въ науката сж разбирали и разбиратъ социологията съвсѣмъ различно: Lester Ward казва, че подъ „социология сж разбирали филантропия, антропология, биология, политическа икономия, философия на историята, науки специално социални, описание на социалнитѣ факти, асоциация, раздѣление на труда, подражание, безсъзнателно социално принуждение, борба на раситѣ и т н. Самъ L. Ward опрѣдѣля социологията като „социална физиология", твърдѣйки, че нейниятъ прѣдметъ „не е структурата (социална анатомия), а функцията". Вж. Lester F. Ward. Sociologie Pure. t. I, p. 14, 15, 1906.

Споредъ мнѣнието на Lerr'a „социологията още не е излѣзла изъ донаучния периодъ на своето развитие. Едни (социолози) заематъ своитѣ ржководни концепции изъ областьта на физическитѣ науки, или биологията, или индивидуалната психология; други подчиняватъ социологията на нѣкоя социална наука, напр. на науката за икономическитѣ факти; трети обръщатъ социологията въ съвокупность на частни социални науки; а пъкъ нѣкои найпослѣ се опитватъ да придадатъ на социологията специфиченъ характеръ (caractere spécifique). „Вѣчниятъ въпросъ: какво нѣщо е социология?" Вж. Neuri Lerr. La synthèse en histoire, Paris, 1911, p. p. 120, 121, 123.

Изглежда, самъ Lerr е наклоненъ да признае специфичния характеръ на социологията. Вж. p. 130.

Halbwachs, като повтаря Quetelet, мисли, че социалната наука се намира още въ ембрионално състояние. Вж. Maurice Halbwachs. La théorie de l'homme moyen-essai sur Quetelet et la statistique morale. Paris 1913 p. 5.

Историкътъ Hauser съ намѣрение да даде на социологията изчерпателно опрѣдѣление похожда просто до изброяването на социалнитѣ науки: цѣлата география, цѣлата биология, цѣлата история, цѣлата етика, цѣлата естетика, цѣлата филология, цѣлото право, цѣлата философия и т. н, Вж Lerr op, cit, p. 118.

Seignobos разбира социологията като „l'ensemble de toutes les connaissances méthodiques qui ont pour objet les hommes vivant en société, science á deux degrés empirique et descriptive, puis abstraite et établissant des lois — science qui étudie directement les phénomenes humains actuels" Вж Lerr. Op. cit. p. 116

Нѣкои отъ съврѣменнитѣ социолози считатъ социологията като наука на обществения „consensus", на колективната реалность, прибавена или поточно надбавена (surajoutée) къмъ индивидуалната реалность. Вж. Lerr Op. cit. p. 119'

Но не съвпада ли тя по своитѣ задачи съ философията на историята и не се ли явява поради това излишна? Едвали. Новата наука изслѣдва толкова динамиката на обществото, колкото и неговата статика, когато пъкъ философията на историята насочва своето внимание само върху изучването на обществото въ неговото движение. За разлика отъ философията на историята социологията обхваща не само исторически факти, но и статистически, юридически, морални, изобщо всички основни явления на човѣшкото общежитие. Философията на историята търси единството на социалния животъ въ отвлѣченъ метафизически принципъ, социологията пъкъ, чужда на априорното и произволното, го намира въ единъ или нѣколко реда реални и установени факти.

Ако социологията не се съвпада съ философията на историята, не замѣня ли тя, като учение за естествената справедливость, философията на правото? Не, тъй като юридическата проблема е само часть отъ задачата на социологията, която обхваща всичкитѣ прояви на човѣшкия животъ.

Обществената наука, като систематизира отдѣлнитѣ социални дисциплини и като обяснява тѣхния произходъ отъ една обща група причини, съ това още не застрашава ни тѣхната цѣлость, ни тѣхното самостойно сѫществуване, напротивъ, тя прѣдполага тѣхното сѫществувание и сама се съзижда възъ

Споредъ Durkheim, социологията е наука специфическа, която изучава колективната мисъль като такава [en elle-même]. Обществената група, ако и да се състои отъ индивиди, но тя се поставя надъ тѣхъ и имъ се налага —„Superpose et s'impose". Въ най новото си съчинение Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le systeme totémique en Australie. Paris, 1912, той казва, че социологията, като позитивна наука, има за прѣдметъ обяснението на реалностьта, т. е. човѣка. p. 1—2.

Извѣстниятъ философъ A. Naville вижда въ социологията наука за законитѣ на живота на съзнателнитѣ сѫщества, т. е. на хората, които живѣятъ въ общество. Условията на социалния животъ сѫ: езикъ, принуждение [contrainte] и свободни съглашения [contrats libres]. Вж. A. Naville, Nouvelle classification des sciences. Deuxième édition. 1901, p. 103—107.

Знаменитиятъ Wilhelm Wundt сближава съврѣменната социология съ социалната психология: „bei der „Sozialpsychologie" wird zunächst an die moderne Soziologie erienert Вж. W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit. Leipzig 1911. S. 4.

Най-послѣ единъ отъ извѣстнитѣ съврѣменни социолози Vilfredo Pareto отказва да даде точно опрѣдѣление на социологията, като казва: occupons—nous de chercher les relations entre les foits sociaux et laissons donner à cette étude le nom qu'on voudra. Вж. Traitè de sociologie génerale. v. I 1917. п. 1—2.

основа на придобититѣ отъ тѣхъ данни. Безъ да задушава отдѣлнитѣ социални науки, тя ги оживява, оплодотворява и разширява, създава имъ нова атмосфера и ги издига до висотата на синтеза.

Разбира се, съврѣменната социология още е твърдѣ далечъ отъ съвършенство, отъ послѣдователность въ метода и отъ строгость на своитѣ закони. Въ нея има не малко заблуждения, индивидуални разнорѣчия, взаимни борби на школи и направления. Но гдѣ ги нѣма? Въ областьта на политическата икономия, въ науката на наказателното право, въ областьта на естествознанието мнѣнията на ученитѣ специалисти не само не се схождатъ, но понѣкога сѫ право противоположни. Дори въ математиката неевклидовата геометрия заплашва вѣковнитѣ положения на Евклида. Тѣзи вѫтрѣшни противоположности, несъгласия и сблъсквания сѫ признакъ на животъ. Тѣ свидѣтелствуватъ за упоритата работа на човѣшката мисъль, за високия интересъ къмъ знанието, за неутолимата жажда къмъ истината, тѣ улесняватъ развитието на различнитѣ клонове на обществознанието, като ги прѣдпазватъ отъ застой, отъ гробната тишина на умиращи или пъкъ вцѣпенѣли дисциплини.

Социологията упрѣкватъ въ незрѣлость и отсѫтствие на здрава основа[1]). Наистина, тя е млада и е постигнала само относителна устойчивость и достовѣрность, но allez en avant; la foi vous viendra!

Различнитѣ области на човѣшкото знание по сѫщество се ползуватъ отъ еднакви методи на изслѣдване: дедукция и индукция. Социологията въ това отношение не прѣдставя изключение. Въ социологията дедукцията трѣбва да върви подъ рѫка съ индукцията и, колкото да е важна ролята на послѣдната, не може да се твърди, че само индуктивниятъ методъ е въ състояние да удовлетвори всички изисквания на социологическитѣ изслѣдвания. Въ всѣки случай социологията, като обстрактна синтетическа теория на обществото, не може да бѫде основана на едни само емпирически обобщения на конкретни факти, нѣщо, което още Миль много добрѣ е обяснилъ Разбира се, че безъ изучване на самитѣ обще-

---

[1]) „Социологията — казва Matagrin — е неустойчива наука". Вж. Amédée Matagrin, La psychologie sociale de Gabriel Tarde, Paris, 1910, p. 4.

ствени явления съ онѣзи методи, съ които разполага науката, социологията никога не ще може да изработи колко-годѣ вѣрно и трайно учение за обществото. Както и въ другитѣ области на знанието, така и тукъ абстрактната теория трѣбва да се намира въ постоянно взаимодѣйствие съ научни дисциплини отъ съвсѣмъ конкретенъ характеръ. Конкретнитѣ обществени науки трѣбва да доставятъ научно обработенъ и обобщенъ материалъ за отлвѣченитѣ построения и дедукции въ социологията. Тъкмо това е ималъ прѣдъ видъ и Контъ, когато е поставялъ другитѣ науки за образецъ на социологията[1]).

Въ различието на методитѣ за разрѣшение на социалнитѣ и политически проблеми най-вече се проявяватъ черти отъ националенъ характеръ. Научнитѣ похвати на англичанина обикновено се ржководятъ отъ мисъльта за полза, опитъ и практика, на френеца—отъ отвлѣчени идеални начала отъ логическо и юридическо свойство, на нѣмеца — отъ историческата концепция на държавитѣ, раситѣ. човѣчеството и дори вселенната. Не трѣбва ли, обаче, въ всеобхващащето понятие на социалната наука да се съединятъ всички тия методи, свойствени на всѣка нация поотдѣлно?

Идеалътъ на човѣшкото общество е maximum справедливость и полза, които намиратъ своя синтезъ въ съгласието, що прѣдставя справедливото съотношение на хората, стремящи се къмъ общополезното. На този обществен идеалъ най-много съотвѣствува френскиятъ методъ на изслѣдване, който си е поставилъ за цѣль изучване на висшитѣ ржководни начала на общежитието. Отъ тука и неговото прѣдпочитание къмъ философията на правото — като наука за справедливото — и къмъ политическата икономия — като наука за полезното. Тия двѣ дисциплини трѣбва да влѣзатъ въ състава на обществознанието, като заематъ съотвѣтно положение въ него. Естествено допълнение къмъ френския методъ на изслѣдване сж нѣмскитѣ и английскитѣ, които разкриватъ историческия процесъ на социалното развитие, неговитѣ начини и срѣдства. Всички тѣзи методи сж еднакво нужни на

[1]) Вж. П. Карѣевъ. Введеніе въ изученіе соціологіи. С. – Петербургъ, 1897, стр. 42. Вж. сжщо така много интересната брошура на проф. д-ръ Т. Кулевъ, Докладъ за хабилитационната работа на д-ръ Ал. Недѣлковъ. Отдѣленъ отпечатъкъ отъ Годишника на Софийския Университетъ, кн. XI—1914 г.

науката за обществото, всичкитѣ тѣ обслуватъ постигането на поставенитѣ отъ нея цѣли.

Казано по-конкретно, социологическиятъ методъ прѣдставя редъ опрѣдѣлени форми: наблюдение просто и научно — критическо; опитъ правъ и косвенъ, тъй да се каже, самопроизходящъ отъ социалнитѣ явления и свойственитѣ имъ вариации; сравнение, което диференцира сѫществено отъ случайното и новото отъ прѣживѣлицата; и методъ исторически, който установява непрѣкѫснатостьта на общественото битие въ неговата послѣдовность и необходима връзка. Колкото е по-сложно общественото явление, толкозъ повече трѣбва да се приложатъ различнитѣ форми на социологическия методъ.

Господствуващъ въ социологията и заедно съ това найплодотворенъ е сравнителниятъ методъ, който съобразно съ различието на природата на изслѣдвания материялъ приема особени форми: лингвистическа, етнографическа, и още, споредъ добавката на извѣстния социологъ Лория, колониялна. Лингвистическото сравнение, като сближава езиковитѣ форми, открива сродството на народитѣ, единството иа общия имъ коренъ; етнографическото — приликата и особено различието на тѣхнатѣ социални форми, подчинени на вѣчния процесъ на възникването и изчезването; колониялното — зависимостьта на социалната история отъ природата, идеята за механическия синтезъ на човѣка и външния миръ. На послѣдния, т. е. на колониялния методъ Лория отдава рѣшаеще значение, като мисли, че съ негова помощь се разрѣшава основната социологическа проблема, въпросътъ за първопричината на социалнитѣ явления, която той съглежда въ формитѣ на землевладѣнието. „Колониитѣ — казва Лория — при сравнението имъ въ еднакъвъ моментъ отъ развитието на метрополията сѫ тъждествени съ нея по своитѣ расови, религиозни, културни и дори мускулни фактори, и заедно съ това сѫществено се отличаватъ отъ нея по своята социална структура, което, при равенството на другитѣ условия, се обяснява само съ различието въ степеньта на експлоатацията на още свободнитѣ и на малко или съвсѣмъ необработенитѣ земи“. [1])

---

[1]) Вж. А. Лоріа. Соціологія, ея задачи и новѣйшіе успѣхи. Спб. 1902 стр. 61-69.

Като не сподѣляме тъй рѣшителнитѣ умозаключения на Лория и като не признаваме аграрния моментъ за универсална първопричина на социалнитѣ явления, прѣдъ видъ многото привходящи фактори, при все това ний придаваме на тоя моментъ твърдѣ сѫществено основно значение въ процеса на образуването и развитието на обществениѣ форми и тѣхнитѣ взаимни отношения.

Каквито и да бѫдатъ начинитѣ на социалнитѣ издирвания, тѣ всичкитѣ трѣбва да бѫдатъ подчинени на една обща идея, идеята за единство — цѣлость, която произлиза отъ самата природа на общественото сѫществуване, допускаще относителна независитость, но не разединение на своитѣ части.

Немислимо е общество безъ съвмѣстното дѣйствие на индивидуалнитѣ сили, но можемъ да си прѣдставимъ такова общество, въ което свободата на членоветѣ му почти отсѫтствува.

Обаче, най-добра кооперация сѫществува само тамъ, гдѣто участието въ съвмѣстното дѣйствие се обуславя отъ свободната дѣйность на участницитѣ въ нея. Необходимостьта изисква едноврѣменно сѫществуване на независимость и общность на дѣйствията. Ако сътрудничеството е основно условие за всѣко обществено битие, независимостьта е условие за устойчивостьта и продължителностьта на самата кооперация.

Изучването на реалния миръ разкрива несъмнѣната връзка на имота, сѣмейството и държавата.

Въ областьта на икономическитѣ отношения производството, запазването, разпрѣдѣлението и потрѣблението на богатствата сѫ не само зависящи единъ отъ други фактори, но сѫ и обусловени отъ множество други причини отъ физическо, интелектуално и морално свойство.

Ни едно човѣшко общество не може да бѫде разглеждано само по себе вънъ отъ взаимодѣйствието съ други социални групи.

Научното гледище всѣкога съзира въ човѣшкитѣ общества цѣлото въ неговото органическо единство и синтетична връзка.

За съжаление, ученитѣ социолози, безъ да се гледа на широкитѣ перспективи, които се разкриватъ прѣдъ лицето на но-

вата наука, все още не сж се съгласили помежду си досѣжно нейния истински принципъ и вѣренъ методъ. Различнитѣ школи и направления си оспорватъ търсената истина. Особено сж противоположни идеалиститѣ и историцитѣ. Първитѣ създаватъ идеални построения, вторитѣ пазятъ историческата дѣйствителность.

Главата на идеалистическата школа—Русо и неговитѣ многобройни, но уви, по малко талантливи послѣдователи, проникнати отъ идеята за обществения договоръ, мислятъ, че само тя е способна да създаде твърди основи на социалната наука и да ѝ обезпечи строго дедуктивенъ методъ на изслѣдване. Ако, твърдятъ тѣ, съврѣменниятъ напрѣдъкъ на цивилизацията е довелъ до прѣобладанието на договора въ сферата на гражданско-правнитѣ отношения, то и въ областьта на политическия редъ свободнитѣ съглашения трѣбва да заематъ първо мѣсто. Отъ гледището на справедливостьта самата държава е асоциация на хора, обусловена отъ тѣхното общо съгласие. Ако природата чрѣзъ механическото съединение на силитѣ е създала вселенната, човѣчеството, ржководейки се отъ истинно нравственото понятие на договора, ще създаде още посъвършенъ животъ и организация, ще образува идеално общество, свързано съ единство на мисъльта и чувството, ще установи свободна и трайна хармония на волитѣ.

Оптимистичнитѣ построения на идеалиститѣ, тѣхната, основана на договорното начало вѣра въ свѣтлото бждаще на човѣчеството срѣща строго осжждане въ лицето на извѣстнитѣ прѣдставители на френската историческа мисъль: О. Контъ, Литре, Тенъ, Ренанъ и др. Въ Германия, въпрѣки съчувствието на Канта и Фихте къмъ договорната теория, къмъ нея отрицателно се отнасятъ знаменитиятъ Хегель, Щраусъ, извѣстнитѣ нѣмски юристи Блюнчли, П. Лабандъ, Елинекъ и тѣхнитѣ многобройни послѣдователи. Въ Англия Милъ и Спенсеръ считатъ за абстракции и химери теорията и метода на „обществения договоръ".

А между това не можемъ да не забѣлѣжимъ, че търсенето на идеала винаги се ползува въ маситѣ съ брѣобладаваще значение въ сравнение съ познанието на миналото, въ което ний нищо не можемъ да измѣнимъ, когато пъкъ, споредъ мнѣнието на мнозина, нашитѣ идеи сж сили, които могатъ да рѣшатъ бждащето.

Противоположна на принципа на обществения договоръ е не само историческата, но и натуралистическата школа. Съгласно учението на послѣднята, човѣшкото общежитие е продуктъ на необходимото развитие, а не на свободното творчество, не на волята, а на природата, то не е договоръ, а организъмъ [1]).

Въ сѫщность двѣтѣ школи — историческата и натуралистическата — се сливатъ въ една: историцитѣ установяватъ фактитѣ, натуралиститѣ ги обясняватъ, по такъвъ начинъ въ дѣйствителность се сблъскватъ двѣ противоположни идеи — идеята за обществения договоръ и оная за обществения организъмъ, т. е. за индетерминизма и детерминизма.

Но, може би, тази противоположность все пакъ допуска примирение, хармония между идеализма и натурализма? Не е ли осѫществимъ идеалътъ, който се таи въ нашитѣ помисли, въ самата природа, и не прѣдстои ли на човѣчеството да намѣри своя висшъ синтезъ въ единението на свободното съглашение и органическото развитие? [2])

---

[1]] „Обществото — казва Malagrin — е естественъ феноменъ, а не резултатъ на договоръ". Вж. Op. cit. p. 336.

[2]] Вж. Ал. Фуллье. Современная наука объ обществѣ. Москва 1895, стр. V—X.

И. А. Базановъ.
редовенъ професоръ

Ипотечный режимъ въ Болгаріи.[1]

Мм. Гг.!!

Корпорація профессоровъ Софійскаго Университета оказала мнѣ честь избраніемъ меня въ свою среду для преподаванія Вамъ науки гражданскаго права.

По существующему въ университетахъ доброму обычаю, первое знакомство наше другъ съ другомъ облекается въ форму вступительной лекціи, темою для каторой я избралъ „Ипотечный режимъ въ Болгарскомъ правѣ".

Эта тема мнѣ представлялась не лишенной значенія именно здѣсь, въ Университетѣ Болгаріи — страны по преимуществу сельскохозяйственной, съ мелкой земельной собственностью.

I

Ипотечный режимъ, какъ извѣстно, имѣетъ задачей — на точныхъ и ясныхъ началахъ урегулировать оборотъ и реальный кредитъ недвижимыхъ имѣній, преимущественно сельскохозяйственныхъ, въ цѣляхъ устраненія споровъ о правахъ на недвижимости, въ цѣляхъ обезпеченности обладанія ими и привлеченія къ сельскому хозяйству потребнаго для него кредита.

Центральнымъ моментомъ ипотечнаго режима является организація способа пріобрѣтенія права собственности по сдѣлкамъ inter vivos и организація правоотношенія ипотеки. Въ

---

[1]) Вступительная лекція, прочитанная въ Софійскомъ Университетѣ 24 апр. 1920 г.

этихъ пунктахъ обычно коренится источникъ споровъ, подрывающихъ обезпеченность обладанія недвижимостями и довѣріе на кредитномъ рынкѣ къ ихъ обладателямъ.

Наиболѣе удачнымъ регулированіемъ этихъ главнѣйшихъ моментовъ гражданскаго оборота недвижимостей и занимались законодатели всѣхъ выдающихся европейскихъ странъ, особенно съ тѣхъ поръ, когда на Западѣ послѣ рецепціи римскаго права и въ связи съ нею начался оживленный гражданскій оборотъ, обострился вопросъ о кредитѣ, а въ тоже время средневѣковыя національныя формы вотчиннаго режима, удовлетворявшія несложнымъ требованіямъ своего времени, уступили мѣсто римскимъ правовымъ формамъ, не отвѣчавшимъ ни воззрѣніямъ новыхъ народовъ на землю, какъ объектъ права, ни требованіямъ и условіямъ новаго времени, и приведшимъ всюду на Западѣ къ разстройству вотчиннаго оборота и всеобщимъ жалобамъ на римскіе ипотечные порядки.

Право каждой выдающейся страны шло при этомъ своимъ путемъ, вкладывая свою духовную индивидуальность, свой юридическій геній въ достиженіе одной и той же объективно стоящей передъ всѣми ними цѣли. Въ часовой лекціи нѣтъ возможности изобразить интереснѣйшій процессъ постепенной эволюціи ипотечнаго режима даже въ главнѣйшихъ европейскихъ странахъ. Онъ подробно очерченъ въ двухъ моихъ изслѣдованіяхъ: 1) „Происхожденіе современной ипотеки. — Новѣйшія теченія въ вотчинномъ правѣ въ связи съ современнымъ строемъ народнаго хозяйства. Москва 1900 г.“ и 2) „Вотчинный режимъ въ Россіи. — Его происхожденіе, современное состояніе и проектъ реформы. Томскъ 1910 г.“ По этимъ работамъ вы можете съ нимъ ознакомиться. Здѣсь укажу линь общую тенденцію процесса: на мѣсто частной сдѣлки пріобрѣтеніе вещнаго права на недвижимость стали облекать въ форму оффиціальнаго акта, именно, въ форму записки пріобрѣтенія въ особую (ипотечную, а позднѣе вотчинную) книгу, заведениую въ мѣстномъ судебномъ установленіи; для болѣе легкой распознаваемости существующаго состава правоотношеній по недвижимостямъ книга эта усовершенствовалась въ отношеніи удобообозримости ея; для полнаго довѣрія къ ней и безусловной надежности пріобрѣтенія недвижимыхъ имуществъ и правъ на нихъ, вотчинная книга вооружалась свойствомъ гласности и фикціей непогрѣ-

шимости; наконецъ, пріобрѣтеніе вещныхъ правъ на недвижимости пріурочивалось къ моменту внесенія акта пріобрѣтенія въ вотчинную книгу. На основѣ такого формально — ипотечнаго права строились затѣмъ смѣлыя матеріально — прововыя отношенія по недвижимостямъ; причемъ, чѣмъ надежнѣе былъ выведенъ формально-правовой фундаментъ, тѣмъ смѣлѣе воздвигалась матеріально-правовая постройка. Смѣлость матеріально-правовой постройки сказывалась въ построеніи способа пріобрѣтенія права собственности на недвижимость, способа установленія и передачи ипотеки и характера отношенія ипотеки къ личному требованію, ей обезпечиваемому.

Для современнаго права мы имѣемъ возможность намѣтить три господствующихъ типа организаціи ипотечнаго режима, получившихся въ результатѣ вѣковой работы западно-европейской юридической мысли.

1. Располагая эти типы по степени развитія въ нихъ современныхъ правовыхъ идей, смѣлости замысла и соотвѣтствія требованіямъ вотчиннаго оборота, на первое мѣсто по скромности заданій слѣдуетъ поставить французскій типъ. Выработаниый Франціей на рубежѣ 18 и 19 столѣтія, представляющій собою компромисъ между римской системой, средневѣковой nantissement и дерзаниями революціоннаго творчества, носящій на себѣ печать латинской расы, типъ этотъ распространяется затѣмъ, съ назначительными мѣстными измѣненіями, по странамъ латинской расы, какъ — то въ Бельгіи, Италіи, Испаніи, затѣмъ, вмѣстѣ съ Кодексомъ Наполеона вводится на Югѣ Германіи и въ герцогствѣ Варшавскомъ; еще позднѣе пересаживается то вмѣстѣ съ соде civil, то чрезъ Итальянское уложеніе — въ странахъ, освобожденныхъ отъ Турецкаго владычества, между прочимъ — въ Болгаріи.

На родинѣ своей этотъ типъ, несмодря на поздиѣйшія поправки въ сторону развитія начала гласности, нынѣ считается устарѣлымъ.

2. Второе, какъ — бы центральное мѣсто занимаетъ Германскій типъ. Выработанный Пруссіей, съ позаимствованіями изъ Мекленбургскаго права, обошедшій другія германскія государства, этотъ типъ былъ затѣмъ воспринятъ Германскимъ гражданскимъ Уложеніемъ. Онъ господствуетъ въ средней Европѣ, дѣйствуетъ въ Прибалтійскихъ губерніяхъ

Россіи, послужилъ образцомъ для русскаго проекта и составляетъ нынѣ предметъ литературныхъ симпатій во Франціи.

Германскій типъ можно назвать современнымъ типомъ, такъ какъ онъ наиболѣе отвѣчаетъ требованіямъ существа дѣла и состоянію вотчиннаго оборота нашихъ дней въ Европѣ.

3. Наконецъ, третьимъ типомъ ипотечняго режима является типъ колоніальный, извѣстный подъ именемъ „Актъ Торренса". Онъ созданъ въ Австраліи въ 60-хъ годахъ 19 столѣтія, оттуда перешелъ въ другія Англійскія колоніи и восприиятъ Франціей для Алжира и Марокко. Онъ служилъ предметомъ особаго вниманія ипотечной секціи на всемірномъ конгресѣ въ Парижѣ, созванномъ по правовымъ вопросамъ во время всемірной выставки 1891 . г. Его съ нолнымъ основаніемъ можно назвать типомъ будущаго.

На этихъ трехъ типахъ, ихъ сходствѣ и различіяхъ необходимо остановиться въ интересахъ лучшаго уясненія и оцѣнки болгарска-о ипотечнаго режима, его достоинствъ и недостатковъ. — Причемъ, болѣе подробно я обрисую Германскій типъ, какъ наиболѣе современный, и затѣмъ укажу отличія и отклоненія отъ него обоихъ другихъ типовъ.

II.

Сущность современной германской ипотечной системы заключается въ слѣдующемъ.

Въ каждомъ судебно мировомъ округѣ существуетъ ипотечное установленіе съ функціей охранительнаго судопроизводства; органъ — единоличный.

Это установленіе ведетъ вотчинныя книги, составленныя по реальной системѣ, т. е. по названіямъ надвижимыхъ имѣній, находящихся въ данномъ округѣ. Причемъ, каждая недвижимость даннаго округа имѣетъ въ вотчинной книгѣ свой особый листъ. Ипотечная система, далѣе, связана въ Германіи съ кадастровой системой. Отсюда, точно извѣстенъ природный составъ каждаго имѣнія, № по кадастровой книгѣ и другіе индивидуальные признаки.

Всѣ имѣнія даннаго округа представлены такимъ образомъ въ вотчинныхъ книгахъ мѣстнаго ипотечнаго установленія.

Листъ каждаго имѣнія представляетъ собою правовой формуляръ его. Листъ этотъ подраздѣленъ на заглавіе и нѣсколько рубрикъ: въ заглавіи помѣщается № по вотчинной книгѣ и названіе имѣнія; въ первой рубрикѣ — физическій его составъ; во второй — собственникъ и его перемѣны; въ третьей — вещныя права, обременяющія имѣніе, и перемѣны, с ними происходящія; и въ четвертой — ипотеки и ихъ судьбы.

Благодаря такой формѣ ипотечнаго листа имѣнія представляется возможнымъ быстро, однимъ взглядомъ на листъ безъ розысковъ составить себѣ точное представленіе о правовомъ положеніи имѣнія, Васъ интересующаго.

И каждый заинтересованный, съ разрѣшенія начальника ипотечнаго установленія, можетъ осматривать листъ имѣнія, его интересующаго. Управомеченные же по имѣнію получаютъ на руки копію листа при самомъ пріобрѣтеніи вещнаго права на имѣніе. По этой копіи, даже не заходя въ ипотечное установленіе, лицо, вступающее въ сдѣлку по имѣнію, можетъ предварительно освоиться съ правовымъ положеніемъ имѣнія.

Законъ провозглашаетъ, далѣе, начало абсолютнаго довѣрія къ вотчинной книгѣ и ея содержанію. Слѣдовательно, пріобрѣтатель права на имѣніе, основывая свои расчеты на данныхъ вотчинной книги, увѣренъ, что никакія неожиданности въ видѣ незарегистрированныхъ претензій ему не угрожаютъ, для него безопасны.

По Германскому праву, если запись причиняетъ ущербъ лицу, матеріально управомоченному на недвижимость, такой обладатель матеріальнаго права не можетъ виндицировать недвижимость отъ 3-го добросовѣстнаго пріобрѣтателя, а можетъ только взыскивать убытки или съ частнаго лица, причинившаго таковые, или съ чиновника, если послѣдній дѣйствовалъ незаконно ему въ ущербъ, субсидіарно же, во второмъ случаѣ — съ государства.

На такомъ прочномъ фундаментѣ формальнаго вотчинно — ипотечнаго права смѣло построено матеріальное вотчинное право.

Пріобрѣтеніе всякаго вещнаго права на недвижимости, по сдѣлкамъ inter vivos, совершается въ моментъ записки

пріобрѣтателя въ соотвѣтствующую рубрику вотчинной книги.

Матеріально основаніемъ пріобрѣтенія служитъ соглашеніе сторонъ; формально же запись покоится на одностороннемъ абстрактномъ волеизъявленіи управомоченнаго по книгѣ лица о предоставленіи имъ соотвѣтствующаго права третьему лицу. Лишь пріобрѣтеніе собственности формально облекается въ видъ абстрактнаго вещнаго договора — Auflassung, совершаемаго передъ лицомъ вотчиннаго установленія и образующаго звено вотчиннаго производства.

Такой смѣлой организаціей нѣмецкіе авторы современнаго вотчиннаго режима стремились пресѣчь' возраженія на права, пріобрѣтенныя въ довѣріи къ ипотечной книгѣ, — возраженія, проистекающія изъ матеріальныхъ дефектовъ частныхъ соглашеній сторонъ,—пресѣчь не только противъ добросовѣстныхъ третьихъ пріобрѣтателей, но и непосредственно въ отношеніяхъ самихъ сторонъ, совершающихъ сдѣлку о правѣ на недвижимость. Короче говоря, германскій вотчинный режимъ придаетъ сдѣлкамъ по недвижимостямъ природу вексельныхъ сдѣлокъ, устраняя каузальность изъ соглашеній о правахъ на недвижимости. Всякаго рода матеріальная неправда устраняется при этой системѣ въ порядкѣ кондикціонныхъ исковъ, не затрогивая и не колебля вотчинныхъ отношеній, сложившихся по вотчинной книгѣ.

Система реальнаго кредита на такой базѣ построена въ Германіи особенно богатая. Въ правѣ Германскаго уложенія мы имѣемъ: 1) ипотеку обезпечительную и 2) ипотеку аборотовую, 3) вотчинный долгъ, впервые созданный въ Пруссіи закономъ 1872 г., по образцу Гамбургскихъ средневѣковыхъ Handvesten и 4) рентный долгъ, внервые появившійся на свѣтъ въ Гражданскомъ уложеніи, подъ вліяніемъ теоріи Родбертуса. Различіе между этими четырьмя формами реальнаго кредита состоитъ въ томъ, что обезпечительная ипотека и по существу и по формѣ яляется строго акцессорнымъ правомъ, зависимымъ отъ обезпечиваемаго имъ личнаго требованія; ипотека оборотовая, являясь по существу акцессорной по формѣ выступаетъ какъ самостоятельное право, тянущее за собою въ своемъ бытіи обезпечиваемое ею личное требованіе; вотчинный долгъ ни по существу, ни по формѣ не

является акцессорнымъ, а будетъ самостоятельнымъ бременемъ на имѣніи; денежная ссуда служитъ ему лишь основаніемъ возникновенія; рентный долгъ является подвидомъ вотчиннаго долга, съ тою особенностью, что при немъ предметомъ бремени являются періодическіе платежи. Всѣ эти формы реальнаго кредита могутъ, согласно Уложенію, переходить одна въ другую, по соглашенію сторонъ: обезпечительная ипотека въ оборотовую; послѣдняя — въ вотчинный долгъ; а вотчинный долгъ — въ рентный долгъ. И обратно.

Изъ нихъ только обезпечительная ипотека не предназначена, какъ таковая, къ широкому обороту. Прочія формы предполагаютъ этотъ оборотъ, даже по бланковой надписи, какъ вексель.

А такъ какъ по Германскому праву ипотека не погашается не только при перемѣнѣ собственника или погашеніи личнаго требованія, ею обезпечиваемаго (въ послѣднемъ случаѣ она переходитъ въ руки собственника), но даже при продажѣ имѣнія съ торговъ, то три послѣднія формы представляютъ собою долголѣтнее бремя, соотвѣтствующее природѣ реальнаго кредита.

Германскій типъ ипотечной системы представляется послѣднимъ словомъ юридической техники въ условіяхъ современной европейской культуры. Смѣлыя новинки правовой мысли удачно сочетаются въ немъ съ историческими условіями жизни стараго свѣта. Недаромъ онъ является предметомъ подражанія за предѣлами права германской расы. Къ нему сочувственно относится и французская литература.

III.

Отмѣтимъ теперь особенности и отличія французскаго и колоніальнаго типовъ отъ очерченнаго Германскаго типа.

1. Французскій типъ отличается отъ Германскаго въ формальномъ ипотечномъ правѣ тѣмъ, что вотчинно-ипотечныя книги ведутся тамъ не по реальной системѣ, а по хронологической, по мѣрѣ совершенія сдѣлокъ о недвижимостяхъ, — чѣмъ крайне затрудняется обозримость ихъ.

Далѣе, публичность ипотечныхъ книгъ во Французскомъ типѣ неразвита. Этотъ типъ не знаетъ фикціи непогрѣши-

мости вотчинно-ипотечныхъ книгъ, потому тамъ не исключается виндикація недвижимости изъ рукъ 3го добросовѣстнаго пріобрѣтателя, довѣрившагося даннымъ ипотечной книги о правовомъ положеніи имѣнія.

Не знаетъ Французскій типъ и государственной отвѣтственности за неправильныя дѣйствія ипотечныхъ установленій.

На шаткомъ формальномъ ипотечномъ правѣ Французскаго типа построено малоразвитое матеріальное ипотечное право.

Собственность на недвижимость пріобрѣтается тамъ путемъ соглашенія, записка же новаго пріобрѣтателя въ книгу ипотечнаго установленія требуется лишь для осуществленія его права въ отношеніи 3хъ лицъ. Другихъ гарантій записка ему не даетъ. И если отчуждатель не былъ матеріально собственникомъ, то пріобрѣтатель съ запиской не получаетъ собственности. Онъ ее теряетъ въ случаѣ виндикаціи ея со стороны матеріальнаго собственника.

Неудачна во Французскомъ типѣ и организація ипотеки. Послѣдняя, по правилу, подлежитъ ликвидаціи при каждой перемѣнѣ собственника и подлежитъ возобновленію въ смыслѣ инскрипціи періодически, въ то время какъ по природѣ своей, въ качествѣ формы реальнаго кредита, она не терпитъ ни того, ни другаго.

Нечего и говорить, что Французскому типу не извѣстны вовсе ни различныя формы реальнаго кредита, ни тонкія построенія ипотечнаго права, ни циркуляція ипотекъ.

Не даромъ реальный кредитъ во Франціи нашелъ себѣ своеобразный выходъ въ формѣ созданія Credit fonçier, — частнаго кредитнаго учрежденія съ широкими полномочіями и привиллегіями, вызавающаго всеобщее осужденіе.

2. Что касается „Акта Торренса“, то онъ отклоняется отъ Германскаго типа въ другую сторону. Онъ провозглашаетъ абсолютное довѣріе не только къ вотчинной книгѣ, но и къ выписи изъ нея. Послѣдняя возводится имъ въ значеніе дубликата вотчинной книги.

Отвѣтственность же государства за неправильныя дѣйствія ипотечнаго чиновника въ Актѣ Торренса устанавливается не субсидіарная, а непосредственная.

Циркуляція дубликата вотчинной книги, выдаваемаго на руки собственнику, означаетъ тутъ циркуляцію права собственности на землю.

Слѣдовательно, въ то время какъ Германское право строитъ вотчинный оборотъ на началахъ вексельнаго права, Актъ Торренса строитъ его на основахъ бумаги на предъявителя.

Этотъ колоніальный типъ ипотечнаго режима, конечно, слишкомъ смѣлъ для современной Европы, гдѣ землевладѣніе связано съ рядомъ политическихъ правъ, — за что я и называю его типомъ будущаго.

IV.

Ознакомившись съ существующими типами ипотечнаго режима въ Европѣ и колоніяхъ, посмотримъ теперь, что представляетъ собою Болгарскій ипотечный режимъ.

Ипотечными установленіями во Болгаріи являются нотаріусы при окружныхъ судахъ, а въ городахъ и селахъ, гдѣ имѣются мировые судьи, — Эти послѣдніе. Ипотечные органы въ Болгаріи — единоличные, что́ въ настоящее время признается всюду наиболѣе цѣлесообразнымъ.

Какъ тѣ, такъ и другіе совершаютъ акты о правахъ на недвижимыя имѣнія, расположенныя въ округѣ или участкѣ, подвѣдомственномъ ихъ судебной юрисдикціи.

Нотаріусы и мировые судьи ведутъ двѣ категоріи книгъ, имѣющихъ отношеніе къ обороту недвижимыхъ имѣнія.

Первую категорію составляютъ нотаріальныя актовыя книги, въ которыя полностью вносятся нотаріальныя сдѣлки о вещныхъ правахъ на недвижимости. Книги эти ведутся въ хронологическомъ порядкѣ, выдаются на одинъ годъ, по истеченіи котораго возвращаются въ окружный судъ, ихъ выдавшій. Благодаря такому ихъ свойству, они трудны для обозрѣнія, и только алфавитный указатель всѣхъ, совершенныхъ нотаріусомъ или мировымъ судьею, актовъ служитъ нѣкоторымъ ключемъ къ Этимъ книгамъ.

Вторую категорію составляютъ книги, ведо́мыя нотаріусами и мировыми судьями въ качествѣ хранителей ипотечныхъ книгъ. Сюда относятся: 1) книги, въ которыя экстрактивно заносятся нотаріальныя сдѣлки о вещныхъ правахъ на недвижимости, рѣшенія судебныхъ мѣстъ, затрогивающія судьбы сихъ правъ и т. п. акты; для краткости назовемъ ихъ

транскрипціонными; 2) книги, въ которыя вносятся самыя ипотеки, происходящія съ ними измѣненія, какъ равно и ихъ погашеніе; это — ипотечныя книги инскрипціонныя.

Къ этимъ книгамъ такъ же ведется указатель по именамъ собственниковъ, гдѣ, на отведенномъ для каждаго собственника листѣ содержатся указанія на всѣ акты, до него касающіеся, со ссылкою на книгу и №, гдѣ таковые внесены.

Такимъ образомъ, и книги этой категоріи ведутся по хронологической системѣ, неудобной для обозрѣнія. Ключъ же къ нимъ не лучше ключа къ нотаріальнымъ книгамъ.

Болгарское право не вооружаетъ ипотечныхъ книгъ принципомъ абсолютнаго публичнаго довѣрія къ пимъ.

Равно не знаетъ оно и государственной отвѣтственности за дѣйствія ипотечныхъ установленій.

Переходя къ матеріальному вотчинному праву, мы въ чл. 31 „Законъ за нотаріуснтѣ и мировитѣ судіи“ находимъ общее положеніе о томъ, что установленіе всякаго вещнаго права на недвижимыя имѣнія совершается нотаріальнымъ актомъ по мѣсту нахожденія сего имѣнія. А изъ чл. 1 „Законъ за привиллегіитѣ и ипотекитѣ“ мы усматриваемъ, что для дѣйствія въ отношеніи 3хъ лицъ нотаріальный актъ объ установленіи вещнаго права на недвижимость, исключая привилялегій и ипотекъ, необходимо внести въ извлеченіи въ транскрипціонную книгу. Безъ этой послѣдней записи пріобрѣтатель не можетъ сохранить свое вещное право и осуществитъ его противъ хотя — бы позднѣйшаго пріобрѣтателя того же права отъ того же отчуждателя, если этотъ позднѣйшій пріобрѣтатель добросовѣстно совершитъ транскрипцію своего пріобрѣтенія. Равно пріобрѣтатель безъ транскрипціи не можетъ противопоставить своего пріобрѣтенія старѣйшему пріобрѣтателю, хотя — бы послѣдній, подобно ему, не совершилъ транскрипціи.

Такимъ образомъ, по Болгарскому праву собственность на недвижимость устанавливается въ моментъ соглашенія сторонъ, облеченнаго въ форму нотаріальнаго акта. Для того не требуется даже traditio, а тѣмъ болѣе записки въ транскрипціонную книгу. Послѣдняя имѣетъ значеніе лишь для осуществленія пріобрѣтеннаго права въ отношеніи 3-хъ лицъ.

Тоже начало транскрипціи дѣйствуетъ относительно другихъ вещныхъ правъ на недвижимость, какъ-то: сервитутовъ, долгосрочнаго найма и т. п.

Иначе дѣло обстоитъ съ ипотекой. Хотя чл. 33 „Законъ за превилегиитѣ и ипотекитѣ" провозглашаетъ, что „договорната ипотека се установява съ нотариаленъ актъ" а законная предполагается существующей при наличности предусмотрѣнныхъ закономъ условій (чл. 28), однако, по чл. 24: „ипотеката нѣма дѣйствие, ако не ѝ се даде гласность", а по чл. 36: „ипотеката се разгласява съ вписването ѝ въ прѣдназначената за това книга у пазителя на ипотечнитѣ книги", наконицъ, по 59 чл. „ипотеката произвежда дѣйствие и взема редъ отъ момента на нейното вписване" и т. д. Изъ сопоставленія этихъ статей закона видно, что записка ипотеки въ ипотечную книгу является настольно существеннымъ элементомъ для ея правоваго значенія, что именно ее (записку) слѣдуетъ признать моментомъ возникновенія вещнаго права ипотеки, тогда какъ нотаріальный договоръ, какъ и законъ лишь основаніемъ для установительной записки.

Пріобрѣтатель вещнаго права на недвижимость, будетъ-ли то собственности, сервитута или ипотеки, внесеніемъ статьи о своемъ пріобрѣтеніи въ надлежащую ипотечную книгу, тѣмъ самымъ вовсе еще не обезпечиваетъ себѣ обладаніе этимъ правомъ отъ всякихъ нападеній со стороны 3-хъ лицъ. Именно, если отчуждатель не имѣетъ матеріально того права, которое онъ передалъ пріобрѣтетелю, то зій, настоящій вещноуправомоченный, напр., настоящій собственникъ, можетъ виндицировать вещь у добросовѣстнаго даже пріобрѣтателя, внесеннаго въ ипотечную книгу. Короче говоря, Болгарское приво не вооружаетъ ипотечныя книги свойствомъ fides publica, не защищаетъ добросовѣстнаго пріобрѣтателя, положившагося на ипотечныя книги и имъ довѣрившагося, отъ нападеній со стороны настоящаго управомоченнаго, осуществляющаго свое право. А благодаря этому свойству, все зданіе Болгарскаго ипотечнаго режима оказывается стоящимъ на шаткомъ основаніи. Одно несомнѣнно, что ипотечный режимъ Болгаріи не созданъ для широкаго оборота недвижимостей.

Останавливаясь, въ частности, на ипотекѣ, какъ единственной основѣ реальнаго кредита въ Болгаріи, мы наблюдаемъ такія особенности ея конструкціи, которыя мало соотвѣтсвуютъ ея назначенію. Именно, производительный реальный кредитъ, какъ установлено наукой и вѣковой практикою, по существу своему является долголѣтнимъ. Между тѣмъ, по Болгарскому праву при каждой перемѣнѣ собственника недвижимости, какъ правило, полагается ликвидація всего ипотечнаго бремени, лежащаго на имѣніи, (чл. 92 и др. ср. 98). И во всякомъ случаѣ, черезъ 15 лѣтъ по внесеніи ипотеки въ ипотечную книгу полагается подъ страхомъ утраты ея дѣйствія возобновленіе записи (55 чл.).

Если мы добавимъ къ этому, что ипотека по Болгарскому праву погашается съ уплотою долга (чл. 81 п. 1), а не переходитъ въ распоряженіе собственника, что пріобрѣтатель недвижимости, не являющійся личнымъ должникомъ, отвѣчаетъ за обременяющія пріобрѣтенную имъ недвижимость ипотеки лишь въ размѣрѣ уплаченной имъ цѣны (98 чл.) и что недополученный отъ продажи заложеннаго имѣнія долгъ взыскивается съ остольнаго имущества личнаго должника (35 чл.), то мы придемъ съ логической необходимостью къ тому заключенію, что Болгарское право, какъ право французскаго типа, строго говоря, не знаетъ ипотечной системы въ точномъ значеніи этого понятія, а реальный кредитъ строитъ на неподходящихъ основаніяхъ. Подобно французскому праву, оно базируетъ больше на личномъ кредитѣ и на системѣ личнаго довѣрія.

Не знаетъ Болгарское право ни широкой циркуляціи ипотечныхъ свидѣтельствъ, каторыя выдаются ипотечнымъ установленіемъ кредитору въ удостовѣреніе принадлежащаго ему права ипотеки (39 чл.), ни тѣмъ болѣе такихъ тонкихъ построеній, какъ ипотека на имя собственника и т. п., извѣстныхъ германскому типу.

Подводя итоги общей характеристикѣ Болгарскаго ипотечнаго режима, мы должны признать, что послѣдній представляетъ собою копію самаго устарѣлаго изъ европейскихъ режимовъ, противъ котораго на его родинѣ издавна раздаются голоса рѣзкой критики и осужденія.

Сложная процедура пріобрѣтенія вещныхъ правъ на недвижимость безъ правовыхъ гарантій обладанія пріобрѣтенными правами — вотъ общее впечатлѣніе какъ отъ французкаго типа ипотечнаго режима вообще, такъ отъ Болгарскаго въ частности.

Несомнѣнно, что молодая страна, выйдя такъ еще недавно на просторъ самостоятельной и свободной политической жизни, не могла имѣть достаточно научныхъ и практическихъ дѣятелей въ области юриспруденціи, чтобы вступить на путь самостоятельнаго правоваго творчества, особенно въ такой трудной области, какую представляетъ собою гражданское право, а ипотечный режимъ въ особенности. Но съ накопленіемъ цивилистическихъ силъ одну изъ очередныхъ задачъ правоваго творчества не можетъ не составить правильная постановка ипотечнаго дѣла въ странѣ, главный хозяйственний промыселъ которой составляетъ сельское хазяйство на основѣ мелкой частной собственности!

Вамъ, молодымъ юристамъ Болгаріи, несомнѣнно, предстоитъ въ вашей будущей дѣятельности не только примѣненіе существующаго права, но и работа надъ его развитіемъ и усовершенствованіемъ въ направленіи согласованія его съ общимъ характеромъ, воззрѣніями и реальными условіями жизни Болгарскаго народа.

Для такой благодарной работы необходимы основательная юридическая подготовка и богатый жизненный опытъ. Этотъ второй явится къ Вамъ за стѣнами высшей школы. Очередь же научной подготовки стоитъ передъ вами здѣсь теперь. Горячо желаю вамъ запасаться въ стѣнахъ родного университета широкими научными знаніями.

Съ своей стороны буду сердечно радъ служить вамъ въ этой вашей работѣ своимъ опытомъ и руководствомъ!

Э. Д. Гриммъ
редов. професоръ

Три стадіи культурнаго развитія народовъ

Введеніе.

§ 1. Кризисъ европейской культуры.

Современныя событія европейской жизни поставили передъ мыслящимъ обществомъ Европы вопросъ о культурѣ и ея будущемъ на новую почву.

Характернымъ настроеніемъ широкихъ слоевъ этого общества была до послѣднаго временѣ наивная увѣренность въ „прогресѣ" и въ преобладающей въ немъ роли Европы, а за нею и прочихъ народовъ, усвоившихъ типъ европейской культуры [1]).

Отдѣльные умы, правда позволяли себѣ относиться критически какъ къ основамъ современной европейской культуры, тахъ и къ видамъ ея на будущее. Это — въ общемъ

---

[1]) Наряду съ общей увѣренностьюго въ прогрессѣ заслуживаетъ быть отмѣченъ тотъ своеобразный двойной — національный и классовый — мессіанизмъ, которой не менѣе характеренъ для европейской жизни. Всѣ крупные европейскіе народы проявляютъ этотъ мессіанизмъ, иначе говоря своеобразную вѣру въ то. что данный народъ (французы, англичане, нѣмцы, италіанцы, рускіе) по такимъ то причинамъ является народомъ, наиболѣе ярко или наиболѣе полно и всесторонне выражающимъ высшія стремленія человѣчества. Выводится ли этотъ „фактъ" изъ воли Божіей (ср. Zwemer, the desintegration of Jslam, 1916, стр, 118: Great Britain not only has political leadership among the nations of Europe which no one can question „No bellever in God doubts thet there isa definite purpose in all this) или изъ хода исторіи это не имѣетъ существенаго значенія; то или иное разрѣшеніе этого вопроса придаетъ лишь мессіанизму даннаго народу его особую, специфическую окраску.

Меньше вниманія до сихъ поръ обращаелось на классовый мессіанизмъ, въ особенности характерный для „пролетаріата" или, точнѣе, для тѣхъ, которые —какъ Марксъ — считаютъ себя его призванными вождями. Весь „коммунистическій манифестъ" пропитанъ мыслью, что благо всего міра зависитъ отъ успѣховъ, побѣды и организующаго строителства одного класа. Туже вѣру въ себя имѣетъ (или имѣла) и буржуазія и проявляетъ земледельческое движеніе разныхъ странъ.

Надо ли доказыватъ, что и мессіанизмъ потерпѣлъ за послѣдніе годы тяжкіе удары?

скорѣе скептическое, нежели научно-критическое — отношеніе однако отнюдь не захватывало всего образованнаго общества или хотя бы замѣтной его части.

Когда разные писатели, основываясь на чисто европейскихъ своихъ наблюденіяхъ или сравнивая ихъ съ впечатлѣніями отъ внѣевропейскихъ культуръ Индіи и другихъ странъ, указывали на условный характеръ достоинствъ европейской цивилизаціи или отмѣчали гиппократовы черты на челѣ старой Европы, ихъ сужденія отводились какъ субъективныя, партійныя или обусловленныя национальными симпатіями и антипатіями. Когда другіе приводили параллели изъ исторіи античнаго міра и указывали на грозныя черты сходства между нѣкоторыми важными явленіями европейской жизни и разными явленіями изъ жизни клонившагося къ своему національно-культурному упадку античнаго міра, противъ нихъ выдвигались соображенія о томъ, что comparaison n'est pas raison, что аналогія не имѣетъ доказательнаго значенія, что историческій процесъ есть въ каждой своей стадіи, въ каждомъ своемъ моментѣ процессъ единичный, неповторяемый, а поэтому не поддается никакому подлинно-научному освѣщенію изъ такогоже единичнаго прошлаго, какимъ является и настоящее и будущее т. н. Поскольку рѣчь идетъ объ ученомъ мірѣ, въ всѣхъ этихъ сужденіяхъ сказывалась т. наз. научная осторожность — нерѣдко впрочемъ равносильная нежеланію или неспособности выйти зя самые узкіе предѣлы непосредственно поддающихся „методическому" обслѣдованнію фактовъ къ той периферіи научно-методической работы, которая кроетъ въ себѣ наряду съ наибольшими опасностями легкомысленнаго фантазированія вмѣстѣ съ тѣмъ возможность наибольшихъ и наиболѣе содержательныхъ для дальнѣйшаго развитія науки прозрѣній и достиженій. Сказывался въ нихъ и непобѣдимый оптимизмъ здороваго самочувствія массы отдѣльныхъ людей, мало задающихся мыслью объ общей цѣнности окружающей ихъ жизни и довольствующихся суммой непосредственныхъ, удовлетворяющихъ ихъ, жизненно яркихъ впечатлѣній. А разьѣ жизнь не была полна самыхъ яркихъ подтвержденій безусловнаго первенства Европы въ мірѣ и роста богатства и жизненнаго комфорта въ самой Европѣ? Сказывалсаь въ нежеланіи прислушиваться къ предостерегающимъ голосамъ наконецъ и

своеобразная трусость мысли, предпочитающей уклоняться отъ слишкомъ грозныхъ, какъ для общаго пониманія жизни, такъ и для личнаго ея смысла и содержанія, проблемъ.

Нынѣ вопросъ объ упадкѣ Европы [1]) огибели (европейскаго) Запада [2]) о „сумеркахъ боговъ" (т. е. Европы), о „сумеркахъ культуры" сталъ однимъ изъ модныхъ вопросовъ умственной жизни Европы. Этотъ вопросъ ставится однако либо на спеціально-европейскую, экономическую или религіозно-моральную, почву исторіи нашихъ дней, либо — у Шпенглера — на почву широкихъ и порой тонкихъ, но построенныхъ скорѣе на художественной интуиціи, чѣмъ на историческомъ матеріалѣ и знаніи, соображеніихъ.

Уже съ этой точки зрѣнія историки не исполнили бы своей обязанности, если бы они ограничились чисто критическими соображеніями по поводу формулированныхъ не ими мыслей и не сдѣлали бы посильныхъ попытокъ освѣтить грозныя проблемы культуры и культурнаго будущаго міра при помощи доступнаго имъ матеріала.

Поставить эту проблему въ полномъ ея обьемѣ значило бы разсмотрѣть столько вопросовъ, что для ихъ обсужденія потребовался бы рядъ книгъ, — разрѣшеніе цѣлаго ряда основныхъ методологическихъ и соціологическихъ проблемъ, порой истинныхъ сфинксовъ нашего времени.

По существу дѣла и по условіямъ обстановки настоящій этюдъ не можетъ преслѣдовать подобной цѣли. Мнѣ хотѣлось бы лишь изложить рядъ мыслей, основанныхъ на моемъ пониманіи доступнаго мнѣ историческаго матеріала, —мыслей, которыя я впервые сдѣлалъ попытку формулировать 19 лѣтъ тому назадъ на моихъ лекціяхъ въ Петроградскомъ, тогда Ст. Петербургскомъ Университетѣ, и на Высшихъ Женскихъ Курсахъ тамъ же, и которыя съ тѣхъ поръ неоднократно снова меня занимали и постепенно становились болѣе отчетливыми и, думаю, болѣе вѣрными.

Я просилъ бы читателя вѣрить, что я достаточно хорошо представляю себѣ важность методологическихъ вопросовъ, возникающихъ при моей постановкѣ вопроса, но что я не считаю въ настоящее время возможнымъ останавливаться на

1) Ср. Demangeon le de'clin de l'Furope. 1918 г
2) Ср. Spengier, der Untergang des Abendlandes, 1919 г.

нихъ, ибо мнѣ преставляется сейчасъ болѣе важнымъ и нужнымъ дать хотябы краткое резюме результатовъ, до которыхъ я дошелъ въ моемъ изученіи прошлаго, чѣмъ доказывать, почему я считаю ходъ моихъ разсужденій методологически-правильнымъ. И я утѣшаю себя мыслью, что одинъ изъ величайшихъ философовъ новаго времени считалъ, что самое лучшее будетъ, если онъ покажетъ прежде всего плоды своего метода, дабы убѣдить интересующихся вопросомъ въ томъ, что стоитъ вообще придавать значеніе самому его методу. Я долженъ добавить, что философъ, о которомъ идетъ рѣчь, въ концѣ концовъ самъ пошелъ по иному пути и началъ съ уясненія своего метода. Но время, которое онъ переживалъ, и самыя условія, въ которыхъ онъ жилъ, были совсѣмъ иныя, чѣмъ наше время и условія нашей жизни.

§ 2. Характеръ современной европейской культуры.

Какъ представлялъ, да и нынѣ представляетъ себѣ современный европеецъ, въ чемъ заключаются основныя особенности и преимущества его культуры?

Едвали мы ошибемся, если скажемъ, что основа превосходства высококультурныхъ народовъ, — тѣхъ, которыхъ нѣкоторые ученые (Vierkandt) называютъ Volker der Vollkultur, —по сравненію съ народами „полукультурныи“ (Halbkultur) и въ особенности съ народами „некультурными“ (Unkultur, Barbarei и т. д.) усматривается съ этой точки зрѣнія въ извѣстной суммѣ психическихъ признаковъ, сущность которыхъ можетъ быть сведена къ индивидуально-критическому мышленію, какъ въ отношеніи къ внѣшнему міру въ двухъ его основныхъ видахъ, т. е. къ природѣ и къ обществу, — такъ и въ отношеніи къ собственному «я,» его идейному, моральному и эстетическому содержанію. Въ русской литературѣ для такого пониманія истинно культурнаго человѣка установилось характерное выраженіе: „критически мыслящая личность“.

Народы, жизнь которыхъ руководится критической мыслью этого типа, являются народами культурными. Имъ проти-

вополагаются народы, жизнь которыхъ опредѣляется не индивидуально-критической мыслью, а смутнымъ, привычнымъ, не подвергаемымъ логическ-критической провѣркѣ, массовымъ сознаніемъ. Между тѣми и другими разсполагается значительное количество посредствующихъ звеньевъ, — представителей разныхъ стадій одного и тогоже въ своихъ основахъ общечеловѣческаго хода культурнаго развитія, вѣнцомъ котораго и является индивидуально-критическій типъ западно-европейской культуры.[1])

Изъ сказаннаго вытекаетъ, что отличителнымъ признакомъ указаннаго высшаго культурнаго типа является: 1) *отрицаніе идеи всякаго авторитета*, лежащаго внѣ предѣловъ собственной, поддающейся научно-критической провѣркѣ и обработкѣ, воспріимчивости отдѣльной личности (причемъ послѣдняя однако разсматривается всеже сама какъ звено въ цѣпи поколеній, а отнюдъ не какъ tabula rasa), и 2) *ироническое, подозрительное и въ существѣ дѣла отрицательное отношеніе къ традиціи и традиционнымъ формамъ мысли и жизни* съ одной стороны, къ попыткамъ прибавить къ эмпирически-критическому матеріалу мысли иной источникъ познанія міра, въ видѣ, религіознихъ, раціоналистически-метафизическихъ построеній, интуитивнаго или мистическаго знанія и т. п. съ другой стороны. — Ясно, что *психологическій тонусъ этого ряда сужденій характеризуется повышенымъ самочувствіемъ или иначе говоря, болѣе или менѣе рѣзко выраженной вѣрой человѣка въ себя, въ силу своего ума, своей воли, своихъ чувствованій.*

Доказательствомъ въ пользу высокаго достойнства этого міросозерцанія являлись достиженія, сопутствовавшія его постепенному развитію. Научное проникнованіе въ жизнь міра — переходъ отъ геоцентрической птолемеевской черезъ геліоцентрическую коперниканскую систему къ современнымъ астрономическимъ ученіямъ, отъ алхиміи къ химіи, отъ знахарства къ научной медицинѣ, отъ „богословскаго“ черезъ „метафизическое“ къ „позитивному“ мышленію и т. д. — связанное со всѣмъ этимъ гигантское развитіе техники и техническаго

[1]) Замѣтимъ, что восточная Европа въ видѣ русскихъ относится напр. Vierkandt'омъ къ типу Halbkultur.

владычества человѣка надъ природой съ его машинами, желѣзными дорогами и пароходами, проволочными и безпроволочными телеграфами и телефонами, подводными лодками и воздушными кораблями, — „раціональное“ переустройство политической и соціальной жизни народовъ, — гигантское расширеніе освѣдомленности человѣка о событіяхъ изъ жизни природы и людей и т. д. и т. д., вотъ часть тѣхъ фактовъ, которые подтверждали, казалось, совершенно ясно и въ окончательной формѣ достойнства европейской культуры.

Въ тоже время, однако, эта культура несла съ собой и иныя послѣдствия и содержала въ себѣ самой своеобразныя противорѣчія, которыя должны были рано или поздно побудить европейскую мысль отнестись критически къ самымъ ея основамъ.

Въ дальнейшемъ намъ придется подробнѣе вернуться къ этому вопросу. Здѣсь будетъ достаточно отмѣтить только двѣ группы фактовъ. Одинъ изъ нихъ сводится къ возраставшей внутренней неустойчивости жизни, къ росту своеобразной нервности современнаго культурнаго человѣка. Порвавъ съ авторитетомъ во всѣхъ его видахъ — начиная отъ Бога и кончая бытовыми нормами повседневной жизни, человѣкъ видитъ себя ежечасно лицомъ къ лицу со все новыми для него и крайне отвѣтственными проблемами, которыя онъ долженъ разрѣшить самъ; — разрѣшитъ самъ даже тогда, когда онъ (самъ) выбралъ себѣ (болѣе или менѣе сознательно) тѣ новые человѣческіе, научно и критически разумные, авторитеты — вродѣ Дарвина, Спенсера или Эйнштейна, Канта, Ницше или Бергсона, Маркса или его противниковъ и т. д., — на сужденія которыхъ онъ готовъ опереться въ виду ихъ безспорной для него убѣдительности. Жизнь становится все сложнѣе какъ въ смыслѣ сложности теоретическихъ, такъ и въ смыслѣ сложности практическихъ проблемъ, которыя ею выдвигаются И чѣмъ она сложнѣе, тѣмъ мучительнѣе состояніе найболые чуткихъ представителей европейскаго общества, тѣмъ болѣе сомнительнымъ становится для нихъ, возможно ли полностью и съ достаточной увѣренностью опереться на одну только научно-критическую мысль и найти въ ней всѣ необходимыя данныя для надлежащаго регулированія жизни?

Къ этому источнику своего рода культурно-психологическаго недомоганія присоединяется другой фактъ — фактъ огромной національно-культурной важности, — фактъ распаденія каждаго изъ народовъ такого, „критически мыслящаго" культурнаго типа, на два глубоко-чуждыхъ другъ другу слоя, — на пріемлющихъ и болѣе или менѣе глубоко восприявшихъ „критическую культуру съ одной стороны и на принципіально или практически ее отвергающихъ съ другой стороны. Особенно большое значеніе въ сознаніи убѣжданнаго сторонника передовой европейской культуры имѣло при этомъ вовсе не то, что наряду съ его научно-критической мыслью существуетъ могущественная группа людей, сохраняющихъ приверженность къ старымъ религіямъ и инымъ идейнымъ и бытовымъ авторитетамъ: въ нихъ онъ усматривалъ лишъ осужденныя исторіей, отмирающія явленія, по существу своему осужденныя рано или поздно на изчезновеніе, — а то, что въ силу всего склада современной соціальной жизни $^1/_2$ — $^2/_3$ — $^3/_4$ его народа были и остаются органически совершенно чуждыми всему тому, что создавалось „высшей" культурной мыслью даннаго народа и человѣчества вообще, притомъ по крайней мырѣ отчасти не только въ области фактовъ, но и въ области принципіальныхъ основъ этого „высшаго" склада умственной жизни и быта. Достаточно спросить себя, что такое Гете для подлинной *массы* нѣмецкаго народа, Шекспиръ для массы англичанъ, Вольтеръ или Гюго для массы французовъ, Л. Толстой или Достоевскій для русской народной массы, чтобы почувствовать значеніе этого вопроса. Что знаютъ и могутъ знать массы о тонкостяхъ взглядовъ интелигентныхъ верховъ и о характерѣ занимающихъ ихъ проблемъ? Въ какой степени массы могутъ, — мало того! въ какой степени хотятъ онѣ, — руководиться въ своей интеллектуальной, этической и эстетической жизни тѣми нормами, которыя такъ мучительно вырабатываются на верхахъ, — тѣхъ верхахъ, которе именно поэтому такъ часто представляются массамъ не въ видѣ работниковъ на общее благо, а въ видѣ паразитовъ — бездѣльниковъ, „снобовъ" мысли и жизни? Роковой вопросъ о грани, которую кладетъ между членами одного и тогоже народа „образованіе", „Bildung", „la culture", не могъ миновать вниманіе наиболѣе впечатлительныхъ наблюдателей даже раньше,

чѣмъ въ Россіи совершился страшный бунтъ культурныхъ „рабовъ“ противъ культурныхъ „господъ“, — этотъ грозный предвѣстникъ общеевропейскихъ катастрофъ.

Двухъ указанныхъ групъ явленій достаточно, чтобы понять, почему въ нѣдрахъ европейскаго общества стала замѣчатья потребность выйти за предѣлы „критической мысли“ и найти примиряющій и умиротворяющій какъ отдѣльную личность, такъ и два слоя европейскихъ народовъ вѣнецъ жизни. Въ этомъ заключается вмѣстѣ съ тѣмъ вторая, хотя и менѣе рѣзко бросающаяся въ глаза, но по существу не менѣе, чѣмъ самое господство критической мысли, характерная черта умственной жизни XIX и нашего вѣка.

Одинъ изъ талантливѣйшихъ людей начала XIX вѣка, гр. Сенъ-Симонъ, — а за нимъ послѣдовалъ въ этомъ вопросѣ Огюстъ Контъ и рядъ другихъ, менѣе замѣтныхъ, писателей, —различалъ въ жизни человѣчества два основныхъ типа періодовъ: „органическіе“ и „критическіе“. Характерными признаками первыхъ являются: 1) внутренняя гармоничность міросозерцанія и жизни отдѣльныхъ людей, твердо убѣжденныхъ въ основныхъ базахъ своего міропониманія и увѣренно (хотя бы и не безъ личныхъ страданій и катастрофъ) руководящихся имъ, и 2) однородность этого господствующаго міросозерцанія начиная съ интеллектуальныхъ верховъ до интеллектуальныхъ низовъ даннаго „органическаго“ общества. Основнымъ признакомъ критическихъ періодовъ является наоборотъ: *отсутствіе единства и гармоничности міросозерцанія и жизни*, — преобладаніе безпокойныхъ критическихъ поисковъ у однихъ, мертвеннаго безразличія у другихъ, — отсутствіе ясной базы мысли и жизни, — неустойчивость быта и личности и т. д.

Сенъ-Симону представлялось, что всю исторію человѣчества можно разбить на нѣсколько смѣняющихъ другъ друга органическихъ и критическихъ періодовъ. *Первый органическій періодъ ранняго античнаго (и доантичнаго) міра до эпохи софистовъ* (от древнѣйшихъ временя до V вѣка до Р. Хр.). *Первый критическій періодъ позднегреческаго и римскаго міра* отъ времени софистики до полнаго торжества христіанской мысли и церкви (отъ V в. до Р. Хр. до IV в. послѣ Р. Хр.). *Второй органическій періодъ безраздѣльнаго господства*

средневѣковаго христанскаго міросозерцанія до эпохи гуманизма и реформаціи (отъ IV до XV—XVI в. послѣ Р. Хр.). *Второй критическій періодъ отъ эпохи гуманизма и реформаціи до нашихъ дней.* На смѣну ему долженъ придти *третій органическій періодъ*, предтечами и провозвѣстниками котораго являются онъ и его сторонники и ученики.

Въ разсужденіяхъ Сенъ-Симона содержится много тонкихъ наблюденій и замѣчаній, но вмѣстѣ съ тѣмъ и одна основная ошибка: какъ и многіе другіе писатели его и даже нашего времени, Сенъ Симонъ склоненъ преждевременно говорить объ исторіи человѣчества, выравниватъ все извѣстное ему прошлое культурной жизни въ одну линію и приписывать тому, что лежитъ позади современной *европейской* жизни своего рода генетически—парадигматическое и даже нормативное значеніе для прошлаго и будущаго *всего* человѣчества.

Между тѣмъ человѣчество, какъ цѣлое, существуетъ пока только біологически, какъ одна изъ разновидностей-особей животнаго міра. Говорить же объ его культурно-психологическомъ внутреннемъ единствѣ пока не приходится. Весьма возкожно, что нѣкоторыя народности Центральной Африки или дѣвственныхъ областей Ю. Америки чувствуютъ себя посейчасъ болѣе близкими къ окружающему ихъ звѣриному міру, чѣмъ къ вооруженному огнестрѣльнымъ оружіемъ и кинематографической лентой европейцу. Уже поэтому человѣчество не представляетъ того органическаго, единаго цѣлаго, о разныхъ стадіяхъ *прямолинейнаго* развитія котораго можно было бы говорить. Исторія человѣчества, поскольку о таковой сейчасъ можно говорить, слагается изъ суммы исторій отдѣльнихъ этнографическилъ группъ, частоью болѣе или менѣе обособленныхъ другъ отъ друга, частью слившихся подъ вліяніемъ ряда географическихъ и иныхъ причинъ въ *культурные міры* (европейско-американскій, мусульманскій, индиійскій, китайскій, малайскій). А потому, еслимы желаемъ всмотрѣться въ ея теченіе, ея пружины и ея стадіи, мы должны отвлечься отъ „всемірно-исторической" точки зрѣнія Сенъ-Симона и обратиться къ разсмотрѣнію развитія отдѣльныхъ составныхъ частей человѣчества.

Въ качествѣ иллюстраціи того, насколько „всемирно-историческое“ построеніе Сенъ Симона не считается съ подлинной сложностью явленій, достаточно указать на его изображеніе „среднихъ вѣковъ“, иначе говоря, его второго органическаго періода. Не говоря уже о томъ, что самое понятіе „средніе вѣка“, поскольку оно вообще можетъ претендовать на какой, либо научный смыслъ, можетъ быть примѣнено исключнтелно только къ исторіи Европы и даже въ частности западной, романо-германской, Европы и не имѣетъ рѣшительно никакого смысла въ примѣненіи къ исторіи старыхъ культуръ Передней Азіи, Индіи, Китая и т. д., — даже съ точни зрѣнія западно-европейской исторіи этотъ „органическій періодъ“ представляется гораздо болѣе сложнымъ, чѣмъ думалъ Сенъ-Симонъ, видѣвшій въ немъ эпоху безусловнаго господства христіанскаго міросозерцанія въ сферѣ мысли и быта тѣхъ временъ. На самомъ же дѣлѣ мы наблюдаемъ въ „средніе вѣка“ весьма сложную амальгаму двухъ міровъ, романскаго и германскаго, христіански-католическаго и языческаго, разлагающейся античной цивилизаціи и постепенно складывающейся изъ смѣси „варварскихъ“ и римскихъ началъ романо-германской культуры. Въ разлагавшейся античной цивилизаціи и въ „варварствѣ“ какъ германцевъ, такъ и значительной части народныхъ массъ римской имперіи можно отмѣтитъ рядъ сходныхъ началъ, проистекавшихъ однако не изъ психической ихъ однородности, а наоборотъ изъ ихъ культурно-психической полярности. Разочоровавшійся, пользуясь терминологіей Сенъ-Симона, въ своемъ критическомъ періодѣ, античный міръ, искавшій успокоенія и гармоній жизни въ христіанствѣ, — и недожившій еще до своего критическаго періода, жившій еще своимъ органическимъ міросозерцаніемъ и бытомъ варварскій міръ, сошлисъ въ общемъ чувствѣ преклоненія передъ авторитетомъ, передъ твердо установленнымъ, для всѣхъ равно обязательнымъ бытомъ и т. д. Только вслѣдствіе такого, по существу незаконнаго, сожительства болѣе сложнаго и болѣе примитивнаго начала могло получиться впечатлѣніе внутренняго единства міросозерцанія этой безконечно сложной на самомѣ дѣлѣ эпохи. Въ дѣйствительности этого единства вовсе не было и послѣдующія событія европейской жизни вскрыли эту антиномію

„средневѣковой“ жизни, во многихъ отношеніяхъ, какъ мы еще увидимъ чрезвычайно поучительную для пониманія прошлаго и важную для будущаго.

Несмотря на всѣ эти оговорки мы увидимъ дальше, что Сенъ-Симону удалось нашупать одно изъ важнѣйшихъ обобщеній, до которыхъ современное состояніе науки позволяетъ дойти историку.

§ 3. „Культурные“ и „некультурные“ народы.

Населеніе земного шара представляетъ картину безконечно-пеструю по типу и стадіямъ достигнутой отдѣльными его частями культуры. „Некультурныхъ“ народовъ въ подлинномъ смыслѣ этого слова, какъ и народовъ „доисторическихъ“ міръ не знаетъ. Всякій народъ, какъ бы не былъ примитивенъ укладъ его жизны, имѣетъ за собой длительное прошлое, — т. е. „исторію“,—хотя бы она не была никѣмъ записана и хотя бы значительная ея часть ускользала отъ памяти даже старѣйшихъ его членовъ. И также точно каждый народъ располагаетъ извѣстной суммой оружій и орудій — т. е. извѣстной техникой, — извѣстнымъ міросозерцаніемъ,—наконецъ извѣстными нормами, регулирующими соотношеніе его членовъ въ ихъ половой, хозяйственной и т. д. жизни между собой, — т. е. извѣстнымъ соціально-правовымъ укладомъ. Какъ бы примитивны не были эти три элемента его „культуры“ и какъ бы мало отчетливо они не отражались въ его сознаніи, они несомнѣнно существуютъ. А въ нихъ и заключаются основныя формѣ культурной жизни: — ячейки дальнѣйшаго ея развитія.

Въ этомъ смыслѣ между самыми „первобытными“ народами міра и современными европейцами существуютъ лишь различія въ степени, но не въ существѣ. Разсужденія европейцевъ о „доисторическихъ“ или „неисторическихъ“ (unhi-

storische), о „некультурныхъ“ или „первобытныхъ“ народахъ, поскольку эти термины принимаются всерьезъ, а не имѣютъ совершенно условнаго характера, свидѣтелствуютъ лишь о высокомѣріи Европы, а отнюдь не о дѣйствительномъ пониманіи человѣческой жизни въ цѣломъ.

Разъ человѣчество, какъ разновидность животнаго міра, ведетъ свое начало отъ четвертичнаго или третичнаго періода жизни земнаго шара, т. е. разъ за нимъ имѣется прошлое въ сотни тысячъ или милліоны лѣтъ, то какъ могло бы дѣло обстоять иначе? Когда мы говоримъ о „доисторическихъ“ народахъ, мы констатируемъ лишь, что исторія этихъ народовъ не фиксирована на камнѣ, кирпичѣ, металлѣ, бумагѣ и другихъ матеріалахъ, и забываемъ, что фиксированная такъ или иначе (притомъ большей частью очень плохо) исторія даже древнѣйшихъ „историческихъ“ народовъ начинается едва лишь за 6—7000 лѣтъ до нашего времени, а исторія многихъ изъ самыхъ нынѣ „передовыхъ“ народовъ охватываетъ лишь 1000—1500 лѣтъ, и что въ виду этого разница между тѣми и другими — посравенію съ всѣмъ прошлымъ человѣчества — не такъ ужъ велика. И также точно, когда мы говоримъ о „некультурныхъ“ народахъ, мы забавыемъ, какое исключительное значеніе имѣли *первыя* культурныя пріобрѣтенія или изобрѣтенія человѣка: примѣненіе огня, позволившаго ему распространиться по „вселенной“ независимо отъ климата отдѣльныхъ странъ, и изобрѣтеніе самыхъ примитивныхъ орудій, позволившее ему установить свое превосходство, а далѣе и свое господство надъ прочимъ животнымъ міромъ, безъ владычества надъ которымъ онъ никогда не сталъ бы „царемъ природы“, а стало быть, не могъ бы сдѣлатся тѣмъ, чѣмъ онъ является нынѣ, эксплоататоромъ сначала „живой“ а затѣмъ и „мертвой“ силы природы, — величайшимъ техникомъ міра. Въ забвеніи или недостаточной оцѣнкѣ значенія этихъ фактовъ сказывается характерная и понынѣ для человѣка, въ особенности, для средняго „культурнаго“ человѣка, неисторичность его мышленія, — а вмѣстѣ съ тѣмъ недостатокъ уваженія къ прошлому и къ значенію его для настоящаго.

Помимо неблагодарности къ предкамъ, — тѣмъ самымъ далекимъ предкамъ, благодаря которымъ мы не ходимъ (въ

буквальномъ и переносномъ смыслѣ) на четвереньках или не лазаемъ по деревьямъ, — въ этомъ забвеиіи содержится и большая опасность въ отношеніи правильности оцѣнки нами, какъ окружающихъ насъ этнографическихъ единицъ, такъ и насъ самихъ, происхожденія, характера и степени прочности нашей собственной культуры. Именно потому мы пренебрегаемъ въ частности правильной оцѣнкой той суммы навыковъ, которые унаслѣдованы современнымъ поколѣніемъ людей отъ многихъ тысячъ его предшественниковъ, — навыковъ, которые кроются въ каждомъ изъ культурнѣйшихъ народовъ и отдѣльныхъ людей подъ тонкой пленкой, созданной за время ихъ „исторической“ и „культурной“ жизни, т. е. за время отъ одной до нѣсколькихъ тысячъ лѣтъ, иначе говоря, за $^1/_{50}$—$^1/_{100}$ и даже меньше ихъ человѣческой въ біологическомъ смыслѣ жизни . . .

Что бы мы сказали о томъ геологѣ, который оставилъ бы безъ надлежащаго вниманія въ области исторіи земли все, что предшествуетъ, скажемъ, нынѣшнему періоду исторіи земной коры (а этотъ періодъ куда болѣе длителенъ чѣмъ вся „историческая“ жизнь современыхъ „культурныхъ“ народовъ), —или о томъ палеонтологѣ, который забылъ бы надъ соотвѣтственымъ животнымъ и растительнымъ міромъ ихтіосавровъ, эвкалиптовые лѣса прошлаго и т. д. и т. д., — или наконецъ о томъ астрономѣ, который ограничился бы въ исторіи вселенной ничтожнымъ промежуткомъ времени не въ 1000—6000 лѣтъ, а въ 100—600 000 лѣтъ и на такой узкой базѣ строилъ бы свои „научные“ выводы? А между тѣмъ слишкомъ часто современые историки доволствуются двумя-тремя мало значущими фразами о всемъ „доисторическомъ“ прошломъ человѣчества вообще и интересующаго ихъ народа въ частности, и совершенно не задумываются надъ тѣмъ что, также точно, какъ и природа (natur non facit saltus!), исторія не знаетъ скачковъ и что современное или недавнее прошлое неразрывными узами, — узами не только физическими, но и психическими, не только біологическими, но и соціально-культвными, — связано съ самымъ давнимъ и основательно забытымъ. Исключительный интересъ подавляющаго большинства историковъ къ судьбамъ „культурныхъ“ народовъ, ихъ обычное незнакомство съ основными явленіями изъ жизни „пер-

вобытныхъ" народовъ, — иначе говоря, привычное пренебреженіе этнографическимъ и этнологическимъ матеріаломъ, — приводитъ сплошь и рядомъ къ чрезычайно узкому, одностороннему и научно несостоятельному пониманію всего хода народной жизни вообще, жизни культурныхъ наводовъ въ частности[1]).

§ 4. Народъ и нація.

Говоря о разныхъ, болѣе или менѣе организованныхъ, группахъ людей, мы употребляли выше выраженіе: *народъ*. Такое словоупотребленіе способно вызвать серіозныя возраженія, ибо оно можетъ ввести въ заблужденіе относительно чрезвичайнаго многообразія формъ общественной жизни людей, наблюдаемыхъ понынѣ на земномъ шарѣ.

Надо признать, что т. наз. общественныя науки, въ томъ числѣ и исторія, работаютъ постоянно при помощи цѣлаго ряда плохо опредѣленныхъ, неясныхъ и даже разнозначушихъ понятій: къ такимъ понятіямъ относятся напр., понятія: „народъ", „народная воля", „общество", „общественное мнѣніе", „классъ", „родъ" и т. д. Это характерный признакъ эмбріональнаго состоянія всѣхъ этихъ наукъ. Математика и естественныя науки, хотя тоже не полностою, всеже безконечно превзошли „общественныя науки" въ этомъ отношеніи; ихъ представители сознаютъ важность этого вопроса гораздо больше чѣмъ представители наукъ общественныхъ,лекло примиряющіе напр. съ такими *реально ничего не выражающими* фразами, какъ: „народная воля сказалась", „народъ" или „общественоне мнѣніе" „рѣшили", „класовое сознаніе проявилось" и т. п. Какъ легко мы, историки, вѣщаемъ о „народномъ возмущеніи", „народной любви" или „народномъ гнѣвѣ" и другихъ подобныхъ ипостасяхъ, забывая о томъ, какъ трудно и въ настоящее время, а тѣмъ болѣе, стало быть, примѣнительно къ давно прошедшимъ, болѣе или менѣе чуждымъ намъ временамъ,

1] Однимъ изъ основныхъ недостатковъ въ организаціи нынѣшнихъ историко-филологическихъ факультетовъ является съ этой точки зрѣнія полное отсутствіе въ нихъ преподаванія этнографіи-этнологіи [въ связи съ антропогеографіи] и т. наз. „доисторической археологіей". Даже тамъ, гдѣ эти важныя дисциплины преподаются, онѣ находятся т. сказ. назадворкахъ и не занимаютъ надлежащаго мѣста въ выработкѣ настоящаго историческаго мышленія учащихся.

установить истинное состояніе народной психики и содержаніе народныхъ думъ о жизни и желательныхъ въ ней измѣненіяхъ. Не надо доказывать, что тоже само относится всецѣло и къ такимъ популярнымъ нынѣ понятіямъ, какъ напр. „класовое сознаніе", руководящее будто бы дѣйствіями милліоновъ людей, и къ многимъ другимъ ходячимъ и въ сущности ничего не говорящимъ вдумчивому человѣку выраженіямъ.

Терминъ „народъ" или „нація", „національность", обычно употребляется нынѣ для обозначенія либо той этнографической совокупности, которая выражаетъ въ лицѣ своей государственной организаціи *всю* полноту данной этнографической группы (съ примкнувшими къ ней, въ силу давняго принуждніея или добровольно, посторонними этнографическими элементами), либо *ту часть* этнографическаго единаго, которая, въ силу хода историческаго развитія всей группы, считаетъ себя и признается болѣе или менѣе значительной частью всего этнографическаго единаго правомочной говорить отъ его имени и выражать въ лицѣ своей государственной организаціи его общую волю (опять таки съ примкнувшими къ группѣ посторонними элементами).[1])

Иначе говоря, въ понятіи народа-націи, взятомъ въ высшеизложенномъ смыслѣ, содержится два конститутивныхъ признака: 1) этнографическое сродство и 2) государственная организація коллективной жизни и воли. Этнографическая единица становится съ этой точки зрѣнія „народомъ" лишь при условіи достиженія ею способности къ постоянному коллективному волеизявленію и дѣйствію, — хотя бы и не въ полномъ ея составѣ, а черезъ какую либо ея политически и культурно-исторически *значительную* часть.

Необходимо прежде всего констатировать, что это понятіе „народа" представляетъ продуктъ жизни и особенность современной Европы. — Къ сожалѣнію до сихъ поръ впрочемъ нѣтъ исторіи „націоналнаго чувства", хотя уже давно

1) Мы не считаемъ нужнымъ и возможнымъ остановливаться здѣсь на общеизвѣстномъ фактѣ сложности этнографическаго происхожденія любого изъ крупныхъ народовъ. Наличность этого безспорнаго факта не мѣшаетъ „народу" сознаватъ себя какъ одно цѣлое и ассимилировать себѣ и въ настоящее время примыкающія къ нему „периферическія" по отношенію къ центру другой народной единицы элементы послѣдней.

существуетъ напр. весьма интересный и поучительный трудъ по исторіи „чувства природы“ (Biese), какъ нѣтъ и исторіи возникновенія и этаповъ развитія національнаго государства, хотя бы въ предѣлахъ одной только Европы.

Представляется ли на самомъ дѣлѣ научно-правильнымъ распространять такое пониманіе термина „народъ“ на всѣ явленія и періоды „народной“ жизни въ болѣе широкомъ смыслѣ этого слова или, иначе говоря, возможно ли при уясненіи хода народной жизни исходитъ только изъ „исторіи“ „народовъ-націй“ [1]).

Были ли въ этомъ смыслѣ народомъ древніе эллины, такъ опредѣленно и увѣренно противополагавшіе себя „варварамъ“, но лишенные какъ общаго колективнаго центра для выраженія своей государственной воли, такъ и такого относительнаго центра этой воли, который *признавался бы* (хотя бы онъ самъ, какъ по временамъ Спарта или Аѳины, и считалъ себя) уполномоченнымъ говорить отъ имени всего культурно-этнографическаго эллинскаго цѣлаго? Можно ли въ этомъ смыслѣ назвать въ какой угодно моментъ ихъ исторіи, „народомъ“ „италиковъ“, еще гораздо болѣе, сколько можно судить, раздробленыыхъ чѣмъ эллины — несмотря даже на существованіе и объединающую роль Рима? Что представляютъ изъ себя съ этой точки зрѣнія — чтобы оставаться въ предѣлахъ одной только европейской исторіи! — древніе ѳракіицы, иллиріицы скиѳы и сарматы?

---

[1]) Замѣтимъ кстати, что сверхъ вышеуказаннаго термин. „народъ“ употребляется въ настоящее же время безпрестанно еще по крайней мѣрѣ въ двухъ смыслахъ.

Съ одной стороны этотъ терминъ служитъ для обозначенія совокупности данной національно-государственной группы въ противоположность ея составнымъ частямъ (ея аристократіи, буржуазіи, демократіи, пролетаріату и т. д.)

Съ другой стороны онъ примѣняется (часто, но не непремѣнно съ дополнительнымъ уничижительнымъ прилагательнымъ вродѣ le menu peuple das niedere volk, подлый народъ и т. д.) для противоположенія народной массы ея верхамъ или „обществу“ въ тѣсномъ смыслѣ послѣдняго слова.

Третью разновидность составляютъ выраженія вродѣ senatus populusque romanus, popolo grasso e popolo minuto и т. п.

Наконецъ „народомъ“ называютъ нерѣдко и такія этнографическія группы, для обозначенія которыхъ въ наукѣ обычно примѣняются термины „народность“, „орда“, „племя“ и т. под.

Было бы очень желательно и важно, чтобы появился научный трудъ, посвященной эволюціи понятія народъ,—ethnos- populus — peuple — people — volk.

Мало того. Когда пріобрѣли сами современные, наиболѣе компантные по своему коллективному сознанію народы Европы — французы, англичане, италіанцы нѣмцы, чехи, поляки, русскіе, болгары и т. д. — эту свою національную, волевую, компактность? Вѣдь и среди нихъ этому моменту предшествовало состояніе менѣе компактное, болѣе рыхлое, съ преобладаніемъ культурно-этнографическаго сродства надъ общностью воли. Ясно, что самое развитіе общности воли, какъ національное posterius, предполагаетъ свое prius—нарастающе въ смыслѣ глубины и сознательности культурно-этнографическое сродство.

Современный міръ знаетъ и нынѣ рядъ народовъ-эмбріоновъ — хотя бы въ предѣлахъ Африки — и кто возмется нынѣ предсказать ихъ дальнѣйшія судьбы и ожидающую ихъ историческую роль? На земномъ шарѣ существуетъ въ настоящее время большое количество „языковъ" и „религій". Среди нихъ лишь небольшое число „міровыхъ", и гораздо большее число „провинціальныхъ" и наконецъ узко-мѣстныхъ. Но сколь исторически-недавній характеръ имѣетъ міровое положеніе христіанства, ислама и и даже буддизма среди проихъ религій! Какъ недавно также опредѣлилось преобладающее „міровое" значеніе китайскаго (до 300 м. человѣкъ ?), англійскаго (120 м.), русскаго (120 м.), нѣмецкаго (70 м.), испанскаго (60 м.), японскаго (60 м.)[1]) и др. важнѣйшихъ языковъ и сколько измѣненій въ ихъ соотносительномъ значеніи мы уже наблюдали и можемъ еще предполагать? Такой же или приблизительно такой же отборъ наблюдается и среди этнографическихъ группъ. Наряду съ народами націями, выросшими въ огромныя массы, мы наблюдаемъ гораздо большее число группъ, количественно-ничтожныхъ, а сверхъ того можно указать и рядъ распавшихся и потерявшихъ прежнюю, сравнительно большую, компактность этнографическихъ единицъ.

Значитъ ли это, что *въ латентно-потенціальномъ состояніи* не существуетъ другихъ міровыхъ языковъ, религій или

---

[1]) Далѣе слѣдуютъ согласно недавней суммарной статистикѣ: французскій (ок. 46 м.), Бенгали [ок. 49 м.], Hindostani [ок. 40 м.], италіанскій [ок. 38 м.] арабскій [свыше 30 м.] Ср. статью E. Pagel въ Umschau за 1921 г.

народовъ-націй? Изъ того, что они въ данный моментъ себя еще не выявили, отнюдь не слѣдуетъ, что они и впослѣдствіи не могутъ появиться. Въ такомъ допущеніи нѣтъ рѣшительно ничего страннаго. Думалъ ли императоръ Тиберій, что въ какой то ничтожной Іудеѣ появится одноврѣменно съ нимъ самимъ религіозный геній, который низвергнетъ Юпитера и Зевса и займетъ ихъ мѣста? Допускалъ ли онъ, что изъ какихъ то южнорускихъ степей явится нѣкій визиготъ Атаульфъ и будетъ мечтатъ о томъ, чтобы замѣнить „Романію" „Готѳіей" или что поздній римлянинъ Кассіодорій напишетъ для остроготскаго конунга Теодориха странныя для римскаго уха слова: laus gothorum civilitas custodita?

Но какъ бы тамъ не было, для насъ важно лишь одно, а именно, что народъ-нація представляетъ сложный продуктъ долгаго историческаго развитія, въ этой формѣ свойственнаго отнюдь не всѣмъ нынѣ существующимъ и исчезнувшимъ на глазахъ исторіи этнографическимъ группамъ. Въ современной наукѣ сознаніе этого факта выражается въ разграниченіи народовъ-націй, племенъ, народностей, ордъ и т. д. Всѣ эти понятія однако отнюдь не отличаются строгой опредѣленностью и не отграничены болѣе или менѣе точно другъ отъ друга.

Для нашей цѣли достаточно констатировать, что народъ--нація представляетъ лишь одну изъ разновидностей коллективной организаціи этнографическихъ группъ, свойства которой, какъ они опредѣлились въ теченіе послѣднихъ поколѣній, не могутъ безъ весьма серьзныхъ оговорокъ быть перенесены и на предыдущія стадіи развитія. Такъ, въ частности, однимъ изъ признаковъ современнаго народа-націи является болѣе или менѣе сильное *сознаніе единства и стремленіе къ конкретизаціи его* въ формѣ національно-государственнаго объединенія.

Приписывать этотъ признакъ болѣе раннимъ періодамъ развитія разнообразныхъ, этнографическихъ группъ значитъ присваивать имъ такую черту, которая имъ не свойственна и давать отдѣльнымъ событіямъ несоотвѣтствующее объясненіе. Еще въ 1789 г. отдѣльныя части французскаго народа и государства, — несмотря на сравнительную давность развитія національной идеи у французовъ, — чувствовали себя болѣе

пикардами, артуасцами, бретонцами, беарнцами и т. д. нежели французами и настаивали на томъ, чтобы будущая французская конституція гарантировала Пикардіи, Артуа и т. д., что эти „страны" (pays) будутъ управляться мѣстными уроженцами. Только революція или, точнѣе, революціонныя и наполеоновскія войны закончили національное объединеніе Франціи [1]).

Не менѣе характерно и другое, вытекающе изъ неправильнаго перенесенія современныхъ понятій на болѣе раннія времена, нерѣдко наблюдающееся особенно въ нѣмецкой исторической литературѣ, разсужденіе, *осуждающее былыя поколѣнія за недостатокъ національнаго чувства въ современномъ его видѣ.* Усматриватъ въ этомъ своего рода идейно-моральную дефектность, скажемъ, италіанской политики нѣмецкихъ императоровъ X—XIV вѣковъ, значитъ совершенно извращать историческую перспективу національно-культурной жизни. А какъ часто такія сужденія тѣмъ не менѣе встрѣгаются въ болѣе или менѣе рѣзко выраженномъ видѣ!

Если взять для примѣра реальнаго хода національнаго развитія хотя бы исторію нѣмецкаго народа, нынѣ одного изъ наиболѣе боевыхъ по мощности своего національнаго самосознаиія, то мы здѣсь можемъ различить: 1) совершенно

---

[1]] Именно сознанная массамы внѣшняя опасность и представляетъ то явленіе, которое спаиваетъ народы въ одно цѣлое, даетъ имъ возрастающее съ вѣками сознаніе своего единства и побуждаетъ ихъ искать созданіе органа для выявленія ихъ общей воли, для защиты своего особаго лица и своихъ интересовъ. Францію постепенно объединила опасность отъ норманновъ [осада Парижа 888 г.], отъ англо-норманнскаго государства Плантагенетовъ (Бувино 1914 г.), отъ побѣдъ и завоевательныхъ тенденцій Ланкастерской династіи (Жанна д'Аркъ), отъ засилія испано-германскихъ Габсбурговъ, наконецъ, какъ ужъ сказано, отъ грозившей результатамъ революціи 1789 г. коалиціи европейскихъ державъ. Первые признаки появленія русскаго національнаго сознанія вызваны нашествіями половцевъ (слова лѣтописи о „землѣ русской", влагаемыя въ уста Ярослава М, слово о полку Игоревѣ и т. д.), а далѣе татарскимъ игомъ. Смутное время и угроза польскаго владычества укрѣпила его въ XIII в., а послѣ временнаго ослабленія его подъ впечатлѣніемъ безпорно, казалось, крѣпкаго велико-державія россіиской имперіи, оно возрождается нынѣ, въ связи съ послѣдней революціей какъ внутри Совѣтской Россіи, такъ и среди русской емиграціи.

Сравните съ этимъ значеніе персидскихъ воинъ для развитія той степени національнаго самосознанія, которой вообще достигли эллины. Можно спросить себя, не сыграла ли аналогичную роль въ исторіи италиковъ вторая пуническая война: исключительное преобладаніе чисто римской городской литературы не даетъ возможности установить этотъ весьма вѣроятный фактъ съ полной отчетливостью.

„доисторическія“ времена какойто этнографически-лингвистической (а, стало бать, и культурной) обединенности „германцевъ“ или „прагерманцевъ“, въ составъ которыхъ тогда входили предки всѣхъ нынѣшнихъ германскихъ народовъ, — 2) „доисторическій„ же періодъ аналогичной объединенности предковъ нынѣшнихъ нѣмцевъ, — 3) періодъ дробленія нѣмцевъ на почти исчезнувшія въ смыслѣ дѣйственнаго начала жизни „племена“, именуемыя Тацитокъ ингвеонами, иствеонами и герминонами, на болѣе реальныя народности (civitates), на крѣпкія волости (pagus Gau) и на еще болѣе компактные роды (gentes, Sippen), — 4) періодъ соединенія западныхъ германцевъ въ „племеннеы союзы“, наблюдаемаго паралельно съ разростаніемъ восточныхъ германцевъ въ болѣе крупныя въ численномъ отношеніи единицы, съ рыхлымъ въ обоихъ случаяхъ политическимъ центромъ или даже безъ такового (III—VIII вѣка), — 5) періодъ навязаннаго собственно нѣмецкимъ племенамъ извнѣ (черезъ франкскую державу) и укрѣпленнаго общей венгерской и славянской опасностью политическаго объединенія и борьбы съ нимъ племенныхъ единицъ, постепенно растворяемыхъ путемъ феодализаціи въ территоріальныя единицы (VIII—XIII вѣка), — 6) періодъ территоріальныхъ единицъ съ почти безсильной, но теоретически сохраняющейся центральной властью (XIII в. до 1804, 1815—1866 г.), — 7) періодъ объединенія нѣмецкихъ территорій, не законченный и понынѣ вслѣдствіе политической обособленности нѣмецкой Австріи, но получившій соціально и психологически чрезвычайно мощный толчекъ въ моментъ созданія нѣмецкой имперіи.

Мѣшаютъ ли намъ всѣ эти стадіи разитія говорить объ исторіи нѣмецкаго народа за долго до того, какъ нѣмцы исполнились національнаго сознанія и стали стремиться къ объединенію? Очевидно нѣтъ. Ибо выше чисто государственнаго единства стоитъ нѣкоторая культурно этнографическая связанность. Имѣемъ ли мы право переносить воззрѣнія, свойственныя нашему седмьому періоду нѣмецкой исторіи (другіе быть можетъ, найдутъ возможнымъ установить иную, болѣе удовлетворительную, періодизацію; это не имѣетъ никакого значенія для нашей основной мысли!) на любой изъ предшествующихъ періодовъ? Полагаю, что также очевидно нѣтъ.

Изъ изложеннаго мы дѣлаемъ тотъ выводъ, что *можно говорить о стадіяхъ народнаго развитія, безотносительно къ тому, достигъ ли народъ вообще и когда именно онъ достигъ полнаго въ современномъ смыслѣ національно-государственнаго единства.*

Не только Wolfram v. Eschenbach, Gottffried v. Strassburg и Walther v. d. Vogelweide, но и побѣдитель Вара, Арминій, и побѣжденный Карломъ В. вождь саксовъ Виттукиндъ и ихъ современнихи являются предками современныхъ намъ нѣмцевъ и оставили свой слѣдъ въ ихъ психикѣ.

Представимъ себѣ съ другой стороны, что Германія не достигла бы въ 1871 г. относительнаго объединенія, или, что она и въ будущемъ подъ вліяніемъ внѣшнихъ и внутренихъ факторовъ никогда не достигнетъ полнаго объединенія. Это было бы безспорно крайне важный фактъ прежде всего въ политической исторіи Германіи, который отразился бы и на извѣстныхъ сторонахъ психики нѣмецкаго народа. Измѣнило ли бы онъ существенно — въ его основахъ — его культурно-психологическое развитіе въ цѣломъ? Въ этомъ позволительно по меньшей мѣрѣ сильно сомнѣваться. Въ той или иной формѣ тѣже, ствойственные всей Европѣ, соціально-экономическіе и культурно-психочогическіе вопросы, встали бы передъ нею, всеравно, была ли бы она единымъ государствомъ или суммой отдѣльныхъ, болѣе или менѣе крупныхъ государствъ, начиная отъ великодержавной, независимо отъ объединенія Германіи, Пруссіи и кончая княжествомъ Рейсѣ или городомъ Любекомъ. Несомнѣнно, тонусъ ея жизни было бы въ томъ или другомъ случаѣ неодинаковъ, а количественные размѣры возникавшихъ бы въ нѣмецкой средѣ проблемъ были бы различны: измѣнились ли бы они по существу?

Эллинскому міру не было суждено достигнуть хотя бы той степени единства, которой добились нѣмцы въ 1871 г. Римско-италійскому міру не было суждено выработать такія формы организаціи, обще-италійской жизни, которая позволяли бы говоритъ о правильномъ выраженіи „народной воли" Значитъ ли это, что эллины и римляне не прошли, — какъ культурно-этнографическія, хотя бы и не „національныя" въ узкомъ смыслѣ, единицы — черезъ тѣже или близкіе къ нимъ вопросы, какъ и современные народы,—или чтобы ихъ не за-

нимали тѣже или близкіе по существу вопросы религіознаго и философскаго, этическаго и соціальнаго, экономическаго и политическаго характера? Вѣра въ боговъ, скептицизмъ, полное отрицаніе старыхъ религіозныхъ идей, религіозный синкретизмъ и новая вѣра, — догматизмъ, раціонализмъ, скептицизмъ, критицизмъ и мистицизмъ, — бытовая патріархальная нравственность, кризисъ этическихъ нормъ, поиски личной мудрости, поиски этическаго авторитета, или въ иномъ порядкѣ разсужденій этическій оптимизмъ, пессимизмъ и аскетизмъ, — земледѣльчески-патріархальная монархія, аристократія, болѣе или менѣе просвѣщенная тираннія, болѣе или менѣе радикальная демократія до охлократіи и постановки соціальнаго вопроса включительно, новая тираннія или царская власть цезаристическаго типа, — что изъ всего этого чуждо намъ, европейцамъ, или иначе говоря, какихъ изъ занимавшихъ насъ проблемъ не переживалъ античный міръ?

Вотъ тѣ основанія, которыя позволяютъ намъ не ограничивать своихъ наблюденій надъ исторіей народовъ одними народами-націями въ современномъ смыслѣ этого термина, — которыя даютъ намъ въ частности право говорить о параллелизмѣ античнаго и современнаго развитія и пользоваться имъ для уясненія хода развитія отдѣльныхъ народовъ — ближайшимъ образомъ въ тѣхъ предѣлахъ, въ которыхъ европейскій міръ нашихъ дней уже пережилъ соотвѣтствующія стадіи античной жизни. Изъ дальнѣйшаго должно выяснится, не представляется ли сверхъ того возможнымъ воспользоваться этими параллелями и для установленія нѣкоторыхъ прогнозовъ о дальнѣйшемъ теченіи европейской культурной жизни.

§ 5. Античный міръ и современная Европа.

Можно по справедливости спросить, почему мы обращаемъ особое вниманіе на параллелизмъ античной жизни съ одной стороны, жизни современныхъ европейскихъ народовъ съ другой стороны? Логически для этого нѣтъ несомнѣнно никакихъ основаній. Мало того, чѣмъ больше примѣровъ народныхъ развитій мы могли бы сопоставить, вскрывая въ

нихъ тѣже или аналогичныя черты, тѣмъ болѣе убѣдительными могли бы показаться соображенія объ основныхъ стадіяхъ народнаго развитія, которыя мы предполагаемъ формулировать дальше.

Причины, побуждающія насъ обращать особое вниманіе на античную жизнь, сводятся къ слѣдующимъ двумъ, весьма простымъ, фактамъ.

Первый изъ нихъ заключается въ томъ, что далеко не всѣ этнографическія группы, нынѣ существующія или нѣкогда существовавшія на земномъ шарѣ, достигли той степени развитія, которая позволяла бы сопоставлять ихъ въ полномъ объемѣ съ народами античнаго или современнаго европейскаго міра.

Примѣненіе сравнительнаго метода предполагаетъ сопоставленіе *однородныхъ* явленій. Было бы очевидно странно, еслибы мы сравнивали 50 лѣтняго мущину съ 5 лѣтнимъ мальчикомъ, — нормальнаго человѣка извѣстнаго возраста съ кретиномъ или почемулибо задержавшимся въ своемъ развитіи человѣкомъ тогоже возраста, — Шекспира или Гете съ современнымъ имъ крестьяниномъ,—*въ надеждѣ установить путемъ ихъ сравненія такое единообразіе, которое позволило бы говорить объ однородности—закономѣрной однородности—разныхъ стадіи ихъ развитія*. Также точно было бы странно сопоставлять какойлибо современный европейскіи народъ или античныхъ эллиновъ съ эскимосами, чукчами, айносами, ботокудами и т. д. въ надеждѣ извлечь изъ такого сравненія матеріалъ для уясненія всего хода античнаго или современнаго культурнаго развитія. Не входя въ разсмотрѣніе всей совокупности причинъ, задержавшихъ развитіе очень большого числа этнографическихъ группъ настолько, что среди нихъ никогда не развилось, скажемъ, хозяйства или государства, не создалосъ внѣшней и внутренней культуры типа современной Европы, факть относительной, „отсталости“ ряда мѣстныхъ культуръ по сравненію съ другими не подлежитъ никакому сомнѣнію. А потому сопоставленіе культуръ и развитія напр. эскимосовъ съ культурой и развитіемъ древней Эллады или нынѣшней Франціи *въ ихъ цѣломъ* можетъ дать результаты лишь описательные съ одной стороны, матеріалъ для оцѣнки ихъ сравнитеяьной сложности, утонченности и т. д. съ другой

стороны, но отнюдь не данныя для уясненія *всего* хода развитія болѣе сложныхъ, болѣе утонченныхъ культуръ на основаніи данныхъ, касающихся болѣе простыхъ и менѣе утонченныхъ.

Имено по этому надежда дойти путемъ примѣненія сравнительнаго метода *индуктивнымъ путемъ*[1]) до формулированія т. наз. законовъ народнаго развитія, есть надежда совершенно и безнадежно обманчивая.

Совокупность данныхъ о всѣхъ „малокультурныхъ" народахъ нашего времени и прошлыхъ временъ въ соединеніи съ данными о раннихъ стадіяхъ развитія современныхъ высококультурныхъ народовъ даетъ довольно обильный матеріалъ, чтобы уяснить если не *первичныя*, совершенно намъ неизвѣстныя, то найболѣе раннія, доступныя нашему наблюденію или поддающіяся на основаніи его болѣе или менѣе правдоподобной реконструкціи, стадіи человѣческаго развитія. Въ этихъ предѣлахъ сравнительный методъ можетъ дать и даетъ нѣкоторые положительные результаты, если относиться къ его примѣненію съ должной осторожностью (въ смыслѣ критическаго отношенія къ источникамъ нашихъ свѣдѣніи, учета географически-климатическихъ условій жизни отдѣльныхъ этнографическихъ группъ, осторожнаго отношенія къ преувеличенному представленію о малой измѣняемости жизни на раннихъ стадіяхъ развитія и т. д.).

Если перейти отъ этнографическихъ группъ этого типа къ тѣмъ, которыя въ отличіе отъ нихъ именуются обычно „культурными", то кругъ нашихъ наблюденій количественно сразу суживается до чрезвычайности, чтобы не сказать — съ точки зрѣнія примѣнимости сравнителнаго метода въ вышеуказанномъ смыслѣ—до полной безнадежности. Обычно мы признаемъ въ самомъ дѣлѣ, что „культурная жизнь" высшаго типа возникла самостоятельно всего въ шести мѣстахъ на земномъ шарѣ(Вавилонія, Египетъ, Индія, Китай, Мексико съ Юкатаномъ, Перу). Народовъ, примкнувшихъ къ этому первичному ядру, правда больше. Это всѣ тѣ этнографическія группы — семитическаго, арійскаго или монгольскаго происхожденія, — ко-

[1]) Въ характерномъ трудѣ Achelis, Moderne Volkerkunde, (1896 г.) постоянно и до смѣшного проявляется вѣра въ этотъ примитивный „индуктивный" методъ.

торыя связаны такъ или иначе, прямо или косвенно, съ одной или нѣсколькими изъ шести первыхъ культуръ. Допустимъ, что число ихъ доходитъ до 30—40, или немого больше, группъ; все же всѣхъ ихъ вмѣстѣ съ упомянутыми „первичными" культурами не будетъ больше нѣсколькихъ десятковъ или, скажемъ даже, сотни. Что бы мы сказали о біологѣ, который исключительно на основаніи сотни наблюдениыхъ имъ, вдобавокъ сложныхъ и изолированныхъ, случаевъ рѣшился бы формулироватъ какой либо законъ статическаго или динамическаго характера?

Еще менѣе значительно пока количество примѣровъ, — примѣровъ, исторически возстановимыхъ, — тѣхъ стадій развитія, которыя слѣдуютъ за расцвѣтомъ данной національной культуры и на основаніи которых мы говоримъ о періодахъ „упадка", „старчества", „вырожденія" или „разложенія" національныхъ культуръ. Грекоримская цивилизація съ ея византійскимъ продолженіемъ, — до нея египетская, вавилонская и, этнографически особенно сложная, переднеазіатская, — одновременно съ ней персидско-сассанидская (или иранская) — позднѣе ея арабо-исламская[1]) — не исчерпывается ли этимъ перечнемъ все, что мы можемъ сюда отнести?[2]) Какое ужъ тутъ можетъ быть допустимо примѣненіе „чистой" инцукціи путемъ сравнительнаго метода?!

Второе, не менѣе серьозное основаніе для того, чтобы отнестись съ крайней осторожностью къ возможности обосновать какіелибо выводы о ходѣ народнаго развитія на сравнительномъ сопоставленіи подлежащаго фактическаго матеріала, заключается въ томъ, что мы просто *не знаемъ и фактически пока не можемъ знать хода развитія большаго числа высоко развитыхъ культуръ.* Только тотъ, кто не отдаетъ себѣ отчета, въ какомъ положеніи находится посейчасъ *научное* изученіе не только китайской и японской, но и индійской исторіи, — только тотъ, кто не имѣетъ надлежащаго представленія о чрезвычайной условности всѣхъ нашихъ разсужденій

[1]) Этотъ терминъ употребленъ уеловно для обосначенія совокупности культурныхъ центровъ, выросшихъ на почвѣ комбинаціи арабо-исламскаго и мѣстныхъ началъ отъ кордовскаго халифата до Туркестана и Индіи включительно.

[2]) Представляется ли еще возможнымъ отнести къ такимъ упадочнымъ культурамъ китайскую или индійскую?

о подлинной *культурной* исторіи Египта, Вавилоніи и ближайшимъ образомъ связанныхъ съ ними странъ Передней Азіи (что собственно мы знаемъ объ ихъ хозяйственномъ, соціальномъ, политическомъ и религіозно-культурномъ состояніи и развитіи кромѣ нѣкоторыхъ отрывочныхъ, вдобавокъ нерѣдко спорныхъ, фактовъ?), только тотъ, кто не представляетъ себѣ, какъ трудно проникнуть не въ показную и внѣшнюю, а въ подлинную, въ частности массовую, культурную жизнь и исторію исламскихъ народовъ ближняго востока, — можетъ думать, что *сейчасъ* возможно подойти къ исторіи всѣхъ этихъ странъ и культуръ съ точки зрѣнія тѣхъ критеріевъ научности и сравнительной полноты свѣдѣніи, которые мы признаемъ обязателными, когда мы говоримъ объ исторіи античнаго или современнаго міра. Приводить „яркіе" примѣры изъ исторіи всѣхъ этихъ странъ не трудно для всякаго, кто обладаетъ въ этомъ отношеніи извѣстной начитанностью и умѣетъ найти найболѣе авторитетныхъ въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ свидѣтелей Сколько однако во всѣхъ такихъ пріемахъ содержится либо легкомысленнаго, либо до недобросовѣстности фантастическаго!

Раньше, чѣмъ мы будемъ серьезно въ состояніи воспользоваться данными цѣлой совокупности эксцентрическихъ (т. е. не европейскихъ) культуръ, потребуется такая громадная работа надъ собираніемъ, изданіемъ и критическимъ изученіемъ источниковъ ихъ исторіи, пониманіемъ слога и манеры ихъ изложенія, возстановленіемъ чисто фактическаго внѣшняго хода исторіи соотвѣтствующихъ странъ и культуръ и т. д., о которой сейчасъ, когда огромное большинство европейскихъ историковъ заняты болѣе близкими имъ задачами, а въ подлежащихъ странахъ еще нѣтъ своего, достаточно многочисленнаго, кадра изслѣдователей типа, скажемъ, бенедиктинскихъ монаховъ XVII и XVIII вѣковъ, нечего и мечтать.

Думать о сравнительно-историческомъ установленіи стадій народнаго развитія можетъ при такихъ условіяхъ только непонимающій или недобросовѣстный человѣкъ.

Значитъ ли это, чтобы проблема не заслуживала вниманія или что пресловутый сравнительно историческій, „строго индуктивный" путь есть единственный путь къ, хотябы и предварительному, отвѣту на поставленный нами вопросъ?

Не ставя себѣ въ данномъ этюдѣ никакихъ конструктивныхъ въ логическомъ или методологическомъ отношеніи задачъ, мы ограничимся, поскольку рѣчь идетъ о подтвержденіи нашихъ взглядовъ, *параллелями*, въ особенности изъ области античной исторіи, — паралелями, которыхъ мы вдобавокъ не будемъ систематизировать, и которыми мы поэтому будемъ пользоваться лишь для уясненія нашей основной мысли о трехъ стадіяхъ народнаго развитія, основанной на совокупности нашихъ историческихъ наблюденій, въ толкованіи которыхъ, разумѣется, скажутся и основы нашего общаго міросозерцанія, — иначе говоря, основы нашей концепціи міра и положенія въ немъ человѣчества.

Глава I. Первая стадія культурнаго развитія народовъ

Развитіе каждой этнографической группы, на которыя распадается человѣчество, проходитъ, поскольку данная группа достигла культурно-максимальной степени развитія, черезъ три стадіи.

Первая изъ нихъ харатеризуется тремя основными чертами: властью природы въ области хазяйственный жизни, властью кровной связи въ области соціально-политической жизни, связанностью мысли, основанной на психической подвластности природѣ, въ области культурно-умственной жизни.

Вторая характеризутся: рѣзкимъ ослабленіемъ власти природы, если не во всей, то въ значительной долѣ (дѣйственнно-преобладающей) хозяйственной жизни, — разложеніемъ кровныхъ связей съ замѣной ихъ личными, профессіональными и территоріальными, — бунтомъ человѣческаго ума противъ власти природы въ соединеніи съ вѣрой въ творческую силу человѣческаго „я“,—въ его чувство, его волю и его разумъ.

Третья характеризуется (всеравно, дѣйствителнымъ ли или кажущимся) преобладаніемъ зависимости хозяйственной жизни не отъ природы, а отъ общественной организаціи, — поисками сверхличной связи между людьми (иначе говоря, связи, опредѣляемой не одними только раціонально-личными мотивами) — сомнѣніемъ въ силахъ человѣческой личности въ соединеніи съ

стремленіемъ оперетъ личную жизнь и энергію на „абсолютное“ или „божественное“ начало.

Полное содержаніе каждой изъ этихъ стадій, какъ и причны перехода отъ одной изъ нихъ къ другой, могутъ быть вскрыты лишь путемъ болѣе внимательнаго разсмотрѣнія каждой изъ нихъ, къ которому мы и обратимся.

§ 1. „Власть земли“

Человѣчество начинаетъ — во всѣхъ своихъ разновидностяхъ — свою жизнь съ всесторонней подвластности природѣ.

У нынѣ мало извѣстнаго рускаго писателя Глѣба Успенскаго, одного изъ самыхъ вдумчивыхъ иаблюдателей массовой русской народной жизни, есть блестящая статья, помѣщенная въ началѣ 80-хъ годовъ прошлаго вѣка въ радикальныхъ „Отечественныхъ Запискахъ“ и вошедшая въ полное собраніе его сочиненій, изданныхъ Павленковымъ. Статья озаглавлена „Власть земли“. Въ ней Успенскій характеризуетъ состояніе психики русскаго „мужика“ — крестьянина 70-хъ годовъ. Въ основѣ этой психики лежитъ „власть земли“[1]). Крестьянинъ трудится съ утра до вечера, обрабатываетъ въ мѣру своего пониманія, своихъ техническихъ знаній и средствъ, свою землю (или землю юридически принадлежащую помѣщику), стремится вложить въ нее свою любовь къ ней и свою жажду урожая, которымъ онъ и его семья должны жить. Но результаты его труда зависятъ не отъ него, а отъ „земли“ — отъ „земли“ въ широкомъ смыслѣ этуго слова, — отъ „природы“. Дастъ „Богъ“ хорошую погоду и урожай будетъ хорошій. Будетъ наоборотъ засуха, будетъ градъ, будутъ не во время безконечые дожди, и всѣ труды рукъ человѣка погибнутъ. Вотъ почему онъ, человѣкъ-земледѣлецъ, находится подъ „властью земли“. Она, „матушка сыра земля“, опредѣляетъ теченіе его жизни. Богатый — имущій — нищій. Это зависитъ не столько от него, сколько отъ Нея. Какъ же

[1]) Книга A. l'Huet, Zur Psyhologie des Bauerntums. Ein Beitrag. II Auflage 1920 Verlag von J. C B. Mohr [P Siebeck] Tübingen осталась мнѣ неизвѣстной.

ему не присматриваться съ любовью и тревогой къ ней, какъ же не относиться къ ней съ своеобразной сыновней почтительностью? Отсюда безконечное количество его „примѣтъ“ — выраженіе его постояннаго, напряженнаго старанія понять Ея, Великую, Всесильную, по сравненію съ которой онъ чувствуетъ себя ничтожествомъ, почти что слугою-рабомъ. Отсюда и невозможность для него противополагать свою волю Ея волѣ, психическая подвластность его „землѣ“-природѣ, совокупности дѣйствующихъ въ ней тайнственныхъ силъ.

Таковы основы міроощущенія и міросозерцанія отнюдь не одного только русскаго крестьянина указаннаго времени, а земледѣльца — нефармера (и даже отчасти послѣдняго) вообще. Мало того. Такъ чувствуютъ и понимаютъ жизнь всѣ народы или всѣ составныя части народовъ, базисомъ жизни которыхъ является непосредственная эксплоатація даровъ природы Или скотоводы менѣе зависимы отъ состоянія своихъ пастбищъ и луговъ, отъ не поддающихся ихъ учету эпизоотій и т. д.? Или охотникъ не зависитъ отъ того, что сегодня имъ встрѣчено напр. стадо бизоновъ и онъ можетъ наѣсться до отвала, а завтра ихъ нѣтъ, и онъ осужденъ на голодъ?

Этимъ опредѣляется далѣе психическая пассивность „примитивнаго“ человѣка; этимъ (отчасти) – его „непредусмотрительность“, о которой говорятъ въ одинъ голосъ всѣ его наблюдатели. Вѣдь „все въ руцѣ Божіей“. Чѣмъ примитивнѣе человѣкъ, чѣмъ менѣе онъ „предусмотрителенъ“, чѣмъ меньше у него хозяйственныхъ запасовъ, тѣмъ рѣзче сказывается эта его черта — черта пассивной подчиненности „власти земли“. „Земля“ (въ этомъ смыслѣ) — все; онъ — ничто. Да и когда и поскольку онъ пріучается постепенно „накоплять“ „про черный денекъ“ запасы, это спасаетъ его лишь отъ сравнительно малыхъ, преходящихъ затрудненій [1]); сервезное бѣд-

[1]) Едвали подлежитъ сомнѣнію, что преобладающую роль въ появленіи мысли о „запасахъ“ и въ постепенномъ ея укрѣпленіи въ массовомъ сознаніи сыграла женщина, сидящая съ дѣтьми у очага, грозящаго безъ ея забот потухнуть, вынужденная остротой своего материнскаго инстинкта и условіями своей жизни заботиться о спасеніи дѣтей и себя самой отъ остраго голода и возможной всегда голодной смерти, а не мужчина, болѣе подвижный, легче способный слѣдовать за звѣремъ, не связанный постоянной заботой о дѣтяхъ и объ очагѣ. Въ этомъ вопросѣ

ствіе, — настоящій крупный неурожай, массовая гибель скота, рѣзкое измѣненіе въ богатствѣ его охотничьяго или рыболовнаго района (напр. знаменитое въ жизни сѣверной Европы измѣненіе направленія потока сельдей), — полностью подтверждаютъ степенъ его зависимости отъ таинственныхъ силъ «Земли».

— . —

Природа проявляетъ свою власть надъ человѣкомъ еще и въ другомъ, не менѣе важномъ отношеніи, а именно въ организаціи той общественной группы, къ которой онъ принадлежитъ и внѣ которой онъ опять таки — ничто. Составъ группы опредѣляется *дѣйствительнымъ или фиктивнымъ кровнымъ родствомъ* [2])

Еще во времена германскихъ варварскихъ правдъ тотъ, кто извергнутъ изъ рода или самъ ушелъ изъ него, именуется характернымъ терминомъ vargr (волкъ) или homo, qui per silvas vadit Это нѣчто вродѣ слона-отшельника, отбившагося отъ своего стада. Онъ вынужденъ разсчитывать во всѣхъ случаяхъ жизни, — голодъ, болѣзнь, опасность отъ дикихъ звѣрей и отъ людей, — исключительно на свою собственную изворотливость и силу и уже поэтому въ подавляющемъ большинствѣ случаевъ погибаетъ жалкой смертью, служа грознымъ примѣромъ для прочихъ. Въ предѣлахъ человѣческаго общежитія, въ частности; это означаетъ полную беззащитность противъ всякаго другого члена не только чуждаго, но своего собственнаго (бывшаго) рода. Vargr не находится подъ защитой кровной мести, не участвуетъ въ плодахъ общей охоты, общаго ухода за скотомъ, или обработки общей земли.

мущина только слѣдуетъ за женщиной, когда онъ снова и снова убѣждается въ томъ, что женская предусмотрительность спасаетъ порой и его, а, стало бать, цѣлесообразна. Да и тогда онъ начинаетъ съ того, что онъ обязываетъ ее, женщину, накоплять запасы не только для себя и дѣтей, но и для него. Наряду съ женщиной это должны цѣлать „старики" (иначе они представляютъ лишь обузу, которую разумнѣе всего устранитъ насильственно, путемъ убійства: какъ извѣстно, такая практика и въ самомъ дѣлѣ наблюдается у ряда племенъ; и — рабы. Соотвѣтствующіе навыки сохраняются очень долго и играютъ существенную роль въ повседневномъ быту.

[2]) Здѣсь не мѣсто говорить о разнообразныхъ, порой чрезвычайно сложныхъ, типахъ семейно-родовой организаціи, а также о формахъ и пріемахъ установленія фиктивнвй кровной связи отъ кувады до побратимства включительно.

Въ кровной связи, — единственной возможной на раннихъ стадіяхъ развитія, — содержится такимъ образомъ драгоцѣнное и незамѣнимое по предоставляемымъ ею ея членомъ выгодамъ и преимуществамъ въ борьбѣ за существованіе, объединяющее членовъ данной группы, начало. Но въ тоже время таже кровная связь, обнимая полностью всю жизнь каждаго изъ ея членовъ, властно регулируетъ всѣ его жизненныя отношенія и дѣйствія, его сужденія о добрѣ и злѣ, о должномъ и преступномъ и т. д.

Человѣкъ является тутъ прежде всего и главнымъ образомъ не автономной личностью, а членомъ общества, — притомъ общества, не выбраннаго имъ самимъ согласно его наклонностямъ и взглядамъ, а общества, *въ которое онъ помимо воли вростаетъ* въ силу одного только факта рожденія въ такой то, а не въ иной средѣ, — общества, отлично сознающаго свою власть надъ нимъ и склоннаго деспотически ею пользоватся.

Это относится одинаково къ хозяйственной и къ „политической" жизни, гдѣ роды выступаютъ въ видѣ такой же однородной и компактной единицы, какъ въ народномъ ополченіи или войскѣ: еще лангобардское право VII вѣка говоритъ о роли, которую играютъ въ составленіи войска farae et genealogiae. Бунтъ личности противъ рода, открытое или молчаливое сопротивленіе нормамъ его жизни и мнѣнію его призванныхъ вождей, какимъ бы образомъ составъ послѣднихъ не опредѣлялся въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ, въ силу этого имѣетъ для личности почти всегда роковыя послѣдствія.

Впрочемъ, въ подавляющемъ большинствѣ случаевъ не только власть земли, но и совершенная зависимость личной жизни отъ кровнаго союза не вызываетъ со стороны личности никакого протеста. И то и другое ощущается *какъ абсолютный, не допускающій сомнѣнія, законъ жизни* — притомъ законъ, освященный божественной (въ самомъ широколо смыслѣ этого слова) волей и санкціей. Вотъ почему даже тотъ, кто въ силу особыхъ условій — необузданности темперамента, случайному и несчастному стеченію обстоятельствъ и т. д., — подымаетъ знамя бунта противъ рода, признаетъ въ соотвѣтствующихъ своихъ дѣйствіяхъ и поступкахъ нарушеніе обяза-

тельной для него нормы, а не законное проявленіе своей автономной воли и правъ своей личности.

Также мало, какъ въ нашу цѣль входитъ изображеніе разныхъ этаповъ развитія въ строѣ хозяйственной и соціально-политической жизни за время этой первой стадіи народнаго развитія, также мало мы задаемся цѣлью прослѣдить разные фазиси развитія духовной жизни человѣка за тоже время. Каковъ бы не былъ въ частности наиболѣе ранній типъ религіознаго мышленія человѣка и какіе бы фазисы онъ первоначально не проходилъ, — какъ бы не представлять себѣ роль магіи, разныхъ формъ анимизма, полидемонизма и политеизма — существо дѣла, поскольку оно имѣетъ значеніе для нашей цѣли, не мѣняется,

Главнымъ фактомъ психической жизни человѣка, постоянно питаемымъ и укрѣпляемымъ характеромъ его хозяйственной и соціальной жизни, является на этой долгой, — для многихъ этнографическихъ группъ пока окончательной, — стадіи развитія все тоже чувство подвластности міру и своего по сравненію съ нимъ ничтожества. А отсюда неизбѣжно возникаетъ религіозно-авторитарная окраска мысли, — совокупность болѣе или менѣе примитивныхъ или сложныхъ религіозныхъ представленій, въ основѣ которыхъ лежитъ острое чувство зависимости отъ таинственныхъ въ томъ или иномъ отношеніи (въ отношеніи ихъ существа, въ отношеніи средствъ общенія съ ними и мѣръ воздѣйствія на нихъ и т. д.), но неизмѣнно человѣкообразныхъ [1]), т. е. психически болѣе или менѣе однородныхъ съ человѣкомъ, а потоку и поддающихся его воздѣйствію), силъ. Выражается ли это, необходимое человѣку въ отдѣльныхъ конкретныхъ случаяхъ его жизни, воздѣйствіе въ формѣ магіи, жертвоприношеній, молитвъ или въ какихъ либо другихъ видахъ, это представляется опять таки вопросомъ второстепеннымъ, какъ по сравненію съ самымъ фактомъ признанія этихъ силъ второстепеннымъ же

[1]) Надо ли подчеркивать, что иного объясненія, окружавшихъ его явленій кромѣ человѣкообразнаго, т, е. предполагающаго какъ причину явленій извѣстную волю, капризъ, желаніе или чувство, человѣкъ не могъ вообразить, такъ какъ по необходимости исходилъ въ своихъ объясненіяхъ изъ единственнаго доступнаго его непосредственному опытному наблюденію факта, что его собственныя дѣйствія и вызываемыя ими явленія имѣютъ въ своей основѣ волю, капризъ, желаніе или чувство?

является вопросъ объ ихъ количествѣ, ихъ большей или меньшей индивидуализированности и прочихъ свойствахъ.

На фонѣ общей религіозной окраски мышленія вырисовываются два основныхъ элемента умственнаго багажа человѣка этой эпохи: 1) *совокупность примѣтъ* (въ самомъ широкомъ смыслѣ этого слова) относительно повторныхъ явленій окружающей жизни, и 2) *совокупность догадокъ* объ ихъ смыслѣ, происхожденіи, значеніи и цѣляхъ.

Примѣты имѣютъ въ свою очередь двоякій характеръ. Частью это примѣты-наблюденія стольже по существу точнаго характера какъ тѣ, въ силу которыхъ уже многія животныя предусматриваютъ (предчувствуютъ) грядущую непогоду, землетрясеніе, оползни горъ и т. под., или какъ тѣ, которыя легли въ основаніе цѣлаго ряда практически разумныхъ пріемовъ и средствъ народной медицины (напр. хининъ) и донынѣ порой могутъ дать ученому врачу полезный лечебный матеріалъ и основаніе для размышленій. Этотъ рядъ примѣтъ представляетъ *первичный источникъ и вмѣстѣ съ тѣмъ результатъ накопленія опытныхъ данныхъ о мірѣ*, иначе говоря, первый матеріалъ для научнаго, эмпирическаго міропониманія, а процессъ, при помощи котораго человѣкъ доходитъ до ихъ установленія, изощряетъ его наблюдательность и пріучаетъ его къ нѣкоторой осторожности въ наблюденіяхъ и сопоставленіяхъ, а стало быть приводитъ его къ зачаткамъ своего рода критическаго мышленія.

Наряду съ этими примѣтами, вошедшими незамѣтно для насъ въ нашъ собственный повседневный обиходъ и часто примѣняемыми нами также, какъ и нѣкогда, безъ попытки найти имъ объясненіе или съ допущеніемъ объясненій, явно несостоятельныхъ, стоитъ однако неизмѣримо бо́льшее количество примѣтъ иного, болѣе или менѣе фантастическаго характера, основанныхъ на случайномъ, но почему либо обратившимъ на себя вниманіе, стеченіи обстоятельствъ и тѣмъ не менѣе бережно хранимыхъ въ памяти человѣка въ силу непривычки его къ точному разграниченію провѣренныхъ и непровѣренныхъ наблюденій. Цѣнятся онѣ не менѣе первыхъ, выдержавшихъ самое суровое изъ всѣхъ испытаній,—испытаніе времени. Сколько ихъ, часто поражающихъ своей нелѣ-

постью, въ области одной только народной медицины или, напр, въ области магическихъ практикъ!

Этотъ второй родъ примѣтъ приводитъ насъ непосредственно къ категоріи тѣхъ умственныхъ операцій т. наз. „первобытнаго“ человѣка, которыя мы назвали „догадками“, но которыя сѣ тѣмъже правомъ можно было бы назвать *первыми, примѣненными человѣкомъ въ процессѣ уясненія жизни гипотезами.*

Догадки представляютъ въ самомъ дѣлѣ первыя попытки человѣка найти удовлетворяющее его (и въ этомъ смыслѣ „адэкватное“) обьясненіе окружающаго. Касаются ли онѣ „боговъ“ или происхожденія и формы земли, жизни солнца или животныхъ, его собственной жизни и смерти или чего бы то ни было другого, всѣ онѣ неизбѣжно отражаютъ его малую привычку точно наблюдать и сопоставлять явленія, — легкость, съ которой онъ переходитъ отъ единичнаго факта къ самымъ широкимъ выводамъ-обобщеніямъ, извращающимъ затѣмъ даже ту его недюжинную, въ своемъ родѣ профессіональную, наблюдательность охотника, рыболова, скотовода или земледѣльца, которая часто поражаетъ своей тонкостьюо „культурнаго“ горожанина,—своеобразную фантастичность преображенія его вполнѣ реальныхъ впечатлѣній въ миѳы о волкѣ, гоняющемся за солнцемъ и порой его пожирающемъ, о богинѣ, живущей въ ручьѣ или на деревѣ или составляющей съ ними одно неразрывное цѣлое, о домовомъ, о пьющемъ кровь вампирѣ-вурдалакѣ, о людяхъ съ собачьми головами и другихъ людяхъ—волкахъ и т. д. и т. д.

Изъ изложеннаго явствуетъ, въ какой степени мысль „первобытнаго“ человѣка, какъ бы не были порой сложны результаты взаимнаго проникновенія наслоившихся другъ на другѣ въ теченіи ряда поколѣній примѣтъ и догадокъ, — въ какія бы хитросплетеныя „системы“ они не слагались, — зависитъ отъ случайныхъ впечатлѣній, случайныхъ ассоціацій и случайныхъ проявленій его организующихъ эти впечатлѣнія и ассоціаціи потугъ мысли. Отсюда ясно, почему человѣкъ чувствуетъ себя на этой стадіи развитія даже въ проявленіи своихъ болѣе или менѣе фантастически-творческихъ мыслей *не сознательнымъ творцомъ ихъ, а какъ бы мѣстомъ*

ихъ прохожденія, — иначе говоря своего рода обьектомъ воздѣйствія находящейся внѣ его и болѣе могучей, чѣмъ онъ, мысли внѣчеловѣческаго и сверхчеловѣческаго характера.

Этимъ цѣнность проходяшихъ черезъ его голову обрѣзковъ мыслей однако отнюдь не умаляется, а наоборотъ увеличивается, ибо онѣ пріобрѣтаютъ въ силу этого въ его сознаніи своего рода *обьективный характеръ*, т. е. становятся тѣмъ самымъ болѣе достовѣрными чѣмъ, если бы онъ сознавалъ только себя самого и только свою собственную мысль ихъ вполнѣ и исключительно отвѣтственнымъ источникомъ.

Примѣты и догадки, вотъ такимъ образомъ основы міропониманія и міросозерцанія раннихъ періодовъ (- первой стадіи) всякаго народнаго развитія. И тѣ и другія исходятъ отъ „земли" и возвращаются къ ней. Какъ въ кровной своей организаціи, такъ и въ составѣ и характерѣ своего мышленія человѣкъ живетъ природой, подчиняется ей и мыслитъ ею.

— . —

Совокупность всѣхъ указанныхъ явленій создаетъ то, что Сенъ-Симонъ называлъ *„органичностью"* жизни или, иначе говоря, внутреннее культурное, психо-физіологическое и психическое, единство жизни. Подчиненіе власти земли, подчиненіе кровному союзу, подчиненіе обьективно-даннымъ теченіямъ мысли — таковы основы всего отношенія человѣка къ жизни. Человѣкъ представляетъ, пользуясь образнымъ и сильнымъ выраженіемъ Тэна, побѣгъ на мочучемъ баобабѣ, отдѣльный кораллъ на коралловомъ рифѣ. Самъ онъ,— побѣгъ, кораллъ, — ничто; смыслъ и цѣнность имѣетъ только баобабъ, изъ котораго онъ произросъ, — рифъ, въ который онъ входитъ едва замѣтной частью, — родъ, въ которомъ онъ родился,—„народъ", который чувствуетъ и мыслитъ съ нимъ вмѣстѣ, одинаково и „обективно", коллективно и отнюдь, по его мнѣнію, не индивидуаьно.

Въ этомъ заключается существо „патріархальной" психики и мышленія, или,иными словами, *патріархальной культуры*.

— . —

Изчело ли это мышленіе даже теперь среди самыхъ „культурныхъ" народовъ міра?

Не надо обладать особой наблюдательностью или особенными знаніями, чтобы отвѣтить на этотъ вопросъ отрицарельно. Тотъ типъ мышленія, о которомъ мы говоримъ, свойственъ — въ своихъ существенныхъ чертахъ, — всякому человѣку, живущему въ постоянномъ общеніи съ природой и зависящему во всемъ строѣ своей жизни, въ основныхъ результатахъ своего труда отъ нея, отъ „земли". А, стало быть, можно заранѣе сказать, что имъ будетъ въ частности жить земледѣлецъ, поскольку онъ не превратился подъ вліяніемъ чуждой ему по существу культуры въ „земельнаго предпринимателя" съ могучими, доступными его пониманію, машинами, съ страхованіемъ не только отъ отдѣльныхъ несчастій (напр. градобитія), а отъ „неурожая" вообще, — который не превратился въ крупнаго, средняго или мелкаго фермера-коммерсанта съ его „гроссбухомъ"„ и его соображеніями о раціональномъ „дивидендѣ".

Трудно сказать, сколько имѣется такихъ законченнаго типа крестьянъ-фермеровъ въ Соединенныхъ Штатахъ. Сѣверной Америки и другихъ аналогичныхъ странахъ. Въ предѣлахъ Европы, Азіи и другихъ материковъ они составляютъ несомнѣнно ничтожное меншинство даже среди наиболѣе „культурныхъ" народовъ и странъ. Этимъ опредѣляется настроеніе и міросозерцаніе огромныхъ массъ крестьянъ Франціи, Италіи, Германіи, а тѣмъ болѣе Россіи и сосѣднихъ съ нею областей, Индіи, Китая и т. д.

Вотъ почему мы можемъ констатировать преобладаніе среди земледѣльческихъ массъ разныхъ формъ религіознаго мышленія. На этой же почвѣ возникли за послѣднее время, въ частности въ Европѣ, многочисленные крестьянскіе или земледѣльческіе союзы, въ которыхъ сказывается отнюдь не одинъ только экономическій протестъ противъ преобладанія въ современныхъ „культурныхъ" государствахъ интересовъ города, но и чрезвычайно глубокая культурно-психологическая рознь между человѣкомъ „земли" и человѣкомъ, отъ земли оторвавшимся.

Расхожденіе между современнымъ „културнымъ" человѣкомъ и массой обыкновенныхъ городскихъ, фабричныхъ и иныхъ, рабочихъ сводится къ степени внѣшней воспитанности и подлинной образованности. Міроощущеніе у нихъ по су-

ществу, какъ мы еще увидимъ, однородное. Расхожденіе между „культурнымъ“ человѣкомъ и рабочимъ, съ одной стостороны,—земледѣльцемъ, съ другой стороны, имѣетъ гораздо болѣе глубокій характеръ. Это не различіе въ формальной образованности, а различіе въ существѣ міроощущенія, изъ котораго далѣе слѣдуетъ различіе въ міросозерцаніи.

§ 2. Внутреннее развитіе народовъ въ предѣлахъ первой стадіи[1]

Не остановливаясь детальнѣе на вопросѣ о многочисленныхъ представителяхъ патріархальнаго мышленія среди современныхъ культурныхъ народовъ и о ихъ роли и значеніи во всемъ складѣ современной жизни и ближайшаго ея будущаго, мы должны констатировать, что замѣтная часть нынѣ существующихъ этнографическихъ группъ остается до сихъ поръ *въ полномъ своемъ составѣ* на уровнѣ этой патріархальной психики и этого патріархалнаго уклада жизни. Другая часть ихъ въ силу хода своего развитія постепенно отрывается или уже оторвалась отъ него, сохраняя въ своемъ составѣ болѣе или менѣе значительную часть, остающихся при прежнемъ складѣ мышленія, элементовъ.

Рѣшающимъ моментомъ въ наступленіи новой стадіи развитія, тѣсно связанной съ развитіемъ новаго склада психики, слѣдуетъ признать появленіе и постепенный ростъ новаго общественнаго слоя, менѣе предыдущаго связаннаго съ землей и подчиненнаго ея власти, — слоя городского въ самомъ широкомъ смыслѣ этого слово.

Это, разумѣется, отнюдь не значитъ, чтобы въ теченіи первой стадіи народнаго развитія не наблюдалось въ разныхъ областяхъ народной жизни внутренняго развитія, во время котораго и въ связи съ которымъ не только усложняется психическая жизнь, но вмѣстѣ съ тѣмъ накапливаются и разнообразныя противорѣчія какъ во внѣшнемъ складѣ, такъ и въ мышленіи данной группы.

Такое развитіе, надо полагать, происходило и происходитъ среди всѣхъ рѣшительно этногафическихъ группъ зем-

[1]) См. дальше гл. V § 2.

ного шара, какъ бы мало оно нерѣдко не было замѣтно для насъ. Географическія и климатическія условія, отдаленность отъ другихъ группъ или близость къ нимъ и обусловленнная этимъ болѣе или менѣе значительная интенсивность мѣстной жизни (въ видѣ ли столкновенній съ сосѣдями-врагами или въ видѣ той или иной формы матеріальнаго и духовнаго обмѣна съ сосѣдами) опредѣляетъ степень быстроты развитія отдѣльныхъ группъ. Сказывается тутъ, надо полагать, и степень психической подвижности членовъ отдѣльныхъ группъ, устанавливающаяся въ зависимости отъ сложности и многообразія жизненныхъ задачъ, безъ разрѣшенія которыхъ существованіе данной группы не является возможнымъ или обезпеченнымъ. Давно замѣчено, что какъ чрезмѣрная легкость жизни (вслѣдствіе легкой доступности необходимыхъ для жизни благъ природы), такъ и чрезмѣрная ея тяжесть задерживаютъ психическое развитіе, развитіе изобрѣтательности и энергіи, во второмъ случаѣ поглощая чрезмѣрную долю физической и психической энергіи всего народа и отдѣльныхъ его членовъ.

Наблюдая развитіе народностей, находящихся во всѣхъ указанныхъ отношеніяхъ въ относительно болѣе благопріятныхъ и нормальныхъ условіяхъ, мы уже среди весьма мало культурныхъ народовъ можемъ отмѣтитъ ускоренное развитіе нѣкоторой ихъ части, въ томъ или номъ отношеніи „привилегированной", по сравненію съ общей массой данной группы. Въ самомъ дѣлѣ въ составѣ каждаго народа, достигшаго хотя бы весьма примитивныхъ съ европейской точки зрѣнія результатовъ развитія, наблюдается два элемента. Одинъ изъ нихъ, численно преобладающій, можетъ быть названъ *стаціонарнымъ*, другой *динамическимъ или кинетическимъ*.

Нѣтъ бо́льшей ошибки въ пониманіи прошлаго (и настоящаго) чѣмъ думать, что жизнь строится „массами", а не „сверху". Трудъ, бытъ и мышленіе массъ, разумѣется, образуютъ фонъ данной жизни. Его обычно безконечно малыми измѣненіями, проистекающими отъ медленнаго и незамѣтнаго накопленія опыта дѣдовъ и отцовъ, обогащающаго жизнь и мышленіе внуковъ, постепенно въ теченіе вѣковъ и тысячелѣтій измѣняется весь строй жизни. Но какъ бы однообразенъ не былъ складъ жизни и мышленія этихъ массъ,

какъ бы однородны не были, въ этомъ смыслѣ, ихъ члены, всеже тотъ опытъ, о которомъ мы говорили, есть прежде всего *личный* опытъ, точно такъ же какъ личный же характеръ имѣетъ та или иная форма, тотъ или иной оттѣнокъ „семейной" жизни, та или иная форма мышленія. Всѣ они свойственны данной личности и проистекаютъ изъ нея. Понятіе *колективнаго творчества* есть понятіе очень условное и злоупотребленіе имъ способно привести къ самымъ пагубнымъ заблужденіямъ. Коллективнаго творчества въ подлинномъ смыслѣ этого слова нѣтъ и быть не можетъ, ибо нѣтъ той коллективной души, которая являлась бы носителемъ такого творчества. Коллективная душа есть лишь абстракція, — описательное выраженіе для той атмосферы легкаго обмѣна продуктами *индивидуальнаго творчества*, которая зависитъ отъ большаго или меньшаго единообразія психической жизни, отъ психической однородности членовъ одного и тогоже народа, одного и тогоже общественнаго слоя, одного и тогоже рода или семьи. Когда мы говоримъ о народномъ эпосѣ и желаемъ этимъ противопоставить коллективность его происхожденія индивидуальному источнику, скажемъ, лирическихъ произведеній, мы играемъ словами. Всякая пѣснь или былина, а тѣмъ болые такое сложное явленіе, какъ народной эпосъ, никогда не была, не есть и не будетъ продуктомъ *коллективнаго* творчества въ грамматическомъ и техническомъ смыслѣ этого слова. Между народнымъ и ненароднымъ эпосомъ существуетъ лишь та разница, что матеріалъ народнаго эпоса — эта сумма поэтически обработанныхъ „догадокъ", „воспоминаній" и „примѣтъ", имѣющихъ въ каждомъ отдѣльномъ своемъ элементѣ свое происхожденіе въ чьемълибо личномъ мозгу — въ силу указаннаго выше своеобразно-обьективнаго мышленія раннихъ фазисовъ развитія не можетъ быть практически возведенъ (не *заслуживаетъ* быть возведеннымъ) до такого то конкретнаго человѣка или, точнѣе, такихъ то многочисленныхъ конкретныхъ людей, а принимается и цѣнится соотвѣтсвующимъ народомъ, какъ его общее достояніе. Тѣмъ не менѣе какъ этотъ матеріалъ, такъ и поэтическая обработка каждой его части и всего его въ цѣломъ представляетъ результатъ совокупности индивидуальныхъ потугъ и обрывковъ мысли и индивидуальнаго поэтическаго

чутья. *Есть всегда только творчество индивидуальное, — творчество отдѣльной, болѣе или менѣе одаренной, личности.* Эта личность можетъ отличаться отъ другихъ исключительно, скажемъ, однимъ поэтическимъ талантомъ и во всемъ остальномъ всецѣло подчиняться совокупности господствующихъ ходячихъ мнѣній и легендъ, — или наоборотъ она можетъ отражать всю жизнь черезъ себя, свои личныя ощущенія, настроенія, потребности и переживанія. Окружающая среда и она сама можетъ считать, что личность вообще, личность „творца" въ частности, не имѣетъ значенія и не заслуживаетъ вниманія, что она представляетъ лишъ случайный пунктъ прохожденія „обьективныхъ" потоковъ мысли, и тогда мы никогда ничего не узнаемъ ни объ ея имени, ни объ ея личной судьбѣ, ни о процессѣ ея творчества, — или наоборотъ она сама и окружающіе могутъ высоко цѣнить ея личность и творческіе результаты ея жизни и тогда передъ нами выростетъ индивидуальность поэта. Отъ этою психологическая сущность дѣла мало мѣняется[1]). Вопросъ разрѣшается въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ въ зависимости отъ общаго характера культуры и психики данной народной среды, — отъ общей оцѣнки личности во всемъ быту въ его цѣломъ. Vixere fortes ante Agamemnona. Сохраненіе личной памяти о человѣкѣ, зависитъ отъ отношенія къ нему окружающей его среды: какъ умершій отецъ или дѣдъ превращаются на этой стадіи развитія быстро въ безличнаго „предка", также тоже самое происходитъ и съ первобытнымъ поэтомъ, мыслителемъ или изобрѣтателемъ.

Этого однако мало для уясненія механики народнаго развитія. Для этого необходимо принять во вниманіе наряду съ надлежащей оцѣнкой значенія личности въ культурномъ развитіи, также и роль того, что мы назвали выше (условно) привилегированнымъ меньшинствомъ въ составѣ данной группы. Какъ уже сказано, уже на весьма раннихъ стадіяхъ

---

[1]) Можно ли думать, что самые древнѣйшіе, намъ неизвѣстные, поэты міра не проявляли никогда своего поэтическаго дара въ отраженіи своихъ личныхъ переждваній или чувствъ, т. е. лирически? Едвали. Но частью такого рода „личные" акты творчества забывались даже авторомъ, части они обьективировались въ „народныхъ пѣсняхъ" и въ былинахъ и тѣмъ самымъ, т. е. актомъ ихъ воспріятія слушателями, „средой", „народомъ", лишались своего индивидуально-лирическаго характера.

развитія наблюдается наряду съ абсолютно-стаціонарнымъ (или точнѣе чрезвычайно мало подвижнымъ, психически-консервативнымъ) элементомъ напр. рода [1]) — подвижной, динамическій элементъ тѣхъ „союзовъ мущинъ", „союзовъ молодыхъ" и т. д., на значеніе которыхъ впервые обратилъ вниманіе Карлъ Шурцъ, — тѣхъ союзовъ, которые далѣе обратятся въ „дружину" съ ся огромнымъ національно-политическимъ значеніемъ. Состоя изъ членовъ разныхъ родовъ, образуясь ради охоты, походовъ, разныхъ авантюръ и наконецъ ради развлеченія, эти союзы выпадаютъ изъ повседневной нормальной сферы жизни рода, имѣютъ свой особый жизненный смыслъ, свое специфическое индивидуально и соціально-психологическое основаніе, не имѣющее ничего общаго съ кровной связью. Именно поэтому они, разъ появившись, ужъ болѣе не исчезаютъ, а пріобрѣтаютъ возрастающую прочность и бытовую компактность, дѣлающую ихъ постепенно однимъ изъ главныхъ факторовъ жизни. Не безынтересно съ этой точки зрѣнія вспомнить, что тогда какъ во времена Цезаря германская дружина имѣла характеръ временнаго союза, образуемаго спеціально для отдѣльнаго конкретнаго случая, — во времена Тацита она представляетъ уже постоянное учрежденіе, длительно связанное съ личностью предводителя-князя и съ присягой ему дружинниковъ, — а еще позднѣе таже дружина становится главнымъ орудіемъ военно административной силы и дѣятельности германскаго конунга.

Союзы „мужчинъ" и „молодыхъ" представляютъ по всему вѣроятію одно изъ главныхъ организаціонныхъ началъ примитивнаго „государства", — какъ нѣкоей возвышающейся надъ кровными союзами и обьединяющей ихъ силы, а съ тѣмъ вмѣстѣ и одинъ изъ главныхъ источниковъ „аристократіи" [2]) Примитивная дружина того или иного состава и наи-

---

[1]) Терминъ „родъ" употребленъ здѣсь въ самомъ широкомъ смыслѣ любой формы семейно-половой организаціи.

[2]) Другимъ ея источникомъ являются сохранившіеся отъ прежняго „догосударственнаго" времени, но такъ сказать, „медіатизированные" главы прежде самостоятельныхъ кровныхъ союзовъ и иныхъ группъ, вошедшіе въ составъ новаго „государства" въ силу принужденія и другихъ аналогичныхъ причинъ.

менованія представляетъ главную матеріальную (въ смыслѣ силы принужденія) опору новоявленныхъ „князей".

Наряду съ дружиной существуетъ впрочемъ и другой,— быть можетъ, далже болѣе ранній, слой, выдѣляющійся изъ массы и способный по своему также служить реальной опорой — силой въ рукахъ, если не внѣродового по своему происхожденію и навыкамъ, то сверхродого по характеру своей власти владыки. Этотъ слой — жреческій, т. е. совокупность людей, по рожденію также, какъ и дружинники, происходящихъ изъ какого либо рода, но по своей професіи и характеру своихъ интересовъ также выпадающихъ изъ сферы повседневной нормальной жизни рода, стоящихъ внѣ ея, особнякомъ, и въ извѣстномъ смыслѣ выше ея. Отмѣченные въ сознаніи своихъ соплеменниковъ особенной угодностью „богамъ" и особыми знаніями въ области сношеній съ ними, они выдѣляются изъ „массы", чѣмъ дальше тѣмъ больше, какъ внѣшнимъ характеромъ своей жизни, такъ и бо́льшей сложностью своихъ свѣдѣній, а далѣе и всего своего умственнаго склада.

Среда военной и жреческой „аристократіи" представляетъ тотъ элементъ примитивной жизни, который естественно располагаетъ наиболѣе благопріятными условіями, дабы привлечь въ свой составъ наиболѣе подвижныхъ, наиболѣе выдающихся въ смыслѣ (физической или психической) силы и энергіи представителей населенія. Онъ относительно свободнѣе отъ ходячихъ массовыхъ родовыхъ навыковъ, обладаетъ бо́льшимъ кругозоромъ и бо́льшей умственной гибкостью. Къ нему естественно тянутся и тѣ элементы, которымъ по тѣмъ или инымъ причинамъ не суждено войти въ его составъ, но которымъ въ тоже время тѣсно въ родовой средѣ съ ея убійственнымъ однообразіемъ жизни и мысли, — въ томъ числѣ напр. „пѣвцы". [1])

Вопросъ, какая именно изъ этихъ двухъ „аристократій", — дружинно-военная или жреческая — преобладаетъ въ данной этнографической средѣ, какъ и вопросъ о томъ, почему преобладаніе одной изъ нихъ замѣняется порой преобладаніемъ другой, разрѣшается въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ въ

[1]) Само собою разумѣется, что какъ дружина, такъ и жреческій классъ отнюдъ не представляютъ группы абсолютно-свободнаго, лично-автономнаго типа жизни, а подчинены строгому воздѣйствію своихъ професіонально-кружковыхъ нормъ.

зависимости отъ историческихъ условій жизни данной группы — отъ наличности или отсутствія угрозы со стороны постоянныхъ или временныхъ враговъ всей группы, — отъ условій жизни природы, болѣе или менѣе часто и грозно напоминающей населенію объ его зависимости отъ таинственныхъ „божественныхъ" силъ (частая смѣна засухъ и наводненій, частыя эпидемическія, заболѣванія, хроническія тяжелыя землетрясенія, частыя вулканическія изверженія) и отъ другихъ подобныхъ причинъ.

Однако это вопросъ частный. Болѣе общее и принципіацьно болѣе важное значеніе имѣетъ самый фактъ выдѣленія изъ общей массы населенія, среди которой до того можно говорить лишь о раздѣленіи на „отцевъ" и дѣтей", на старшихъ и младшихъ, на физически болѣе или менѣе сильныхъ, т. е. объ индивидуальныхъ, а не организаціонныхъ различіяхъ (даже положеніе начальника рода связано первоначально обычно съ какимъ либо изъ перечисленныхъ и имъ подобныхъ индивидуальныхъ признаковъ не организаціоннаго по своему происхожденіи характера), постояннаго, по принципу своей организаціи и существу своего состава, обособленнаго, а по характеру жизни привилегированнаго, элемента. *Этотъ элементъ становится главнымъ двигателемъ дальнѣйшаго культурнаго развитія группы.*

Въ немъ именно накопляется все бо́льшее число „примѣтъ", въ особенности примѣръ, выходящихъ за предѣлы, ограниченнаго рамками повседневныхъ интересовъ, строя обыденной жизни. Въ тоже время „догадки" благодаря накопленію „примѣтъ" и наростанію ихъ собственнаго числа подвергаются извѣстной провѣркѣ и отчасти отбрасываются, отчасти перетолковываются примѣнительно къ новымъ даннымъ опыта и новымъ потребностямъ жизни. Въ связи съ этимъ неизбѣжно ростетъ и сумма заключающихся въ нихъ противорѣчій. Вѣдь догадки, отвергнутыя или перетолкованныя одними, сохраняютъ свою силу для другихъ, а догадки, въ особенности болѣе сложныя, вновь принятыя впервые, мало или вовсе не отражаются на мышленіи и жизни другихъ [1]).

[1]) См. объ этомъ дальше.

Въ то время, какъ для однихъ эллиновъ Зевсъ уже сталъ „отцомъ боговъ и людей", мудростью своею регулирующимъ жизнъ міра и охраняющимъ установленныя или освященныя имъ нравственныя и правовыя нормы, — другіе, недовольные противорѣчивостью этого высокаго представленія о немъ и тѣхъ миѳовъ, которые разказывали о его любовныхъ похожденіяхъ и иныхъ его, съ указанной точки зрѣнія, непонятныхъ, поступкахъ и извлекшіе въ тоже время изъ опыта жизни убѣжденіе въ мудрой упорядоченности жизни природы, поднялись до идеи „судьбы" (Εἱμαρμένη, μοῖρα), властвующей надъ самимъ Зевсомъ, — третьи искали примиреніе между идеей всевластнаго „отца боговъ и людей" и идеей судьбы, — четвертые наоборотъ поклонялись ему все еще въ видѣ дуба въ Додонѣ и ощущали неизмѣримо болѣе тѣсную душевную связь, чѣмъ съ нимъ, съ разными болѣе примитивными „божественными" силами, отъ духовъ предковъ и подземныхъ силъ загробнаго царства до нимфъ, дріадъ, Пана и т. д. включительно.

На такой почвѣ уже подготовляется и ростетъ глубокое расхожденіе міросозерцаній. Въ странѣ боговъ-шакаловъ и боговъ—крокодиловъ, богинь—кошекъ и т. д., вышая (въ основѣ и по происхожденію своему жреческая), мысль приходитъ къ идеѣ Единаго Бога, объединяющаго въ себѣ Ра и Аммона и другихъ великихъ и малыхъ боговъ, и побуждаетъ Фараона Аменготепа IV къ своеобразному богоборчеству и иконоборчеству во имя Единаго.

Но какъ бы глубоко не было это расхожденіе и сколько бы матеріала изъ него впослѣдствіи не извлекли будущіе скептики и „критически мыслящія личности", не слѣдуетъ забывать, что это всеже ничто иное, какъ расхожденіе, обусловленное кругозоромъ и суммой образованія, а *отнюдь не принципіальное*. „Власть земли" продолжаетъ господствовать и надъ „мудрыми" и „знающими". Ихъ эзотерическое знаніе отличается отъ знанія „малыхъ сихъ" лишь степенью своей сложности, а отнюдь не отрицаніемъ конечныхъ основъ массоваго мышленія и массовыхъ идей. Великій жрецъ Аполлона въ Дельфахъ или великій жрецъ Мемфиса и Ѳивъ, Вавилона и Ниневіи, правда смотрятъ съ извѣстнымъ снисхо-

дительнымъ пренебреженіемъ на „невѣжественную и грубую“ массу, но они понимаютъ ее, а она не видитъ въ нихъ „отщепенцевъ“.

Глава II. Вторая стадія культурнаго развитія народовъ

§ 1. Городъ и его психология.

Характеръ культуры начинаетъ мѣняться лишь тогда, когда мѣняется психологическая основа жизни значительной части данной народной группы. Этотъ моментъ настаетъ, когда наряду съ „деревней“ появляется какъ большая, а съ теченіемъ времени и преобладающая сила, городъ.

Основная культурно-психологическая особенность города заключается въ томъ, что база его жизни не связана непосредственно и ощутительнымъ въ каждый данный моментъ образомъ съ землей и съ ея властью. Для насъ горожанъ, всеравно, живемъ ли мы фабрично-заводскимъ, ремесленнымъ, торговымъ, „свободнымъ“ интеллигентнымъ или чиновничьимъ трудомъ, вопросъ о „погодѣ“ есть вопросъ удобства или неудобства, возможности или невозможности „погулять“, необходимости перемѣнить платье и обувь или пріобрѣсти ихъ и т. п., т. е. вопросъ сравнительно второстепенный и даже для многихъ третьестепенный. Наша жизнь, основы нашего матеріальнаго благополучія зависятъ, разумѣется, въ конечномъ итогѣ также отъ природы, но эта зависимость не непосредственная, а косвенная, а потому не проникаетъ съ такой легкостью и необходимостью въ общее сознаніе и не окрашиваетъ всего тонуса психической жизни горожанина. По всеобщему сознанію наша жизнь зависитъ въ гораздо большей степени чѣмъ отъ земли—природы отъ насъ самихъ, нашей энергіи, нашей сноровки, нашего умѣнія обходиться съ людьми, нашихъ знаній, нашей бережливости и предусмотрительности и т. д. А разъ это такъ, то естественно, что между нами и людьми „земли“ существуетъ глубочайшее и, на этотъ разъ уже коренное, расхожденіе въ міроощущеніи. Они находятся подъ „властью земли“, мы внѣ ея. Или точнѣе говоря, она не напоминаетъ намъ ежедневно и ежечасно о себѣ и мы забываемъ, что все производство города находится въ прямой и постоянной зависимости отъ обмѣна

его на производство „деревни", отъ покупной ея способности и ея желанія пріобрѣтать въ обмѣнъ на изготовляемые ею продуктъ первой необходимости продуктѣ нашего городского труда, — т. е., все же находится въ конечномъ итогѣ въ зависимости отъ того, что мы назаваемъ „погодой", но что земледѣлецъ ощущаетъ всѣми фибрами своей души какъ „власть земли".

Передъ нами звѣсь тотъже психологическій фактъ, который наблюдается въ жизни каждаго здороваго человѣка, безпрерывно занятаго своимъ, заполняющимъ и отвлекающимъ его отъ всякихъ „проклятыхъ" вопросовъ, трудомъ или просто занятіемъ. Такой человѣкъ въ повседневной своей жизни мало ощущаетъ свою зависимость отъ мощи природѣ, которая однажды опредѣлитъ моментъ его смерти или, скажемъ, моментъ тяжкаго его заболѣванія, большого несчастія въ его жизни и т. д. Покуда онъ чуждъ этой мысли, онъ — хотя бы онъ былъ по привычкѣ или даже по натурѣ религіозенъ, — мало думаетъ о религіозномъ или сверхчеловѣческомъ смыслѣ жизни и въ лучшемъ случаѣ лишь отъ времени до времени вспоминаетъ о немъ. Въ большинствѣ случаевъ нужнѣ серьезнѣя личнѣя потрясения, чтобы онъ глубже проникся сознаніемъ своей подвластности чемуто, внѣ его стоящему и болѣе могучему чѣмъ онъ, и чтобы это сознаніе окрасило его жизнь.

Въ нашу задачу сейчасъ не входитъ выяснить, какъ и почему въ однихъ случаяхъ происходитъ, въ другихъ не происходитъ переходъ отъ чисто *догородскаго* бытъ къ быту смѣшанному, въ которомъ городской элементъ играетъ свою, болѣе или менѣе важную и опредѣляющую характеръ національно-культурной и государственной жизни, роль. Надо сказать, что на этотъ вопросъ было бы гораздо легче отвѣтитъ чѣмъ на другой, болѣе сложный и для нашей цѣли болѣе важный, а именно на вопросъ, въ какой именно моментъ и при какихъ условіяхъ нарожденіе городского слоя пріобрѣтаетъ культурно-и національно-важное значеніе? Теоретически разсуждая, на этотъ послѣдній вопросъ возможенъ лишь слѣдующій отвѣтъ: развитіе городскою слоя пріобрѣтаетъ культурно и національно существенное значеніе, когда: 1) городская жизнь, первоначально по типу своего хозяйства, по составу городскаго населенія, а потому

и по психологическому типу своихъ жителей близко подходящая къ типу разросшейся деревни, въ такой мѣрѣ оторвалась отъ жизни деревни, что основы ея стали чуждыми деревнѣ какъ въ хозяйственномъ, такъ и въ психологическомъ смыслѣ, и 2) когда совокупность городского, — не „по деревенски“ мыслящаго — элемента образуетъ такой процентъ содержанія общей экономической, соціально-политической и культурной жизни даннаго народа, который обезпечиваетъ ему не только значительное, но и преобладающее мѣсто и положеніе. Едвали сейчасъ представляется возможнымъ отвѣтить болѣе конкретно на вопросъ когда именно смѣняется тотъ и другой моментъ въ народной жизни.

Ясно одно, что для этого недостаточно, чтобы въ данной народной средѣ вообще существовали мѣста, именуемыя Πόλεις, oppida, civitates, burgi, villae, ftadte, города и т. д. Даже такія многолюдныя поселенія, какъ древнія Ѳивы, Вавилонъ, Ниневія и т. п. под. „города“ [1]) мало чѣмъ отличались отъ громадныхъ деревень съ огромными дворцами, храмами и гарнизонами и не оказали, сколько намъ извѣстно, специфическаго вліянія на составъ и характеръ культурно-психической жизни соотвѣтствующихъ странъ. Въ еще большей степени это относится къ „аграрнымъ городамъ“ (Agrarstádte), лѣпившимся около маленькихъ кремлей и замковъ, около храмовъ и монастырдй разныхъ мѣстныхъ свѣтскихъ и духовныхъ князей и магнатовъ въ обширныхъ территоріяхъ Передней Азіи, Эллады, Италіи и ранняго средневѣковія западной Европы: интересы бóльшей части ихъ не — владѣтельнаго — или ползуясь выше употребленной терминолоней, не дружинно-аристократическаго или жреческаго — населенія тѣснѣйшимъ образомъ связаны съ землей, а, стало быть, находятся и подъ ея властью. Эта связь съ землей обычно двоякаго порядка. Во первыхъ она основывается на томъ, что бóльшая часть населенія подобнаго рода городовъ обладаетъ (на тѣхъ или иныхъ юридическихъ началахъ) клочкомъ земли, плоды обработки которой имѣютъ для его существованія болѣе или менѣе серіозное значеніе. О психо-

[1]) См. о характерѣ этихъ городовъ статью K. Bucher, die Grossta-dte in Gegenwart und Yergandenheit стр. 9 сл. въ сборникѣ: die Grosstadt, Vorträge und Aufsätze (Dresden, Zahn und Jaensch 1903).

логическомъ значеніи этого факта послѣ сказаннаго раньше распространяться не приходится. Сложнѣе другой фактъ, а именно психическая зависимость ранняго ремесленника-торговца отъ того „барина", въ извѣстной соціальной (болѣе или менѣе суровой) зависимости отъ котораго онъ находился какъ его рабъ, крѣпостной или кліентъ — съ одной стороны, отъ посторонняго „заказчика" — всеравно живетъ ли онъ въ городѣ или въ ближней деревнѣ — съ другой стороны. Покуда ремесленникъ-торговецъ работаетъ на опредѣленныхъ, извѣстныхъ ему лично и поименно людей. а съ тѣмъ вмѣстѣ находится въ самой тѣсной зависимости отъ нихъ — землевладѣльцевъ или земледѣльцевъ, — онъ чувствуетъ себя какъ quantité négligeable по сравненію съ ними. Весь бытъ еще построенъ на землѣ и на обладаніи ею. Если даже сейчасъ въ самыхъ коммерціализированныхъ странахъ міра — въ Англіи, въ Соединенныхъ Штатахъ С. Америки, — и среди чисто „буржуазнаго" общества высшей формой собственности почитается собственность земельная и высшимъ типомъ жизни типъ жизни землевладѣльца, то это въ значительной степени обьясняется многовѣковымъ преобладаніемъ земли и земельной знати во всемъ укладѣ жизни. А для ранняго ремесленника торговця, — этого вчерашняго крестьянина,—всякій обладатель земли, способный просуществовать на добымаемыя изъ нея средства, есть въ своемъ родѣ аристократъ, которому онъ завидуетъ и взгляды котораго сохраняютъ для него авторитетное значеніе даже тогда (а первоначально особенно тогда), когда онъ самъ потерялъ уже окончательно всякую связь съ землей, хотя бы въ видѣ небольшого огорода, и вмѣстѣ съ тѣмъ утратилъ надежду когда нибудь загладитъ ту capitis deminutio, которую онъ претерпѣлъ переставая быть самостоятельнмыъ хозяиномъ, становясь работникомъ на другихъ, путемъ возвращенія на землю и къ землѣ.

Положеніе начинаетъ мѣняться, когда съ теченіемъ времени вслѣдствіе возрастающаго раздѣленія труда между земледѣльцемъ и ремесленникомъ-торговцемъ, вслѣдствіе развитія „рынка" и расширенія его размѣровъ, наконецъ вслѣдствіе численнаго роста специфически-городского населенія въ отдѣлныхъ пунктахъ начинаютъ появляться, т. ск., города

второго порядка. Часть „городовъ" перваго времени навсегда или на оченъ долгое время сохраняетъ прежній типъ „аграрныхъ городовъ" и никогда не играетъ замѣтной роли въ укладѣ мѣстной жизни. Другіе — благодаря особо благопріятнымъ географическимъ причинамъ (расположенію около устья сплавныхъ рѣкъ или большихъ притоковъ крупныхъ рѣкъ, на берегу моря, съ удобной по условіямъ мореплаванія каждой данной эпохи, гаванью, на скрещеніи важныхъ сухопутныхъ дорогъ, около переваловъ черезъ горные хребты и т. под.) или по причинамъ историческаго характера (политическій ростъ могущества владыки даннаго города, ростъ религіознаго значенія храма, оракула или монастыря, возлѣ которыхъ выросъ первоначалный городокъ и т. п.) или благодаря особымъ естественнымъ богатствамъ непосредственной территоріи города или наконецъ благодаря комбинаціи всѣхъ этихъ или части этихъ причинъ, — начинаютъ разростаться, притомъ разростаться не только по своимъ размѣрамъ и количеству скученнаго въ нихъ населенія, но по своему специфически — городскому, расчитанному на внѣгородской сбытъ, производству и по характеру сбыта послѣдняго. Вопросъ о характерѣ сбыта имѣетъ въ самомъ дѣлѣ немаловажное значеніе. Только тамъ, гдѣ само производящее городскіе продукты населеніе полностью или въ значительной своей долѣ непосредственно участвуетъ въ сбытѣ или гдѣ выдѣляется для болѣе дальняго обмѣна особый слой, производящій торговлю за свой рискъ и страхъ, за свой счетъ и для себя, — иначе говоря, гдѣ сумма продуктовъ городскаго труда не монополизируется властью въ томъ или иномъ видѣ, въ большей своей части или полностою, что неизбѣжно оставляетъ производителей въ матеріально, юридически и психологически зависимомъ по отношенію къ власти и въ психически приниженномъ состояніи, развитіе городской жизни и городского производства даетъ свои полные соціальные, психологическіе и культурные плоды.

Работая на сбытъ въ болѣе широкомъ районѣ, эти города утрачиваютъ непосредственную связь съ отдѣльнымъ заказчикомъ и работаютъ уже не на него, а на рынокъ, осуществляя тѣмъ самымъ функцію, важность которой постоянно ростетъ и все болѣе проникаетъ въ ихъ сознаніе. Продукты

ихъ производства ищутъ, а не заказываютъ, ибо даже заказъ торговца другого центра, разсчитывающаго на сбытъ даннаго товара, — скажемъ, аѳинскихъ керамиковыхъ издѣлій, фландрскаго сукна и т. п., — представляетъ явленіе совершенно иного порядка, чѣмъ заказы перваго времени, нерѣдко осуществляемые въ домѣ и изъ матеріала самого заказчика, за харчи и ноглегъ.

Въ связи съ этимъ ростетъ значеніе городовъ какъ особой соціальной и политической силы въ составѣ народнаго организма, — ростетъ непропорціонально быстро, если принять во вниманіи огромное, всеже, количественное преобладаніе негородской части населенія надъ городской. Этотъ ростъ національнаго значенія городовъ обусловленъ цѣлымъ рядомъ причинъ. Прежде всего города, какъ бы они еще не были малы, представляютъ мѣста максимальной скученности населенія, а стало быть въ нихъ создаются наиболѣе благопріятныя условія для болѣе прочной организованности народныхъ массъ, — условія, которыми отнюдь не располагаетъ деревенская среда. Возникнутъ ли въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ преимущественно организаціи религіозныя (типа братствъ), профессіональныя (типа гильдій и цеховъ), территоріальныя (кварталы), или иныя, это зависитъ отъ ряда мѣстныхъ и историческихъ причинъ. Во всякомъ случаѣ всѣ онѣ, вплоть даже до неорганизованнаго скопленія кліентовъ одного и тогоже патрона, чаще и ближе сталкивающихся въ городѣ чѣмъ внѣ его, подготовляютъ развитіе извѣстнаго чувства солидарности, а стало быть и возможность совмѣстныхъ дѣйствій, какъ для защиты города отъ вражескаго набѣга, такъ и для выраженія протеста противъ стоящей надъ городомъ единоличной или сословной (аристократической) власти. Уже поэтому городъ легко становится убѣжищемъ для окрестнаго населенія въ случаѣ военной бѣды и ясно, что это не можетъ остаться безъ вліянія на взаимоотношенія между его населеніемъ и скрывающимися въ немъ окрестными жителями Удѣльный вѣсъ города ростетъ. Немаловажное значеніе имѣетъ далѣе тотъ фактъ, что городъ является центромъ политической, а поскольку онъ не представляетъ столицы страны, административной власти и организаціи, что влечетъ за собой временное или постоянное пребываніе въ немъ бо-

лѣе или менѣе значительныхъ элементовъ, съ городской жизнью въ техническомъ смыслѣ не связанныхъ, но увеличивающихъ кругъ потребителей его продуктовъ. Этимъ еще усиливается значеніе того факта, что городъ обычно находится въ центрѣ наиболѣе удобныхъ путей сообщенія данной мѣстности и представляетъ какъ бы естественный пунктъ прохожденія мѣстной жизни.

По мѣрѣ роста городской жизни государственная власть далѣе убѣждается въ особенномъ значеніи търгово промышленной жизни съ точки зрѣнія ея фискальныхъ интересовъ. Это сказывается какъ въ роли таможенныхъ и иныхъ доходовъ, взымаемыхъ съ предметовъ обмѣна — вспомнимъ хотя бы роль шерсти въ бюджетѣ англійскихъ королей XIV и сл. вѣковъ,—такъ и въ сравнительной легкости собиранія законныхъ и незаконныхъ поборовъ, принудительныхъ займовъ, „беневоленцій" и т. д. съ городскаго населенія, такъ съ теченіемъ времени и въ роли городовъ и отдѣльныхъ горожанъ въ качествѣ кредиторовъ государства. Порой тутъ уже приходится различатъ между важностью для власти отдѣльныхъ городовъ и важностью того городского слоя населенія, интересы котораго начинаютъ выростатъ за предѣлы городовъ и охватыватъ широкія области, причемъ узкія рамки городской жизни могутъ даже служить препятствіемъ для быстраго и широкаго развитія промышленности и торговли (вспомнимъ средневѣковые цехи и стѣснительныя привилегіи отдѣльныхъ городовъ — Stapelplatze). Тогда власть можетъ перейти отъ покровительства городамъ, какъ таковымъ — покровительства, неизбѣжно идущаго рука объ руку съ нерѣдко мелочнымъ вмѣшательствомъ въ ихъ жизнь, — къ покровительству скажемъ, той bourgeoisie du roi, которой придавалъ такое значеніе напр. Людовикъ XI и другіе французскіе короли Но и это имѣетъ въ концѣ концовъ лишь бллгопріятное для общаго роста городской жизни, для вліянія и самосознанія городскаго слоя, значеніе. Тоже относится и къ тѣмъ случаямъ, когда вслѣдствіе измѣнившейся торговой коньюнктуры или техники мореплаванія и иныхъ формъ сообщенія или вслѣдствіе развитія новыхъ отраслей промышленности (напр. развитія разработки каменноугольныхъ копей и развитія металлургической промышленности въ Англіи) и другихъ подо-

бныхъ причинъ иногда даже чисто политическаго характера одни города замираютъ на извѣстномъ уровнѣ или даже мельчаютъ, тогда какъ другіе ростутъ съ порой сказочной быстротой.

Ростъ богатства городовъ данной области въ цѣломъ не останавливается, какъ бы не колебалось богатство и могущество отдѣльныхъ городовъ, и городъ перестаетъ быть существеннымъ факторомъ въ земледѣльческой жизни только въ качествѣ производителя особаго типа продуктовъ и необходимаго центра обмѣна, а становится — чаще всего въ формѣ выдачи денегъ или товаровъ подъ залогъ (ипотеку) недвижимаго имущества землевладѣльца и крестьянина — суровымъ кредиторомъ „земли" и начинаетъ, какъ цѣлое и въ лицѣ своихъ богатѣйшихъ гражданъ, пріобрѣтать эти земли въ собственность (вспомнимъ систематическое округленіе территорій нѣмецкихъ,—не только „имперскихъ" — городовъ или образованіе княжескихъ владѣній банкирскаго дома Фуггеровъ и т. п.)

Въ связи съ ростомъ богатства городовъ ростетъ ихъ значеніе въ качествѣ центровъ умственной жизни. Оракулъ или монастырь за рѣдкими исключеніями не могутъ выдержать конкурренціи города, въ которомъ чѣмъ дальше, тѣмъ больше сосредоточиваются — иногда даже не безъ ущерба для дѣла — всякаго рода школы, отъ университетовъ и разныхъ высшихъ техническихъ (медицинскихъ, юридическихъ, сельскохозяйственныхъ и т. д.) школъ до школъ средняго и низшаго типа. Городъ становится баловнемъ судьбы въ смыслѣ суммы образовательныхъ учрежденій всякаго рода, музеевъ, галлерей и т. д. и въ смыслѣ центра художественной жизни, театровъ, художественныхъ коллекцій и академій. Этимъ создается еще одно, весьма важное, преимущество его передъ внѣгородской территоріей: бо́льшее разнообразіе, содержательность и культурная легкость жизни, привлекающая въ его стѣны все возростающее количество временныхъ гостей или постоянныхъ обитателей, жизнь которыхъ экономически связана не съ нимъ, а съ землей, или, наоборотъ, ищущихъ въ немъ заработка, образованія или вообще примѣненія своей энергіи, которой становится тѣсно въ рамкахъ помѣщичьей или деревенской жизни. Городъ становится такимъ

образомъ все болѣе культурно-интлелектуальнымъ центромъ страны. Печатныя (въ видѣ столь могущественной силы, какъ газеты), письменныя и устныя свѣдѣнія, исходящія изъ него и неизбѣжно окрашенныя характеромъ его умственной жизни, имѣютъ руководящее значеніе для жизни всей страны, даже если они способны, казалось бы, встрѣтить въ ней протестъ. Государственная власть въ общемъ слѣпо подчиняется его взглядамъ и интересамъ: санитарныя и гигіеническія мѣропріятія, канализація, усовершенствованное освѣщеніе и пути сообщенія достаются прежде всего на его долю, а сообщенія о томъ, что напр. какая нибудь нѣмецкая или иная деревня обзавеласъ электрическимъ освѣщеніемъ, вызываетъ странное недоумѣніе и даже насмѣшливое отношеніе. Въ результатѣ можно сказать, что первенство города становится во всѣхъ отношеніяхъ настолько общепризнаннымъ, не вызывающимъ сомнѣнія, фактомъ, что сельская среда нуждается въ особомъ сознательно-агитаціонномъ воздѣйствіи тѣхъ или иныхъ слоевъ городской же интеллигенціи, чтобы почувствоватъ причиненную ей ходомъ соціально-экономической, политической и культурной жизни обиду и противопоставитъ городскимъ интересамъ свои собственные, съ тѣмъ, чтобы обезпечить послѣднимъ либо законно имъ принадлежащее въ общей экономіи національной жизни, либо даже просто главенствующее мѣсто. Въ этомъ повторяется впрочемъ лишь тотъ процессъ, въ силу котораго первыми идейными вожаками массы городского слоя были представители знати, а вожаками рабочей массы или пролетаріата представители той же знати или представители буржуазіи.

§ 2. Патриціатъ какъ руководитель городской жизни.

Въ святи съ ростомъ богатства и силы городовъ въ составѣ ихъ торгово-промышленнаго населенія появляется свой руководящій по благосостоянію и предпріимчивости слой, — свой popolo grasso или патриціатъ (въ средневѣковомъ нѣмецкомъ смыслѣ) Здѣсь не мѣсто остановаливаться на сложномъ и важномъ вопросѣ, поднятомъ Зомбартомъ, о томъ,

какъ сложился этотъ слой, въ частности какую роль въ этомъ процессѣ сыграло обращеніе накопленной землевладельцами земельной ренты на торговоые обороты и промышленную жизнь. Несмотря на нѣкоторыя преувеличенія и односторонности аргументаціи и выводовъ Зомбарта, мы склонны приписывать ототмѣченному имъ явленію большее, не только экономическое но и соціальное и культурно-психологическое, значеніе, чѣмъ въ настоящее время принято въ ученой литературы. Не отвергая по примѣру Зомбарта всякое значеніе иныхъ источниковъ крупной городской предпріимчивости и движимаго капитала, мы всеже полагаемъ, что среди нихъ одно изъ самыхъ первыхъ мѣстъ занимало какъ разъ указанное Зомбартомъ явленіе. Въ особенности это относится къ области морской и колоніальной въ широкомъ смыслѣ торговли, гдѣ такъ трудно различить, гдѣ кончается набѣгъ или разбой и начинается торговля. Въ этихъ и другихъ, особенно рискованныхъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ и особенно прибыльныхъ, операціяхъ участіе матеріально независимыхъ отъ накопленія мелкихъ сбереженій, состоятельныхъ и крѣпкихъ элементовъ представляется по существу дѣла необходимымъ. Эти элементы вовсе не должны были непремѣнно принадлежать къ знати. По справедливому замѣчанію Зомбарта, рость городского населенія обезпечивалъ и обыкновенному владѣльцу городского земельнаго участка, на которомъ вмѣсто огорода стали рости дома, настолько значительную ренту, а стало быть и такую свободу отъ всякихъ прежнихъ формъ труда, что и онъ могъ оказаться патрономъ, а затѣмъ участникомъ торговаго предпріятія, чтобы сдѣлаться наконецъ лично болѣе крупнымъ предпринимателемъ въ области торговли, чѣмъ недавніе паріи народной жизни, мелькиіе ремесленники-торговцы.

Какъ бы тамъ ни было, во всякомъ случаѣ въ всѣхъ городахъ этого „второго порядка“ рано или поздно съ полной неизбѣжностью возникаетъ свой торгово-промышленный патриціатъ, — наряду съ родовой (военно-дружинной) и съ жреческой, нерѣдко во многихъ своихъ представителяхъ сливающихся, аристократіями—третій видъ „аристократіи“, выдѣляющійся изъ общей массы населенія и играющій въ ней руководящую роль какъ въ области организаціи ея хозяйственной, такъ и въ области ея политической и культурной жизни.

§ 3. Внутреннее развитіе городской жизни. I Соціальное и политическое освобожденіе.

Процессъ юридическаго и духовнаго освобожденія городской массы совершается естественно далеко не сразу и проходитъ черезъ рядъ фазисовъ, довольно существенно отличающихся другъ отъ друга по внѣшности въ зависимости отъ того, совершается ли самый процессъ въ предѣлахъ „городского" или „національнаго" государства. Примѣръ античныхъ республикъ, италіанскихъ и другихъ западно-европейскихъ коммунъ съ одной стороны, борбы буржуазіи противъ феодально-аристократическаго и абсолютистическаго строя въ предѣлахъ разныхъ европейскихъ государствъ нашего времени съ другой стороны, позволяютъ однако установить въ этомъ процессѣ рядъ глубоко идущихъ сходствъ. Изъ нихъ слѣдуеть обратить особенное вниманіе на три факта: на роль родовой знати, роль народныхъ массъ и роль разныхъ формъ абсолютизма въ этомъ процессѣ.

Что касается перваго пункта, то представляется достаточно извѣстнымъ, какое значеніе имѣли въ освобожденіи античныхъ политій вродѣ Аѳинъ, и средневѣковыхъ коммунъ, а позднѣе въ освобожденіи европейскихъ народовъ представители поземельной и родовой знати. Солонъ-Писистратъ-Клисѳенъ-Периклъ имѣютъ многочисленныя аналогіи въ средневѣковой жизни, а въ новой Европѣ стоитъ только назвать Мирабо и напомнитъ роль Гемпденовъ и Пимовъ, Ферфаксовъ и Кромвелей, по своему происхожденію принадлежавшихъ къ англійской знати (хотя бы по большей части и не къ nobility, а къ gentry) и рядъ подобныхъ явленій въ другихъ странахъ до Россіи включительно, чтобы увидѣтъ, какъ долго держалось вліяніе аристократіи и какъ глубокъ былъ процессъ сословнаго ея разложенія, начавшійся еще раньше подъ вліяніемъ возроставшаго усложненія жизни и росшихъ въ ней, соціально-экономическихъ и культурныхъ, противорѣчій.

Не менѣе характеренъ второй фактъ. Первыя выступленія городскаго элемента въ борьбѣ за улучшеніе его соціально-политическаго положенія происходятъ почти неизмѣнно въ связи съ движеніемъ среди земледѣльческихъ массъ, положе-

ніе которыхъ ухудшилось, осложнилось или стало менѣе обычно-прочнымъ въ зависимости все отъ тогоже усложненія жизненныхъ условій, вызванныхъ фактомъ сильнаго роста населенія, — фактомъ, лежавшимъ въ основѣ и самаго возникновенія и роста городовъ. Каковы бы ни были формы этихъ движеній, они вмѣстѣ съ тѣмъ имѣютъ своимъ ближайшимъ и первымъ результатомъ не побѣду массъ надъ существующимъ строемъ отношеній, а усиленіе государственной власти за счеть не столько народныхъ массъ, и до того безправныхъ, сколько за счетъ прежняго командующаго слоя городской знати или феодальной аристократіи.

Будутъ ли представители этой государственной власти именоваться айсимнетами, тираннами, podesta или абсолютными монархами, ихъ соціально-политическая и національная роль по существу своему представляется однородной. Ломая силу и организацію прежней знати, покровительствуя хозяйственнымъ интересамъ тѣхъ массъ, на которыя они опираются или съ которыми они послѣ предыдущихъ смутъ вынуждены считаться, они подготоляютъ помимо своей воли дальнѣйшій ростъ народной жизни и, въ конечномъ итогѣ, паденіе своей собственной власти, причемъ довольно безразлично, покровителствуютъ ли они въ частности своему наи-болѣе опасному, въ конечномъ счетѣ, врагу, городскому слою, — какъ это дѣлалъ напр. Писистратъ хотя бы своей внѣшней, обусловленной торговыми и продоволственными интересами, политикой, — совмѣщаютъ ли они, какъ Людовикъ XIV заботы о хозяйственныхъ интересахъ старой bourgeoisie du roi (эпоха Колбера!) съ невниманіемъ къ финансово-экономическимъ интересамъ страны, приносимымъ въ жертву династической и великодержавной политикѣ, — или они равнодушны къ особымъ запросамъ городской жизни, лишь случайно и изрѣдка предпринимая какія либо мѣры подъ вліяніемъ соображеній о ростущемъ значеіи города и городского производства для своего фиска. Во всякомъ случаѣ упадокъ главенствующаго положенія старой знати расчищаетъ путь къ появленію болѣе демократическихъ формъ жизни и мышленія, — къ ослабленію старыхъ бытовыхъ авторитетовъ и прежней связанности существованія.

Въ результатѣ рано илъ поздно наступаетъ время, когда окрѣпшая подъ сѣнью абсолютной власти городская часть населенія, въ союзѣ съ частью прежней знати и опираясь на народныя массы, свергаетъ абсолютную власть „природныхъ“ монарховъ или случайныхъ династій тиранновъ, захватываетъ руководство жизни въ свои руки, и заканчиваетъ процессъ разрушенія господства знати, доводя его — въ особенности въ городскихъ государствахъ — нерѣдко до принципіальнаго или практическаго политическаго безправія прежнихъ господъ положенія.

§ 4. Культурное и бытовое освобожденіе. Роль замка

Паралельно съ этимъ процессомъ соціально-политическаго освобожденія идетъ процессъ культурнаго и бытового освобожденія отъ прежнихъ авторитетовъ и прежняго строя жизни, — процессъ, безъ значителнаго развитія котораго и первый былъ бы фактически невозможенъ. Ибо для успѣха перваго изъ нихъ, точнѣе говоря, для того, чтобы недовольство городскихъ и внѣгородскихъ массъ вылилось не въ форму кровавыхъ и въ конечномъ итогѣ безплодныхъ бунтовъ, а въ форму построенія національной и политической жизни на новыхъ, жизнеспособныхъ началахъ, необходимо, чтобы все движеніе имѣло раціональный, сознательный характеръ и ставило себѣ цѣль замѣнить старый, осужденный in capite et in membris, въ своихъ принципіальныхъ основахъ, а не только въ отдѣльныхъ своихъ конкретныхъ проявленіяхъ, строй новымъ, основаннымъ на опредѣленномъ и стройномъ міросозерцаніи и соотвѣтствующемъ ему пониманіи человѣческихъ и государственныхъ отношеній.

Характернымъ признакомъ европейской культурной жизни за время отъ т. наз. возрожденія и отъ реформаціи, т. е. отъ XIV—XV вѣковъ до нашихъ дней принято признавать *рость индивидуализма*, иными словами, рость самозознанія и самоувѣренности личности, противополагающей себя готовымъ, построеннымъ на фактѣ ихъ давности и на авторитетѣ предполагаемаго ихъ божественнаго происхожденія идеямъ и нор-

мамъ жизни. Совершенно такоеже по существу явленіе мы наблюдаемъ въ эллинской жизни начиная съ VII—VI в., въ римской жизни начиная съ рубежа III и II вѣка до нашей эры.

Личность, постепенно порвавшая свою связь съ землей, порвавшая всю полноту прежней своей зависимости отъ кровныхъ связей, порываетъ далѣе и съ тѣмъ міросозерцаніемъ, которое имѣло свои психологическіе корни въ этихъ двухъ видахъ „власти земли". И рѣшающій къ этому шагъ происходитъ въ городѣ и въ частности въ составѣ его аристократіи, къ тремъ предыдущимхъ видамъ которой прибавляется еще четвертый, — аристократія образованія и ума, выдѣлившаяся изъ массы и ставшая надъ ней не въ силу своего родового, жречески-духовнаго или торговопромышленнаго положенія, а въ силу суммы пріобрѣтенныхъ ею знаній и навыковъ мысли и находящая въ этихъ послѣднихъ базу своей жизни. Не слѣдуетъ однако думать, что начало этого процесса умственнаго освобожденія личности наступаетъ только въ городѣ.

Уже изъ раньше изложеннаго явствуетъ, что было бы крайне ошибочно преуволичивать культурное превосходство города надъ деревней въ раннія эпохи развитія городской жизни. Заброшенные въ глубинѣ страны монастыри вродѣ Санктъ-Галлена или Фульды, вродѣ Клюни и др., могли выдержать конкуренцію даже съ очень крупными городами по суммѣ заключавшейся въ нихъ духовной энергіи и культурной производительности. Тоже самое относится къ раннимъ временамъ блеска напр. дельфійскаго оракулаи такого же рода явленія встрѣчались несомнѣнно и въ старыхъ культурныхъ странахъ Ближняго Востока.

Еще важнѣе, чѣмъ этотъ фактъ, для насъ другой, а именно то, что можно назвать *ролью замка въ развитіи свѣтской мысли и культуры*, противополагаемой нами въ данномъ случаѣ совокупности специфически-религіозно окрашенныхъ представленій и жизненныхъ нормъ. Наиболѣе яркимъ примѣромъ изъ области относящихся сюда фактовъ можно считать роль провансальской аристократической культуры, ея характеръ и ея вліяніе на послѣдующее развитіе италіанской и въ частности флорентійской поэзіи и умственной жизни [1]).

[1]) Ср. въ особенности E. Wechsler, das Kulturproblem des Minnesangs.

Самой характерной, съ этой точки зрѣнія, чертой культуры и поэзіи трубадуровъ слѣдуетъ признать именно ея свѣтскую основу, или иначе говоря, заключающееся въ ней стремленіе обосновать харктеръ богатой, веселой и жизнерадостной, отнюдь не аскетической, а потому противоположной господствовавшему типу религіознаго міросозерцанія, жизнь замка на извѣстныхъ принципіальныхъ и теоретическихъ базахъ. Противопоставленіе gay saber — gaya scienza, „веселой науки" или, пользуясь болѣе современной терминологіей, жизнерадостнаго міросозерцанія тѣхъ круговъ, среди которыхъ сложилась жизнь провансальскихъ замковъ, хмурому міросозерцанію церкви, но вмѣстѣ съ тѣмъ и тоскливому еднообразію, грубости и внутренней незначительности жизни народныхъ массъ вообще, представляетъ какъ бы первый проблескъ того индивидуалистическаго мірососерцанія, которое позднѣе свило себѣ наиболѣе прочное гнѣздо среди городовъ и уже черезъ нихъ наложило свою печать на всю европейскую культурную жизнь.

Wechsler, первый обратившій серьезное вниманіе на эту сторону поэзіи трубадуровъ и давшій интересную картину ея основныхъ положеній, не безъ основанія сопоставляетъ ея идеалы,— идеалы той культурной жизни, которые она себѣ рисуетъ, — съ аристократическимъ же по своему происхожденію эллинскимъ понятіемъ καλοκἀγαθία. Не трудно было бы найти въ нихъ и рядъ близкихъ аналогій съ идеями и настроеніями, которыми въ времена расцвѣта власти Оммейядовъ руководились придворные — аристократическіе — круги тѣхъ временъ и которыя оставили свои слѣдъ въ веселой — „рыцарской", какъ выражается одинь изъ изслѣдователей, — поэзіи и въ стѣнописи оммейядскихъ замковъ около Дамаска.

Во всѣхъ этихъ случаяхъ мы сталкиваемся, строго говоря, съ однимъ и тѣмъ же фактомъ, съ культурнымъ значеніемъ соотвѣтствующей военно-аристократической среды, пережившей уже періодъ, когда вся ея жизнь, какъ, скажемъ, въ эпоху chansons de geste, была наполнена стукомъ мечей и воемъ боевыхъ трубъ, и нашедшей среди богатаго досуга, который ей обезпечивало ея господствующее положеніе, возможность развить болѣе культурную и яркую жизнь, выработавшую требованія не толко грубо-матеріальнаго характера

вродѣ попоекъ и пировъ, но и эстетическаго и идейнаго характера, — жизнь, ставившую вмѣстѣ съ тѣмъ и новыя этическія проблемы (καλοκάγαθία, mesura и т. п.), разрѣшенія которыхъ нельзя было искать ни въ религіозной мысли эпохи, ни въ повседневныхъ нормахъ привычнаго массоваго быта.

Уже „союзы молодыхъ" и дружинный строй внесли въ прежнее однообразное міропониманіе временъ безраздѣльнаго господства кровныхъ союзовъ разлагающее начало, выдвигая по необходимости элементъ личной воли и энергіи, если и далеко не на первое, то всеже на болѣе видное мѣсто чѣмъ то, которое могло имъ принадлежать въ узкихъ рамкахъ родовой жизни. Процессъ образованія и военнаго расширенія любого государства долженъ былъ еще болѣе усилить значеніе этихъ началъ, притомъ, разумѣется, главнымъ образомъ среди воинствующаго по преимуществу элемента, среди тѣхъ воиновъ, которые стоя на колесницахъ или сидя на коняхъ, рѣшали исходъ боевъ своей силой, своимъ мужествомъ и своей вѣрностью общему вождю и дѣлу. На этой почвѣ не могло не развиться сознаніе своего личнаго достоинства и своей личной воли и обьективной цѣнности жизни членовъ военной аристократіи; должны были развитьсяи специфическія военныя добродѣтели, обостренное чувство личной чести, усиленная оцѣнка доблести и осужденіе всякихъ формъ физической и моральной трусости.

Надо ли доказывать, что возникавшая такимъ путемъ аристократическая психологія и этика рѣзко расходилась не только съ психологіей и этикой массъ, но и съ тѣмъ элементомъ религіозности, который во всемъ подчеркиваетъ подвластность личности и предостерегаетъ ее паче всего противъ ὕβρις,—переоцѣнки своей личности, ненавистной богамъ, а потому и караемой ими особенно сурово, — противъ самоувѣренности или „надменности"? Между тѣмъ, всякая общественная среда (и даже всякая личность), расходящаяся въ своемъ міропониманіи и быту съ господствующимиидеями и нормами, всегда стремится найти себѣ принципіальное оправданіе. Такого оправданія, — для котораго психологически обычно достаточно одной систематазаціи основныхъ положеній новыхъ жизненныхъ навыковъ въ формѣ ли поэтическаго образа соотвѣтствующаго героя — воплощенія ихъ — или въ формѣ болѣе

или менѣе теоретически-дискурсивной — искали, разумѣется и греческіе aristoi тѣхъ временъ, когда окончательно сложились гомеровскія поэмы и появились первые извѣстные намъ пѣвцы изъ рядовъ знати, — искали также точно, и современники chansons de geste и трубадуры. Сознаніе особенностей изъ психики и этики при этомъ вовсе не должно было доходить до яснаго пониманія ихъ внутренней *противоположности* прочимъ господствовавшимъ формамъ собственно-религіозной и просто-массовой психики и этики, въ особенности же первымъ изъ нихъ. Во всякое время отсутствію яснаго сознанія рѣзкой обособленнности новаго міросозерцанія содѣйствуетъ малая четкость мысли подавляющаго большинства людей, — тѣмъ болѣе, людей, менѣе культурныхъ чѣмъ современные европейцы. Сверхъ того не слѣдуетъ забывать, что въ античное и доантичное время этическія нормы не получили той отчетливой формулировки, которая свойственна хотя бы христіанскому ученію и исламу, и не связывались настолько опредѣленно съ непосредственно выраженной волей божества. Чтоже касается христіанства и ислама, то исторія ихъ показываетъ, какое вліяніе на реальное пониманіе религіозно-этическихъ нормъ того и другого ученія оказывало не разъ господствовашее среди руководящихъ элементовъ общества міропониманіе и какъ легко значителная часть представителей самого духовенства ему подчинялась: вѣдь могъ же еп. Григорій Турскій непосредственно послѣ разказа о жестокой расправѣ Хлодвига съ его родственниками прибавить, что Богъ покровительствовалъ Хлодвигу, quia rêcto corde ambulavit ante eum, и сражались же христіанскіе епископы и архіепископы съ мечемъ или палицей въ рукахъ во главѣ своихъ войскъ съ врагами!

Все это не мѣшаетъ однако намъ констатировать, что расхожденіе между общимъ состояніемъ психики и этическими нормами аристоктатіи и прочихъ слоевъ общества съ ихъ освященнымъ религіознымъ авторитетомъ бытомъ и нравами на самомъ дѣлѣ имѣло мѣсто, причемъ вполнѣ естественно, что оно бросается особенно рѣзко въ глаза тамъ, гдѣ, какъ въ христіанскомъ иисламскомъ мірѣ, релгіозно-этическія идеи получили рѣзкую и законченную формулировку и гдѣ, онѣ по своему характеру (въ особенности въ христіан-

ствѣ, рѣшительно отрицаютъ жизнерадостную окраску жизни въ этой „юдоли плача“ и сводятъ земную жизнь къ подготовкѣ къ жизни загробной. Не слѣдуетъ только забывать, что современники не ощущали этого расхожденія такъ опредѣленно какъ мы — кстати сказать, вѣдь и теперь подавляющее большинство христіанъ совершенно не отдаетъ себѣ отчета въ томъ, насколько ихъ жизнь, ихъ умственные, эстетическіе и всякіе иные интересы, далеки отъ отдаленнаго пониманія и осуществленія основныхъ началъ христіанскаго ученія!, — и что поэтому надо быть крайне осмотрительнымъ въ примѣненіи къ нимъ представленія о сколько нибудъ сознательномъ бунтѣ противъ „ихъ“ религіи или о „просвѣтительномъ“ въ духѣ XVIII вѣка направленіи ихъ мысли Процессъ совершается гороздо незамѣтнѣе, чѣмъ можетъ показаться намъ, разыскивающимъ психологическіе и генетическіе корни позднѣйшаго европейскаго сознательнаго индивидуализма.

Въ частности это выражается и въ чрезвычайно показательномъ фактѣ малой устойчивости этого интелектуально-этическаго „отщепенства“ замка. Рѣзче всего она проявилась въ поэзіи трубадуровъ, въ которой сравнительно очень скоро и безъ замѣтнаго для насъ hiatus'а мѣсто реальной женщины и своеобразнаго культа ея и ея облагораживающаго вліянія занимаетъ св. Дѣва[1]) Не болѣе устойчивой оказалась свѣтская въ указанномъ смыслѣ мысль, поэзія и этика также и въ мусульманскомъ мірѣ. И тутъ она, игравшая въ средѣ багдадскаго халифата видную роль еще при Аль Мамунѣ, уже вскорѣ послѣ него, т. е. еще въ началѣ IX вѣка, пасуетъ передъ усиленіемъ религіознаго начала.

§ 5. Индивидуализмъ.

То, что получило свое начало среди аристократическаго слоя, созданнаго еще первой стадіей народнаго развитія, получаетъ дальнѣйшее развитіе уже въ городѣ. Сильное

[1]) Предположеніе о роковомъ значеніи альбигойскихъ войнъ для дальнѣйшаго развитія провансальской поэзіи въ первоначальномъ ея направленіи едвали заслуживаетъ вниманія.

вліяніе провансальской поэзіи на италіанскую литературу не нуждается въ доказательствахъ. Спрашивается, почему развитіе, такъ или иначе начавшееся въ замкахъ и оборвавшееся тамъ, нашло болѣе благопріятную почву въ городахъ и превратилось здѣсь съ теченіемъ времени въ руководящую силу?

Основную причину этого факта слѣдуетъ повидимому усматривать въ томъ, что для рѣшительнаго и сознательнаго противоположенія индивидуалистическихъ началъ мысли и этики прежнимъ, религіозно и соціально-авторитетнымъ, необходимо, чтобы создалась достаточно мощная и компактная соціальная среда, которая была бы заинтересована въ новой формулировкѣ идей этическаго, а далѣе философскаго, порядка и была бы готова и въ состояніи поддержать тѣхъ, кто явятся ея знаменоносцами въ общей борьбѣ; — среда, въ которой отдѣльная личность ощущаетъ постоянную опору въ окружающихъ, когда она отстаиваетъ свою virtu противъ той или иной формулировки осуждающаго эту virtu понятія hybris

Этимъ предрѣшается, что ареной такого движенія можеть быть только городъ, притомъ не мелкій, а болѣе или менѣе крупный городъ, съ своимъ постояннымъ и однороднымъ, далекимъ отъ земли, населеніемъ, а не одинокій замокъ съ его наѣздами гостей, съ его постояной психологичискойсвязью (съ его древней и психологической зависимостью) отъ численно безконечно превосходящей его массовой народной жизни, — той жизни, которая понынѣ дѣлаетъ типъ землевладьца-помѣщика болѣе консервативнымъ чѣмъ типъ богатаго коммерсанта, банкира, фабриканта и т. д., — той жизни которая выдвигаетъ изъ этой среды отъ времени до времени своего Льва Толстого, гораздо болѣе родного многими сторочами своей мысли и жизни русскому крестьянину чѣмъ самые радикальные представители городской среды.

Этимъ предрѣшается далѣе, что въ предѣлахъ самаго города первенствующую роль въ этомъ движеніи играетъ не городская масса, какъ таковая, а ея патриціатъ и наряду съ нимъ четвертый типъ аристократіи, выдѣляющійся изъ массы, а именно та аристократія ума и образованія, та интелигенція, о которой выше выше было упомянуто и которая пріо-

брѣтаетъ постепенно огромное, отчасти чрезмѣрное и опасное, вліяніе на жизнь какъ города, такъ и всего національнаго цѣлаго.

О возникновеніи и характерѣ патриціата уже было сказано. Его бытовая, съ теченіемъ времени все болѣе крѣпкая связь съ старой родовой аристократіей ускоряетъ процессъ его обособленія отъ массы, процессъ обогащенія его умственнаго и общекультурнаго уровня. Городская знать становится наслѣдницей и продолжательницей наиболѣе психически подвижной и умственно содержательной части старой родовой знати. Она усваиваетъ при этомъ отнюдь не всѣ свойства и специфическія этическія предилекціи послѣдней и вовсе не отказывается отъ свойственныхъ ей самой какъ носительницѣ городскихъ навыковъ и интересовъ, особенностей. Но кругозоръ ея, ея пониманіе жизни, общегородскихъ или общенаціональныхъ интересовъ, ея эстетическіе вкусы и интеллектуальные запросы только выигрываютъ отъ того, что они не остаются заключенными въ тѣсныя рамки торговой конторы или кабинета руководителя промышленнаго предпріятія. Въ этомъ смыслѣ патриціатъ находится въ неизмѣримо болѣе благопріятныхъ условіяхъ, чѣмъ масса среднихъ и мелкихъ тружениковъ въ области торгово-промышленной жизни, голова которыхъ заполнена массою повседневныхъ и профессіональныхъ заботъ, кругозоръ которыхъ въ связи съ этимъ неизмѣримо болѣе узокъ, психика кототыхъ менѣе свободна и развитіе которыхъ поэтому скорѣе слѣдуетъ за развитіемъ патриціата, вступленіе въ ряды котораго составляетъ верхъ ея надеждъ, чѣмъ подготовляетъ его.

И въ этой массѣ есть, правда, извѣстныя черты, объединяющія ея съ патриціатомъ въ противоположность деревнѣ. Главнѣйшая изъ нихъ заключается, въ болѣе раннее время, въ томъ, что для нея потеряла значеніе не только власть земли, но и прежняя неподвижность кровной связи. Большинство населенія городовъ образовалось изъ пришельцевъ, изъ выходцевъ изъ деревни, вынужденныхъ уйти или добровольно ушедшихъ изъ состава своихъ семействъ. Для нихъ естественно стоятъ на первомъ планѣ не интересы бол, шой семьи, долго еще сохраняющей внѣ города свою связь, хотя и постепенно слабѣющую, а интересы личные и интересы своей

собственной малой семьи съ ихъ расчетливостью, пониженнымъ гостепріимствомъ, стремленіемъ извлечь изъ всего выгоду и т. д. Профессіональныя и иныя связи, соединяющія впослѣдствіи горожанъ, имѣютъ принципіально и по своему психологическому значенію совсѣмь иной и гораздо менѣе мощный характеръ, чѣмъ старыя кровныя связи. Профессіональная связь когда нибудь да была установлена совокупностью участвовавшихъ въ соотвѣтствующемъ рѣшеніи людей (тоже относится къ братствамъ и т. д.), кровная связь существовала изъ вѣка въ вѣкъ, какъ фактъ, предшествующій всякому человѣческому рѣшенію: уже поэтому первая менѣе авторитетна и болѣе хрупка чѣмъ послѣдняя. Отсюда естественно вытекаетъ и большая свобода отдѣльнаго человѣка по отношенію къ профессіональной связи. Искутвенность и явно „человѣческое" происхожденіе дѣленія профессіональнаго союза на управляющихъ и управляемыхъ, — цеха, на мастеровъ, подмастерьевъ и учениковъ, — только усиливаетъ эту черту условности новыхъ формъ организацій. Старый родъ уже поэтому никогда не видалъ въ своихъ нѣдрахъ такихъ „революціонныхъ" движеній, которыя подымали напр. подмастерьевъ въ XIV—XV вѣкахъ, да и потомъ неоднократно, противъ мастеровъ и заставляли ихъ исыскивать свои особыя формы организаціи, иногда, какъ напр. во Франціи, обнимавшія вплоть до XVIII вѣка всю совокупность подмастерьевъ особыхъ группъ производства въ предѣлахъ цѣлаго національнаго государства, а не только того или другого города.

Этимъ опредѣляются однако лишь черты общаго психологическаго сродства всѣхъ горожанъ вообще Своего настоящаго и чѣмъ дальше тѣмъ болѣе незамѣнимаго сподвижника лучше его самого формулирующаго его потребности и идеи патриціатъ находитъ лишъ въ „интеллигенціи" — своеобразномъ классѣ работниковъ ума, который знаетъ любая изъ странъ Европы отъ античныхъ временъ до нашихъ дней.

Составъ этого класса и его происхожденіе чрезвычайно сложны. Въ его средѣ мы встрѣчаемъ какъ почемулибо непризнанныхъ „жрецовъ" или „духовныхъ людей", не уложившихся въ рамки жреческой или дуковной организаціи своего времени, такъ и профессіональныхъ пѣвцовъ—аойдовъ или трубадуровъ и труверовъ,—профессіональныхъ знатоковъ мѣст-

наго права, „легистовъ“, которыхъ зналъ несомнѣнно не только средневѣковной, но и античный и даже доантичный міръ (въ роли „писцовъ“ — представителей ранней „бюрократіи“ съ ея техническими познаніями и навыками), — наконецъ совокупность „философовъ“, „любителей просвѣщенія», разнаго соціальнаго происхожденія, психологически неспособныхъ использовать свои знанія въ обычныхъ для даннаго времени раціонально-коммерческихъ формахъ, — тѣхъ, которыхъ позднѣе будутъ называть „людьми теоретической мысли“. Всѣ они, поскольку они отрываются отъ своего собственнаго рода или отъ своего соціальнаго класса, носятъ на себѣ въ теченіе долгаго времени — частью по настоящее время — признаки „опустившихся“ или „изверженныхъ“ — déclassés въ сложномъ, французскомъ, смыслѣ этого слова. Пользуясь не совсѣмъ подходящимъ средневѣковымъ терминомъ, всѣ они въ соціальномъ смыслѣ „ваганты“. Средневѣковыя пѣсни вагантовъ выражаютъ довольно точно и ясно ихъ психологію, — психологію людей, обычно безъ достаточной вѣры въ себя и съ нѣкоторымъ даже пренебреженіемъ къ себѣ (развѣ его мало въ рядѣ пѣсенъ «вагантовъ“?) противополагающихъ себя, свою, болѣе „необузданную“, т. е. менѣе подчиняющуюся привычнымъ кровнытъ, профессіональнымъ и инымъ нормамъ, жизнь этимъ послѣднимъ, знающихъ или смутно чувствующихъ иногда, что имъ суждена гибель „подъ заборомъ“ (въ чисто-физическомъ или нравственномъ смыслѣ) и въ тоже время всѣми фибрами души понимающихъ, что содержательность и красочность ихъ жизни выше всего того „умѣреннаго и аккуратнаго“ склада жизни, который властвуетъ надъ окружающей ихъ средой разнаго происхожденія и наименованія.

Въ тоже время эти „ваганты“ — пѣвцы, легисты и мыслители, шаманы, знахари и астрологи — поражаютъ своихъ современниковъ своими познаніями, разносторонностью своего опыта и „свободой“ (весьма относительной) своихъ сужденій, — и побуждаютъ разныхъ „господъ“ относиться къ нимъ не только какъ къ „голіардамъ“ — шутамъ или полушутамъ, — но интересоваться ихъ своеобразнымъ и совершенно непривычнымъ строемъ мысли. Представители аристократіи и городскою патриціата, цѣнящіе этихъ странныхъ людей, ув-

лекающіеся ими и продолжающіе впослѣдствіи ихъ работу въ болѣе уравновѣшенномъ и болѣе соотвѣтствующемъ даннымъ соціально культурнымъ условіямъ духѣ, придаютъ ихъ умственной дѣятельности и даже ихъ классу повышенную цѣнность и подпадаютъ сами, поскольку въ нихъ нѣтъ творческаго дара, ихъ вліянію. Ихъ знанія, ихъ сравнительная начитанность, ихъ способность „дискутировать" по любому вопросу импонируютъ и обезпечиваютъ части изъ нихъ съ теченіемъ времени соціально-замѣтное и даже вліятельное и рѣшающее мѣсто въ жизни.

Наша характеристика „ваганствующей" первичной интеллигенціи относится, надо сказать, прежде всего къ Европѣ. Въ странахъ іератически-жреческаго типа, которыми повидимому были Египетъ, Вавилоно-Ассирія, Китай и развившіяся подъ ихъ вліяніемъ страны, преобладалъ, сколько можно судить, своего рода „мандаринскій" типъ интеллигенціи, выросшій на почвѣ изученія и толкованія прежнихъ „источниковъ" религіи, нравственности и права, умѣвшій въ случаѣ надобности придать недавнему идеализированному имъ прошлому черты сѣдой старины и потомъ обращавшійся къ его глубокомысленному толкованію. Въ древней Элладѣ — до Ѳалеса и его преемниковъ, — повидимому преобладалъ типъ ἀοιδοί, людей способныхъ выразить новыя мысли въ поэтической формѣ.

Бытовой протестъ во имя жизнерадостнаго пониманія міра противъ церковнаго аскетизма получилъ однако систематическій и сознательный характеръ только въ эпоху гуманизма. Сущность „гуманизма" заключается въ томъ, что въ поискахъ за оправдывающими ихъ жизнь и взгляды, „авторитетными" ученіями, „ваганты - интеллигенты" и примкнувшіе къ нимъ въ этихъ поискахъ люди „барскаго" класса (аристократіи и городскаго патриціата) натолкнулись черезъ массу средневѣковой схоластической литературы на подлинныхъ представителей болѣе или менѣе ранней, „классической", античной литературы съ ея, хотя и не исключительнымъ, но преобладающимъ, этически-и культурно-оптимистическимъ настроеніемъ, — съ ея вѣрой въ человѣческую природу и ея творческую цѣнность. Въ этомъ именно и заключается пограничная грань между простой „средневѣковой" начитанностью Іоанна Салисберійскаго и его преемниковъ

вплоть до Фр. Петрарки, и тѣми, кто извлекалъ изъ античнаго прошлаго не болѣе или менѣе безсмысленныя „знанія“ — вродѣ „генеалогіи боговъ“ и „генеалогіи женщинъ“ Дж. Боккачо, а пользовался античнымъ философски-этическимъ матеріаломъ вполнѣ сознательно для оправданія своей жизни, своихъ „законныхъ“ по его собственному ощущенію, но глубоко незаконныхъ съ господствовавшей религіозно-церковной точки зрѣнія, потребностей и запросовъ жизни. Вприлъ ли онъ полностью въ доказательность античныхъ теорій или онъ ихъ просто излагалъ, придавая имъ максимальную писательскую убѣдительность, сохраняя самъ тайную привязанность къ господствовавшему аскетическому мышленію, это уже вопросъ объективно — для даннаго лица, какъ писателя, котораго воспринимаютъ не въ зависимости отъ того, что онъ самъ чувствовалъ, а съ зависимости отъ того, что онъ наиболѣе сильно и ярко выразилъ, — второстепенный. И кто же скажетъ, что думали и чувствовали L. Bruni, L. Valla и даже A. Politiano, когда они оставались наединѣ съ самими собой? Да и имѣетъ ли этотъ вопросъ дѣйствительно — въ культурно-историческомъ смыслѣ большого національнаго и европейскаго масштаба-серьезное значеніе?

Какъ бы тамъ ни было, европейская интеллигенція высшаго типа впервые „осознала себя“ и получила увѣренность въ себѣ черезъ свое углубленно-индивидуальное знакомство съ умственной жизнью интелигенціи античной. Нужно ли лучшее доказательство ихъ однородности и сродства? Иначе говоря, нужно ли другое доказательство однородности ихъ развитія, ихъ переживаній, а, можетъ быть, и ихъ конечной судьбы?

Но всякомъ случаѣ ясно, что не „патриціатъ“, а „интеллигенція“ внесла весь этотъ матеріалъ въ обиходъ западно-европейской жизни и обогатила имъ самый патриціатъ, нуждавшійся съ ея помощи, дабы безъ особеннаго личнаго труда восполнитъ сумму работы, которую онъ несъ самъ въ экономическомъ и политическомъ отношеніи и дабы пріобрѣсти высшіе плоды умственной жизни.

У „интеллигенціи“ были и есть свои положительныя и и свои отрицательныя свойства. Положительныя ея свойства заключаются прежде всего въ максимальной (для каждаго даннаго времени) свободѣ и творческой энергіи мысли, вре-

менами доходящей до того, что можно назвать полной ея необузданностью, — въ относительной незаинтересованности ея, какъ большой группы людей, а не какъ отдѣльныхъ лицъ, часто зависящихъ отъ того или иного капризно-настроеннаго и капризно-мыслящаго „мецената", въ результатахъ ея мысли (эта незаинтересованность становится тѣмъ болѣе безспорной даже съ самой объективной точки зрѣнія, чѣмъ больше единоличный „меценатъ" замѣняестя пріобрѣтающимъ продуктѣ умственнаго или художественнаго творчества „рынкомъ" при возрастающей возможности воздѣйствоватъ на этотъ рынокъ путемъ групповой и иной „рекламы" — въ ея безстрашности мысли, доходящей, когда время настало, вылотъ до самоотрицанія, до подчиненія индивидуальной мысли той мысли сверхъ-индивидуальной, которая всегда имѣетъ болѣе или менѣе религіозный характеръ.

Но наряду съ этими положительными чертами интеллигенціи и ея мышленія не слѣдуетъ забывать и объ ихъ чертахъ отрицательныхъ. Интеллигенція, поскольку она является обособленной оцщественной группой — группой свободныхъ профессій — и не вливается въ служащую государству и воспитывающуюся на этой службѣ въ повышенномъ сознаніи отвѣтственности интеллигентную „бюрократію", нынѣ столь безпрекословно и столь неосновательно осуждаемую и даже презираемую, — характеризуется прежде всего слабостью ея органической связи съ народной, массовой, бытовой и традиціонной жизнью, къ которой она склонна относитсья съ пренебреженіемъ. Въ этомъ сказывается ея собственный — индивидуальный, а потому узкій — раціонализмъ, ея постоянный по преимуществу скептически-критическій, воспитанный на ея собственной оторванности отъ быта и среды, враждебный массовому укладу, строй мыслей, не только не желающій, но и неспособный мыслитъ иначе, чѣмъ мыслятъ ея собственные представители, — добросовѣстно не понимающій той суммы природной „мудрости" которая заключается въ строѣ каждой народной жизни.

§ 6. Прометеевская психологія и ея кризисъ.

Патриціатъ (съ большей или меньшей примѣсью родовой знати) и интеллигенція становится такимъ образомъ во

главѣ умственнаго и культурнаго движенія. Отъ предыдущихъ руководителей жизни — отъ жрецовъ или духовенства, — онъ наслѣдуетъ значительную часть ихъ знаній, поскольку послѣднія не охраняются какъ священная тайна или не относятся по характеру своему къ чисто профессіональной дѣятельности духовно-жреческой среды, естественно мало привлекательной для большинства представителей новаго слоя.

Новый общественный слой живетъ своими особыми интересами и переживаніями, основной чертой которыхъ, какъ мы видѣли, является повышенная интенсивность личной энергіи съ одной стороны, повышенная требовательность къ удобствамъ внѣшней и внутренней содержательности и свободѣ жизни съ другой стороны. На этой почвѣ развивается то движеніе въ сторону соціально-политическаго освобожденія и равенства членовъ данной общины, о которемъ было сказано выше. Сущность его заключается въ уничтоженіи всѣхъ формальныхъ, юридическихъ преимуществъ знати и въ установленіи возрастающаго участія народа во всемъ его составѣ въ политической жизни страны, — участія, достигающаго особеннаго развитія въ предѣлахъ городского государства въ частности античнаго міра,

Совершенно естественно, что этотъ соціально-политическій процессъ еще усиливаетъ ростъ личнаго самосознанія и вѣры отдѣльнаго лица въ его абсолютное достоинство и мощь. Знаменитая рѣчь Перикла, произнесенная при погребеніи павшихъ въ началѣ пелопоннисской войны аѳинскихъ гражданъ, является однимъ изъ самыхъ яркихъ выраженій того увлеченія демократической идеей, которое характерно для эпохи расцвѣта городской свободы. Только послѣдующее развитіе показало, сколько вольной и невольной идеализаціи реальнаго состоянія гражданской и культурной жизни массъ крылось въ этомъ гимнѣ демократіи. Какъ разъ пелопоннисская война особенно сильно содѣйствовала вскрытію внутреннихъ противоворѣчій и роковыхъ дефектовъ демократіи, построенной на равенствѣ правъ, но отнюдь не на одинаковой культурно-гражданственной зрѣлости всѣхъ.

До этого кризиса, являющагося вмѣстѣ съ тѣмъ началомъ конца второй стадіи народняго развитія, все представляется еще въ розовомъ свѣтѣ. Освободившійся отъ вся-

кихъ лежавшихъ на немъ путъ соціально-политическаго характера, упоенный своими внутренними побѣдами и мощнымъ толчкомъ, который онѣ сообщили развитію родного города или края, новый гражданинъ съ одной стороны исполненъ повышеннаго уваженія къ себѣ и къ своей родинѣ, которую онъ охотно и съ гордостою противопоставляетъ менѣе свободнымъ и менѣе интенсивно развивающимся странамъ, съ другой стороны именно въ силу уваженія къ собственной волѣ и энергіи и въ силу увлеченія тѣмъ замѣчательнымъ въ его сознаніи роднымъ цѣлымъ, которое на его глазахъ и его усиліями стало по истинѣ res publica, еще не дѣлаетъ всѣхъ чисто личныхъ, т. е. въ конечномъ итогѣ эгоистическихъ, выводовъ изъ своего участія во власти, которые вскорѣ превратятъ res publica въ „общественный пирогъ", отъ котораго онъ пожелаетъ обезпечить себѣ возможно бо̀льшій и возможно болѣе вкусный кусокъ.

Міросозерцаніе этой высшей фазы второй стадіи культурнаго развитія характеризуется поэтому, — съ парадигматической яркостью это проявилось именно въ исторіи Аѳинъ — максимальнымъ напряженіемъ, внутренно болѣе или менѣе сдержанной гражданской идеей и навыками, вѣры въ человѣческую природу, въ умъ и волю, но также точно и въ нравственную природу человѣка. Классическое выраженіе этой вѣры содержитъ второй хоръ Антигоны Софокла. „Много естъ могучаго; — нѣтъ ничего, болѣе могучаго, — чѣмъ человѣкъ". Таковоже настроеніе французскаго (и европейскаго) вѣка просвѣшенія съ его вѣрой въ безконечный „прогрессъ" человѣчества, обусловленный безграничностью достиженій, доступныхъ человѣческому уму и руководимой умомъ человѣческой воли. Тоже настроеніе найдетъ себѣ на рубежѣ XX вѣка выраженіе въ извѣстныхъ словахъ М. Горькаго: „Человѣкъ, это звучитъ гордо" [1]).

[1]) Чтобы не осложнять чрезмѣрно изложенія мы не будемъ останавливаться на разборѣ разликій этихъ трехъ типовъ вѣры въ человѣка. Замѣтимъ только, что въ основѣ перваго лежитъ увлеченіе человѣческой личностью въ цѣломъ, — личностью человѣка — гражданина; въ основѣ втораго — увлеченіе человѣческимъ интеллектомъ, сорвавшимъ завѣсу тайны съ лица природы и готовящимся перестроить всю жизнь на „раціональныхъ" и „гуманныхъ" началахъ; въ основѣ третьяго — увлеченіе техническимъ господствомъ человѣка какъ „царя природы", въ соединеніи съ увлеченіемъ стихійнымъ, не зависящимъ отъ воли, ростомъ массоваго „самосознанія".

Но въ тоже время въ рядахъ интеллигенціи уже совершается тотъ процессъ логической работы, который извлекаетъ изъ вѣры въ человѣка вообще и изъ повышенной до чрезвычайности оцѣнки человѣческой личности ихъ послѣдніе и неисбѣжные выводы „Мѣрило всѣхъ вещей-человѣкъ, существующихъ, что онѣ существуютъ, — несуществующихъ, что онѣ не существуютъ« — таково кратчайшее резюме этихъ выводовъ.

Накопившіяся знанія о разныхъ религіозныхъ системахъ и появившееся еще раньше, но постоянно ростущее сознаніе внутренней противорѣчивости собственныхъ религіозныхъ представленій, а въ жизни западной Европы сверхъ того противорѣчіе между аскетической идеологіей церкви и діаметрально противоположнымъ бытомъ новаго общества, не желающаго вѣчно жить подъ гнетомъ мысли объ осужденности этого быта и ищущаго ему оправданій, подрываютъ и уничтожаютъ прежде всего безусловность господствовавшаго религіознаго міросозерцанія, а далѣе приводятъ по необходимости къ развѣнчанію и разложенію религіозной идеи вообще. Разъ, какъ говорилъ еще въ VI в. Ксенофанъ, люди творятъ себѣ боговъ по собственному образцу; ѳракійцы изображаютъ ихъ голубоглазыми и русыми, а негры — черными и съ сплюснутымъ носомъ, — вѣдь и волы и львы, еслибы у нихъ были боги, представляли бы себѣ ихъ, одни — въ видѣ воловъ, другіе — въ видѣ львовъ, то какую же обьективную цѣну имѣютъ всѣ эти идеи о богахъ? Какая принципіальная разница между прежними богами-прелюбодѣями, ворами и убійцами и тѣмъ новымъ, нравственно и всячески до послѣдней степени возвышеннымъ божествомъ, которое сотворитъ себѣ согласно своимъ идеаламъ и представленіямъ новый, нравственно болѣе чуткій и утонченый чѣмъ его предки, человѣкъ?

Параллельно съ ростымъ недовольства старыми религіозными идеями и старымъ культомъ, — недовольствомъ, которое сказывается, замѣтимъ, хотя бы по нѣсколько инымъ причинамъ, и въ народныхъ массахъ и проявляется въ побѣдоносномъ распространеніи культа Діонисія — Вакха, въ популярности орфическаго движенія и т. д.,—а въ жизни западной Европы въ массовыхъ еретическихъ движеніяхъ XIII и

сл. вѣковъ, — совершается громадное накопленіе знаній о мірѣ, ускоренное въ Элладѣ заимствованіями изъ восточныхъ источниковъ (въ особенности въ области астрономіи и математики), въ Римѣ — заимствованіями изъ Эллады, на западѣ Европы — заимствовеніями изъ сокровищницы античной культуры и т. д. Представленіе о мірѣ въ связи съ этимъ начинаетъ существенно мѣняться и въ конечномъ итогѣ механизироваться. Появляется въ болѣе или менѣе отчетливомъ видѣ мысль о законахъ природы, о такомъ внутреннемъ порядкѣ міровой жизни, который существуетъ независимо отъ капризной воли боговъ и который не совпадаетъ и съ понятіемъ властвующей надъ міромъ, по существу своему непонятной по своимъ мотивамъ и проявленіямъ хмурой судьбы — мойры. Умъ массы людей склоненъ считатъ установленный имъ путемъ наблюденій, облегчающій пониманіе иныхъ частныхъ явленій, фактъ изъ жизни природы — напр. фактъ тяготѣнія меньшихъ массъ къ большимъ, — исчерпывающимъ обьясненіемъ самаго существа явленій и предпочитать его, какъ „раціональное" разрѣшеніе той или иной группы занимающихъ его вопросовъ всякому другому: фактъ тяготѣнія удовлетворяетъ его этой своей „раціональностью" больше, чѣмъ, признававшееся имъ прежде за фактъ, господство судьбы надъ міромъ. Поскольку религіозная или философская мысль продолжаетъ заниматься основными религіозными проблемами, она неизбѣжно сама подчиняется этому теченію мыслей и образъ Бога превращается у нея подъ руками въ понятіе анаксагоровскаго Νοῦς, въ понятіе Верховнаго Существа и другія подобныя абстрактныя и блѣдныя схемы, мало говорящія уму и сердцу подавляющей массы людей, а потому либо вызывающія ихъ возмущенный протестъ и преслѣдованіе »богохульниковъ" либо содѣйствующія своего рода вывѣтриванію религіозной идеи въ сознаніи массъ, ослабленію религіознаго начала во всей ихъ жизни и дальнѣйшему росту раціоналистически — эгоцентрическихъ тенденцій.

Ибо необходимо отдатъ себѣ ясный отчетъ въ томъ, что ослабленіе религіознаго начала въ жизни отдѣльнаго человѣка и цѣлой общественной среды неизбѣжно идетъ рука объ руку съ ростомъ эгоцентрическихъ тенденцій. База и смыслъ предшествуюей жизни заключались въ томъ, что

жизнь имѣла какое то таинственное значеніе и весь строй ея былъ регулированъ таинственной волей, въ сущность которой человѣку невозможно и не надлежитъ проникать. Каждому человѣку — этотъ рядъ мыслей былъ особенно ярко разработанъ въ средніе вѣка, но съ нимъже мы встрѣчаемся уже у Гезіода и онъ вообще характеренъ для первой стадіи народнаго развитія, — уготовано и предназначено особое, его собственное, мѣсто въ общей экономіи жизни, Не отъ него зависитъ, родится ли онъ силънымъ или слабымъ, аристократомъ или плебеемъ, богатымъ или бѣднымъ, Но также точно не отъ него зависитъ и измѣнять весь строй жизненныхъ отношеній. Уничтожать аристократію ракыхъ типовъ или богатство, это значитъ пытаться совершать дѣяніе стольже безразсудное, какъ уничтожать различіе между естественной, природной силой, здоровіемъ или умомъ и талантами однихъ, природнойже слабостью, болѣзненностью, умственной ограниченностью или бездарностью другихъ. Мало того: это значитъ идти наперекоръ таинственно-стройной организаціи міра. Отсюда характерная поговорка: „всякъ сверчокъ знай свой шестокъ!"

Но вотъ жизнь фактически перестроена, по крайней мѣрѣ въ извѣстной степени. Аристократіи въ прежнемъ смыслѣ больше нѣтъ, царская власть пала; народъ самъ сталъ хозяиномъ своей судьбы. Весь прежній, религіозно освященный, политическій, а вмѣстѣ съ нимъ и часть соціальнаго строя исчезли, — какова же послѣ этого вѣчная, не поддающаяся критикѣ, цѣнность остатковъ прежняго строя? Почему личность въ своихъ стремленіяхъ къ благополучію, къ „счастью" должна остановиться передъ сохранившимися обломками его, терпѣть напр. фактическое, хотя уже болѣе и не юридическое, вліяніе и даже преобладаніе знати и не ставить на мѣсто Перикла Клеона? или усматривать въ большей образованности и „культурности" руководящихъ элементовъ, — этомъ случайномъ продуктѣ ихъ происхожденія или характера умѣло выбраннаго ими труда, — освященіе ихъ права лучше самой народной массы знать, въ чемъ она нуждается для своего гражданскаго и личнаго „счастья"?

Раньше чѣмъ была формулирована первая эвдемонистическая система этики, идея личнаго счастья стала пріобрѣ-

тать возрастающее, а тамъ и руководящее значеніе въ сознаніи широкихъ слоевъ общества. Принципіальное различіе между идеей личнаго счастья, какъ цѣли человѣческаго существованія и регулятора его поступковъ, и предшествовавшей идеей установленнаго помимо человѣческой воли „статуса", опредѣляющаго положеніе человѣка въ семьѣ и родѣ, въ хозяйственной, соціальной и политической структурѣ жизни и предуказывающаго каждому сферу и характеръ его дѣятельности, его отношенія къ другимъ людямъ и къ властямъ предержащимъ, бросается въ глаза. Проистекая изъ факта разрушенія системы status'овъ и укрѣпляемая общимъ ослабленіомъ чувства религіозной связаности всякой жизни, идея счастья въ простѣйшей и наиболѣе доступной массамъ формѣ совпадаетъ съ идеей неограниченнаго никакими абсолютными нормами эгоизма, какъ источника и раціональнаго основанія всѣхъ поступковъ человѣка, не исключая и тѣхъ, которые носятъ на себѣ внѣшніе признаки неэгоистическаго происхожденія, на самомъ же дѣлѣ представляютъ, съ этой точки зрѣнія, болѣе утонченное выраженіе тогоже эгоистически-эвдемоническаго субстрата каждаго человѣческаго дѣйствія.

Какъ извѣстно, эта идея получила первую свою формулировку еще въ софистикѣ, а позднѣе легла въ основаніе ряда античныхъ и послѣсрѣдневѣковыхъ европейскихъ системъ, получивъ наиболѣе законченное въ своемъ родѣ выраженіе въ трудахъ Holbach'a и Helvetius'a. И также точно, какъ развитіе безрелигіознаго мышленія обусловливалось не только внутренней противорѣчивостью прежнихъ религіозныхъ взглядовъ, но и накопленіемъ знаній о мірѣ внѣшнемъ съ проистекавшей отсюда механизаціей послѣдняго, такъ развитіе специфической этики второй стадіи развитія обусловливалось не только противорѣчіемъ между прежней этикой и новымъ строемъ общественныхъ отношеній, а также между прежними этическими нормами и новыми, болѣе утонченными взглядами человѣка (вспомнимъ трагическій, разрѣшаемый ареопагомъ, конфликтъ Орестеи, конфликтъ, лежащій въ основаніи Антигоны и т. д., и т. д.), но и накопленіемъ знаній о мірѣ человѣческомъ и о разнообразіи господствовашихъ среди разныхъ его частей этическихъ нормъ и идей. Разсказы, устные и письменные, о

египтянахъ, „мудрѣйшихъ изъ людей", о вавилонянахъ и другихъ культурныхъ народахъ Передней Азіи съ одной стороны, о ѳракійцехъ, скиѳахъ и т. д. съ другой стороны, — да и наблюденія надъ разнообразіемъ нормъ жизни среди разныхъ частей самогоже эллинскаго народа, — давали обильный матеріалъ, чтобы перенести сужденія Ксенофана изъ области религіозной въ область этическую. Такоеже впечатлѣніе произвело впослѣдствіи на народы Западной Европы ихъ знакомство съ Византіей и въ особенности съ разными видами исламской культуры и исламскаго общества, а еще позднѣе все большее разширеніе географическаго и этнографическаго кругозора европейскаго міра. Въ частности необходимо напомнить, въ какой степени это расширеніе кругозора отразилось на господствовавшей нѣкогда мысли о тѣсной связи данной культуры и данной религіи съ истинной нравственностью. Сколько бы напр. не говорили христіанскіе писатели и проповѣдники по примѣру бл. Августина о томъ, что „добродѣтели язычниковъ только блестящіе пороки", тѣ европейцы, которые познакомились съ рыцарственнымъ нравомъ Саладина или съ доблестью и простой нравственной чистотой краснокожихъ и иныхъ „дикарей", оставались подъ впечатлѣніемъ, что „христіанинъ" сплошь и рядомъ уступаетъ по тонкости и вѣрности своего нравственнаго чутья мусульманину или язычнику.

Ту роль, которую въ религіозной области сыграла „механизація природы", въ области этическихъ идей сыграла *идея условности всякой конкретной этической нормы*. Изъ абсолютныхъ велѣній божества нравственныя нормы превратились въ *общественно-цѣлесообразныя установленія*, содержаніе которыхъ въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ зависитъ отъ того, что именно въ данное время и для данной среды цѣлесообразно, т. е. что въ наибольшей степени соотвѣтствуетъ благу всѣхъ, которое въ демократіахъ неизбѣжно считается совпадающимъ или долженствующимъ совпадать съ благомъ каждаго. Разъ однако основа обязательности нравственной нормы зависитъ отъ ея цѣлесообразности, иначе говоря, отъ рѣшенія людей, высшихъ и окончательныхъ судей въ этомъ вопросѣ, то ясно, что и этимъ подчеркивается условный характеръ нравственныхъ нормъ, уже усвоенный на почвѣ сопоставленія разно-

образія конкретныхъ нравственныхъ нормъ у разныхъ народовъ,—разнообразія, въ концѣ концовъ не приводящаго къ исключительной нравственной высотѣ однихъ, къ полной безнравственности другихъ народовъ. Но если это такъ, то ясно, какой ударъ этотъ рядъ мыслей наноситъ самой прочности нравственныхъ нормъ и въ какой степени онъ облегчаетъ развитіе нравственнаго анархизма, стремящейся къ своему максимальному счастью или просто желающей проявить необузданную силу своего темперамента, личности.

Вмѣстѣ съ авторитетомъ этическихъ нормъ, а отчасти даже раньше или по крайней мѣрѣ болѣе явственнымъ образомъ, падаетъ авторитетъ нормъ собственно-правового характера, измѣненіе которыхъ бросается болѣе рѣзко въ глаза, а вдобавокъ нерѣдко ускоряется революціонными движеніями массъ. Процессъ и тутъ не остановливается на усвоеніи условности отдѣльныхъ конкретныхъ законовъ, а доходитъ до потери уваженія къ закону, какъ таковому, къ потерѣ чувства законности и пониманія его исключителной важности въ жизни. Если въ болѣе раннія времена пóдъ вліяніемъ дѣйствительнаго, обьективнаго неправосудія властей или на почвѣ несоотвѣтствія примѣненнаго судьей закона новымъ теченіямъ мысли (вспомнимъ легенду о „Драконовомъ“ законодательствѣ), образуется поговорка: „законъ что дышло; куда повернулъ, то и вышло“, то въ этомъ сказывается скорѣе осужденіе неправильнаго примѣненія священнаго по существу своему закона,—осужденіе „Шемякинаго суда“, какъ говорили въ старой Москвѣ,—а не осужденіе суда какъ таковаго. На почвѣ же выше очерченной эволюціи и психологіи законъ, какъ таковой, теряетъ свой ореолъ и уже ученики Сократа плохо понимаютъ, почему ихъ учитель, которому было бы такъ легко бѣжать, предпочитаетъ въ полномъ согласіи со всей своей жизненной концепціей смерть отъ цикуты нарушенію законовъ родной страны. Законъ становится изъ авторитетной, расчитанной на долгія (въ принципѣ на вѣчныя) времена, нормы, охраняющей правильныя основы жизни, часто и легко мѣняющимся средствомъ для достиженія извѣстнаго, нерѣдко, какъ показываетъ опытъ, ненужнаго или даже общественновреднаго эффекта, потребнаго „законодателю“ по тѣмъ или инымъ временнымъ или эгоистическимъ мотивамъ. И чѣмъ

больше устанавливается такой взглядъ на „законы“ и на „законъ“, тѣмъ чаще и обыденнѣе становится его нарушеніе или его обходъ.

Уваженіе къ закону тѣсно связано съ уваженіемъ къ государственной власти и къ идеѣ государства, а черезъ послѣднее и къ идеѣ „родинѣ“ или „отечества“. Алкивіадъ не даромъ удивляется тому, что Периклъ такъ занятъ вопросомъ объ отчетѣ, который онъ долженъ будетъ дать народному собранію, вмѣсто того, чтобы заняться вопросомъ о томъ, какъ освободиться отъ всякой обязанности давать комулибо отчетъ, т. е. вмѣсто того, чтобы захватить власть въ государствѣ въ свои руки. Передъ нами представители двухъ хронололически чрезвычайно близнихъ, психологически глубоко разнородныхъ поколѣній: первый, Периклъ, принадлежитъ еще къ тому поколѣнію, которое даже тогда было исполнено уваженія къ внѣ эгоистическимъ, гражданскимъ, этическимъ и т. д. нормамъ, когда оно разрушало старыя установленія и авторитеты (вродѣ ареопага); второй, Алкивіадъ, уже прошелъ черезъ школу тѣхъ, которые дѣлали, не останавливаясь ни передъ чѣмъ, логическіе выводы изъ воспѣтой Софокломъ „могучести“ человѣка. Поэтому имя Алкивіада могло быть связано съ преступленіемъ (религіознымъ и уголовнымъ) гермокопидовъ. И поэтому же онъ не только бѣжалъ отъ суда, но счелъ возможнымъ помогатъ злѣйшему врагу родины, Спартѣ, въ ея отчаянной и роковой для Аѳинъ борьбѣ съ послѣдними, — поступокъ, совершенно немыслимый со стороны Перикла и людей его поколѣнія.

Впрочемъ въ ослабленіи идеи государства и отечества играютъ уже роль и новые мотиви, на которыхъ мы остановимся подробнѣе дальше—развитіе соціальной розни въ отдѣльныхъ государствахъ и возникновеніе чувства солидарности однородныхъ соціальныхъ элементовъ въ разныхъ государствахъ.

Зачатки этого, чрезвычайно важнаго въ національной жизни явленія наблюдаются еще раньше, чѣмъ процесъ разложенія идейныхъ и бтыовыхъ основъ предшествующаго времени и развитіе новой соціальной розни достигаютъ своего полнаго развитія, а, стало быть, раньше, чѣмъ эгоистически-эгоцентрическая идея проявляется во всей своей разрушительной полнотѣ. Въ эллинской жизни мы его наблюдаемъ въ видѣ

своеобразнаго „масонства“ демократическаго и аристократическаго элемента, изъ коихъ первый тянетъ къ Аѳинамъ, второй — къ Спартѣ, уже во времена, непосредственно слѣдующія за побѣдоноснымъ отраженіемъ Ксерксова похода при Саламинѣ, Платеяхъ и о-вѣ. Микале. Это то время, когда въ областахъ Малой Азіи и на островахъ, а позднѣе и въ преддѣлахъ собственной Эллады демократы готовы поддержать Аѳины и ихъ демократическую идею противъ мѣстной аристократіи, и готовы бороться въ союзѣ съ Аѳинами противъ власти, стоящей въ данное время во главѣ родного города, и когда аристократы дѣлаютъ тоже самое, чтобы поддержать дорогой имъ аристократическій принципъ и его защитницу, Спарту. Такоеже точно или почти такоеже явленіе наблюдалось въ европейской жизни XIX вѣка, когда либералы и радикалы,—опозиція и революціонныя партіи отдѣльныхъ странъ, — ощущали однородность объединявшихъ ихъ новыхъ идей сильнѣе обособленности, а по временамъ и глубокой противорѣчивости національныхъ интересовъ отдѣльныхъ европейскихъ народовъ и государствъ, и когда „консерваторы“ болѣе или менѣе отковенно слѣдовали ихъ примѣру. То и другое совершалось однако и въ эллинскихъ городскисъ и въ современныхъ европейскихъ національныхъ государствахъ всеже во имя, правильно или неправильно понятыхъ, — это уже другой вопросъ, — интересовъ родного города или государства и съ вѣрой, что „интернаціональная“ или „междугородская“ побѣда извѣстныхъ принциповъ послужитъ тотчасъ на пользу собственнаго роднаго государства. Несмотря на это въ соотвѣтсвующей суммѣ дѣйствій всеже содержался извѣстный элементъ измѣны принципу right or wrong, my country который лежитъ въ основаніи всякаго физіологически-здороваго національнаго чувства.

Въ результатѣ мы можемъ сказать: 1) что максимальнаго своего выраженія основной и руководящій принципъ второй стадіи народнаго развитія достигаетъ въ демократическихъ государствахъ, построенныхъ съ одной стороны на идеѣ правъ („счастія“) личности, съ другой стороны на вѣрѣ въ коллективное творчество этихъ личностей, какъ членовъ одного и тогоже національно-гражданскаго цѣлаго и какъ берегущихъ общіе интересы, а потому проявляющихъ безъ внѣшняго

принужденія извѣстную граждански-психическую сдержанность истинныхъ гражданъ для которыхъ принципъ: „умерсть за отечество—чудно и прекрасно" сохранилъ свое абсолютное значеніе, — и 2), что самопроизвольное логическое развитіе лежащихъ въ основѣ этой концепціи жизни понятій личности и ея значенія неизбѣжно приводитъ къ вскрытію цѣлаго ряда внутреннихъ трудностей и противорѣчій этой концепціи, сводящихся въ основѣ своей къ противорѣчію между голымъ, раціональнымъ развитіемъ идеи: „мѣрило всѣхъ вещей, это человѣкъ", съ ея чисто эгоцентрическими и индивидуалистически-субъективными выводами, съ одной стороны, и какими бы то не было сдерживающими личность въ ея необузданномъ эгоцентризмѣ религіозными, этическими, правовыми или государственно-патріотическими началами.

Въ психологической неизбѣжности развитія этого противорѣчія какъ въ жизни интеллигенціи, такъ и въ жизни народныхъ массъ заключается вмѣстѣ съ тѣмъ соціально-психологически неизбѣжная, т. е. „закономѣрная", причина перехода народныхъ единицъ отъ второй къ третьей стадіи ихъ развитія, — причина, почему въ извѣстный моментъ народной жизни міроощущеніе второй стадіи начинаеть казаться чрезмѣрно упрощеннымъ или просто грубымъ, а основанное на немъ міросозерцаніе — ложнымъ.

Самоувѣренность личности не есть специфическое свойство одной только второй стадіи народнаго развитія Увлеченный своей физической силой, своей отвагой и своими побѣдами „герой" первой стадіи также способенъ переживать моменты острой повышенности своего „я", — чувство превосходства его надъ всѣми его окружающими и надъ связывающими ихъ идеями и нормами, какъ и сознателно убѣжденный или просто чувствующій всю полноту своей побѣды надъ окружающимъ міромъ, — начиная отъ боговъ и кончая семейно-родовыми нормами бытія — интелигентъ или полуинтелигентъ второй стадіи (или даже человѣкъ изъ ея массы). Тѣмъ не менѣе самочувствіе перваго содержитъ совсѣмъ иной оттѣнокъ: онъ никогда не порываеть принципіально съ властвующимъ надъ нимъ авторитетомъ міра (божественнаго міра) въ цѣломъ и даже въ моменты острѣйшаго своего бунта противъ него, ощущаетъ этотъ бунтъ какъ выраженіе

ὕβρις, за которое онъ неминуемо долженъ будетъ отплатить наказаніемъ, сверху положеннымъ, или же собственнымъ покаяніемъ: Робертъ Дьяволъ пѣшкомъ и босой отправляется въ святую землю, чтобы замолить свои грѣхи, — свою hybris, въ силу которой онъ пренебрегалъ всѣми законами божескими и человѣческими. Истинному представителю второй стадіи народнаго развитія, такое настроеніе чуждо. Въ своемъ собственномъ міросозерцани онъ не находитъ достаточныхъ основаній для самоосужденія. Понятіе hybris въ прежнемъ смыслѣ ему непонятно. Онъ долженъ *перерости свое міросозерцаніе*, чтобы это понятіе хотя бы и въ нѣсколько иномъ видѣ, снова стало ему понятнымъ и даже для него обязательнымъ.

Глава III. Кризисъ второй стадіи народнаго развитія

§ 1. Экономическая и соціальная жизнь

Прометеевская гордыня міросозерцанія второй стадіи начинаетъ скоро замѣняться возростающимъ чувствомъ интеллектуальной растерянности однихъ, чувствомъ разочарованія въ силѣ своей воли, а далѣе и въ тонкости своихъ чувствъ у другихъ.

Неизбжѣное саморазложеніе чувствованій и идей, характеризующихъ вторую стадіи, начавшееся еще въ моментъ ея наиболѣе гармоническаго развитія какъ среди наиболѣе логически-послѣдовательныхъ ея сторониковъ въ средѣ интелигенціи, такъ и среди наименѣе терпѣливыхъ по своему темпераменту представителей этихъ чувствованій и идей въ средѣ народной массы, выявляетъ жизненную несостоятельность и внутреннюю противорѣчивость тѣхъ и другихъ.

Въ интеллигентное сознаніе этотъ фактъ проникаетъ черезъ логическую безпредѣльность воспѣваемаго ею критическаго начала, быстро доводящаго всѣ основы ея мышленія до полной ихъ условности. Въ сознаніе массъ онъ проникаетъ черезъ общественныя катастрофы, всей тяжестью своей обнаруживающія передъ ними туже условность, сомнительность, а въ конечномъ итогѣ и неосновательность ихъ горделивыхъ

надеждъ на „раціональное“ и, какъ имъ казалось, единственно „справедливое“, несмотря на лежащій въ основѣ его противоестественный общественный атомизмъ, разрѣшеніе очередныхъ проблемъ ихъ существованія.

Разъ принятый въ качествѣ основы личнаго и общественнаго бытія, принципъ абсолютной цѣнности личности („критически-мыслящей“ личности), ея безпредѣльной мощи въ интеллектуальномъ отношеніи, — въ смыслѣ адэкватно-полнаго пониманія міра природы и міра человѣческаго, и въ смыслѣ ея творческой-волевой-силы въ переустройствѣ жалкаго прежняго міра на новыхъ, усвоенныхъ и установленныхъ ею, началахъ, неизбѣжно влечетъ за собой извѣстные — индивидуально-интеллектуальные и общественные — выводы.

Въ экономическомъ отношеніи они выражаются въ наиболѣе грубой и примитивной формѣ въ полномъ господствѣ личнаго эгоизма надъ всякими сдерживающими его началами. Не слѣдуетъ съ этой точки зрѣнія чрезмѣрно преувеличивать различія между современной „капиталистической“ и античной „докапиталистической“ Европой,—между Европой „рабочихъ“ и Европой, „рабовъ“. Споритъ противъ того, что такія различія есть, значитъ, строго говоря, ломиться въ открытыя двери. Сколько плоскихъ сужденій было высказано по этому поводу хотя бы насчетъ „исторіи античнаго соціализма и коммунизма“ Пельмана, одного изъ наиболѣе вдумчивыхъ историковъ нашего времени! Не лучше ли обратиться къ другой сторонѣ проблемъ: къ выясненію психологической и этической однородности соціально-психологическихъ процессовъ въ жизни античной и современной Европы?

Проявляется ли экономическій эгоизмъ — въ наиболѣе упрощенной и сжатой формѣ онъ выражается въ словахъ: χρήματα χρήματ ἀνήρ! — въ своихъ соціально-этическихъ, атомизирующихъ общество, послѣдствіяхъ въ видѣ законченнаго капиталистическаго строя съ машиннымъ производствомъ и рабочимъ классомъ, или же онъ проявляется въ менѣе законченномъ видѣ, не всели это, въ концѣ концовъ, равно, разъ и тамъ тутъ имѣется на лицо его основная и непремѣнная черта, болѣе или менѣ ежестокая эксплоатація человѣка человѣкомъ, соединенная съ острой борьбой за существованіе среди общества и чисто раціоналистически-эгоистическимъ взглядомъ

на цѣли и пріемы хозяйственной дѣятельности отдѣльной личности? Та pulchritudo jungendi, — прелесть пріобрѣтенія и наростанія собственнаго недвижимаго имущества, — о которой говоритъ Плиній Мл. въ своей перепискѣ и которая являлась руководящимъ началомъ не только для его современниковъ, а унаслѣдована ими отъ гораздо болѣе раннихъ поколѣній (вспомнимъ хотя бы какъ остро ее испытывало въ римской жизни уже такой laudator temporis acti, какимъ былъ М. Порцій Катонъ Старшій въ первой половинѣ II в. до Р. Хр.) — при этомъ также характеризуетъ процессъ своего рода объективированія античнаго „имущества", „состоянія", „капитала" и обращеніе человѣка изъ лица, властвующаю надъ своимъ матеріальнымъ состояніемъ и смотрящаго на него какъ на источникъ непосредственныхъ, нужныхъ ему, благъ жизни, въ своего рода управляющаго по дѣламъ принадлежащаго ему состоянія, въ своего рода разумнаго и вѣрнаго слугу этого состоянія, какъ и вполнѣ аналогичный процессъ, совершившійся и совершающійся понынѣ въ европейскомъ обществѣ и нашедшій тонкаго и талантливаго истолкователя нѣкоторыхъ его идейно-психологическихъ корней въ лицѣ нынѣ покойнаго Макса Вебера [1]).

Соціально-экономическія и этическія послѣдствія этого процесса выражаются въ паденіи удѣльнаго вѣса матеріальнаго благосостоянія, независимости и психической самоувѣренности и уравновѣшенности того общественнаго слоя, который въ нѣмецкой литературѣ называется характернымъ и въ точности трудно переводимымъ терминомъ Mittelstand. Этотъ слой, — слой средней городской буржуазіи и средняго землевладѣнія (подъ которымъ въ данномъ случаѣ слѣдуетъ обыкновенно подразумѣвать всю совокупность не крупнаго и не „карликоваго" землевладѣнія), — слой, на военной энергіи и общественномъ самосознаніи котораго выросла, укрѣпилась и держалась идея и практика демократіи, — больше всего страдаетъ отъ роста крупныхъ предпріятій (понятіе „крупнаго" предпріятія имѣетъ всегда и повсюду практиче-

[1]) Ср. нынѣ M. Weber, Gesammelte Aufsälte zur Religionssoizologie, т. 1, die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalisnues; а также die protestantischlen Sekten und der Geist des Kapitalisonus,—Tubingen, Verl v J. C. B. Mohr (P. Siebeck) 1920

ски условное содержаніе, опредѣляемое размѣромъ и размахомъ соотвѣтствующаго городскаго или національнаго хозяйства!) и связаннаго съ нимъ роста standard of life. Ростъ послѣдняго возлагаетъ не только на имущественные верхи общества, но рано или поздно, въ связи съ повышеніемъ требовательности къ жизни, ея внѣшнему и внутреннему комфорту[1]) и на обширные слои Mittelstand'а и даже на широкіе народные слои -повышенные частно-бюджетныя нормы расходовъ, трудно мирящіеся при утратѣ прежней простоты общенаціональной и массовой жизни, — съ господствовавшей раньше практикой расчетливой бережливости. Эта расчетливая бережливость, нынѣ наиболѣе характерная для земледѣльческихъ массъ, явившаяся нѣкогда необходимымъ результатомъ крайней скромности матеріальныхъ средствъ, обусловленной низкимъ уровнемъ хозяйственной жизни и фискальнымъ (въ широкомъ смыслѣ) давленіемъ подлежащаго государственнаго и аристократическаго слоя, воспринималась въ теченіе вѣковъ, какъ одно изъ естественныхъ свойствъ описанной выше идеи предустановленныхъ общественныхъ status'овъ, а потому представляласъ стольже объективно обязательной для среднихъ и низшихъ массъ населенія, сколь необязательной, скажемъ для аристократіи. Съ отмираніемъ идеи status'а неизбѣжно теряетъ свое руководящее и какъ бы въ природѣ вещей заключенное значеніе и она. Все чаще и чаще она и связанная съ нею скромность быта придерживающихся ея элементовъ начинаетъ ощущаться какъ тяжелое и несправедливое стѣсненіе жизни, какъ *вынужденный* и принижающій человѣка въ его стремленіи къ личному благополучію и счастью результатъ нелѣпыхъ условій, въ которыя его поставили рожденіе и строй жизни. Этотъ соціально-психологическій процессъ имѣетъ весьма важное значенте. Помимо того чувства

[1]) Не слѣдуетъ забывать, что въ этомъ направленіи дѣйствуетъ не только примѣръ имущественныхъ верховъ. но и впечатлѣніе отъ роста богатства и красоты городовъ (какъ въ античныхъ городскихъ, такъ и въ современныхъ національныхъ государствахъ), степени удобства путей и средствъ сообщенія, открытаго накопленія мануфактурныхъ, кулинарныхъ и иныхъ богатствъ на рынкахъ, въ магазинахъ и лавкахъ и т. д Зрительныя впечатлѣнія отъ общаго повышенія богатствъ въ національномъ масштабѣ неизбѣжно содѣйствуетъ повышенію личной требовательности къ жизни.

недомоганія, которое ростетъ въ Mittelstand'ѣ подъ вліяніемъ обостряющейся конкурреціи, вслѣдствіе краха части его членовъ и превращения ихъ изъ самостоятельныхъ хозяевъ въ лицъ, живущихъ продажей своего труда и т. д., не меньшее пожалуй значеніе для его самочувствія и роста въ немъ недовольства существующимъ положеніемъ имѣетъ именно этотъ процессъ. Сопоставленіе роста національнаго богатства и собственныхъ затрудненій, какъ и сопоставленіе доли благъ достающихся,—при равномъ или кажущемся таковымъ трудѣ или даже при болѣе легкомъ для верховъ трудѣ, — верхамъ съ одной стороны, Mittelstand'у съ другой стороны слишкомъ естественно наводитъ на размышленіе, чтобы оно не сыграло своей замѣтной роли — въ особенности въ такіе моменты, когда серьезная внѣшняя война или внутреннія потрясенія рѣзко отражаются на неустойчивомъ равновѣсіи обычнаго бюджета Mittelstand'а. Тогда свойственному ему соціально-экономическому консерватизму, позволяющему ему мириться со всей трудностою жизни, пока онъ хотя бы въ теоріи не лишенъ надежды продвинуться выше теперешняго состоянія и пока онъ сравниваетъ свое собственное положеніе болѣе или менѣе увѣренно и самодовольно съ положеніемъ неимущихъ массъ, — этихъ capite censi римскаго времени, — наносится тяжкій и нерѣдко непоправимый ударъ: стоитъ вспомнить, какое роковое значеніе имѣла послѣдняя міровая война именно для хозяйственнаго положенія и соціально-политическаго самочувствія всего европейскаго Mittelstand'а и тѣ серьезныя опасенія, которыя высказываются напр. въ современной англійской печати въ связи съ этимъ по отношенію къ сохраненію внутренней устойчивости англійскаго государства, чтобы понять, какое огромное вліяніе имѣла напр. Пелопонисская война по свидѣтяльству вдумчивыхъ современниковъ на соціально-психологическое состояніе и на политическое развитіе хотя бы Аѳинъ. Однимъ изъ ея послѣдствій слѣдуетъ признать тенденцію къ возрастающей требовательности по отношенію къ государству, къ регулирующему народную жизнь вмѣшательству государства, если не къ непосредственному стремленію жить за счетъ государства, поступить къ нему въ той или иной формѣ на содержаніе, — иначе говоря, болѣе или менѣе рѣзкое пониженіе вѣры въ личность и ея энергію,

какъ основной базы личной, національной и государственной жизни. Стоитъ ли напоминатъ о томъ, въ какихъ формахъ, нерѣдко подвергавшихся суровому осужденію и всеже постоянно разроставшихся, это проявилось въ тѣхъ же Аѳинахъ или позднѣе не только въ императорскомъ, но и въ республиканскомъ Римѣ, и надо ли доказыватъ, какъ много аналогичныхъ явленій наблюдается въ особенности въ нынѣшней, послѣ военной, Европы?

Параллельно съ этимъ процессомъ, совершающимся среди Mittelstand'а, происходитъ другой, по своимъ послѣдствіямъ аналогичный, процессъ среди народныхъ массъ — процессъ урбанизаціи и пролетаризаціи части ихъ, съ одной стороны, процессъ роста ихъ недовольства существующимъ положеніемъ, съ другой стороны[1]). Дробленіе крестьянскихъ участковъ, бывшее въ результатѣ роста количества населенія въ теченіе болѣе раннихъ поколѣній характернѣйшимъ явленіемъ земельной жизни, замѣняется ростомъ задолженности крестьянъ, приводящимъ въ рядѣ случаевъ, даже помимо знаменитыхъ „огораживаній" англійскаго типа и другихъ подобныхъ формъ „округленія" и „консолидаціи" крупныхъ хозяйствъ, къ переходу болѣе или менѣе значительной части крестьянскихъ земель въ полную собственность или тяжелую зависимость отъ разныхъ формъ капитала. Въ связи съ этимъ, главнымъ образомъ, и совершается упомянутый процессъ урбанизаціи части населенія, достигшій, какъ извѣстно, понынѣ максимальнаго своего развитія въ современной Англіи и приведшій здѣсь къ рѣшительному перенесенію центра тяжести народной жизни (ок. 85% городскою населенія!) изъ деревни въ города[2]). О ходѣ античнаго развитія мы имѣемъ слишкомъ мало статистическихъ данныхъ, чтобы говорить съ надлежащей увѣренностью о значеніи и размѣрахъ этого процесса въ античной исторіи. Но что подобный процессъ происходилъ и тамъ, въ этомъ не можетъ быть сомнѣнія.

---

[1]) О значеніи эмиграціонныхъ движеній, представляющихъ при благопріятныхъ условіяхъ цѣнный въ соціальномъ отношеніи, но весьма часто опасный въ національномъ отношеніи предохранительный клапанъ въ народной жизни, мы здѣсь не имѣемъ возможности говорить, несмотря на его огромное значеніе напр. въ жизни эллинскаго народа.

[2]) Рядъ интересныхъ соображеній о вліяніи этого процесса на англійскій національный характеръ см. въ весьма любопытной книгѣ I. Bardoux, Essai d'une psychologie du peuple anglais, т. I, les crises belliqueuses.

Урбанизація болѣе или менѣе значительной доли населенія влечетъ за собой не только прогрессивное ослабленіе „власти земли“ надъ даннымъ народымъ въ его совокупности, но также повидимому съ теченіемъ времени и по мѣрѣ роста ея интенсивности еще и рядъ другихъ послѣдствій, не во всемъ поддающихся ясному учету и формулировкѣ. Чѣмъ болѣе массовый характеръ пріобрѣтаетъ этотъ процессъ, тѣмъ меньше шансовъ имѣетъ, — и это особенно важно, — подавляющее большинство новыхъ пришельцевъ пріобрѣсти взамѣнъ покинутаго, новое самостоятельное хозяйство. Въ тѣхъ случаяхъ, когда процессу урбанизаціи не сопутствуетъ интенсивный ростъ торгово-промышленной и въ частности собственно-промышленной жизни, поглощающей всѣхъ или значительную часть пришельцевъ путемъ предоставленія имъ разныхъ формъ наемнаго труда, — таково было напр. положеніе дѣлъ въ древнемъ Римѣ, ставшемъ съ теченіемъ времени потребительнымъ, но отнюдь не производительнымъ центромъ римскаго государства, — это приводитъ (вмѣстѣ съ державнымъ положеніемъ народнаго собранія) къ поступленію населенія на содержаніе къ государству и къ крупнымъ магнатамъ (по характерному выраженію Моммзена римскій civis сталъ смотрѣтъ на свое право гражданства какъ на пай въ акціонерномъ дѣлѣ, обезпечивающій ему извѣстный дивидендъ, который не долженъ быть понижаемъ путемъ распространенія правъ гражданства!), къ тяжкимъ соціальнымъ бунтамъ и т. д. Въ тѣхъ случаяхъ наоборотъ, когда масса пришельцевъ, какъ въ современной Европѣ, сравнительно легко поглощается въ указанномъ порядкѣ промышленностью, процессъ приводитъ ближайшимъ образомъ къ развитію быстро ростущей арміи рабочихъ — пролетаріата, не въ античномъ, въ частности римскомъ, а въ современномъ европейскомъ смыслѣ этого слова.

Первые кадры крестьянъ, переселявшихся въ возникавшіе тогда только, въ качествѣ обособленныхъ во всѣхъ отношеніяхъ отъ деревни единицъ, города, образовали слой ремесленникокъ, мастеровъ, подмастерьевъ и учениковъ. Даже тогда, когда ростъ цеховыхъ стѣсненій сдѣлалъ продвиженіе въ число мастеровъ во многихъ мѣстахъ невозможнымъ и когда въ связи съ этимъ проявилась если не противополож-

ность, то неоднородность интересовъ мастеровъ и подмастерывъ, началисъ забастовни и бунты послѣднихъ и образовались союзы, цѣлью которыхъ была борьба съ мастерами за улучшеніе быта подмастерывъ, весъ этотъ первоначальный слой городской промышленной арміи въ цѣломъ отличался значительнымъ консерватизмомъ быта и мысли. Существенное измѣненіе наступило лишъ тогда, — и въ этомъ наблюденіи и настойчивомъ указаніи на его соціально-психологическую важность заключается одна изъ главныхъ заслугъ К. Маркса, — когда народился современный типъ крупнаго предпріятія, соединяющаго въ предѣлахъ одного зданія или комплекса сосѣднихъ зданій сотни и тысячи рабочихъ, занятыхъ однимъ и тѣмъ же производствомъ подъ властью одного и тогоже хозяина, подъ руководствомъ однихъ и тѣхъ же техниковъ. Этимъ создавалась база профессіонально-психологическаго, а далѣе соціально-психологическачо и наконецъ политическаго сближенія, проникновенія общими интересами, съ одной стороны, благопріятная почва для массоваго давленія на отдѣльныхъ хозяевъ, на союзы хозяевъ, наконецъ на государство, съ другой стороны.

Говорить здѣсь о развитіи этого движенія нѣтъ надобности. Важнѣе всего отмѣтить и тутъ основную его черту: требованіе регулирующаго вмѣшательства государства въ область соціально-экономической жизни, проявляющееся, въ иныхъ формахъ, чѣмъ среди Mitfelstand'а, и среди пролетаріевъ и полупролетаріевъ античнаго міра, но свидѣтельствующее тѣмъ не менѣе также точно о потери вѣры въ личность и ея энергію, которой, кстати сказать, среди собственныхъ пролетаріевъ по необходимости всегда должно было быть меньше чѣмъ среди Mittelstand'а и его низшаго гороскою слоя, ремесленниковъ. Ставшиивъ большинствѣ случаевъ непосредственно послѣ ухода изъ деревни и гооподствовавшаго въ ней доиндивидуалистическаго быта къ рабочему станку, не прошедши предварительно время надеждъ на себя и свое умѣніе устроить свою жизнь самостоятельно и по собственному усмотрѣнію, они, еще не освободившіеся отъ „власти земли“ быстро подпадали постепенно сложившемуся въ городской культурѣ новому чувству подвластности, которое можно назватъ *чувствомъ подвластности соціальнымъ отно-*

ченіямъ. Механичность и дробность спеціализированнаго машиннаго производства не давали простора развитію того чувства личнаго умѣнія и таланта, которое можетъ существовать лишь тамъ, гдѣ работникъ самъ производитъ всѣ операціи, ведущія отъ первыхъ шаговъ обработки матеріала до заготовки соотвѣтствующаго предмета его личнымъ трудомъ. Рабочіе современнаго типа въ своимъ родѣ не менѣе стандартизированы чѣмъ продукты ихъ труда; самымъ процессомъ ихъ труда личность ихъ стирается около машинъ, живой составной частью которой они какъ бы являются, въ такой степени, о которой и рѣчи не можетъ быть по отношенію къ представителямъ ремесленнаго, всегда болѣе или менѣе индивидуальнаго труда. Не индивидуальный трудъ и его значеніе господствуютъ по всѣмъ этимъ причинамъ въ ихъ сознаніи, а коллективно-механическій, индивидуально чрезвычайно однообразный, „организованный" трудъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ и самая идея коллективной организованности усилій имъ во всѣхъ областяхъ болѣе близка и т. сказ. родственна.

Чувство подвластности соціальнымъ отношеніямъ — „власть общества и общественной организаціи" въ отличіе отъ „власти земли" — достигаетъ въ нихъ особенной напряженности. Но это чувство характерно отнюдь не для нихъ однихъ, а для всѣхъ представителей городскаго слоя, по тѣмъ или инымъ причинамъ потерявшимъ вѣру въ творческія силы личнаго ума и воли. Какъ мы еще увидимъ, онъ не чуждъ ученому и мыслителю, философу и поету, чувствующимъ глубокую зависимость своей личной мысли и творчества не только отъ своей собственной культурной среды, но и отъ всѣхъ тѣхъ примитивныхъ или сложныхъ культурныхъ единицъ, которыя сыграли и продолжаютъ играть свою роль въ образованіи ихъ собственной культурной среды и ихъ личнаго „я". Въ иной формѣ его ощущаетъ государственный дѣятель и крупный предприниматель, сознающіе важность политической и коммерческой конъюнктуры мірового или областного (скажемъ, средиземно-морского) масштаба и явную невозможность учесть эту конъюнктуру съ необходимой для „безошибочныхъ" или хотя бы достаточно предусмотрительныхъ дѣйствій полнотой. Ее наконецъ ощущаютъ представители Mittelstand'а и даже крестьянство, которымъ она посто-

янно напоминаетъ о себѣ въ связисъ ко лебаніями общественно-политической жизни съ одной стороны, съ непонятными для нихъ колебаніями-цѣнъ съ другой стороны. Чѣмъ шире діапазонъ коымерческой и культурной жизни даннаго народа, чѣмъ больше странъ, международныхъ отношеній и интересовъ подлежатъ учету или оказываютъ другъ на друга взаимное вліяніе, тѣмъ чувство зависимости людей отъ людей или, точнѣе, отъ суммы сложныхъ людскихъ отношеній, развивается острѣе и опредѣленнѣе и оказываетъ свое доминирующее вліяніе на психику. Вопросъ объ организаціи человѣческихъ отношеній, какъ въ предѣлахъ отдѣльнаго народа и государства, такъ и между разными народамя и государствами, начинаетъ играть первенствующую роль въ сознательной и въ подсознательной жизни человѣка.

Этимъ дополняется новое звено къ цѣни тѣхъ факторовъ, которые содѣйствуютъ развитію значенія государственной организаціи и жизни. Чѣмъ чувство вѣры въ личную энергію слабѣе и чѣмъ сильнѣе наоборотъ тяга всѣхъ элементовъ общества къ идеализаціи государственнаго вмѣшательства въ жизнъ, тѣмъ естественно болѣе многообразны упованія, возлагаемыя на государственную власть, тѣмъ больше роль, которая ей приписывается. Намъ здѣсъ нечего описывать стадіи, черезъ которыя прошла идея государственности, колебанія въ значеніи, которое ей придавалосъ въ разныя времена. Достаточно отмѣтить, что наинизшая оцѣнка государства встрѣчается въ тѣ времена и среди тѣхъ общественныхъ слоевъ, которымъ особенно свойственна вѣра въ индивидуальную личность и ея всестороннее творческое значеніе. Здѣсь государство сводится къ той роли жандарма и сторожевого пса, который долженъ ограждать личность отъ всякихъ посягательствъ на ея свободу и на ея трудъ, которую отстаивалъ въ своихъ Origines de la Fränce contemporaine запоздалый отпрыскъ доктринерскаго либерализмъ, И Тэнъ. Съ паденіемъ вѣры въ личность „холодное чудище государственности", къ которому съ такимъ яркимъ отвращеніемъ относился другой представитель культурно-этическаго индивидуализма, Ницше, „Молохъ государственности", получаетъ удесятеренное значеніе. Онъ становится тѣмъ коллективнымъ земнымъ Божествомъ, которое воплощаетъ въ себѣ всѣ силы и

всѣ надежды подобнаго рода эпохъ. И даже ростъ анархо-синдикалистическихъ теченій нашихъ дней лишь весьма условно противорѣчитъ этому положенію, ибо и въ ихъ основѣ лежитъ мысль о необходимости хотя бы и внѣгосударственнаго въ техническомъ смыслѣ и свободнаго, но коллективно-организованнаго въ громадное, все учитывающее, все направляющее и все контролирущее цѣлое центра, власть котораго надъ людьми не станетъ слабѣе отъ того, что они ее будутъ признаватъ „не токмо за страхъ, но и за совѣсть".

§ 2. Жизнь государственная.

То государство, на которое возлагаются эти надежды, представляется, въ зависимости отъ достигнутаго на предыдущей стадіи народнаго развитія результата, на первыхъ порахъ непремѣнно *демократическимъ*, т. е. юридически такъ или иначе оформленнымъ выраженіемъ господства воли всего народа надъ всѣми сторонами государственной жизни. Впрочемъ, болѣе или менѣе полное достиженіе этого результата въ однихъ частяхъ даннаго народа (напр. въ эллинскомъ народѣ) или среди однихъ странъ даннаго (напр. европейскаго) культурнаго міра, отнюдь не мѣшаетъ тому, что въ другихъ областяхъ процесъ демократизаціи еще продолжается въ такое время, когда въ культурной единицѣ въ цѣломъ уже начинается переходъ къ третьей стадіи народнаго культурнаго развитія. Весь процессъ этимъ до чрезвычайности осложняется и при поверхностномъ наблюденіи почти до безнадежности запутывается, но существо его отъ этого не мѣняется, какъ не измѣняется фактъ развитія критическаго и индивидуалистическаго мышленія второй стадіи отъ того, что онъ не совершается повсюду съ одинаковой быстротой и что съ типично-городскимъ мышленіемъ сосуществуетъ по настоящее время въ самой Европѣ среди части ея населенія міросозерцаніе „власти земли".

Второе, осложняющее какъ теченіе самаго процесса, такъ и его пониманіе, обстоятельство заключается въ томъ, что параллельно съ распространеніемъ демократическаго строя за-

мѣчается возрастающее разочарованіе въ немъ, а въ связи съ этимъ и разочарованіе въ самомъ государствѣ и его творческой роли въ жизни народовъ.

Сопоставленіе античныхъ городскихъ и современныхъ національныхъ демократій въ этомъ отношеній тѣмъ болѣе поучительно, что между тѣми и другими существуютъ, какъ извѣстно, весьма значительныя различія. Античныя „демократіи" построены на рабствѣ однихъ и на (плохо организованномъ, вѣчевомъ) непосредственномъ властвованіи другихъ: въ первомъ направленіи онѣ неизмѣримо менѣе демократичны, чѣмъ даже наиболѣе отсталыя изъ современныхъ странъ; во второмъ онѣ обезпечиваютъ своимъ гражданамъ неизмѣримо болѣе близкое, постоянное и (по крайней мѣрѣ формально) дѣйствительное участіе какъ въ законодательствованіи и въ отправленіи правосудія, такъ и въ управленіи, чѣмъ какое существуетъ въ парламентскихъ демократіахъ нашего времени и чѣмъ какое могъ бы создать, добросовѣстно (безъ фактической его замѣны диктатурой) осуществленный, нынѣ въ извѣстныхъ кругахъ столь популярный, „Совѣтскій строй".

Двѣ панацеи современнаго демократизма, всеобщее избирательное право и референдумъ, всеже не ставятъ народныя массы въ такую постоянную связь съ политической жизнью государства, какъ рѣшеніе подлежащихъ вопросовъ общимъ (въ принципѣ) собраніемъ гражданъ. Развитіе „платформы" въ англійской ея формѣ также имѣетъ съ этой точки зрѣнія очевидно лишь значеніе суррогата. Не слѣдуетъ впрочемъ забывать и объ обратной съ точки зрѣнія демократизма сторонѣ медали: о фактической невозможности для большей части, не проживающихъ въ столицѣ античнаго государства, его гражданъ воспользоваться своимъ формальнымъ правомъ участія въ народномъ собраніи, о вытекающемъ отсюда привилегированномъ положеніи столичныхъ жителей и объ обуславливаемомъ этимъ фактимъ хроническомъ извращеніи подлиннаго аспекта народной жизни, Въ связи съ близорукой политикой античныхъ демократій въ области распространенія правъ гражданства руководящаго государства (напр. Аѳинъ, позднѣе республиканскаго Рима и т. д.) на совокупность формально „союзныхъ" съ нимъ, на практикѣ подвластныхъ ему городовъ и областей, все это содѣйствуетъ, даже помимо су-

ществованія, рабства чрезвычайному (по сравненію съ современными государствами) суженію базы демократическаго строя античнаго міра.

Несмотря на всѣ эти различія демократическая идея переживаетъ, какъ въ античномъ мірѣ, такъ на нашихъ глазахъ и въ современной Европы, однородную, по существу, эволюцію.

Эта эволюція начинается, какъ мы видѣли раньше, съ увлеченія широкихъ, какъ интелигентныхъ, такъ и неинтелигентныхъ, слоевъ демократическимъ строемъ, въ которомъ и и тѣ и другія усматриваютъ не только гарантію надлежащаго, въ интересахъ всего народа и отдѣльныхъ его членовъ, построенія всей жизни и соотвѣтствующаго ему направленія дѣятельности государственной власти, но и непремѣнное условіе всестороннаго развитія личности и ея энергіи. Первоначально наступленіе всѣхъ благихъ результатовъ ожидается при этомъ уже отъ чисто политической демократизаціи государственнаго строя, иначе говоря, отъ освобожденія личности отъ власти прежнихъ авторитетовъ, т. е. отъ проведенія формально-юридическаго равенства всѣхъ гражданъ и отъ осуществленія „народовластія“ или „народнаго суверенитета“, Такъ разсуждали нѣкогда въ Элладѣ, — въ частности напр. въ Аѳинахъ V вѣка, — такъ позднѣе въ Римѣ, такъ наконецъ во Франціи до 1789 г. и въ первые годы революціи. Разсужденія Руссо о природной добротѣ человѣка и о томъ, что лишь „законы“ и „желѣзны скипетры“ лишили человѣка вмѣстѣ съ свободой также и гражданской доблести и частныхъ добродѣтелей, характерно отнюдь не для него одного и не для одного только его времени. „Человѣкъ“ и тѣмъ болѣе „народъ“ окружены въ глазахъ ходячаго мнѣнія своего рода мистическимъ ореоломъ. Освободите ихъ отъ внѣшняго гнета правовыхъ условій, растолкуйте самымъ простымъ людямъ логически неправильность и вредоносность ихъ навыковъ жизни, и все пойдетъ по хорошему. Вчерашній, индифферeный къ политической жизни, обыватель превратится въ „гражданина“; жившій вчера подъ вліяніемъ узкихъ, эгоистическихъ бытовыхъ представленій и подъ давленіемъ связывавшаго и извращавшаго его личность религіознаго и всякаго

много авторитета, человѣкъ расправитъ свои крылья и проявитъ всю мощь таящихся въ немъ умственныхъ и иныхъ силъ.

На этомъ пути представителей демократической идеологіи ждетъ первое и жестокое разочарованіе. Мы его можемъ особенно ясно понять и отчетливо прослѣдить на почвѣ событій французской революціи и тѣхъ послѣдствій, къ которымъ ея опытъ привелъ европейское общество. Оказалось, что обыватель вовсе не такъ легко и быстро превращается въ гражданина и что правильное функціонированіе новаго свободнаго строя встрѣчаетъ самыя серьезныя препятствія отнюдь не въ сопротивленіи старой власти или прежнихъ привилегированныхъ слоевъ, а въ психологическихъ свойствахъ самаго народа, проявляющихся въ подавляющемъ большинствѣ, если и не абсолютно во всѣхъ его членахъ. Освобожденіе отъ прежнихъ формъ власти приводитъ вовсе не непосредственно къ укрѣпленію привязанности массъ къ обновленному государству съ заключающейся въ немъ повышенной готовностью къ подчиненію личныхъ интересовъ общимъ и съ увеличенной способностью оцѣнивать необходимость временныхъ жертвъ ради будущихъ благъ, а наоборотъ къ рѣзкому взрыву индивидуальнаго и массоваго эгоизма, широко развивающихся въ всязи съ свойственными всякой революціонной ломкѣ затрудненіями въ теченіи жизни, — затрудненіями, въ значительной мѣрѣ обусловленными какъ разъ низкимъ уровнемъ гражданскаго сознанія столь недавно еще несвободныхъ людей. Оказалось далѣе, что однихъ логическихъ доводовъ и разсужденій совершенно не достаточно, чтобы убѣдить человѣка въ ложности и вредѣ тѣхъ или иныхъ его мыслей и навыковъ: съ особенной рѣзкостью это вскрылось въ связи съ религіозной и церковной политикой революціи, но съ тѣми же, строго говоря, затрудненіями встрѣчались „преобразователи“ и во всѣхъ другихъ областяхъ, гдѣ они не просто констатировали и закрѣпляли своими законами и декретами болѣе или менѣе бурные результаты національно-революціоннаго процесса, а сталкивались съ привычнымъ мышленіемъ и бытомъ, не претерпѣвшимъ еще, независимо отъ нихъ, *внутренняго* и какъ бы самопроизвольнаго измѣннія. Оказалось наконецъ, что самые идеальные и идеалистическіе принципы, конституціи и отдѣльные законы безсильны измѣнитъ под-

линную народную жизнь и могутъ привести къ совершенно неожиданнымъ для ихъ творцовъ и прямо противорѣчащимъ ихъ надеждамъ результатамъ: такъ „королевская“ демократія 1789—91 г. привела къ якобинскому террору, а послѣдній къ наполеоновской диктатурѣ съ ея фактическимъ упраздненіемъ, формально провозглашавшагося и ею, принципа народовластія.

Въ результатѣ какъ французскій, такъ и весь прочій европейскій міръ, въ составѣ котораго было въ началѣ столько ярыхъ сторонниковъ новыхъ идей, переживаетъ, вмѣстѣ съ тяжелымъ разочарованіемъ, глубокую общественную реакцію, на почвѣ которой только и могла укрѣпиться какъ власть Наполеона, такъ позднѣе та правительственная реакція, происхожденіе которой долгое время слишкомъ односторонне приписывали волѣ государей „Священнаго Союза“ и ихъ министровъ. Эта реакція сказалась во всѣхъ направленіяхъ, — въ возстановленіи религіозныхъ интересовъ и авторитетовъ, въ недовѣріи къ идеямъ „просвѣщенія“, въ противоположеніи органическаго роста народной жизни „искуственнымъ“ попыткамъ конструировать новыя, „конституирующія“ ее, нормы, въ возрожденіи (хотя бы частичномъ) соціальнаго авторитета аристократіи, бюрократіи и т. д., въ повышеномъ уваженіи къ старымъ нравственнымъ и бытовымъ нормамъ и порядкамъ и т. д. Она сказалась съ почти одинаковой силой, какъ среди интелигенціи, вырабатывавшей до того времени посрамленныя революціоннымъ развитіемъ идеи, такъ и среди широкихъ массъ, утратившихъ, на фонѣ пережитихъ затрудненій и ужасовъ, вѣру въ недавнихъ новыхъ руководителей и проявлявшихъ наклонность вернуться къ недавно оставленнымъ ею, вѣковымъ, руководителямъ ихъ жизни.

Учесть глубину и степень силы этого опыта чрезвычайно трудно, поскольку рѣчь идетъ о народныхъ массахъ, изученіе измѣненій въ психологическомъ состояніи которыхъ, какъ мы видѣли, представляется чезвычайно затруднительнымъ, чтобы не сказать больше. Гораздо легче установить вліяніе его на тѣ слои общества, которые давно привыкли отражать свои чаянія и разочарованія, свои выводы изъ прошлаго и надежды на будущее въ формѣ печатныхъ произведеній. Поскольку рѣчь идетъ о нихъ, мы можемъ безъ труда конста-

тировать три основныхъ теченія. Одно характеризуется болѣе или менѣе рѣшительнымъ отказомъ отъ индивидуалистическихъ и демократическихъ идей предшествующаго времени, — иначе говоря, продолжаетъ и разными средствами и путями углубляетъ реакцію въ области соціально-политическаго мышленія, историческихъ и соціологическихъ концепцій, которая была непосредственнымъ результатомъ хода французской революціи. Это теченіе консерватовно-реакціонное. — Другое характеризуется потерей прежней вѣры въ всемогушество личности и въ народную мудрость, но не отказывается въ тоже время отъ большей части тѣхъ практическихъ заданій, въ особенности въ политической области, которыя были установлены еще до 1789 г., причемъ оно подходитъ къ нимъ однако не съ точки зрѣнія ихъ благодѣтельнаго вліянія на развитіе народовъ, а съ точки зрѣнія ихъ политической, соціальной и этнографической цѣлесообразности. Это теченіе либеральное, лишенное въ силу указаннаго его характера такой привлекательной черты, которая вытакаетъ изъ партійнаго мессіанизма болѣе правыхъ и болѣе лѣвыхъ теченій.—Третье наконецъ усматриваетъ причину неудачи революціи не въ объективной неправильности, господствовавшихъ до и во время наиболѣе бурнаго ея періода, идей, а въ недостаточно глубокой и широкой постановкѣ этихъ идей. Подобно просвѣтителямъ XVIII вѣка, это теченіе увлекается идеями свободы, равенства и братства, — идеями, совершенно отвергнутыми консерваторами и лишь весьма условно признаваемыми либералами,—съ одной стороны, вѣрой въ природную доброту и мощность человѣческой природы — съ другой стороны, и, подобно имъ, полагаетъ, что причина недостатковъ реальныхъ людей заключается въ совокупности внѣшнихъ, подлежащихъ устраненію, условій существованія человѣческихъ общежитій. Но тогда какъ люди XVIII вѣка сосредоточили все свое вниманіе на условіяхъ формально-юридическаго и внѣшне-политическаго характера, ихъ продолжатели въ XIX вѣка идутъ дальше и утверждаютъ, что *корень зла заключается не въ политической структурѣ общества и власти, а въ совокупности тѣхъ соціально-экономическихъ условій жизни*, изъ коихъ главнымъ является господство принципа частной собственности, — условій которыя съ одной стороны поддерживаютъ въ человѣкѣ эгоистическіе, антиоб-

щественные инстинкты и даже усиливаютъ ихъ, — а съ другой стороны создаютъ почву для существованія и постояннаго обостренія какъ *фактическаго неравенства*, болѣе опаснаго чѣмъ упраздненное неравенство юридическое, такъ и всѣхъ вытекающихъ изъ него не только политическихъ, но,—что особенно важно-культурныхъ и этическихъ послѣдствій. Это — теченіе соціалистическое[1]). Совмѣщая въ отличіе отъ либеральнаго теченія практическія тенденціи XVIII вѣка съ основами его вѣры и его мессіанизма, соціалистическое теченіе оказалось наиболѣе способнымъ поднять снова, упавшее было, въ началѣ вѣка, общественное настроеніе, дать ему болѣе широкій и, казалось даже, всеобъемлющій символъ вѣры и лозунги, одинаково увлекательные какъ для значительной части интелигенціи, такъ и для широкихъ, въ особенности рабочихъ, массъ[2]).

Въ основѣ этой доктрины лежала, однако, таже индивидуально и соціально-психологическая ошибка, что и въ основѣ доктринъ XVIII вѣка, а именно чрезвычайное преувеличеніе значенія внѣшнихъ (въ одномъ случаѣ политическихъ, въ другомъ экономическихъ)формъ жизни, какъ начала, опредѣляющаго характеръ всей народной и индивидуальной жизни, въ соединеніи съ вѣрой въ возможность путемъ раціоналистическаго, законодательнаго акта измѣнить черезъ внѣшнія формы жизни самое ея содержаніе и сдѣлать въ частности демократію изъ юридической фикціи реальной дѣйствительностью или „правдой", какъ хартія, данная Людовикомъ XVIII въ 1814 г., стала по увѣренію Людовика Филиппа въ 1830 г. послѣ трехъ іюльскихъ дней и его присяги „правдой".

---

[1]) Не задаваясь дать цѣлью дать исчерпывающій перечень мы не упоминаемъ о другихъ посредствующихъ теченіяхъ вродѣ доктринерскаго либерализма типа Руайе-Коллара и Гизо, вродѣ пережившаго всѣ испытанія 1789 и сл. годовъ мистическаго демократизма Мишле и др., — не упоминаемъ также о первыхъ проявленіяхъ принципіальнаго аполитизма, и. д., и не будемъ останавливаться на различіяхъ въ отношеніи къ государственной власти, къ политическому вопросу и къ революціонній идеѣ у Сенъ-Симона, Оуэна, Фурье и др. съ одной, у Л. Блана и К. Маркса съ другой стороны.

[2]) Несмотря на принципіальную разницу въ представленіи о „законахъ" общественной эволюціи, рѣзко отдѣляющую К. Маркса (и отчасти уже Л. Блана) отъ представителей т. наз. „утопическаго соціализма", въ основѣ Марксовой доктрины лежитъ не менѣе рѣзко выраженный элементъ (утопической по существу) вѣры въ общеспасительное значеніе „стихійно-неизбѣжной" побѣды пролетаріата надъ „экспропріаторами„ и всеобщей (насильственной въ той или иной мѣрѣ) экспропріаціи послѣднихъ.

И снова европейское общество ожидало тяжелое разочарованіе. Первая его опять таки испытала Франція.

Другія націи, пережившія революціонныя событія 1848 г., въ частности Германія и Италія, правда также пережили тогда свои тяжелыя разочарованія. Однако пораженіе національной и конституціонной идеи, которое имъ было суждено претерпѣть, ближе подходило къ неудачѣ идей 1789 г. и не имѣло того принципіальнаго значенія въ сознаніи европейскаго міра, какое имѣло жалкое крушеніе первой попытки революціоннаго осуществленія соціалистической идеи, особенно показательное въ связи съ кровавыми іюньскими днями 1848 г., во время которыхъ французское крестьянство принимало столь дѣятельное участіе въ подавленіи рабочаго движенія, а далѣе и въ связи съ тѣмъ, что вскорѣ послѣ этого 5 милліоновъ голосовъ, львиная доля которыхъ опять таки приходилась на крестьянство, высказались при выборахъ президента за принца Людовика Наполеона, только потому, что онъ былъ племянникомъ и, какъ бы, продолжателемъ традицій перваго Наполеона.

На почвѣ всѣхъ этихъ испытаній европейское общество снова переживаетъ періодъ тяжелой общественной и, опирающейся на нее, правительственной реакціи, — періодъ, пожалуй болѣе мрачный, чѣмъ періодъ начала XIX вѣка и чрезвычайно важный по своимъ соціально-психологическимъ, болѣе отдаленнымъ, послѣдствіямъ. Это то время, когда философія Шопенгауера, до того мало замѣченная, внезапно занимаетъ исключительно вліятельное мѣсто—когда молодой Prévost-Paradol съ горечью говоритъ, что „Франція управляется 7 милліонами лошадей“ (по числу гражданъ, призванныхъ подать голоса при выборахъ президента республики), — когда даже такой оптимистъ, какимъ, строго говоря, всегда былъ Герценъ, ставитъ, по крайней мѣрѣ западной, Европѣ діагнозъ смертельной болѣзни и т. д.

И опять таки намъ легче прослѣдить глубину и результаты этого разочарованія на примѣрѣ тѣхъ слоевъ общества, которые оставляютъ потомству письменные слѣды своихъ думъ или запечатлѣваютъ характеръ своихъ мыслей и дѣйствій въ „историческихъ актахъ“.

Разочарованіе въ прежней идеологіи сказывается главнымъ образомъ въ двухъ направленіяхъ, — въ стилѣ жизни второй имперіи съ одной стороны, въ торжествѣ идей Бисмарка и Маркса съ другой стороны. Неслыханный успѣхъ оперетокъ Оффенбаха и всего дальнѣйшаго аналогичнаго теченія въ области разныхъ искусствъ символизируетъ потерю вѣры въ смыслъ государственной жизни, наклонность „сорвать" у жизнив озможно бо́льшее количество немедленныхъ благъ, — торжество весьма плоской въ своемъ массовомъ проявленіи жажды жизни, соединенной съ этическимъ и общественнымъ jeménfiche, измомъ, какъ гласитъ характерное французское выраженіе.

Торжество бисмарковской идеи „крови и желѣза", коими только и возможно разрѣшить тѣ проблемы, которыя оказались неразрѣшимыми для „идеализма" 1848 г., какъ это, можетъ быть, не звучитъ на первый взглядъ странно и парадоксально, съ своей стороны имѣетъ своего естественнаго, психологически сроднаго ей, спутника въ торжествѣ марксовской доктрины стихійной неизбѣжности грядущаго краха капиталистическаго міра, — доктрины, столь же рѣзко и сознательно противопоставленной ея создателемъ утопическому идеализму предыдущаго поколѣнія соціалистовъ, какъ Бисмаркъ противопоставлялъ свою политику политикѣ „людей церкви св. Павла" во Франкфуртѣ (т. е. нѣмецкому Учредительному Собранію) и прусскихъ либеральныхъ идеологовъ 60-хъ годовъ.

Въ основѣ взглядовъ того и другого, прусскаго юнкера и еврея-революціонера, лежитъ одно и тоже настроеніе: рѣзкое противоположеніе т. наз. „реальныхъ силъ" и ихъ „соотношенія" пустымъ идеалистическимъ надеждамъ и словамъ. И тотъ и другой считаютъ нелѣпымъ вѣрить въ творческое вліяніе идей, т. е. высшихъ формъ проявленія человѣческаго ума, тамъ, гдѣ эти идеи не опираются на матеріальную силу и потому не имѣютъ возможности обезпечитъ себѣ чисто физическую побѣду надъ врагомъ. Для того и для другого центръ тяжести успѣха ихъ идей заключается въ организованномъ въ государствѣ коллективномъ дѣйствіи массовыхъ чувствъ и воль, причемъ процессъ образованія этихъ массовыхъ теченій имѣетъ, опять таки для того и для другого, без-

личный или сверхличный характеръ. Разница заключается лишь въ томъ, что одинъ вѣритъ въ стихійный ростъ массоваго національнаго сознанія (въ частности въ Германіи) и въ провиденціальное призваніе Пруссіи и дома Гогенцоллерновъ превратить дремлющія въ массахъ силы въ реальный фактъ, — тогда какъ другой вѣритъ въ стихійную же необходимость роста классоваго сознанія, постоянно увеличивающаюся въ своимъ составѣ, пролетаріата и вмѣстѣ съ тѣмъ въ необходимость, вытекающаго отсюда, роста внѣшней организованности и соціально-политической мощи этого пролетаріата, могущество котораго не можетъ не привести съ теченіемъ времени (и притомъ въ близкомъ будещемъ [1]) къ диктатурѣ пролетаріата, т. е., конкретно говоря, его вождей, и, черезъ это, также точно превратить смутныя пока ожиданія и стремленія пролетаріата въ реальный фактъ. Сколько бы противоположнаго не заключалось, такимъ образомъ, въ міросозерцаніи и въ цѣляхъ того и другого, — въ ихъ націонализмѣ или интернаціонализмѣ, вь ихъ религіозномъ или наоборотъ рѣшительно иррелигіозномъ и даже антирелигіозномъ пониманіи жизни, въ полумистическомъ монархизмѣ и соціальномъ консерватизмѣ перваго, въ республиканскихъ (и даже въ теоріи ан-архическихъ) идеяхъ и соціальномъ революціонизмѣ другого, — въ своемъ отношеніи къ личности, къ обычному демократическому идеалу, къ вопросу о механикѣ народнаго развитія они представители одной и тойже эпохи. И тотъ и другой, кстати сказатъ, пришли къ основнымъ своимъ выводамъ независимо отъ событій, приведшихъ массу современнаго имъ общества къ разочарованію въ прежней идеологіи и къ общественно-этическому пессимизму, и отчасти именно въ этомъ черпали особенную силу убѣдительности своихъ взглядовъ.

Успѣхъ, выпавшій сначала на долы Бисмарка (войны 1864 и въ особенности 1866 и 1871 г.), затѣмъ на долю Маркса (гигантскій ростъ соціалъ-демократическаго партійнаго движенія въ особенности въ Германіи, намѣтившійся вскорѣ послѣ созданія германсквй имперіи) послужилъ, какъ

[1]) Какъ извѣстно, Фр. Энгельсъ позднѣе откровенно призналъ эту ошибку въ оцѣнкѣ положенія, допущенную Марксомъ и имъ не только въ началѣ ихъ дѣятельности, но и значительное время спустя.

будто, лучшимъ доказательствомъ правильности ихъ исходныхъ точекъ зрѣнія. Стихійныя достиженія народовъ и классовъ, — иначе говоря, въ обоихъ случаяхъ массовые процессы, — рѣшительно заслонили собой болѣе или менѣе сознательно-координированное дѣйствіе индивидуальныхъ умовъ и воль. Центръ тяжести перенесся изъ сферы творчества освобождающейся отъ внѣшнихъ путъ личной энергіи въ сферу слѣпого дѣйствія законовъ развитія, причемъ вопросъ о томъ, вносился ли въ пониманіе этихъ законовъ элементъ религіознаго провиденціализма или нѣтъ, имѣлъ лишь второстепенное значеніе. Второстепенное значеніе имѣло и то, что какъ разъ среди сторонниковъ „бисмарковскихъ" (въ широкомъ смыслѣ) идей — въ силу болѣе или менѣе яснаго отталкиванія которое вызывала въ нихъ марксова доктрина съ ея „экономическимъ матеріализмомъ" и въ болѣе или менѣе сознательной связи съ желаніемъ опровергнуть до основанія выдвигаемые ею „желѣзные законы" исторіи — была особенно популярна мысль о научной несостоятельности самой мысли объ историческихъ законахъ и о „единичности" всего историческаго бытія въ его цѣломъ и въ его частяхъ: вѣдь за всѣмъ этимъ практически сохранялась не только національно общественная, но и историческая „законность" (за этимъ неопредѣленнымъ понятіемъ скрывалось почти всегда болѣе опредѣленное представленіе о „закономѣрности") національнаго развитія и роста національнаго могущества Германіи, хотя бы и въ качествѣ „единичнаго" факта, на равномѣрное проявленіе сущности котораго прочимъ народамъ, правда, не приходилось претендовать,—вѣра въ неизбѣжность, въ историческусъ и разумно обоснованную содержательность собственно нѣмецкаго развитія, стоящаго выше желанія или нежеланія отдѣльныхъ личностей.

Соціально-психологическое и этическое вліяніе этого круга идей и тѣхъ разительныхъ фактовъ, которые служили доказательствомъ ихъ правильности, не поддается, разумѣется, точному учету. Совпавъ съ моментомъ выше отмѣченнаго разочарованія, отчасти подкрѣпивъ его, отчасти давъ усталымъ и разочарованнымъ „абстрактными" идеями людямъ удобный выходъ для тѣхъ ихъ запросовъ, которые сохранили силу и послѣ пережитыхъ разочарованій, это теченіе

мыслей въ двухъ его крайнихъ видахъ стало характернымъ для послѣднихъ десятилѣтій прошлаго и первыхъ временъ нынѣшнаго вѣка, отразившись не только на ходячей идеологіи, но и на научныхъ и философскихъ идеяхъ. Въ тѣсной связи съ нимъ стоитъ, между прочимъ, (притомъ не только въ средѣ „бисмарковцевъ", но и въ средѣ „марксистовъ") та форма развитія, которую получилъ т. наз. „имперіализмъ" и возраставшее вліяніе послѣдняго на жизнь, приведшее въ концѣ концовъ весь этотъ циклъ идей къ роковому двойному испытанію, — испытанію черезъ послѣднюю великую войну и испытанію черезъ послѣдовавшія за войной революціонныя движенія.

Послѣдняя форма вѣры въ коллективное творчество людей, — *вѣра въ народъ* (не въ формѣ прежней идеалистической вѣры въ природную доброту и гражданственность „свободнаго" народа, а въ формѣ вѣры въ его „культурно-историческую" цѣнность, въ его стихійно-творческую спаянность и въ его права по отношенію къ другимъ народамъ) *и вѣра въ классъ*, какъ высшую форму стихійно складывающагося творческаго единенія, переживающихъ однородныя соціально-экономическія условія жизни и неизбѣжно стремящихся къ углубленію своею жизненнаго содержанія людей,— претерпѣли за послѣдніе годы рядъ столь тяжелыхъ ударовъ, что пока трудно сказать, къ какимъ результатамъ они приведутъ европейскую мысль въ ближайшемъ будущемъ. Одно несомнѣнно: Европа, — на этотъ разъ вся Европа, т. е. всѣ ея народы, и въ предѣлахъ каждаго изъ ея народовъ неслыханно большая его часть — переживаютъ новое, самое тяжкое изъ всѣхъ, постигшихъ ихъ до сихъ поръ, разочарованій. Тріумфальное, казалось, шествіе отдѣльныхъ національныхъ культуръ и всей европейской мысли смѣнилось состояніемъ всеобщей усталости и растерянности. Европа охвачена своеобразнымъ taedium vitae, причудливо переплетающимся съ новымъ неврастеническимъ приступомъ жажды жизни.

—·—

Совершенно иную по внѣшнему ходу событій и по цѣлому ряду отдѣльныхъ, частью важныхъ, чертъ, но однородную по своему существу и по своимъ дальнѣйшимъ результатамъ, эволюцію пережила въ V—IV вѣкѣ наиболѣе полно

отражавшая умственныя переживанія всего эллинскаго народа, наиболѣе идеалистическая изъ античныхъ демократій, а именно аѳинская, по примѣру коей мы можемъ до извѣстной степени судить о характерѣ соотвѣтствующихъ процессовъ въ античной жизни вообще.

Эпоха надеждъ на политическое освобожденіе личности и народа и на политическое осуществленіе народовластія смѣняется и здѣсь, разочаровавши массы въ своихъ результатахъ, эпохой обостренія соціальныхъ противорій и стремленія извлечь путемъ использованія государственной власти изъ политической силы народа, максимальные для улучшенія его соціально-экономическаго положенія результати. А въ тоже время и параллельно съ этимъ ростетъ разочарованіе въ самомъ принципѣ демократическаго строя, какъ онъ сталъ реально себя выявлять, въ особенности, когда съ паденіемъ, а затѣмъ со смертью Перикла съ него спалъ, скрывавшій рядъ его коренныхъ недостатковъ и противорѣчій, идеализировавшій его сущность, покровъ. Уже Ѳукидидъ полагалъ, что, благодаря личности и вліянію Перикла, Аѳины при немъ не были въ полномъ смыслѣ слова демократіей — ἐγένετο λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δέ ὑπὸ τοῦ πρῶτον ἀνδρὸς ἀρχή —или, что тоже, что аѳинская демократія въ силу той внутренней сдержанности, о которой было сказано выше и которая служила опорой вліянія Перикла и многіе изъ представителей которой стали вмѣстѣ съ нимъ самимъ жертвами, роковой въ этомъ смыслѣ уже по мнѣнію современниковъ, чумы, не проявила полностью, психологически и логически неизбѣжныхъ, результатовъ демократическаго строя жизни и мышленія. Трагическіе дни чумы послужили, вмѣстѣ съ пелопоннисской войной въ цѣломъ, толчкомъ къ ускоренному измѣненію того неустойчиваго равновѣсія психологической и этической жизни, которое, по понятнымъ причинамъ, свойственно прежде всего эпохамъ повышеннаго значенія личности въ общей экономіи народной жизни. На глазахъ изумленныхъ современниковъ совершился рѣзкій взрывъ антигражданскаго эгоцентризма, увѣренной въ своемъ правѣ на счастье, личности, рѣзкій взрывъ ея, по существу дѣла, противогосударственныхъ, сплошь и рядомъ истерически колеблющихся, настроеній и вожделѣній.

Когда война, вмѣсто скорой побѣды, дала рядъ тяжкихъ послѣдствій, начиная отъ вторженія непріятеля въ Аттику,

жестокаго разрушенія ея полей, виноградниковъ и оливковыхъ плантацій, и вынужденнаго ухода ея жителей въ окруженное знаменитыми стѣнами пространство между Аѳинами и Пиреемъ,—когда стало ясно, что бѣдствіе будетъ длиться долго и потребуетъ огромнаго напряженія военныхъ и финансовыхъ силъ государства, тогда торжествующее настроеніе населенія быстро замѣнилось разочарованіемъ въ вождяхъ, острой критикой ихъ дѣйствій и ростомъ эгоистическихъ чувствъ низшаго порядка.

Тяжесть жизни массъ и нарушеніе нормальнаго хода хозяйственной жизни среднихъ собственниковъ естественно усилили эти настроенія. Начинается эра сикофантовъ и демагоговъ, обрушивающихся на слои, руководившіе до того жизнью несмотря на весь формальной демократизмъ государсударственнаго строя и пользовшіеся преимущественно ея благами. Процессъ совершается съ необыкновенной быстротой, выражаясь съ одной стороны въ повышающейся требовательности, нетерпѣливости и властности массъ, съ другой стороны въ ростѣ антидемократическихъ идей среди „немногихъ" (ὀλίγοι-англ. upperten scil. thousand), уже 20 лѣтъ послѣ начала войны обладавшихъ достаточной силой, чтобы произвести переворотъ 411 г., а послѣ несчастнаго исхода войны не стѣснявшихся прибѣгнуть къ помощи побѣдительницы — Спарты, дабы установить жестокій режимъ произвола „30 тирановъ" и всѣми средствами преслѣдовать своихъ п олитическихъ враговъ.

Настаютъ — не только въ Аѳинахъ, но во всей Греціи, не исключая, (какъ показало возстаніе Мессенцевъ, движеніе среди илотовъ и заговоръ Кинадона,) и Спарты — времена обостренной *соціальной борьбы*, сущность которой и здѣсь сводится не, какъ въ былыя времена борбы за освобожденіе народа отъ сословныхъ путъ, къ улучшенію юридическаго, а къ улучшенію экономическаго быта массъ и къ сопротивленію, оказываемому этимъ стремленіямъ командующимъ слоемъ во имя его имущественныхъ интересовъ и его соціально-культурно руководящаго положенія. Если не считать смутныхъ идей о какомъто коренномъ переустройствѣ хозяйственной жизни на новыхъ, болѣе „демократическихъ" началахъ, высмѣянныхъ Аристофаномъ, то трудно или невозможно гово-

рить о соціалистическомъ или комунистическомъ движеніи въ современномъ смыслѣ этихъ словъ. Преобладаетъ отнюдь не характерная для послѣдняго идея построенія жизни на началахъ экономической и гражданской солидарности, а болѣе примитивная идея уравнительнаго давленія государства на благосостояніе всѣхъ и каждаго, идея дополненія юридидическаго равенства равенствомъ экономическимъ и бытовымъ. Однако это отнюдь не мѣшаетъ чрезвычайной страстности и жестокости борьбы, приводящей въ отдѣльныхъ случаяхъ, напр. на островѣ. Коркирѣ и въ Аргосѣ къ ужасающимъ сценамъ массоваго истребленія „олигарховъ", въ другихъ — къ не менѣе варварскимъ пріемамъ подавленія массоваго недовольства, хотя бы въ видѣ спартанской системы κρυπτεια и къ расправѣ съ приверженцами Кинадона. Это то время, когда, по словамъ Ксенофонта, подданные спартіатовъ такъ ненавидѣли своихъ владыкъ, что были готовы съѣсть ихъ „въ сыромъ видѣ".

Внѣшнія неудачи и внутреннее неустройство первенствующей демократіи эллинскаго міра привели къ повсемѣстному антидемократическому движенію. Петребовался жестокій опытъ послѣдующей политики Спарты и ея ставленниковъ, „аристократовъ" или „олигарховъ", чтобы, возстановить не ореолъ демократіи, — онъ погибъ навсегда, — а мысль, что при извѣстныхъ условіяхъ демократическій строй, несмотря на его испытанные недостатки, всеже слѣдуетъ предпочесть олигархическому.

Намъ незачѣмъ остановливаться на всѣхъ обвиненіяхъ, которыя съ большимъ или меньшимъ основаніемъ предъявлялись уже тогда демократіи и которыя затѣмъ вошли въ желѣзный инвентарь ходячихъ о ней въ исторической и публицистической литературѣ сужденій. Достаточно выдвинуть основной и коренной фактъ, на которомъ остановилъ свое вниманіе уже Сократъ: фактъ несоотвѣтствія формальныхъ правъ, предоставляемыхъ въ демократическомъ государствѣ народнымъ массамъ съ ихъ общественно-гражданской и общекультурной неспособностью сознательно и разумно, слѣдуя правильному пониманію государственныхъ задачъ и интересовъ, а не суммѣ внезапныхъ импульсовъ и эгоистическихъ вожделѣній, пользоваться, формально закрѣпленными за нею,

правами. Въ этомъ заключается, въ самомъ дѣлѣ, роковое противорѣчіе какъ античныхъ, такъ и современныхъ демократій [1]). Равенство правъ, вытекающее изъ преувеличенной оцѣнки личности, вступаетъ въ непримиримое противорѣчіе съ неравенствомъ общекультурнаго уровня, знаній и навыковъ мысли, разныхъ группъ населенія, — даже если оставить въ сторонѣ еще болѣе простой фактъ неравенства способностей, этическаго склада, преобладающихъ интересовъ и направленія энергіи отдѣльныхъ личностей. Никакія теоріи не могутъ длительно скрыть этотъ фактъ отъ вниманія какъ руководящихъ культурныхъ слоевъ, такъ и части представителей самихъ массъ, — какъ не могутъ они скрыть корреспондирующаго ему факта внутренней, если можно такъ выразиться, аристократизаціи или олигархизаціи самыхъ радикальныхъ какъ въ политическомъ, такъ и въ соціальномъ отношеніи, партій [2]).

Соображеніе, на которое ссылаются сторонники демократическаго строя въ борьбѣ противъ убийственныхъ для нихъ, — поскольку они не раздѣляютъ иллюзій о возможномъ культурномъ и т. д. равенствѣ будущаго, какъ результатѣ соціалистическаго переустройства жизни, — выводовъ изъ этого факта, сводится помимо общихъ, чисто идеологическихъ, разсужденій о принципіалномъ равенствѣ людей вообще, къ указанію на то, что неравенство знаній, навыковъ, культуры и т. д. разныхъ людей не исключаетъ равной ихъ способности страдать и наслаждатся, а стало быть, такъ какъ о причинахъ своихъ возможныхъ страданій или возможныхъ своихъ наслаженій съ надлежащей компетентностью каждый можетъ судить только примѣнительно къ самому себѣ, и о равенствѣ правъ всѣхъ принимать участіе въ направленіи той коллективной жизни, отъ которой въ столь значительной степени зависитъ сумма его страданій и сумма его наслажденій. Не входя въ разсмотрѣніе сложнаго вопроса о дѣйствительности равенства людей въ

---

[1]) О внутренней „неорганизованности" современныхъ демократій см. чрезвычайно богатое матеріаломъ, касающихся англійской и американской жизни, сочиненіе M. Ostrogorski, la démocratie et l'organisation des partis politiques.

[2]) См. чрезвычайно интересное въ частности для внутренняго развитія соціалъ-демократическо йпартіи и возрастающаго въ ней значенія „вождей" cor. R. Michiels.

области страданій и наслажденій, достаточно сказать, что вышеуказанное соображеніе бьетъ мимо цѣли, удовлетворяясь лишъ чисто формальнымъ устраненіемъ отмѣченнаго внутренняго противорѣчія демократической жизни. Вѣдь даже если, признать этотъ аргументъ убѣдительнымъ и, съ этой точки зрѣнія, признать, сверхъ формальнаго, и нравственное право личности на равное со всѣми остальными личностями соучастіе въ управленіи государсвенной жизнью, то этимъ отнюдь не разрѣшается все тотъ же вопросъ о фактической (интеллектуальной, этической, культурной) для нея *возможности* воспользоваться этимъ правомъ такъ чтобы это соотвѣтствовало ея дѣйствительнымъ, а не только воображаемымъ ею въ данный моментъ интересамъ. Отказъ огромнаго большинства русскихъ солдать въ 1917 г. отъ продолженія войны, въ которомъ они видѣли тогда вполнѣ добросовѣстно единственное средство обезпечитъ себѣ миръ и сравнительно-минимальное, о какомъ они мечтали, благополучіе, не далъ имъ ни того ни другого: а между тѣмъ при какихъ условіяхъ можно съ болшимъ правомъ говорить о равенствѣ предъ страданіемъ, какъ тогда, когда всѣмъ, какъ во время войны, грозитъ смерть отъ непріятельскаго меча или штыка?

Какъ бы тамъ ни было, вопросъ о внутренней цѣнности демократіи, съ точки зрѣнія возможности обезпечить черезъ нее истинное благо народа, сталъ въ связи въ частности съ событіями пелопоннисской война на одну изъ первыхъ очередей въ умственной жизни эллинскаго народа. Это сказалосъ не только въ обострившейся до послѣднихъ предѣловъ соціальной борьбѣ, результаты которой все снова и снова обманывали массовыя ожиданія и усиливали одновременно какъ ихъ разочарованіе въ разнаго рода идеологическихъ системахъ и конструкціяхъ, такъ и ихъ нетерпѣливое, готовое воспользоваться какими угодно средствами (въ частности одинаково демократіей, какъ и полу-тиранніей Димитрія Фалерскаго), лишь бы немедленно и, внѣшне ощутительнымъ въ данный моментъ, образомъ „сорвать“ нѣчто отъ жизни и отъ, всеже казавшагося имъ еще всевластнымъ, государства. Это сказалосъ одновременно и въ системѣ Платона и въ произведеніяхъ Исократа и въ „сравнительномъ“ изученіи государственныхъ формъ въ школѣ Аристотеля, при-

ведшимъ въ лицѣ Дикеарха къ своего рода реалистической идеализаціи „смѣшаннаго типа“ государства, которое Поливій позднѣе нашелъ осуществленнымъ въ Римѣ. Это сказалось наконецъ, въ особенно важномъ для будущаго развитія видѣ, въ возраставшей *усталости отъ государственной жизни*, той самой усталости, характерныя проявленія которой мы встрѣчаемъ нынѣ и въ современной европейской жизни.

Здѣсь передъ вами встаетъ второе, пожалуй еще болѣе глубокое внутреннее противорѣчіе демократической идеи, чѣмъ то, о которомъ было сказано раньше. Демократическій строй преслѣдуетъ благо всего народа и каждой, входящей въ составъ народа, личности, но онъ предполагаетъ для правильнаго своего функціонированія извѣстный уровень гражданственности, а стало быть и готовности жертвовать собой со стороны личности; его ratio построена на предположеніи, что личность чувствуетъ себя интегрирующей частью цѣлаго, черезъ развитіе и благо котораго она достигаетъ собственное развитіе и благо. — А между тѣмъ личность либо съ самаго начала, либо очень скоро начинаетъ смотрѣть на себя какъ на самоцѣнность и самоцѣль и видитъ въ государствѣ вообще, въ демократіи въ частности лишь средство для наилучшаго обезпеченія себѣ возможно большей суммы благъ. Съ того момента, какъ этотъ взглядъ становится господствующимъ, самая основа демократіи разрушается, ибо безъ базы въ видѣ граждански-преданной общимъ интересамъ личности демократія становится, строго говоря, фикціей или точнѣе превращается въ простую организацію *властвованнія большаго числа*. А вмѣстѣ съ тѣмъ для этого большого числа — οἱ Πολλοί, — весь смыслъ и вся цѣнность демократическаго строя становится полностью зависимой отъ непосредственной выгодноси его для нея. Разъ, стало быть, рядъ послѣдовательныхъ опытовъ убѣждаетъ „многихъ“ въ томъ, что демократія не даетъ имъ ожидаемыхъ благъ, она теряетъ для нихъ всякій практическій смыслъ. Одни изъ нихъ постаются найти выходъ въ возвращеніи къ политическимъ формамъ „добраго, стараго, времени“, другіе будутъ искать его по прежнему въ тѣхъ или иныхъ формахъ „углубленія“ демократіи, но все бо́льшее число будетъ относиться не только къ демократіи, но и къ всякимъ инымъ формамъ организа-

ціи государства, т. е. въ концѣ концовъ къ государству, какъ таковому, съ возрастающимъ равнодушіемъ.

Изъ сферы политическихъ интересовъ они перенесутъ свое вниманіе въ сферу ряда другихъ, чисто экономическихъ или сверхъ того культурныхъ, этическихъ, наконецъ религіозныхъ интересовъ. А такъ какъ сумма психической энергіи каждаго даннаго поколѣнія представляетъ опредѣленную величину, то вся та энергія, которая уйдетъ отъ политической жизни и направится въ другія стороны, представляетъ чистый и невознаградимый убытокъ для здороваго развитія государственной жизни, — въ особенности же государственной жизни демократическаго типа [1]). Ибо изъ всѣхъ видовъ государственной организаціи демократія предполагаетъ, наряду съ другими условіями, максимальное напряженіе энергіи всего народа и каждой отдѣльной личности въ сторону политическихъ (въ широкомъ смыслѣ) интересовъ и проблемъ. [2]) Въ „Происхожденіи современной Франціи", Тэнъ со свойственной ему яркостью подвелъ итоги того, сколько времени и силъ должно бы было пойти на осуществленіе всѣхъ политическихъ правъ и обязанностей французскаго гражданина, если бы онъ добросовѣстно сталъ исполнять всѣ велѣнія конституціи 1791 г., (а тѣмъ болѣе конституціи 1793 г.), еслибы онъ участвовалъ во всѣхъ выборахъ, первичныхъ и иныхъ собраніяхъ, которыя предусматривались этими демократическими конституціями, и въ качествѣ яраго врага демократіи отмѣтилъ вмѣстѣ съ тѣмъ, какая сумма „полезной энергіи", при иныхъ условіяхъ способной направиться на соз-

---

[1]) Вопросъ о томъ, наблюдается ли дѣйствительно ростъ психической энергіи человѣка въ процессѣ развитія культурной жизни (Вундтъ) независимо отъ внѣшнихъ фактовъ, какъ то роста количества населенія, обусловленнаго имъ роста, спеціализаціи и внѣшней интенсификаціи труда, отъ роста накопленнаго человѣчествомъ культурнаго капитала, переходящаго отъ одного поколѣнія къ другому, отъ одного народа къ другому и освободающаго извѣстную сумму психической энергіи даннаго народа и поколѣнія отъ разрѣшенія уже рѣшенныхъ раньше его удовлетворяющимъ его образомъ проблемъ матеріальной или интеллектуальной жизни, но отнюдь не увеличивающаго непосредственно сумму психической энергіи соотвѣтствующаго народа или поколѣнія, — иначе говоря, ростетъ ли дѣйствительно подъ вліяніемъ культуры психологическая энергія человѣка или лишь измѣняются въ внѣшне благопріятномъ для полезнаго ея проявленія направленіи, условія ея проявленія, насъ здѣсь нека сается.

[2]) Еще высшее напряженіе предполагали бы разнообразныя формы соціалистической или комунистической организаціи.

даніе новыхъ матеріальныхъ и духовныхъ цѣнностей, была бы въ такомъ случаѣ расточительно истрачена (gaspillèe). Необходимо однако обратить вниманіе и на обратную сторону медали: обращеніе всей энергіи даннаго народа или общества на негосударственныя цѣли, если бы оно было фактически и психологически возможно, равнялось бы параличу государственной жизни, — параличу даже того государства-жандарма, которое Тэнъ только и признаетъ въ противовѣсъ демократическому государству-провидѣнію.

Въ всякомъ случаѣ ясно, что рѣзкое пониженіе суммы психологической энергіи, обращенной на государственныя цѣли, выражаетъ пониженіе активныхъ общественныхъ инстинктовъ вообще и является роковымъ для демократіи, неизбѣжно превращающейся при такихъ условіяхъ въ арену дѣятельности профессіональныхъ политиковъ,—фантазеровъ или спекулянтовъ государственности, для которыхъ ихъ государственная дѣятельность неизбѣжно же становится такимъ же доходнымъ ремесломъ, какъ для другихъ, въ зависимости отъ направленія ихъ энергіи, торговля, промышленность, земледѣліе и т. д.

Этотъ процессъ ясно проявляется въ эллинской жизни и сл. вѣковъ. Одни уходятъ цѣликомъ въ сферу хозяйственной жизни и стремятся, оставивъ всякія надежды на государство или лишь изрѣдка въ моменты кризисовъ, по необходимости и на время вспоминая о немъ, къ обезпеченію собственнаго и семейнаго благополучія при помощи труда и „раціональнаго“ использованія выгодной конъюнктуры. Такихъ несомнѣнно большинство. Часть ихъ возвращается къ состоянію вьючныхъ животныхъ трудовой организаціи даннаго общества, часть развиваетъ въ себѣ тѣ антипатичныя предшествующимъ стадіямъ навыки беззастѣнчиваго стяжанія и всемѣрной эксплоатаціи людей и момента, которыя современные европейцы, сами стоящіе уже на рубежѣ этого развитія [1]), съ осужденіемъ, но нерѣдко и съ завистью отмѣ-

[1]) О томъ, насколько человѣку европейской культуры эти инстинкты не чужды, даетъ достаточное представленіе рядъ яркихъ чертъ современной сѣверно-американской жизни. Ср. также такія многозначительныя поговорки какъ: les affairee sont les affaires, business, is business,—in Geldsachen hört die Gemuitlch keit auts и т. п.

чаютъ у нѣкоторыхъ, потерявшихъ государственную организацію, восточныхъ народовъ. — Другіе, — ихъ по понятнымъ причинамъ меньшинство, — обращаются къ возможно болѣе интенсивному пользованію внѣшними, въ томъ числѣ и высшими, культурными благами и прелестями жизни данной эпохи, растрачивая свои силы, а часто и свои средства въ болѣе или менѣе бурномъ или умѣренномъ прожиганіи жизни и ограничиваясь высокомѣрнымъ благерствомъ и дешевымъ скептицизмомъ по отношенію къ всему, что связано съ государствомь. — Третьи наконецъ, — и это обычно культурно и интеллектуально наиболѣе выдающаяся и „передовая" часть народа, — уходятъ въ эстетизмъ, въ сціентифизмъ и въ разнаго рода философскія проблемы, находя въ воспроизведеніи или обогащеніи красотъ природы, въ изученіи разныхъ, связанныхъ съ ея жизнью, научныхъ (и наукообразныхъ — астрологія, алхимія и т. п.!) проблемъ, наконецъ въ стремленіи разрѣшить послѣдніе этическіе, метафизическіе или религіозные вопросы, содержаніе интенсивной духовной жизни, отвлеченіе и отдыхъ отъ „проклятой" политики. [2])

Политическая жизнь становится удѣломъ профессіоналовъ разнаго происхожденія, соціальнаго и имущественнаго положенія, утрачиваетъ живую связь съ подлинной національной жизнью и колеблется все больше между безыдейномъ консерватизмомъ во что бы то не стало и истерически-неврастеническимъ революціонизмомъ, — въ огромномъ большинствѣ либо совершенно фантастическимъ, либо до послѣдней степени примитивнымъ по цѣлямъ и пріемамъ и въ концѣ концовъ настолько однообразно-безсодержательнымъ и утомительнымъ, что недавнія демократіи легко становятся достояніемъ выросшей въ ихъ собственной средѣ или пришедшей извнѣ единоличной власти. Эллинистическія монархіи и римская имперія съ ихъ безсильными придатками, вродѣ „свободныхъ". Аѳинъ и др. городовъ, представляютъ психологически и логически неизбѣжный выводъ изъ равнодушія подавляющихъ массъ и безграничнаго эгоизма дѣлающихъ надъ ними свои опыты „политиковъ".

---

[2]) Стоитъ отмѣтить, что именно въ Соединенныхъ Штатахъ (ср. предыд. примѣчаніе) рядъ внимательныхъ наблюдателей отмѣчаетъ пренебрежительно-равнодушную аполитичность высшей интеллигенціи. Надо ли доказывать, что это явленіе отнюдь не чуждо и Европѣ и грозитъ пріобрѣсти общественно-опасные размѣры?

Надо ли останавливаться — въ дополненіе къ сказанному выше о собственно европейскомъ развитіи, — на ряды чертъ, которыя свидѣтельствуютъ о томъ, что Европа стоитъ на рубежѣ аналогичнаго процесса? Первые Цезари уже стучались съ успѣхомъ въ ея двери и народы ихъ привѣтствовали. . .

§ 3. Основныя черты умственной жизни.

Ходъ соціально-экономическаго и политическаго развитія приводитъ такимъ образомъ какъ античный, такъ и современный европейскій міръ постепенно къ кризису индивидуалистическаго міросозерцанія. Приводитъ не по какимъ либо внѣшнимъ, отъ него независящимъ причинамъ, а въ силу психологически и логически неизбѣжнаго саморазвитія его основъ. Тоже самое совершается одновременно и въ сферѣ интеллектуальной жизни. И здѣсь опять таки возрастающая тяжесть окружающихъ „критически-мыслящую" личность явленій, содѣйствующихъ росту разочарованія въ этическикъ свойствахъ человѣка, а стало быть и народа, играютъ лишь дополнительную, ускоряющую процессъ, но не опредѣляющую его характеръ и его исходъ роль.

Максимальнымъ пунктомъ вѣры личности въ себя было положеніе: „мѣрило всѣхъ вещей — человѣкъ". Человѣкъ, до того творившій себѣ боговъ по образу и подобію своему, увѣрившійся въ своихъ силахъ, сорвавшій, какъ ему чудилось, часть покрова съ тайны природы, смѣло рѣшилъ, что за этой частью покрова падетъ и весь остальной и передъ его очами станетъ вся истина. Отдѣльные робкіе или смущенные голоса, предостерегавшіе его относительно безнадежности этого титаническаго предпріятія, — ихъ естественно было больше въ новой, чѣмъ въ античной Европѣ, отъ которой новая успѣла унаслѣдовать рядъ предостереженій. — не оказывали существеннаго вліянія на преобладавшее горделивое настроеніе.

Роковой моментъ наступилъ однако довольно скоро, — а именно какъ только „критически-мыслящая личность" обратила свою критику на самое себя, т. е. прежде всего и главнымъ образомъ на составъ и достовѣрность своего мыш-

ленія. Ясно что такой поворотъ былъ совершенно и внутренно неизбѣженъ. Его совершаютъ въ Элладѣ уже софисты, въ Европѣ съ особенной энергіей Юмъ. Въ результатѣ оказывается, что, вмѣстѣ съ всѣмъ, прочимъ объективнымъ для прежняго міра, мысль разрушила и свое собственное объективное значеніе. Индивидуализмъ, нашедшій такую, казалось, прочную опору въ своемъ торжествующемъ шествіи въ безстрашіи своего разума и своего раціонально претвореннаго опыта, на глазахъ изумленыхъ современниковъ превращался въ безнадежный субъективизмъ, лишенный внѣ того, что уже не „человѣкъ" вообще, а данный человѣкъ въ частности и лично для себя „признавалъ", всякой объективной убѣдительности и разумной обязательности. Въ интеллектуальной жизни человѣчества моментъ, когда оно приходитъ къ этому сознанію представляется самымъ трагическимъ и самымъ важнымъ по своимъ послѣдствіямъ.

Не останавливаясь на позднѣйшихъ попыткахъ найти выходъ изъ создавшагося заколдованнаго круга, — ничто не выдерживало критическаго испытанія ума, а въ тоже время самый умъ человѣческій оказывался неспособнымъ дать объективно-обязательные результаты какъ разъ по основнымъ вопросамъ бытія, — достаточно сказать, что личность должна была признатъ существованіе объективныхъ предѣловъ своихъ достиженій въ сферѣ адекватнаго пониманія міра, дабы отдать себѣ отчетъ въ степени психологической глубины ея паденія.

Къ этому прибавлялось другое, постоянно возраставшее чувство ея ограниченности, чувство ея зависимости отъ безконечнаго ряда вліяній. Только чрезвычайно самоувѣренные и по тому самому близорукіе представители породы homo sapieus могли — по мѣрѣ наростанія знаній о мірѣ съ одной стороны, внѣшней суммы учености, ученыхъ и философскихъ доктринъ, съ другой стороны, не замѣтить, что имъ — даже самымъ выдающимся изъ ихъ числа — невозможно провѣрить всю совокупность состава своихъ мыслей, — звеньевъ въ ихъ міросозерцаніи, — до основанія, не прибѣгая къ болѣе или менѣе значительнымъ позаимствованіямъ у предшествующихъ работниковъ въ подлежащей области, — позаимствованіямъ, въ конечномъ итогѣ находившимъ свое оправ-

даніе въ авторитетѣ того, у кого они производились. Кто изъ самыхъ образованныхъ и даже по истинѣ ученыхъ въ своей области людей можетъ отрицать, что́ цѣлый рядъ весьма важныхъ, порой основныхъ, явленіи изъ, далекихъ ихъ непосредственнымъ интересамъ, областей знанія имъ совершенно или почти совершенно неизвѣстенъ? А между тѣмъ каждая наука въ извѣстной части своихъ исходныхъ точекъ зрѣній и основныхъ, руководящихъ положеній предполагаетъ внутреннюю устойчивость положеній ряда, часто очень отдаленныхъ отъ нея, другихъ наукъ, базируясь прямо или косвенно (черезъ ту или иную философскую концепцію міра) на нихъ. Понятно, что это проявляется съ особенной силой въ современномъ европейскомъ мірѣ, отчасти даже гордящимся этимъ своимъ коллективнымъ творчествомъ, но тоже самое сказывалось уже и въ античномъ мірѣ. Но этого мало. Научная добросовѣстность, — или шире, простая добросовѣстность мыслящаго человѣка, — обязывала признать, что въ основѣ міросозерцанія даннаго лица вовсе не лежатъ одни только научныя положенія и раціонально-критически „продуманныя" идеи и представленія, а наряду съ ними, какъ опытъ и самонаблюденіе показывали, обрывки усвоенныхъ отъ предыдущихъ поколѣній и отъ собственнаго дѣтства смутныхъ впечатлѣній, настроеній, разныхъ жизненныхъ явленій и убѣжденій. Какая гарантія того, что, сколько бы изъ этого пестраго матеріала позднѣе не было отвергнуто или сознательно переработано, всеже не оставалось извѣстной суммы непродуманныхъ и непровѣренныхъ, а просто незамѣтно воспринятыхъ, элементовъ мысли и что именно они не оказывали — по ихъ незамѣченности особенно возможное, но вмѣстѣ съ тѣмъ, быть можетъ, и роковое съ точки зрѣнія достиженія истины — вліяніе на ходъ и содержаніе его мысли? И кто могъ быть такъ смѣлъ, чтобы утверждать, что эти соображенія къ нему непримѣнимы? Найдется ли сейчасъ напр., человѣкъ, который рѣшится разобраться въ томъ, чѣмъ онъ обязанъ Священному Писанію, даже если онъ никогда въ жизни не открывалъ ний одно изъ его книгъ и ни одной книги о немъ, или рѣшится сказать, сколько обрывковъ чужихъ мыслей вошли въ его личный обиходъ не только изъ поэзіи всѣхъ странъ, временъ и народовъ, неза-

мѣтно для насъ прямо или косвенно, черезъ вторыя, третьи и четвертыя руки, проникающихъ въ насъ, но и, хотя бы только изъ повседневнаго чтенія газетъ съ ихъ безчисленными, другъ друга выталкивающими, но сплошь и рядомъ оставляющими также извѣстный, хотя бы очень малый, слѣдъ въ нашемъ сознаніи? И тутъ, разумѣется, современный человѣкъ, располагающій относительно гораздо бо́льшей суммой, часто правда стертыхъ не хуже ходячей мѣдной монеты, обрывковъ знаній и интеллектуальныхъ впечатлѣній, находится въ болѣе сложныхъ условіяхъ, по существу однако не отличающихся отъ тѣхъ, которыя испытывалъ на себѣ аѳинянинъ V вѣка. На этой почвѣ должно возродиться, въ нѣсколько иномъ правда видѣ и съ иными послѣдствіями, впечатлѣніе, которое блыо знакомо еще „первобытному" человѣку, — впечатлѣніе, что мозгъ человѣка представляетъ какъ бы центръ прохожденія безчисленныхъ, не имъ придуманныхъ мыслей и не имъ испытанныхъ данныхъ опыта, точку пересѣченія безконечнаго количества умственныхъ теченій, отправный пунктъ которыхъ теряется нерѣдко въ глубинѣ вѣковъ и во мракѣ неизвѣстности. Если эта неиндивидуальность его мыслей служила, какъ мы видѣли, „первобытному" человѣку доказательствомъ въ ползу ихъ сверхиндивидуальной, объективной значительности, то въ человѣкѣ того времени, о которомъ говорится здѣсь, этотъ же фактъ, вмѣстѣ съ очевидной невозможностою, тѣмъ болѣе разительной, чѣмъ богаче умственная жизнь даннаго лица, додумать и провѣрить свои взгляды и убѣжденія, до конца, усиливаетъ лишь недомоганіе отъ чувства субъективности, индивидуальной непровѣренности, его взглядовъ и построеній. Въ конечномъ итогѣ на этой почвѣ снова создается столь знакомое „первобытному" человѣку чувство психической зависимости отъ совокупности сверхиндивидуальныхъ условій, но изъ этого не вытекаетъ чувства своеобразной увѣренности въ своей мысли, а наоборотъ этому чувству наносится новый и тяжелый ударъ.

Этимъ однако еще не ограничивается все тотъ же процессъ упадка вѣры „критически мыслящей личности" въ силу и правоту ея мысли. Наряду съ указанными двумя моментами необходимо поставить третій, не менѣе важный — воз-

растающее чувство частичности своего сознанія и отсутствія у личности права противопоставлять свою истину, т. е. то, что этому частичному сознанію представляется какъ истина всему прочему міру и отвергать то, что для частичнаго сознанія непріемлемо или просто не убѣдительно, — непріемлемо или неубѣдительно, быть можетъ, лишь на данной стадіи развитія самого частичнаго сознанія. Говоря конкретнѣе: разъ я представляю одну квадрилліониую или еще меньшую часть міроєданія, одну полуторамилліардную часть нынѣшней породы homo sapiens, которая сама образуетъ лишь ничтожную часть одной только земной жизни, то какое я имѣю право во имя моего частичнаго сознанія отвергать смыслъ жизни или существованіе Божества или утверждать, что смыслъ жизни таковъ то, а Божество таковото и т. под.? Развѣ я не ничтожный побѣгъ на мочучемъ баобабѣ, происхожденіе и корни и будущее котораго отъ меня скрытъ? Но если такъ, то насколько же мнѣ и всѣмъ мнѣ подобныхъ надлежитъ быть болѣе скромными въ нашихъ сужденіяхъ, чѣмъ мы привыкли за время былыхъ самообольщеній и кажущихся тріумфовъ „критической мысли"! Никакіе успѣхи науки и техники, представляющіе всегди лишь частныя заплаты на рубищѣ нашего невѣжества о мірѣ очевидно не способны убѣдить серьезнаго человѣка въ противоположномъ.

Наконецъ надо принять во вниманіе еще одно обстоятельство, а именно возрастающее чувство этической неувѣренности и растерянности, этическаго недомоганія свойственное эпохамъ роста и въ особенности разложенія индивидуалистически критическаго міросозерцанія Простыя и устойчивыя нормы первой стадіи для людей этого времени утратили свое безусловное значеніе. Вопросъ о томъ что хорошо и что худо, какъ слѣдуетъ и какъ не слѣдуетъ поступать, зависитъ уже не просто отъ освященныхъ прошлымъ и всѣмъ складомъ быта нормъ, а отъ нравственнаго чутья и собственнаго усмотрѣнія каждой данной личности и всего соотвѣтствующаго поколѣнія. А вмѣстѣ съ тѣмъ этотъ вопросъ становится и для нравственно весьма чуткой личности все болѣе сложнымъ и трудно разрѣшимымъ, ибо сама жизнь и ея конфликты становятся все болѣе сложными и возникаетъ безчисленное количество этическихъ „казусовъ", къ разрѣшенію которыхъ совершенно невозможно подойти

съ готоывми формулами. [1]) Да и самыя формулы становятся многообразнѣе, ибо въ разныхъ общественныхъ слояхъ однаго и тогоже народа для разрѣшенія одного и тогоже типа казусовъ (если можно такъ выразиться) существуютъ далеко не однородныя, часто прямо противоположныя формулѣ; своего рода культурно-психологическая черезполосность общественныхъ слоевъ, характерная для любого стараго и сложнаго культурначо общества, еще больше запутываетъ и безъ того трудное положеніе личности.

Трудности, которыя встрѣчаетъ личность, особенно́ мечительны для нея именно въ этой области этическихъ переживанія. Ибо отъ нихъ, — иначе говоря, отъ правильнаго разрѣшенія личныхъ жизненныхъ проблемъ, — зависитъ въ гораздо бо́льшей степени, чѣмъ это можетъ показаться вѣроятнымъ на первый взглядъ, внутреннее здоровіе каждаго личнаго психическаго состоянія и нормальная жизнь и дѣятельность личности. Правильность или неправильность, адэкватность" или „неадэкватность" ихъ чисто теоретическихъ сужденій является по общему правилу источникомъ мученій лишь для немногихъ; удовлетворенность или неудовлетворенность собственно нравственной жизнью наоборотъ рѣзко отражается на сознаніи и жизни самыхъ широкихъ слоевъ [2]).

Но осли такъ, то естественно, что на этой именно почвѣ создается рядъ попытокъ побѣдить выяснившіяся въ разныхъ областяхъ жизни противорѣчія и трудности, передъ лицомъ которыхъ была съ теченіемъ времени поставлена индивипуалистически-критическая мысль. Нелзя ли въ самомъ дѣлѣ преодолѣть всѣ этическія, а черезъ нихъ и прочія трудности чрезвычайномъ напряженіемъ ума и воли, которое укажетъ нужные пути какъ въ личной, такъ и въ коллективной жизни народа и даже человѣчества?

1] Это ощущала въ сферѣ своихъ наблюденій пресловутая нравственная „казуистика" католическихъ богослововъ, къ которой съ легкой руки Паскаля и въ соотвѣтствіи съ часто столь грубо-формалистическимъ сужденіемъ протестантскихъ богослововъ принято относиться чрезвычайно высокомѣрно, какъ къ доказателству „безнравственности", „іезуитизма" и католицизма вообще.

2] Насколько серьезно значеніе послѣдняго факта, объ этомъ свидѣтельствуютъ въ европейской жизни многочисленныя еретическія, монашескія и иныя, отчасти мистическія, отчасти истерическія, массовыя движенія, этическія корни которыхъ въ подавляющемъ большинствѣ случаевъ не подлежатъ сомнѣнію.

Въ чемъ въ самомъ дѣлѣ заключалась основная и роковая ошибка, допущенная въ области внѣшняго, политическаго и экономическаго, переустройства жизни, какъ не въ томъ, что *все вниманіе было сосредоточено на внѣшнихъ причинахъ существующаго неустройства, — на политическихъ или экономическихъ формахъ жизни, — а не на внутреннемъ строеніи и историческихъ навыкахъ истиннаго господина жизни, личности*". Вѣра въ то, что политическое освобожденіе личности ость путь къ ея совершенству, оказалась ложной. Столь же ложной оказалась далѣе мысль, что экономическое освобожденіе личности возможно безъ того, чтобы въ ней самой возникли соотвѣтствующія нравственныя предпосылки. Обманула наконецъ и вѣра въ стихійную содержательность національно-государственнаго или интернаціонально-классоваго процесса, совершающагося черезъ личности, — но не напряженіемъ всей энергіи личности. Не значитъ ли это, что „преобразователи" (реформаторы или революціонеры все равно) забыли о томъ, что разъ „мѣрилъ всѣхъ вещей-человѣкъ", то именно отъ человѣческой личности, — отъ всего содержанія ея жизни и въ частности отъ ея этическаго (гражданственнаго и чистоличнаго) содержанія и развитія зависятъ успѣхи всякаго теоретически, быть можетъ, и правильнаго, но безъ полнаго и всестороннаго, доброволнаго и убѣжденнаго, содѣйствія личности безусловно не осуществимаго построенія надлежащей организаціи коллективнаго и личнаго существованія?

Отсюда въ частности для античнаго міра, — для котораго, не было сомнѣнія въ томъ, что путь къ нравственности лежитъ черезъ знаніе (такъ вѣдь думалъ даже Сократъ)—само собой напрашивается стремленіе къ нравственной мудрости. Въ этомъ уже содержалось полубезсознательное возвращеніе къ эпохѣ, — по преимуществу этическихъ, — изреченій „сами мудрецовъ" съ ихъ порой весьма близкой къ общей, „мудрости" первой стадіи народнаго развитія идеологіей, — идеологіей, рѣзко расходившейся по существу съ міросозерцаніемъ второй, индивидуалистически-критической стадіи, Однако эта сторона дѣла отнюдь не ощущалась, какъ преобладающая или главенствующая. Этическій оборотъ, который неукоснительно принимаетъ эллинская мыслъ III и сл. вѣковъ

до Р. Хр. оцѣнивается не какъ возвратъ къ старому, а какъ углубленіе новаго мышленія. И не бедъ основанія. Въ основѣ его всеже лежатъ *поиски личностью правильнаго пути въ жизни, правды жизни*.

Характерной особенности основныхъ принциповъ трехъ господствующихъ школъ эллинской, (а далѣе и римской) мысли этого времени, — эпикурейства, стоицизма и академическаго скептицизма, — является (и это вторая существенная черта эпохи) ихъ отрицательный характерѣ. Apatheia, ataraxia, aphasira — во всѣхъ трехъ терминахъ мы видимъ одно и и тоже отрицательное начало. Надо отказаться отъ страстей, — отъ душевныхъ волненій, — отъ сужденія, дабы сдѣлаться „мудрецомъ" и достигнуть той доли счастія, которая доступна тольку мудрецу, стоящему выше безпокойныхъ страстей, безпокойныхъ душевныхъ волненіи, безпокойныхъ поисковъ разрѣшенія недоступныхъ человѣческому уму проблемъ. Аскетизма въ позднѣйшемъ, послѣпавломскомъ, христіанскомъ смыслѣ во всемъ этомъ еще нѣтъ. Нѣтъ въ этомъ однако и слѣда прежняго торжествующаго настроенія личности, завоевательницы міра, мечтающей для себя самой не объ „отреченіи" (что какъ не отреченіе, резиньяція, во всѣхъ этихъ начальныхъ α?), а о безпрестанно-радостномъ развитіи всѣхъ своихъ силъ, — мечтающей для народа или человѣчества о величіи, богатствѣ и счастіи? Только въ умѣломъ самоограниченіи, въ самовоспитаніи, въ умѣніи владѣть собой, своими интелектуальными и иными вожделѣніями и страстями, человѣкъ и человѣчество (или народъ) найдутъ себѣ покой. Счастье уже разсматривается не какъ радостное проявленіе полноты своей энергіи, не какъ достиженіе „недостижимаго" (для прежнихъ жалкихъ и слабыхъ поколѣній!), а именно какъ покой, — покой внутренній и покой внѣшній. Ибо если всѣ люди станутъ въ этомъ смыслѣ внутренно „мудрыми", то что сможетъ нарушить ихъ — скопческій съ точки зрѣнія предыдущаго поколѣнія — внѣшній покой? Это еще не отрицаніе hybris въ прежнемъ, такъ или иначе религіозно-обоснованномъ, смыслѣ; но это уже большой шагъ по этому пути. Въ воздухѣ уже чувствуется вѣяніе, напоминающее вмѣстѣ съ тѣмъ поговорку добраго стараго времени: „всякъ сверчокъ знай свой шестокъ". Ибо само собою ясно, на-

сколько *практически консервативно* содержаніе всего этого ряда мыслей . . .

Этицизмъ всѣхъ господствовавшихъ въ это время въ эллинскомъ и римскомъ мірѣ философскихъ системъ бросался настолько ясно въ глаза, что имъ въ чрезвычайной степени облегчалось — несмотря на всѣ теоретическія различія, существовавшія между ними, — развитіе того въ философскомъ и теоретическомъ смыслѣ все болѣе равнодушнаго и безплоднаго, въ этическомъ отношеніи давшаго еще нѣсколько яркихъ писателей, направленія мысли, которое принято называть эклектическимъ. Въ томъ объемѣ, въ которомъ этотъ эклектицизмъ сталъ возможнымъ, онъ былъ этимъ обязанъ тому, что не только вопросы этики пріобрѣли господствующее положеніе въ интересахъ мудрыхъ но и основное направленіе ихъ разрѣшенія по существу дѣла пріобрѣло однородный характеръ.

Современная европейская жизнь не дошла еще до такого однообразія. Да и въ античной жийни не слѣдуетъ его преувеличивать. Наряду съ философски-этическими поисками мысли указаннаго типа мы видимъ тамъ начало мистическаго неопиѳагорейства, а затѣмъ неоплатонизма съ одной стороны, сціентифизмъ, эстетизмъ и т. д., съ другой стороны. Рядъ крупнѣйшихъ пріобрѣтеній античной науки относится къ этому времени и какъ бы не оцѣнивать александрійскую школу поэтовъ, младшую комедію и буколику — въ ихъ эллинской и въ ихъ римской формѣ, — и въ нихъ содержится большая, порой не легко поддающаяся нашему сочувственному воспріятію, сумма творчества. И ктоже будетъ отрицать, что и изобразительныя искусства дали за это время рядъ крупныхъ талантовъ и произведеній?

Сущность дѣла заключается однако не въ этомъ. Пусть передъ нами еще проходятъ даже такіе геніи, какъ Цезарь, такіе организаторы, какъ Августъ, атмосфера античной жизни уже рѣзко измѣнилась. Здѣсь не мѣсто разбирать, въ какой мѣрѣ и насколько времени свѣжіе соки римскаго народа, вошедшаго въ круговоротъ эллинской жизни лишь на рубежѣ

III и II вѣка до Р. Хр.[1]), но усвоившій ея основныя черты лишь въ теченіе I вѣка, задержали *для всего античнаго (точнѣе средиземноморского) міра въ цѣломъ* это развитіе. Во всякомъ случаѣ, это лишь одинъ изъ случаевъ тѣхъ своеобразныхъ, національно-культурныхъ, интерференцій, которыхъ такъ много въ исторіи не толко одного европейскаго міра и которыя въ конечномъ итогѣ не измѣняютъ существа психологическаго развитія людей и логическаго развитія ихъ міросозерцанія.

Не мѣняетъ этого существа и отмѣченный уже выше фактъ, что современная европейская жизнь *пока* еще не представляетъ зрѣлища такого преобладанія этическихъ проблемъ. Рядъ признаковъ, говорящихъ о томъ, что развитіе идетъ въ эту сторону, уже сейчасъ имѣется въ болѣе чѣмъ достаточномъ количествѣ. Враги и друзья соціализма (среди послѣднихъ въ частности т. наз. фабіанцы) чаще и чаще обращаются въ своихъ доказательствахъ или надеждахъ въ сторону этическихъ явленій и проблемъ[2]) Катастрофа, — общеевропейская катастрофа — послѣднихъ лѣтъ только усиливаетъ эту тенденцію, а возрастающее количесть трудовъ, посвященныхъ проблемамъ этики, всеравно строютъ ли они ихъ разрѣшеніе на религіозномъ или на нерелигіозномъ базисѣ, свидѣтельствуетъ о томъ же самомъ.

Этическія проблемы еще менѣе исчерпываютъ жизнь современной Европы нежели всю жизнь поздне-античнаго міра. А отсюда естественно долженъ возникнуть вопросъ, не преу-

---

[1]) Достаточно вспомнитъ обвиненія противъ Сципіона старшаго въ томъ, что онъ пользовался въ Сициліи греческой одеждой, — противъ Т. Квинкція Фламинина за его эллинофильство, — и въ связи съ этимъ складъ мыслей Катона Старшаго, который всеже на старости лѣтъ призналъ нужнымъ изучать языкъ презираемыхъ эллиновъ, чтобы отдать себѣ отчетъ, какъ рѣзокъ былъ переходъ.

[2]) Необходимо впрочемъ признать, что въ большинствѣ случаевъ средніяя современныя этическія теченія отличаются меньшей психологической глубиной и большимъ оптимизмомъ, чѣмъ упомянутыя античныя движенія. Въ нихъ больше оптимистическаго практицизма — надежды на достиженіе колективнаго улучшенія устройства жизни черезъ „самосовершенствованіе" личности въ плоскомъ духѣ соотвѣтствующихъ „трудовъ" Блекки, — меньше разочарованности и меньше пониманія сложности проблемы, чѣмъ у болѣе искушенныхъ ходомъ своего соціально-психологическаго развитія эллиновъ III вѣка. Тонкая же идея „грѣховности", о которой будетъ сказало дальше, имъ въ огромномъ большинстѣ случаевъ не столько чужда, сколько недоступна.

величиваетъ ли ихъ значенія тотъ, кто видитъ въ нихъ характерную черту цѣлой эпохи? Тотъ же вопросъ напрашивается съ еще болшей силой. когда представить себѣ не сумму ученыхъ, художниковъ и писателей, а огромную массу простыхъ обывателей, которые живутъ непосредственными, личными или семейными, интересами дня и которые уже своей массой, казалось бы, рѣшительно опредѣляютъ характеръ жизни эпохи, — характеръ, въ концѣ концовъ всегда болѣе или менѣе однородный, колеблющійся между интересами пола и интересами желудка . . .

При такой постановкѣ вопроса передъ нами возникаетъ одна изъ труднѣйшихъ проблемъ въ области пониманія существа историческаго процесса развитія отдѣльныхъ народовъ и всего человѣчества. Не играемъ ли мы словами и не обманываемъ ли себя, когда мы говоримъ объ „эпохѣ возрожденія" или „эпохѣ реформаціи", о „вѣкѣ Людовика XIV или о „вѣкѣ просвѣшенія" и т. п.? Не впадаемъ ли мы въ тяжелую ошибку даже тогда, когда мы говоримъ о „временахъ язычества" и „временахъ христіанства" и т. д. и т. п.? Не приписываемъ ли мы сравнительно поверхностнымъ, затрагивающимъ болѣе или менѣе глубоко лишь единицы, сотни или тысячи людей, явленіямъ такого значенія, которое совершенно не соотвѣтствуетъ ихъ фактическому удѣльному вѣсу въ жизни милліоновъ, десятковъ и сотенъ милліоновъ людей, занятыхъ тѣмъ, чтобы избѣжать чувства голода и холода и удовлетворить прочіе свои инстинкты? Вѣдъ ктоже въ самомъ дѣлѣ не остановится съ изумленіемъ передъ фактомъ, что въ то время, когда слава фернейскаго философа гремѣла по Франціи и всей Европѣ отца Ренана въ глухомъ бретонскомъ мыстечкѣ лечили отъ лихорадки тѣмъ первобытнымъ способомъ — обращеніемъ къ изображенію святого съ чисто африканскими угрозами по его адресу („я тебя подкую, какъ лошадь, если ты не вылечишь этого ребенка!"), — о которомъ самъ Ренанъ разказалъ въ своихъ „Воспоминаніяхъ дѣтства и юности"? Гдѣ же тутъ „вѣкъ просвѣщенія", если только придавать этому горделивому термину значеніе болѣе глубокое чѣмъ то, которое выражало бы типъ мышленія Парижа (точнѣе части, и быть можетъ незначительной части Парижа!) и нѣкоторыхъ другихъ умственныхъ центровъ евро-

пейской жизни? А много ли шире сейчасъ базисъ „высшей“ европейской культуры? . . .

Фактъ недоступности для подавляющей массы каждаго народа философски-научнаго содержанія и существя мысли народныхъ верховъ — не только ученыхъ и философовъ, но и художниковъ и поэтовъ, — Ньютона и Дарвина, Канта и, скажемъ, Спенсера, Микеланджело и Родена, Гете и Достоевскаго, — не подлежитъ никакому сомнѣнію. Оспаривать его можетъ только слѣпой или недобросовѣстный человѣкъ. Его соціально-психологическое значеніе, о которомъ мы уже говорили, побудило одного изъ самыхъ интересныхъ нынѣшнихъ нѣмецкихъ писателей и государственныхъ дѣятелей, В. Ратенау, говорить о распаденіи каждаго изъ современныхъ культурныхъ народовъ на два народа [1]). Другіе говорятъ о „внутреннихъ варварахъ“, которыхъ они противополагаютъ „культурному“ человѣчеству нашихъ дней и въ которыхъ они усматриваютъ одну изъ самыхъ роковыхъ опасностей для дальнѣйшаго „нормальнаго“ развитія нынѣшней культуры [2]).

Съ чисто исторической точки зрѣнія — или, точнѣе, съ точки зрѣнія механики историческаго развитія культурной жизни, — отсюда вытекаетъ вопросъ, не представляютъ ли всѣ эти, хотя бы и геніальные, верхи интеллектуальной и поэтической (въ широкомъ смыслѣ, объемлющемъ и просто поэта и поэта-философа и поэта-художника, живописца, скульптора или архитекторв) мысли лишь культурную quantité négligeable, къ которой именно потому, что ихъ „ухищренія“ ей недоступны народная масса такъ и относится [3]) и

---

[1]) Ср. 4. Rathenau, die neue Gesellschaft и рядъ другихъ его работъ въ Gesammelte Schriften. 1920.

[2]) Тэнъ даже усумнился въ цѣлесообразности обучать этихъ „варваровъ“ грамотѣ. См. мою книгу „Политическія воззрѣнія И. Тэна“. Спб. 1908 Изд. Вольфа.

[3]) Ходъ европейской жизни убѣдилъ многихъ изъ европейцевъ въ томъ, что русскій большевизмъ содержитъ въ себѣ больше общечеловѣческихъ началъ, чѣмъ они думали, исходя первоначально только изъ своего пренебреженія къ славянскимъ вообще, русскимъ въ частности „варварамъ“. Усвоенъ ли ими однако самый страшный изъ всѣхъ уроковъ, данныхъ русской жизнью, — урокъ условности значенія „культуры“ для народныхъ массъ, не понимающихъ не только Пушкина, Гоголя, Тургенева, Толстого и Достоевскаго, но также точно и Гете, Шиллера, Гейне и т. д. и т. п., въ этомъ къ сожалѣнію все еще можно сомнѣваться. А между тѣмъ это основной вопросъ современной культуры, ея національной содержательности и ея будущаго.

не содержится ли подлинная база народно-культурной жизни — жизни, пріобрѣтенія которой прочны и вѣрны, — въ накопленіи тѣхъ безконечно-малыхъ измѣненій въ области внѣшняго „комфорта", культурной и этической содержательности быта, которыя также точно накопляются въ жизни народовъ, какъ и въ жизни земной коры? Не играютъ ли интеллигенція и ея высшіе верхи такую же роль въ жизни народовъ, какъ напр. „гигантское", замѣченное въ предѣлахъ всего земнаго шара, изверженіе вулкана Кракатауа на одномъ изъ Зондскихъ острововъ въ 1883 г. для жизни не только земли въ цѣломъ, но даже самыхъ близкихъ къ нему областей, т. е. роль, объективно совершенно ничтожную? И не представляются ли всѣ наши разсужденія въ виду этого совершенно безпочвенными и безсодержательными для настоящаго, глубокаго понимянія народной жизни, которая проходитъ по своимъ, еще совершенно невѣдомымъ намъ, верхамъ — мыслящимъ и пишущимъ о своихъ мысляхъ верхамъ, — законамъ, — законамъ „геологическаго" характера?

„Историкъ", занимающійся генеалогіей князей политики и князей мысли, или *довольствующійся* тѣмъ, что ему удалось установить, что такое то событіе произошло въ такомъ то году и въ такомъ то мѣстѣ, несомнѣнно не признаетъ степени важности этого вопроса. А между тѣмъ это одинъ изъ центральныхъ, если только не подлинно-центральный вопросъ для всякой научной концепціи исторической жизни...

Въ работѣ интеллигенціи, — совокупности культурныхъ и интеллектуально развитыхъ элементовъ — даннаго общества (независимо отъ происхожденія и соціальнаго положенія ея членовъ) надо различать два основныхъ элемента. Одинъ изъ нихъ выражаетъ максимальную, доступную данному времени, формулировку ея научныхъ и научно-философскихъ достиженій въ области пониманія жизни (жизни природы и жизни человѣчества). Въ своихъ принципіальныхъ основахъ и въ содержащемся въ ней, научно-обработанномъ, фактическомъ матеріалѣ, онъ мало или совсѣмъ не доступенъ широкимъ слоямъ даннаго народа. На этомъ же базисѣ теоретически строится или съ нимъ такъ или иначе соприкасается однако и другой элементъ, играющій фактически въ самихъ научно-философскихъ системахъ перваго типа бо́льшую роль,

чѣмъ обычно думаютъ. Это элементъ этическій въ широкомъ смыслѣ этого слова, — совокупность отвѣтовъ на вопросъ: какъ жить? а, стало быть, и къ чему жить? и: какой вообще имѣетъ смыслъ жизнь? *Черезъ разнообразныя свои попытки разрѣшить* въ этомъ широкомъ смыслѣ *этическую проблему дня, интеллигенція подходитъ къ массовымъ запросамъ вплотную, отвѣчаетъ на ихъ нужды и становится тѣмъ самымъ выразительницей* не ея идей, — которыхъ у нея, строго говоря, нѣтъ, а *ея запросовъ жизни., — поскольку характеръ ея этическихъ выводовъ соотвѣтствуетъ преобладающему тонусу жизни массъ* [1]).

Впрочемъ, когда мы говоримъ о внутреннемъ соотвѣтствіи интеллигентной и массовой мысли въ предѣлахъ занимающаго насъ сейчасъ вопроса о кризисѣ второй стадіи народнаго развитія, мы никогда не должны забывать, что рѣчь идетъ о процессѣ, совершающемся почти исключительно среди городскихъ (и психологически съ ними сроднившихся) слоевъ даннаго народа. Развитіе индивидуалистически-критическаго міросозерцанія совершается, какъ мы видѣли, въ городахъ и подъ вліяніемъ специфическаго тонуса городской жизни. Потому естественно, что и критика и, въ конечномъ итогѣ, разложеніе этого міросозерцанія связано опять таки прежде всего съ психологическими переживаніями городской среды. Этотъ фактъ избавляетъ насъ отъ необходимости останавливаться подробнѣе на вопросѣ о соотношеніяхъ интеллигенческой мысли и всей суммы народныхъ интеллектуальныхъ и этическихъ переживаній въ цѣломъ [2]).

---

[1]) Вопросъ о необходимости обратиться въ воспроизведеніи прошлаго отъ все еще ходячихъ „катастрофическихъ-теорій народной жизни къ внимательному наблюденію „накопленія безконечно малыхъ" — какъ извѣстно, только благодаря усвоенію этого принципа современная геологія (поскольку она представляетъ исторію земной коры) пріобрѣла научный характеръ имя Lyell'а заслуживаетъ въ этомъ смыслѣ отнюдь не меньшаго почета чѣмъ имя Дарвина] — въ полномъ его объемѣ не можетъ быть предметомъ хотя бы эскизной обрисовки въ этой работѣ.

[2]) Культурное и интеллектуальное проникновеніе „города" въ „деревню" не подлежитъ сомнѣнію хотя бы на основаніи такихъ „внѣшнихъ" фактовъ, какъ постепенное [и медленное] усвоеніе городского костюма деревней или какъ фактъ замѣны „красивыхъ" съ точки зрѣнія эстета народныхъ пѣсенъ „безобразными" съ его же точки зрѣнія, — фабричными „частушками". О механикѣ внѣшняго проникновенія и внутренняго воспріятія этихъ и многихъ другихъ элементовъ „городской культуры" и объ ихъ значенія желательно было бы говорить особо.

Въ виду преимущественно, чтобы не сказать исключительно, городского характера второй стадіи народнаго развитія, мы можемъ ограничиться вопросомъ о томъ, въ силу какитъ именно психологическихъ основаній мы считаемъ себя въ правѣ придавать охарактеризованнымъ выше теченіямъ мысли интеллигенціи, античной или современной, національно-важное значеніе.

Прежде всего надо имѣтъ въ виду, что разрывъ съ повышеннымъ индивидуально-критическимъ міросозерцаніемъ второй стадіи — „много естъ могучаго:—нѣтъ ничего болѣе могучаго, чѣмъ человѣкъ!“ — встрѣчаетъ сочувствіе отнюдь не только среди типичныхъ, земледѣльческихъ, представителей „власти земли“, но и среди извѣстной части собственно городскаго населенія. Достаточно вспомнить, какую опору встрѣчаютъ въ настоящее время (встрѣчали и въ античныя времена) разнообразныя консервативныя (въ политическомъ, религіозномъ и т. д. отношеніи) теченія мысли среди той части городского населенія, которая съ точки зрѣнія марксисткой доктрины получила названіе „мелкой буржуазіи“ [1]). Не менѣе важно и то психологическое развитіе, которое испытываютъ представители всѣхъ тѣхъ элементовъ „крупной буржуазіи“ (въ соціально-широкомъ смыслѣ), которые претерпѣли особенно тяжелыя послѣдствія отъ демократическаго (въ частности соціально-демократическаго) развитія и потому склонны относиться особенно критически не только къ практическимъ формамъ, но и къ принципіальнымъ идеямъ демократіи и лежащей въ основѣ ихъ вѣрѣ въ индивидуальную и коллективную личность. Въ связи съ этимъ и съ соціальной и психологической „черезполосностою“ сложнаго культурнаго общества, достаточно сказатъ, что сверхъ всего указаннаго есть и такіе элементы общественной жизни, которые независимо отъ своего происхожденія и принадлежности къ тому или иному „классу“ отличаются по органиче-

---

[1]) Съ этой точки зрѣнія чрезвычайно показательно что понятіе „мелкой буржуазіи“ — самаго „плоскаго“ и самаго консервативнаго изъ всѣхъ „буржуазныхъ элементомъ“, — было разпространено именно на крестьянство. Ср. съ этимъ то, что было сказано выше о значеніи „патриціата“ [но отнюдь не „мѣщанства“] въ возникновеніи индивидуалистически-критическаго мышленія.

скимъ свойствамъ своей природы столь же „консервативно-традиціоналистическимъ складомъ, какъ графъ Мирабо или буржуа К. Марксъ отличались революціоннымъ складомъ психики и мысли.

Центръ тяжести вопроса заключается для насъ въ томъ, что же могло побудить количественно значительныя массы городского общества предпочесть въ извѣстный, данный, моментъ тѣ этическія идеи, о которыхъ раньше было сказано, тѣмъ, котрыя имь предшествовали и которыя вызывали среди ихъ отцовъ и дѣдовъ стольже, по существу, добросовѣстное увлеченіе или встрѣчали по крайный мѣрѣ такое же, болѣе или менѣе горячее или наоборотъ равнодушное, признаніе. какое новыя идеи встрѣтили среди нихъ самихъ? [1])

Едвали можно сомнѣваться, что причина этого факта заключается въ двухъ характерныхъ чертахъ новыхъ этическихъ идей: въ равнодушіи къ государству и политической дѣятельности, какъ внѣшней, а потому второстепенной, и въ построеніи всей дѣятельности и жизни человѣка на *разумномъ* стремленіи къ счастью. Совершенно независимо отъ своей воли, тѣ, которые провозглашали эти принципы, *потакали тѣмъ самымъ всѣмъ эгоистическимъ инстинктамъ широкихъ слоевъ, придавая имъ въ тоже время высокоэтическое оправданіе и освященіе*. „Мудрецъ“ и философъ превращался подъ руками обывателей вь плоскаго раціоналиста обыденной жизни, въ мелкаго моралиста, охотно привѣтсвуемаго за освобожденіе отъ всякихъ общественно государственныхъ обязателствъ, отъ всякаго сознанія гражданскаго долга, за право всецѣло сосредоточиться на „умѣренной“ и „аккуратной“ жизни буржуазнаго „филистера“. Крайности такимъ образомъ лишній равъ сошлись: философъ, искавшій въ разрѣшеніи этической проблемы углубленнаго пути къ

[1]) Послѣ изложеннаго выше, мы считаемъ ненужнымъ доказывать, насколько высшія религіозно-философскія доктрины первой стадіи несмотря на ихъ идейную недоступность массамъ сохраняли почти всегда самую тѣсную связь съ массовой этикой „власти земли“. [Тамъ гдѣ ощущалось, что онѣ расходятся съ этой послѣдней, мы имѣемъ передъ нами проявленія саморазложенія первой и зарожденія второй стадіи, подготовляемыя, какъ уже было указано въ нѣдрахъ предыдущей стадіи]. А вмѣстѣ съ тѣмъ не менѣе ясно, что этика могущества человѣческой личности не противорѣчила массовому сознанію городского общества, а лишь подкрѣпляла и, т. сказ., подстегивала его, покуда тонусъ жизни самого общества имѣлъ приподнятый характреръ.

разрѣшенію основныхъ проблемъ жизни, и мелкій (не съ точки зрѣнія имущественнаго положенія, а съ точки зрѣнія психики) буржуа, нашедшій въ новыхъ теоріяхъ оправданіе своихъ жизненыхъ инстинктовъ, внѣшне совпали въ своемъ пониманіи жизни. Да и въ самомъ дѣлѣ, какъ было обыкновенному обывателю не привѣтствовать ученія, соотвѣтствовавшаго его собственной усталости отъ политической жизни, — ученія, уже потому жизненно для него болѣе удобнаго, чѣмъ предыдущее, что оно освобождало его отъ слишкомъ напряженнаго для его самочувствія состоянія психики, требовавшаго отъ него *не только раціональнаго веденія собственной жизни, но и постояннаго участія въ жизни общества*, а съ тѣмъ вмѣстѣ и жертвъ общественно-политическаго характера, порой сильно осложнявшихъ его личную жизнь? Мы уже не будемъ говорить о томъ, что міросозерцаніе, во главу угла котораго была поставлена идеализація личности, налагала на послѣднюю и иныя обременительныя для нея обязательства вродѣ напр. повышеннаго чувства собственнаго достойнства и соотвѣтствующаго моральнаго standard of life, вродѣ добровольнаго признанія крупныхъ личностей—вождей, превышавшихъ діапазонъ ея собственной натуры, и т. д.

Первымъ результатомъ такого воспріятія новой этической доктрины широкими общественними слоями было по необходимости *пониженіе уровня всего процесса*. Разъ мудрецъ превращался практически въ филистера, то никакихъ общественно крупныхъ результатовъ кромѣ извѣстнаго повышенія средняго обывательскаго нравственнаго уровня, очевидно, отъ него ожидать нельзя было. Чѣмъ суровѣе было представленіе о свойствахъ истиннаго мудреца, тѣмъ яснѣе становилось *несоотвѣтствіе и этого идеала подлиннымъ свойствамъ человѣческой природы*. За разочарованіемъ въ результатахъ измѣненія внѣшнихъ формъ жизни неизбѣжно, такимъ образомъ, должно было появиться, чреватое самыми серъезными соціально-психологическими послѣдствіями разочарованіе въ возможности поднятія реальной человѣческой личности до желателной высоты путемъ ея внутренняго самосовершенствованія, достигаемаго ея же личными усиліями.

Этотъ выводъ изъ массовой жизни пріобрѣталъ вдобавокъ еще большее принципіальное значеніе, такъ какъ онъ осложнился съ теченіемъ времени еще двумя другими фак-

тами. Одинъ изъ нихъ заключался въ томъ, — и онъ наблюдался, сколько можно судить, преимущественно въ средѣ болѣе чуткихъ представителей самихъ массъ, — что этическая доктрина, теоретически всеже предъявлявшая къ *каждому* человѣкъ весьма высокія требованія, не ставила эти требованія въ органическую связь съ жизнью его чувствъ, обращаясь во всемъ своемъ составѣ и существѣ исключительно къ его разуму и даже къ его разсудку, и не компенсировала своихъ требованій ничѣмъ инымъ кромѣ сокращенія непріятныхъ, неизбежныхъ приномъ поведеніи, послѣдствій до минимума. Раціоналистическая по существу, она — въ особенности въ лицѣ эпикурейства и скептицизма, — полностью обрывала связь личности съ тѣмъ прибѣжищемъ въ тяжелые моменты жизни, которое нѣкогда представляли разнообразныя формы обращенія къ богамъ съ тѣмъ утѣшеніемъ, которое въ минутѣ отчаянія представляла мысль о нихъ. Этимъ, а не теоретическими достоинствами ихъ философской системы ко объясняется исключительный успѣхъ стоиковъ, больше другихъ философскихъ теченій съумѣвшихъ найти въ своемъ ученіи мѣсто для религіозныхъ запросовъ человѣческой души. Этимъ же объясняется и усиленіе религіознаго елемента, которое замѣчается въ эволюціи самого стоическаго ученія. Этимъ — по крайней мѣрѣ отчасти — и зарожденіе или возрожденіе иныхъ философскихъ системъ религіозно-мистическаго характера, — неопиѳагорейства, а затѣмъ неоплатонизма.

Другой, не менѣе существенный, фактъ заключался въ томъ, что верхи этическаго движенія, — „мудрецы" — съ теченіемъ времени неизбѣжно должны были столкнуться съ фактомъ, что, при всѣхъ, самыхъ добросовѣстныхъ съ ихъ стороны, усиліяхъ, они сами не въ состояніи, *органически неспособны*, осуществить въ своей жизни съ необходимой и обязательной полнотой, теоретически признанныя ими же, этическія нормы жизни.

Нравственная неудовлетворенность собственной жизнью представляетъ въ самомъ дѣлѣ не случайный фактъ той или иной жизни, а психологически неизбѣжное явленіе въ жизни каждаго человѣка, разъ только его вниманіе ходомъ соціально-психологическаго развитія направлено на вопросы этическаго порядка и разъ человѣкъ болѣе не довольствуется

почти механическимъ исполненіемъ общепризнанныхъ и непоколебленныхъ въ его сознаніи полубытовыхъ, полунравственныхъ въ техническомъ смыслѣ слова нормъ. Уже возрастающая сложность жизни и ея непосредственныя послѣдствія, о которыхъ было сказано выше, ведутъ къ этому результату. Но сверхъ того необходимо принять во вниманіе, что этическая мысль всегда и неизбѣжно — и чѣмъ быстрѣе совершается измѣненіе окружающей жизни, тѣмъ въ бо́льшей степени, — опережаетъ въ своемъ развитіи этическіе навыки личности. Мысль, сталкиваясь съ новыми проблемами и казусами, находитъ имъ извѣстное, соотвѣтствующее основнымъ ея исходнымъ положеніямъ, разрѣшеніе примѣнительно къ даннымъ условіямъ и совокупности ея переживаній. А между тѣмъ нравственные навыки личности установились задолго до того, какъ личность достигла полнаго своего интеллектуальнаго развитія, — установились подъ вліяніемъ наслѣдственности съ одной стороны, дѣтскихъ переживаній и воспитанія съ другой стороны.

Уже отсюда получается конфликтъ внутри личности. Онъ усиливается еще тѣмъ, что самая мысль человѣка опережается развитіемъ его, изощреннаго всѣмъ процессомъ его развитія, нравственнаго чувства, сплошь и рядомъ не находя, удовлетворяющаго ея нравственнаго чутья, выхода изъ положенія, хотя бы его мысль и считала опредѣленное разрѣшеніе даннаго вопроса единственно возможнымъ или наиболѣе разумнымъ.

Въ результатѣ всего этого получается тотъ выводъ, который мы читаемъ въ античной литературѣ впервые у Сенеки въ его письмахъ къ Луцилію, — выводъ объ органическомъ нравственномъ несовершенствѣ человѣческой природы (mali sumus, mali fuimus, mali erimus) — или, пользуясь выраженіемъ не раціоналистически-этическаго, а религіознаго порядка, выводъ о грѣховности человѣка. Дурной поступокъ или (сопутствующее даже хорошему поступку) дурное поползновеніе превращается изъ единичнаго случая нарушенія воли боговъ или велѣній разума и мудрости, въ неизбѣжное и постоянное проявленіе свойственнаго человѣку нравственнаго несовершенства. А если это такъ, то очевидно всякія надежды на „самосовершенствованіе“ по существу своему

тщетны. Если есть выходъ, то онъ лежитъ внѣ человѣка, внѣ напряженія его разума и воли.

Кругъ завершенъ. Оборвавъ свою связь съ міромъ, съ „властью земли“ и противопоставивъ себя ему въ горделивой увѣренности въ своей силѣ, личность, черезъ длинный рядъ, психологически и логически внутренно тѣсно связанныхъ, этаповъ опыта и попытокъ разрѣшить встрѣченныя на ея пути трудности, приходитъ къ сознанію своего безсилія передъ основными интеллектуальными и этическими (индивидуальными и коллективными) — проблемами бытія и невольно начинаетъ томиться отсутствіемъ прибѣжища въ трудныя минуты, отсутствіемъ яснаго для нея самой авторитета во всѣхъ моментахъ, обуревающихъ ея, разнообразныхъ сомнѣній.

Мы стоимъ въ преддверіи третьей стадіи народнаго развитія.

Глава IV. Третья стадія народнаго развитія.

§ 1. Перемѣщеніе психической энергіи. I Позднеантичный міръ.

Разочарованіе, усталость и растерянность съ одной стороны, господство чисто личныхъ интересовъ съ другой стороны, таковы соціально психологическіе итоги второй стадіи народнаго развитія. Съ внѣшней стороны жизнь еще бьетъ ключемъ. Время нарожденія и распространенія эллинскихъ этическихъ доктринъ есть вмѣстѣ съ тѣмъ время широкаго распространенія эллинскаго вліянія на Западѣ — въ лицѣ Рима и черезъ Римъ, — и въ особенности на Востокѣ. Начавшись здѣсь еще до походовъ Александра В., въ силу вынужденной или добровольной эмиграціи значительнаго числа эллиновъ, недовольныхъ политическимъ развитіемъ своей родины или собственнымъ своимъ экономическимъ положеніемъ, процессъ особенно усилился со времени Александра В. и довело эллинское вліяніе до далекаго Туркестана и Индіи.

Вмѣстѣ съ многочисленными городами, созданными Александромъ и его преемниками, въ жизнь Передней Азіи входитъ умственно и экономически чрезвычайно подвижной элементъ, — элементъ, тѣмъ болѣе подвижной (а вмѣстѣ съ тѣмъ и гибкій), что въ составъ его входятъ, если не считать первыхъ временъ завоеванія, по преимуществу лица, добровольно порвавшіе съ митрополіей и уже этимъ доказавшіе свою недюжинную энергію. Изъ взаимодѣйствія ихъ и мѣстнаго, численно безусловно преобладающаго, населенія создается циклъ эллинистическихъ культуръ и находящихся подъ извѣстнымъ эллинскимъ вліяніемъ мѣстныхъ образованій, къ числу коихъ принадлежитъ, какъ извѣстно, и парѳянское царство: при дворѣ парѳянскихъ царей ставятъ трагедіи Эврипида. Въ нашу задачу однако отнюдь не входитъ прослѣдить эволюцію эллинистической культуры въ ея цѣломъ Значительная часть эллинскихъ выходцевъ съ момента ихъ переселенія въ новыя области была въ національномъ смыслѣ потеряна для развитія эллинскаго народа. Ихъ культура пріобрѣтаетъ рано или поздно, если можно такъ выразиться, космополитическій характеръ и центрами собственно эллинской мысли остаются по прежнему по преимуществу старыя эллинскія области, въ болѣе или менѣе тѣсной связи съ крупнѣйшими, а потому чище и дольше всего сохранившими свой эллинскій обликъ, новыми эллинскими городами вродѣ Александріи, Пергама и др. Несмотря на это, периферія скоро оставляетъ митрополію въ экономическомъ смыслѣ далеко за собой.

И также точно времена Сенеки и даже Марка Аврелія представляютъ эпоху огромнаго и во многихъ мѣстахъ болѣе прочнаго, чѣмъ эллинское, распространенія и углубленія римско-италіанскаго культурнаго вліянія, — эпоху долгаго внѣшняго роста богатства и культурности. Разница заключается лишь въ томъ, — хотя это разница исторически существенная, — что римляне сталкиваются повсемѣстно (за исключеніемъ своихъ восточныхъ владѣній) съ культурно ниже ихъ стоящимъ населеніемъ, тогда какъ эллины имѣютъ дѣло съ древними культурами, учениками которыхъ они сами были въ извѣстныхъ отношеніяхъ въ теченіе долгаго времени. Несмотря на существованіе ряда городовъ (отчасти — на востокѣ — древнихъ и обширныхъ) и тѣ и другіе однако

вступаютъ въ постоянныя и тѣсныя сношенія съ такими народами, среди которыхъ городская культура эллинско-римскаго типа, культура индивидуалистически критическая, не получила развитія. Римляне, по уровню и національной глубинѣ своей массовой культуры вообще относительно менѣе яркіе представители этой культуры чѣмъ эллины, невольно ощущаютъ на себѣ вліяніе окружающей ихъ массовой психологической атмосферы, но извлечь изъ нея положительно-поучительное содержаніе не могутъ. Эллины, одновременно и болѣе яркіе индивидуалисты, чѣмъ римляне, и раньше послѣднихъ испытавшіе на себѣ отрицательныя стороны ея развитія, испытываютъ, несмотря на сильный доппингъ, если можно такъ выразиться, которымъ для личной ихъ энергіи являлось открытіе громадныхъ горизонтовъ экономической, административно-политической и культурной, дѣятельности въ предѣлахъ богатаго Востока, несомнѣнно не только вліяніе окружающей массовой атмосферы, свойственной по нашей терминологіи культурамъ первой стадіи народнаго развитія, но и вліяніе, сложной въ своихъ религіозно-философскихъ и иныхъ предпосылкахъ, восточной мысли. Черезъ ихъ переработку она становится затѣмъ съ теченіемъ времени также достояніемъ и европейскаго запада.

Существо этого вліянія, — только потому оно и могло сказаться, — соотвѣтствовало основнымъ, постепенно развивавшимся тенденціямъ какъ эллинскаго, такъ позднѣе и римскаго народнаго развитія, — тенденціямъ къ усиленному интересу къ религіозно-нравственнымъ проблемамъ. Сумма психической энергіи, обращенной на разрѣшеніе этихъ проблемъ и на соотвѣтствующее приспособленіе жизни къ новымъ рѣшеніямъ, возрастала отъ поколѣнія къ поколѣнію по мѣрѣ того, какъ саморазложеніе индивидуалистически-критическаго міроощущенія и міросозерцанія становилось глубже и проникало все больше въ сознаніе широкихъ общественныхъ слоевъ

Выше мы уже говорили о томъ, что, разъ внутренняя экономія психической жизни общества мѣняется въ смыслѣ замѣны преобладанія одной группы интересовъ преобладаніемъ другой группы интересовъ, то это неизбѣжно приводитъ къ непоправимому, выражающемуся отчетливо въ внѣ-

шнихъ результатахъ, ущербу для первой, отмирающей или ослабѣвающей, группы интересовъ. Такъ было съ государствомъ. Но по мѣрѣ того, какъ разочарованіе охватывало послѣ государства и другія стороны —, ползуясъ позднѣйшимъ и не вполнѣ подходящимъ терминомъ, — „свѣтской" культуры и интересы стали направляться въ сторону религіозныхъ проблемъ, неизбѣжно долженъ былъ наступить моментъ, когда „свѣтская" культура стала испытывать на себѣ послѣдствія оскудѣнія обращенной на ея развитіе и простое поддержаніе психической энергіи и должна была проявить признаки „одряхлѣнія", „старческаго маразма" или, — выражаясь болѣе объективно—застыванія въ прежнихъ формахъ, а затѣмъ и огрубѣнія этихъ послѣднихъ.

Въ общемъ ходѣ античной жизни такимъ моментомъ, когда этотъ процессъ становится явно замѣтнымъ, обычно признается II вѣкъ послѣ Р. Хр. Появляются послѣднія научныя системы (напр. Птолемеевская), послѣдніе новые типы въ художественной области, начинается эпоха эпитоматоровъ и глоссаторовъ, эпоха архаизированія, эпоха формальной и чисто внѣшней изысканности въ области поэзіи и т. д. и т. д.

Съ точки зрѣнія всего прежняго хода національно-культурной жизни мы вступаемъ въ эпоху національно-культурнаго регресса. Возраставшее до того, осложненіе жизненныхъ отношеній и національно-культурное богатство начинаютъ замѣняться упрощеніемъ первыхъ и упадкомъ второго.

Въ тоже время, однако, наблюдаются первые признаки, пока слабые, другого, чрезвычайно важнаго процесса: а именно ростъ специфически-религіознаго, ушедшаго изъ національно-культурныхъ рамокъ, творчества Этотъ второй процессъ приведетъ къ пышному расцвѣту разнообразныхъ видовъ религіознаго, въ частности христіанскаго, философскаго и художественнаго творчества. Съ этой точки зрѣнія, мы имѣемъ передъ собой не эпоху регресса, а эпоху религіозно-культурнаго прогресса. Несомнѣнно, что именно какъ эпоху прогресса понимали свое время въ частности тѣ христіане, которые съ глубокимъ убѣжденіемъ видѣли въ побѣдѣ своего ученія и своихъ этическихъ принциповъ торжество своего Бога и Его Правды, торжество единственно истиннаго пути къ пониманію міра и къ жизни.

§ 3. Перемѣщеніе психической энергіи. II Современная культура, культуры доантичныя и внѣ-античныя.

Можно ли усматривать въ этомъ развитіи античнаго общества и его культуры абсолютно-единичный и неповторяемый (не въ деталяхъ, разумѣется, а въ самомъ его существѣ) процессъ или въ немъ вскрываются лишь, съ недостигнутой пока нигдѣ яркостью и законченностью, черты соціально-психологическаго развитія, неизбѣжно вытекающія изъ саморазложенія индивидуалистически-критическаго міросозерцанія?

Въ чемъ заключается сущность всего описаннаго до сихъ поръ, въ его основныхъ и рѣшающихъ чертахъ, процесса, — процесса, который мы наблюдали, во всякомъ случаѣ, не только среди народовъ античнаго міра, но и въ значительной его части среди современныхъ народовъ Европы? Не заключается ли она въ томъ, что послѣ потери увѣренности въ мудрости того строя, который былъ основанъ на „власти земли", наступилъ моментъ, когда была точно также утрачена вѣра въ безграничное могущество человѣческой личности, какъ въ ея индивидуальныхъ проявленіяхъ въ области интелликтуальнаго охватыванія міра и въ ея этической природѣ, такъ, въ связи въ особенности съ послѣднимъ, въ ея способности коллективными усиліями перестроить жизнь на разумныхъ и справедливыхъ началахъ? Не въ томъ ли, что вслѣдъ за этимъ далѣе наступилъ моментъ, когда пришлось признать, что и надежда на самосовершенствованіе личности представляется обманчивой и что такимъ образомъ окончательно рухнула вѣра какъ въ безграничность достиженій человѣческаго разума, такъ и въ безграничность достиженій его этически-изощренной воли? Оставался, въ качествѣ вывода, безграничный субъективизмъ сужденій въ особенности, поскольку эти послѣднія выходили за предѣлы непосредственно доступныхъ человѣческому уму и его провѣркѣ данныхъ опыта и восходилъ до основныхъ проблемъ бытія, — иначе говоря, условность умственныхъ, научно-философскихъ достиженій, а вмѣстѣ съ тѣмъ неувѣренность и растерянность

мысли. Оставалось съ другой стороны чувство этическаго несовершенства человѣческой природы, не находившее никакого противовѣса въ какихъ бы то ни было абсолютно твердыхъ или объективныхъ, внѣ индивидуальныхъ размышленій и внѣ индивидуальнаго признанія лежащихъ, нормахъ оцѣнки и сужденій, — иначе говоря, опять таки условность этическихъ нормъ жизни, а вмѣстѣ съ тѣмъ неувѣренность и растерянность мысли. Оставалось, наконецъ, сверхъ того, чувство механизаціи міра и жизни, внутренней бездушности и холодности ихъ, — чувство отсутствія внутренней связи съ этимъ міромъ и возможности найти въ немъ прибѣжище, говорящее не холодно разсуждающему разсудку, а горячему человѣческому чувству.

Кто кромѣ самыхъ близорукихъ людей, выхолощенныхъ душевно до полнаго агностицизма, можетъ мириться съ такимъ психическимъ состояніемъ, и кто въ тоже время сможетъ отрицать, что таковъ балансъ индивидуалистически-критическаго періода не только въ жизни античнаго, но и въ жизни современнаго европейскаго міра? Стоитъ вчитаться въ «переписку и воспоминанія“ одного изъ самыхъ безстрашныхъ, трезвыхъ и ясныхъ умовъ XIX вѣка, И. Тэна, — того самого, который былъ однимъ изъ главныхъ вождей безгранично-критической (въ частности въ области изученія этическихъ проблемъ) мысли второй половины XIX вѣка не только во Франціи, — чтобы увидѣть, какъ ярко мысль и чувство, вся натура, этого крупнаго человѣка протестовала противъ его собственныхъ выводовъ и противъ скорбной меланхоліи его Евангелія, „размышленій“ Марка Аврелія. Одна изъ особенностей въ судьбѣ высшей современной европейской интеллигенціи заключается въ томъ, что она, опирающаяся въ своемъ умственномъ складѣ не только на національный массовый опытъ и массовыя исканія смысла жизни, не только на христіанскій элементъ этого опыта, крупнымъ вкладомъ вошедшій въ ея психику — не безъ основанія именно въ виду этого У. Джемсъ называетъ современныхъ людей европейской культуры „дважды рожденными“,—но и на совокупность всего дохристіанскаго, античнаго опыта, занимающаго, какъ мы видѣли, посредствующее мѣсто между національнымъ прошлымъ европейскихъ народовъ и христіанскимъ завершені-

емъ антики, опережаетъ среднее развитіе не только (и можетъ быть не столько народныхъ массъ), но и возвышающейся по своему соціальному и „культурному“ уровню надъ этими массами элементовъ, отъ филистера до гелертера включительно. Но отъ этого характерное значеніе такихъ людей, какъ И. Тэнъ, — какъ, въ другихъ отношеніяхъ, А. И. Герцена и совпадающаго съ нимъ въ рядѣ меланхолическихъ сужденій о „мѣщанствѣ“ европейской культуры, Дж. Ст. Милля — не становится менѣе существеннымъ.

Поворотъ современной европейской мысли въ сторону ухода отъ субъективизма и въ конечномъ итогѣ въ сторону поисковъ авторитета и въ частность, прибѣжища-авторитета въ рѣшеніи жизненныхъ проблемъ, прибѣжища отъ скорбей и тяжести жизни уже теперь едвали можетъ подлежать серьезному сомнѣнію. Дальнѣйшее развитіе и полное завершеніе этого, нынѣ уже начавшагося, процесса потребуетъ по всему вѣроятно смѣны еще ряда поколѣній, какъ оно потребовало смѣны ряда поколѣній и въ античномъ мірѣ. Будетъ еще немало, даже выдающихся, людей, которые будутъ протестовать противъ него и возмущаться имъ. Жизнь очень многихъ людей еще будетъ проходить въ иныхъ концепціяхъ, точно ничто не измѣнилось. Но процессъ начался и не видно тѣхъ психологическихъ или логическихъ силъ и основаній, которыя позволяли бы сомнѣваться въ его исходѣ.

Въ связи съ этимъ приходится, — съ большой осторожностью, — коснутсья еще одной весьма важной, но и крайне сложной и трудной проблемы, а именно вопроса о внутреннемъ развитіи древнихъ культурныхъ народовъ, оставшихся въ теченіе всего своего развитія по нашей терминологіи въ предѣлахъ первой стадіи народнаго развитія.

Дѣло въ томъ, что мы и здѣсь, — напр. въ развитіи пророческой литературы Ветхаго Завѣта и въ этической литературѣ, непосредственно предшествующей проповѣди Христа, — встѣчаемся съ той же эволюціей этической мысли, которую мы видѣли въ законченной формѣ въ предѣлахъ античнаго, въ зачаточной формѣ въ предѣлахъ европейскаго міра. Рѣчь идетъ о переходѣ отъ первоначальнаго представленія о грѣхѣ, какъ о внѣшнемъ фактѣ, поддающемся внѣшнимъ же формамъ искупленія, къ идеѣ грѣховности. Этотъ

процессъ предполагаетъ, какъ мы видѣли, чрезвычайно сложную эволюцію соціально-психическихъ переживаній. Однако его внутреннее сродство съ вышеописаннымъ античнымъ процессомъ заставляетъ думать, что психологическое развитіе человѣческаго ума, при всемъ несходствѣ внѣшнихъ формъ быта и культуры, приводитъ, при условіи достиженія извѣстнаго уровня жизни, къ вполнѣ однороднымъ результатамъ даже если въ процессѣ ихъ достиженія не пройдены всѣ наиболѣе сложныя формы разнообразныхъ типовъ міросозерцанія. — Къ тому же результату приводитъ и безспорный фактъ замиранія доантичныхъ культуръ въ извѣстный моментъ утрачивающихъ напряженность національно-культурной психической энергіи: замѣтимъ, что, по отзыву компетентныхъ судей, въ предѣлахъ египетской жизни наблюдается ослабленіе творческаго начала уже ко времени, слѣдующему за IV дипастіей, т. е. ко времени приблизительно за 2,500 лѣтъ до Р. Хр. [1]).

Мы знаемъ о значительной, научно-описателной и религіозно-философской, мысли въ предѣлахъ этихъ древнихъ культуръ. Можно ли допустить, чтобы египтянинъ или вавилонянинъ, установливавшіе съ большой точностью и тщательностью циклы небесныхъ явленій, научившіеся предсказывать солнечныя и лунныя затмѣнія и т. д., не испытывали приблизительно такогоже гордаго чувства по поводу своихъ науныхъ достиженій, какъ и современый ученый? Элементъ благодарности богамъ былъ вѣроятно у нихъ особенно силенъ, но стоитъ вспомнитъ Ньютона или Дарвина, чтобы констатировать, что это, само по себѣ, отнюдь не специфически-характерно для нихъ. Можно ли допустить, чтобы среди создателей эзотерическихъ религіозно-философскихъ системъ, о ходѣ развитія и полнотѣ содержанія которыхъ мы такъ мало знаемъ, но которые въ всякомъ случаѣ привели въ отдѣльныхъ конкретныхъ случаяхъ къ зарожденію монотеистическихъ сис-

---

[1]) Необходимо замѣтить, что при видимомъ выпаденіи второй — городской — стадіи жизни, какъ рѣзко выраженнаго явленія, воздѣйствующаго на весь ходъ и составъ народнаго бытія, мы и въ предѣлахъ доантичныхъ культуръ все же наблюдаемъ существованіе крупныхъ городовъ, о внутренней жизни и о соотношеній которыхъ съ внѣгородскими элементами намъ строго говоря, ничего неизвѣстно. Можно ли и въ ихъ составѣ предполагать свой патриціатъ того типа, о которомъ было говорено выше?

темъ, не было такихъ же увлеченій яркостью своего ума, какъ, скажемъ, у Абеляра? Но если такъ, если мысль о достиженіи далеко превышающей массовый уровень религіозно спекулятивной истины безспорно не была чужда доантичному міру, хотя бы въ процессѣ этихъ достиженій и придавалось большее значеніе наслѣдственно-коллективной умственной энергіи жреческой коллегіи даннаго храма или оракула, чѣмъ напряженію индивидуальнаго ума опредѣленной личности, то отсюда уже становится неизбѣжнымъ такое внутреннее развитіе этой мысли, которое вмѣстѣ съ увлеченіемъ ея интенсивностью дольжно — было привести и къ значительной разнородности и противорѣчивости отдѣльныхъ спекулятивныхъ системъ и къ такому внуреннему осложненію состава всей умственной жизни, которое должно было, рано или поздно, поставить передъ человѣческимъ сознаніемъ однородныя съ пережитыми античнымъ и современнымъ міромъ проблемы.

Наряду съ массовыми религіозными вѣрованіями появились, болѣе или менѣе индивидуализированныя, спекулятивныя мнѣнія. Наши данныя недостаточно глубоко проникаютъ въ эту сложную и несомнѣно напряженную работу мысли, чтобы возпроизвести ея ходъ хотя бы въ самыхъ общихъ чертахъ. Самое разнообразіе мѣстныхъ религіозныхъ представленій, господствовавшихъ, напр., въ отдѣльныхъ областяхъ, Египта, съ одной стороны, претензіи каждой религіозной группы на исключительно большое значеніе, выражавшееся въ особомъ значеніи въ разныхъ районахъ Ра или Она, Аммона или Озириса и т. д., — разнообразіе формъ культа и нравственно-бытовыхъ нормъ, которое скрывается отъ нашего вниманія за (часто фиктивной) общностью основного ихъ содержанія и за трудностью, чтобы не сказать невозможностью, для насъ проникнуть въ достаточной степени въ жизненное значеніе разныхъ оттѣнковъ этихъ формъ, — служили толькомъ дня систематизирующей работи спекулятивной мысли. Въ томъ же направленіи вліяло съ неменьшей силой расширеніе научнаго кругозора, очевидно недопускавшее прежнихъ примитивныхъ толкованій, скажемъ для примѣра, движенія небесныхъ свѣтилъ или ихъ затмѣній. Получался не только разрывъ между массовымъ мышленіемъ и мышленіемъ верховъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ и совершенная неизбѣжность про-

тивоположности объективной мысли прошлаго и относительно индивидуальныхъ мнѣній позднѣйшаго времени. Отсюда до вопроса о внутренней цѣнности этихъ мнѣній, — несомнѣнное разнообразіе которыхъ скрыто отъ насъ нивеллирующимъ вліяніемъ времени и преобладавшимъ въ послѣдующее время, застывшимъ въ своихъ „старыхъ формахъ", ортодоксализмомъ, — и объ ихъ соотношеніи съ прежней „истиной", явно не полной и пріемлемой только при широкомъ аллегорическомъ ея толъкованіи, — т. е. до критическаго отношенія къ самому процессу мышленія былъ психологически и логически только одинъ шагъ. Мало вѣроятно, чтобы этотъ шагъ въ той или иной формѣ не былъ сдѣланъ. Аналогичное по существу развитіе индійской религіозно-философской мысли служитъ тому порукой. Мысль объ условности исходящей изъ нѣдръ человѣческаго ума спекуляціи получаетъ такимъ образомъ право гражданства и внѣ античной или современной европейской культуры.

Параллельно съ этимъ совершается другой процессъ большой важности въ области этическихъ идей и переживаній. Какъ бы, съ точки зрѣнія современной и даже античной жизни, не были сравнительно просты жизненныя отношенія доантичныхъ культуръ, объективно они отличались значительной сложностью и эта сложность имѣла тенденцію къ возрастанію. Даже внѣшнее застываніе бытовыхъ формъ жизни, которое побуждало говорить о возникновеніи кастъ (какъ въ Египтѣ) или дѣйствительно приводило къ созданію, строго отграниченныхъ другъ отъ друга, кастъ, (какъ въ Индіи) не мѣшало этому, ибо, съ одной стороны, самое существованіе кастъ или кастообразныхъ явленій вызывалъ на постоянныя размышленія, съ другой стороны, росла сложность доступнаго наблюденію этнографическаго состава и сумма воинственныхъ и мирныхъ сношеній съ другими странами и народами, а вмѣстѣ съ тѣмъ и сумма новыхъ запросовъ и вопросовъ жизни. На этой почвѣ ростетъ, уже знакомая намъ, трудность найти надлежащее разрѣшеніе многообразныхъ нравственныхъ „казусовъ", выдвигаемыхъ не теоретически-абстрактнымъ размышленіемъ, а самой жизнью. Но вмѣстѣ съ тѣмъ ростетъ и этическая наблюдательность и углубляется этическая мысль. Не слѣдуетъ забывать, что населеніе Индіи не уступаетъ по

количеству населенія Европѣ, — что Вавилонъ и (въ меньшей степени) Египетъ были центрами всей переднеазіатской жизни, и что поэтому сумма доступныхъ наблюденію и вызывавшихъ на размышленіе фактовъ жизни была весьма велика. А безусловное преобладаніе религіозныхъ, въ частности религіозно-этическихъ, интересовъ въ психической жизни этихъ культурныхъ міровъ естественно должно было содѣйствовать изощренію какъ наблюдательности, такъ и точности мысли именно въ этой области. Развитіе мистическихъ и монашеси-аскетическихъ тенденціи въ самой эллинской культурѣ не даромъ связано съ Востокомъ. Это свидѣтельствуетъ о томъ, что, еще до античнаго міра, пораженная своей условностью, восточная мысль искала выхода въ непосредственномъ созерцаніи Божества, а встревоженная совѣсть перешла отъ внѣшняго къ внутреннему пониманію грѣха, — отъ идеи „грѣха“ къ идеѣ „грѣховности“. Религіозно-этическая эволюція маленькой не только по размѣрамъ, но и по своему культурному развитію Палестины лишь отражаетъ для насъ это общее развитіе, а не представляетъ продукта особой религіозной геніальности евреевъ.

Но мы уже видѣли, что торжество идеи условности умственныхъ достиженій человѣка въ соединеніи съ торжествомъ идеи его „грѣховности“ представляетъ отраженіе его психической, личной и національно-культурной, надорванности и сама содѣйствуетъ дальнейшему развитію послѣдней.

Прослѣдить тѣ массовые, соціально-психологическіе процессы, которые сопутсвуютъ этому развитію верховъ, служатъ ему опорой (и часто исходной точкой) и которые затѣмъ сводятъ его результаты своимъ грузомъ до скромныхъ размѣровъ, еще труднѣе въ доантичной и вообще „восточной“ жизни, чѣмъ въ античной или нашей собственной жизни.

Фактъ окончателнаго или длительнаго,— окончательнаго для вавилонской и египетской, финикійской и хеттской культуры, длительнаго (а быть можетъ и лишь кажущагося) для индійской и китайско-японской культуры, — застыванія этихъ внѣантичныхъ и внѣевропейскихъ культуръ свидѣтелствуетъ о томъ, что въ ихъ жизни наступилъ тотъ моментъ отмиранія внѣрелигіозныхъ формъ проявленія психической энергіи, о которомъ было говорено выше, значеніе и сущность кото-

раго выражается въ упадкѣ національно-культурной и государственной жизни. Въ этомъ фактѣ заключается объективное подтвержденіе вывода, напрашивающагося уже на основаніи вышеизложеннаго внутренняго хода ихъ развитія. Для Египта и Вавилоніи начало этого процесса лежитъ по всѣмъ признакамъ такъ далеко, что мы знакомимся изъ ихъ памятниковъ преимущественно уже съ періодомъ „окончательно-сложившейся" или, что тоже, „застывшей" жизни. Продолжительность этого періода не должна насъ смущать или удивлять, какъ не должны насъ вводить въ заблужденіе и разныя формы приспособленія (внѣшняго и внутренняго) этихъ культуръ къ новымъ запросамъ жизни. При гораздо болѣе постоянныхъ и частыхъ сношеніяхъ съ сосѣдними народами и областями, а потому и гораздо болѣе сложныхъ въ смыслѣ ея самосохраненія условіяхъ, Византія просуществовала, какъ самостоятельная политическая единица въ теченіе 1000-лѣтія, а въ смыслѣ культурной, преобладающей на Балканскомъ полуостровѣ (и въ части Малой Азіи) силы и еще дальше, — частью до нашихъ дней.

Не вытекаетъ ли изъ этого чрезвычайно важный для нашей основной концепціи народнаго развитія выводъ? Не слѣдуетъ ли изъ этого то, что наблюдаемыя въ античномъ и современномъ европейскомъ мірѣ соціально-психологическія явленія, т. е. послѣдовательная смѣна періодовъ психической зависимости отъ „власти земли",—прометеевскаго стремленія овладѣть тайнами міра и—разочарованноой-усталости представляются характерными для всякаго народа, выходящаго „волею судебъ" (иначе говоря, въ силу условій, позволяющихъ ему количественно разрастаться, а затѣмъ принуждающихъ его къ усложненію жизненной структуры и къ повышенному напряженію энергіи) за предѣлы стадіи собственно „первобытныхъ" или „примитивныхъ" этнографическихъ единицъ, вродѣ ботокудовъ, готтентотовъ, эскимосовъ? И не служитъ ли все изложенное своего рода подтвержденіемъ нашихъ предположеній о ходѣ европейскаго развитія?

§ 3. Религіозно-нравственная проблема. Идея церкви.

Какъ бы то однако ни было, въ чемъ заключается существо проблемы, возникающей передъ народомъ или человѣкомъ, разочаровавшимся въ истинѣ (теоретической и этической) индивидуалистически-критическаго мышленія? Въ сремленіи къ авторитету, притомъ не только абстрактно-теоретически убѣдительному для человѣческаго ума, но отвѣчающему вмѣстѣ съ тѣмъ на интимные и тонкіе запросы человѣческой совѣсти, т, е. нравственнаго, эмоціонально-нравственнаго, его чутья. Вдобавокъ, — и это существенно, — этотъ авторитетъ по необходимости долженъ носить внѣ-человѣческій, иначе говоря, сверхчеловѣческій характеръ, ибо самые поиски этого авторитета обусловлены разочарованіемъ въ собственномъ авторитетѣ человѣческой личности.

Однимъ голымъ понятіемъ внѣшняго авторитеа существо дѣла такимъ образомъ отнюдь не исчерпывается. Выше мы уже указывали на два основныхъ признака искомой силы. Она должна быть не только авторитетомъ, но и прибѣжищемъ. Только то и другое вмѣстѣ даетъ неврастеническому человѣку индивидуалистическаго декаданса тѣ внутренніе устои и тотъ внутренній покой, въ которыхъ нуждается его издерганная, истомленная собственной, — суетной и несуетной — работой, мысль, — его обезпокоенная плоскостью своей жизни и собственнымъ своимъ безсиліемъ совѣсть.

Пути, по которымъ идутъ разныя группы людей, стремясь къ достиженію этой цѣли, разнообразны, и внутренняя нхъ содержательность, а, стало бтыь, и степень ихъ удовлетворительности (притомъ, какъ показываетъ опытъ исторіи, не только для „мудрыхъ", но и для „малыхъ сихъ", для „рыбарей") далеко на одинакова.

Самый простой изъ нихъ заключается въ простомъ возвратѣ къ старому, — въ религіозномъ консерватизмѣ или точнѣе религіозной реакціи того типа, которую имп. Августъ систематически старался вызвать въ Римѣ и которую воспѣвалъ не только Горацій, но даже легкомысленно-жизнерадостный до постигшей ето жизненной катастрофы Овидій (Fasti и т. п.) и другіе поэты эпохи, — а по примѣру Авгу-

ста 1800 лѣтъ спустя Наполеонъ I, который также, какъ и Августъ, могъ при этомъ опереться на современную ему поэзію (Шатобріанъ), — тотъ самый путь, который такъ легко и совершенно автоматически влечетъ за собой искуственное внѣшнее огражденіе и реставрацію старыхъ формъ мысли и культа, естественно приводящее нерѣдко къ непосредственному пониженію общаго культурнаго уровня (ср. преслѣдованіе свободной мысли въ багдадскомъ халифарѣ X вѣка и его послѣдствія, а также разныя событія изъ исторіи З. Европы въ послѣреформаціонную эпоху съ ея систематическимъ проявлееіемъ инквизиціонно-цензурныхъ пріемовъ борьбы съ новыми теченіями мысли и т. д.).

По существу своему однако, этотъ путь не гарантируетъ, и дажэ просто не допускаетъ, успѣшнаго выхода изъ положенія. Какъ бы „аллегорически", „анагогически" и въ конечномъ итогѣ „эзотерически" (т. недоступнымъ для непосвященныхъ и даже не подлежащихъ посвященію массъ образомъ!) не толковались исторически сложившіяся, а съ тѣмъ вмѣстѣ и „догматически" болѣе или менѣе застывшія, старыя религіозныя представленія, уже изжитыя тѣми, кому хотѣлось бы къ нимъ „вернуться", ихъ внутренее противорѣчіе съ болѣе повышенной и иначе оріентированной интеллектуальной и этической требователностью, ихъ неспособность дать отвѣты на новые запросы жизни, не можетъ быть устранена даже въ томъ случаѣ, когда существуетъ заранѣе готовность не замѣчать всѣхъ этихъ противорѣчій стараго съ новымъ. Человѣкъ, разъ потерявшій вѣру въ Зевса — убійцу, Зевса — вулгарнаго женолюба и прелюбодѣя, въ Зевса, по человѣчески опасающагося гнѣва своей сварливой супруги, Геры, — уже не вернется съ прежней искренностью и простодушіемъ къ этой вѣрѣ и не найдетъ въ ней необходимыхъ ему новыхъ устоевъ умственной и нравственной жизни. Не только „софисты" и разные другіе „безбожники", но и консерваторъ Аристофанъ слишкомъ много постарался, чтобы сдѣлать для него образы старыхъ боговъ если не нелѣпо-смѣшными, то чрезвычайно условнымъ. А то, что относится къ древней эллинской религіи, развѣ это не относится и къ другимъ, старымъ, однажды на основаніи здраваго размышленія уже отвергнутымъ, религіознымъ си-

стемамъ съ ихъ всегда формально-примитивнымъ представленіемъ о происхожденіи міра, съ ихъ порой красивыми, порой дѣтскими, порой безобразными миѳами о Божествѣ? Рекомендуется ли возвращеніе къ нимъ просто потому, что это системы старо-давнія и что критика, ихъ обрушившая, нечестива и сама себя (въ другихъ отношеніяхъ и въ другомъ смыслѣ) побила, — подвергается ли старая система, всегда неизбѣжно натянутому, а потому и неубѣдительному, толкованію, — не все ли это равно? Возстановить угасшую вѣру при указанныхъ условіяхъ невозможно, да и безполезно: развѣ самый уходъ отъ нея, совершившійся раньше того, какъ могъ возникнуть вопросъ о возвратѣ къ ней, не свидѣтельствуетъ о томъ, что въ ней были тѣ или иныя черты, противорѣчившія усложнившимся условіямъ жизни?

Еще меньше шансовъ, чѣмъ религіозный консерватизмъ, въ пользу котораго говоритъ все прошлое народа и его культуры, вся пропитанная имъ фразеологія и даже поэзія, безчисленныя воспоминанія дѣтства, материнскихъ пѣсенъ и наставленій и няниныхъ сказокъ, наконецъ совокупность оффиціальныхъ, государственныхъ и общественно-бытовыхъ формъ и навыковъ жизни, — „кумиръ поверженный все Богъ!“, — имѣетъ религіозный экзотизмъ, — явленіе, особенно характерное для античнаго міра, но имѣющее свои любопытныя аналогіи и въ современной Европѣ (буддизмъ, теософія, разныя ребяческія формы магіи и т. п.) Привлекательность чужихъ культовъ и религій обусловлена, помимо изжитости собственной прежней религіи (т. е неспособности ея отвѣчать надлежащимъ образомъ на психологическіе — умственные и нравственные — запросы соотвѣтствующихъ круговъ), ихъ сравнительной съ собственной религіей таинственностью, непривычностью и даже несообразностью (вспомнимъ хотя бы египетскіе культы!), за которыми легко предполагать особую неслыханную глубину, способную разрѣшить такія проблемы, которыя привычному мышленію даннаго культурнаго міра и его религіознымъ системамъ, какъ уже показалъ опытъ прошлаго, не доступны. Глубокая безнадежность этого пути, полностью испытанная античнымъ міромъ съ его культомъ египетскихъ, ѳракійскихъ, переднеазіатскихъ, персидскихъ и т. д. божествъ, не нуждается въ особыхъ до-

казательствахъ. Въ своей массово-народной формѣ эти культы не менѣе примитивны и внутренно противорѣчивы, чѣмъ старыя, привычныя, системы и культы, а въ своей эзотерической формѣ они не болѣе убѣдительны и содержательны, а стало быть и привлекательны, чѣмъ послѣдніе.

Не больше результатовъ обѣщаетъ, временами чрезвычайно популярный, путь синкретизма, — иначе говоря, такого, болѣе или менѣе искуственнаго, смѣшенія разнообразныхъ божественныхъ типовъ (преимущественно типовъ высшаго порядка), который создаетъ изъ нихъ какую то безлично-безсодержательную смѣсь чертъ,—которая лишаетъ каждаго изъ нихъ въ частности его характерныхъ, индивидуальныхъ и яркихъ чертъ, способныхъ дѣйствоватъ на фантазію, и оставляетъ, въ концѣ концовъ, въ результатѣ лишь болѣе или менѣе безсодержательно-холодное понятіе Верховнаго Сушества, по своему содержанію лишь болѣе сложнаго и пестраго чѣмъ Верховное существо раціоналистовъ-философовъ, но говорящее не болѣе послѣдняго уму и сердцу „вѣрующихъ".

Изъ изложеннаго явствуетъ безнадежность всѣкъ этихъ трехъ путей поисковъ религіозной базы жизни. За ними — или одновременно съ ними,—открываются, однако, и другіе пути, предъявляющіе къ умственной и нравственной энергіи людей бо́льшія требованія и именно поэтому способныя возбудить и бо́льшія ожиданія.

Одинъ изъ нихъ также весьма старъ. Это путь мистерій — мистерій Димитры, Миѳры и т. д., — въ которыхъ идея культа-преклоненія и культа-жертвоприношенія соединяется съ идеей культа-очищенія, не отсутствующаго (въ смыслѣ искупленія-замаливанія единичнаго „грѣха") и въ иныхъ культахъ, но пріобрѣтающаго въ нихъ особое напряженіе и болѣе глубокое содержаніе И здѣсь однако идея очищенія-искупленія грѣховъ (и даже грѣховности!) выявляется практически въ формахъ, придающихъ очищенію внѣшній характеръ. Результаты мистерій слишкомъ тѣсно связаны съ сложнымъ культомъ и внѣшними дѣйствіями и обусловлены ими, хотя и предполагаютъ личное стремленіе къ очищенію въ буквальномъ и переносномъ смыслѣ и связанную съ этимъ стремленіемъ совокупность личныхъ же стараній.

Но вѣдь личное усиліе уже осуждено, какъ мы видѣли раньше, по существу, какъ безрезультатное въ силу этическаго несовершенства человѣка. Какое же значеніе можетъ имѣть этотъ типъ разрѣшенія вопроса по мѣрѣ того, какъ его внутренняя ограниченность и неудовлетворительность становится ясной для тѣхъ, кто дѣйствительно и со всѣмъ возможнымъ напряженіемъ желаетъ найти въ немъ разрѣшеніе для самыхъ сложныхъ умственныхъ и нравственныхъ вопросовъ времени?

Другой путь, — путь мистическаго сліянія съ божествомъ путемъ непосредственнаго общенія съ его интеллектуальнымъ и этическимъ абсолютнымъ совершенствымъ, путь неоплатонизма, опирающагося какъ и идея мистерій на чрезвычайно давнія религіозныя переживанія массъ (ср. хота бы соображенія E. Rhode, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube, о нѣкоторыхъ свойствахъ культа Діонисія!) — обѣщаетъ какъ будто бо́льшіе результаты. Сущность его заключается въ томъ, что человѣкъ, отвлекаясь отъ всей обыденной и личной жизни и сосредоточивая всѣ свои помыслы и надежды на мысли и ощущеніи божества, способенъ потерять полностью свое личное самосознаніе и реально (для себя) почувствовать свою полную растворенность въ божествѣ, — иначе говоря, — можетъ — по своему субъективному ощущенію — стать интегрирующей частью божества и черезъ это достигнуть (между прочимъ) полнаго очищенія. Какъ бы философски не мотивировалась эта возможность, во всякомъ случаѣ она въ полномъ своемъ объемѣ, — не единичнаго состоянія raptus mysticus, а длительной богоисполненности человѣка[1]) — представляетъ, какъ показываетъ опытъ, достояніе ничтожнаго меньшинсва людей (даже людей, религіозно настроенныхъ и мыслящихъ) и сверхъ того, что принципіально особенно важно, представляетъ опять таки результатъ личныхъ усилій человѣка: даже если человѣкъ разсматривается какъ часть изошедшей изъ божества вселенской души, — какъ частичная эманація послѣдней, — онъ, какъ частичная эманація ея, соединенная съ противоположной ей по существу матеріей, участвуетъ во всѣхъ недостаткахъ „грѣховности" по-

[1]) См. объ этомъ Delacroix, Essai sur la mystique chrétienne.

слѣдней а мысль объ его способности своими личными усиліями достигнуть искомаго сліянія съ Божествомъ по существу своему противорѣчива.

Остается такимъ образомъ третій путь, — тотъ путь, по которому пошелъ, пользуясь религіознымъ опытомъ переднеазіатскаго культурнаго міра, нашедшаго свое наиболѣе яркое выраженіе въ христіанствѣ, эллинскій и римскій міръ, — путь мистическаго сліянія съ Божествомъ не по волѣ и благодаря усиліямъ человѣка, а по волѣ и черезъ дѣйствія Божества. Аналогиченъ повидимому и ходъ развитія, приведшій индійскій міръ, по крайней мѣрѣ въ соотвѣтствующихъ его массовыхъ переживаніяхъ, къ буддизму.

Въ идеѣ божественнаго происхожденія воли къ — интеллектуалному и этическому — „искупленію" человѣчества и божественнаго ея осуществленія заключается во всякомъ случаѣ причина религіозной побѣды, одержанной христіанствомъ въ предѣлахъ античнаго міра.

Такова однако лишь внѣшняя, притомъ соціально-психологическая, но отнюдь не историко-хронологическая, схема развитія. Существо же ея заключается въ томъ, что разочаровавшаяся въ себѣ и убѣдившаяся въ своихъ зоологически-эгоистическихъ инстинктахъ личность — вспомнимъ, какое значеніе придавалъ напр. бл. Августинъ въ качествѣ доказательства неизбывной грѣховности человѣческой природы, не поддающейся никакому воздѣйствію самой добросовѣстно-напряженной личной религіозной энергіи такому явленію, какъ motus involuntaris genitalium!, — стремится не только къ сообщенію ей объективной истины, но къ дарованному ей Божествомъ внутреннему просвѣтлѣнію ея природы, къ полному органическому ея подчиненію бежественной мудрости и волѣ. Идея божественнаго просвѣтленія природы грѣховнаго (-нравственно органически несовершеннаго) человѣка есть центральная идея третьей стадіи народнаго развитія.

Идея аскетическаго отрицанія міра и умерщвленія плоти, содержавшаяся, быть можетъ, не столько въ первоначальномъ ученіи Христа, сколько въ нѣкоторыхъ чертахъ его органически равнодушной къ благамъ и удовольствіямъ жизни — къ человѣческому „счастью"— природы, но получившая послѣ него широкое развитіе у его учениковъ, признавав-

шихъ Его совершенство, но обладавшихъ въ тоже время болѣе обычной, въ смыслѣ ея физіологическаго полнокровія, человѣческой природой, а стало быть нуждавшихся въ большемъ напряженіи воли, дабы подражать Ему (imitatio Christi!)—не представляеть, сколько можно судить, логически-необходимаго элемента содержанія подобнаго рода міросозерцанія. Но извѣстная сумма равнодушія къ жизни, — къ внѣшней жизни, — разсматривается ли она, какъ „юдоль плача" или какъ обстановка прохожденія черезъ смѣняющія другъ друга (въ смыслѣ метемпсихоза) стадіи развитія стремящейся уйти отъ міра личности, — уже потому свойственна этой стадіи развитія, что она представляетъ психологическое и логическое завершеніе разочарованія въ достиженіяхъ человѣческой личности [1]).

Болѣе характерной и непремѣнной чертой этой стадіи является отрицаніе прежнихъ формъ коллективнаго общенія людей и прежнихъ цѣлей ихъ колективной энергіи. Въ самой короткой и упрощенной формѣ существо этой стороны культурной жизни эпохи можетъ быть опредѣлено словами: государство замѣняется церковью, община національно-культурно связанныхъ людей общиной людей, связанныхъ религіозно-этически.

Одна за другой, старыя формы коллективной организаціи людей разложились, — какъ кровныя организаціи древняго времени, — или утратили, въ связи съ выяснившейся ихъ неприспособленностью для удовлетворительняго разрѣшенія жизненныхъ проблемъ, свой авторитетъ и свою привлекательную силу, — какъ государство, партійныя и классово-партійныя организаціи. Остались лишь, расчитанныя на удовлетвореніе повседневныхъ интересовъ профессіональныя, спортивныя и т. под. сообщества съ одной стороны [2]), разнообразныя религіозныя сообщества съ другой стороны. И тѣ и другія отличались однимъ общимъ признакомъ, а именно ихъ непринудительнымъ, вольнымъ характеромъ. Какъ вступ-

[1]) Изъ только что сказаннаго явствуетъ, казалось бы, съ достаточной отчетливостью, насколко намъ чужда всякая „аналогетическая" тенденція.

[2]) Съ извѣстной точки зрѣнія можно сказать, что само государство превратилось въ хотя бы и принудительное, сообщество, преслѣдовавшее одни лишь повседневные интересы населенія, лишь постольку еще пользовавшееся признаніемъ, поскольку ему это удавалось.

леніе въ нихъ, такъ и выходъ изъ ихъ состава зависѣли отъ доброй воли отдѣльныхъ людей. Это не мѣшаетъ тому, что между ними существуетъ огромная разница по существу. Первыя охватываютъ лишь одну сторону, порой оченъ незначительную, жизни личности; вторыя наоборотъ имѣютъ тенденцію охватитъ ее цѣликомъ. Существуетъ, правда, цѣлый рядъ религіозныхъ сообществъ, напр. позднѣйшихъ христіанскихъ братствъ, которыя не ставили себѣ всеобъемлющихъ цѣлей, а отвѣчали на отдѣльные религіозоые запросы личности. Мало того; въ періодъ чрезвычайнаго развитія синкретизма одно и тоже лицо легко входило въ рядъ разнородныхъ религіозныхъ организацій и такимъ образомъ границы этихъ организацій постоянно перекрещивались въ особенности поскольку рѣчь шла объ обыхновенныхъ „вѣрующихъ", а не о жреческихъ организаціяхъ культовъ Изиды, Миѳры, христіанства и т. д.

По мѣрѣ того однако, какъ религіозный синкретизмъ уступаетъ мѣсто торжеству той или иной — въ частности, стало быть, христіанской — религіозной системы и какъ въ связи съ этимъ развивается своего рода религіозная мономанія, основная тенденція развитія становится все болѣе ясной. Она соотвѣтствуетъ, вмѣстѣ съ тѣмъ, существу первоначальной концепціи христіанской общины, какъ совокупности одинаково вѣрующихъ и стремящихся черезъ свою вѣру къ одинаковому типу просвѣтленнаго міропониманія и образа жизни людей, — людей, для которыхъ „нѣсть ни эллинъ, ни іудей", нѣть ни господъ, ни рабовъ, а есть только одинаково грѣшные и одинаково искупленные жертвенной смертью Христа сыны Божіи. Изъ этого основного принципа вытекаетъ не одинаковость внѣшнихъ условій жизни, — какъ извѣстно, ап. Павелъ не отрицаетъ даже существованія рабства, — но общность внутренняго отношенія къ жизни, общность равнодушія къ житейскимъ благамъ, какъ таковымъ, общность принципа взаимной любви, какъ руководящаго начала практической жизни, общность надежды на Царствіе. Небесное и представленій о путяхъ, которые ведутъ въ него, — иначе говоря, общность всего уклада мыслей и жизни. То собраніе (церковь), въ которомъ соединяются вѣрующіе, такимъ образомъ объемлетъ людей, неизмѣримо болѣе однородныхъ и

внутренно спаянныхъ, чѣмъ были не только члены, скажемъ, одинакаго народнаго собранія, но даже чѣмъ участники старыхъ собраній членовъ какого либо кровнаго союза, связь которыхъ между собою имѣла совсѣмъ иной, несравнено менѣе глубокій и сознательный характеръ. Отсюда понятно, какимъ авторитетомъ должно было пользоваться это собраніе-церковь и какъ глубоко мысль о немъ проникала въ повседневную жизнь его членовъ и охватывала все ихъ бытіе.

То, что относится къ христіанской церкви и принципіальнымъ основамъ ея строенія, то приложимо не только къ разнообразнымъ („еретическимъ" или „ортодоксальнымъ") теченіямъ въ ея средѣ, не только къ манихейству, но по крайней мѣрѣ въ принципѣ и къ поклонникамъ напр. Миѳры. Въ нашу задачу не входитъ разсмотрѣніе процесса, въ силу котораго изъ полнаго, добровольнаго, внутренняго единенія членовъ христіанской общины съ теченіемъ времени возникаетъ боевая исключительность и нетерпимость т. наз. ecelesia militans, — не входитъ и разсмотрѣніе процесса разслоенія общины вѣрующихъ на духовенство и мірянъ и соединенія отдѣльныхъ церквей въ единую, іерархически организованную, Церковъ.

Намъ остается только указать основную причину этого сложнаго процесса. Она заключается въ томъ, что съ религіозными системами случилось, строго говоря, тоже самое, что въ предшествующей періодъ съ этическими доктринами эллинскаго міра. Какъ послѣднія, возникши и развившись въ соотвѣтствіи съ массовыми запросами, сдѣлались широкораспространенными формами мышленія и жизни, лишь подвергшись значительной вульгаризаціи, — какъ въ нихъ „мудреца" убилъ этическій „филистеръ", — такъ и религіозныя ученія и въ частности христіанство, превратились изъ численно ничтожныхъ группъ вѣрующихъ въ объемлющія массы эллино-римскаго міра мощныя организаціи лишь въ связи съ вульгаризаціей ихъ ученій въ сознаніи этихъ массъ. Торжество христіанства надъ прочими конкурировавшими съ нимъ системами не было результатомъ сцѣпленія внѣшнихъ причинъ, а въ конечномъ итогѣ было полностью обусловлено тѣмъ, что христіанское ученіе наиболѣе тонко и чутко выразило существо религіозныхъ и этическикъ запросовъ эпохи

и въ силу этого вовлекло въ свою орбиту массу наиболѣе выдающихся мыслителей и наиболѣе чутхихъ въ нравственномъ отношеніи людей, а вмѣстѣ сь тѣмъ и извѣстную часть народныхъ низовъ находившихъ въ немъ залогъ, равнаго для всѣхъ вѣрующихъ конечнаго, хотя бы и загробнаго, благополучія Но и тутъ между сложними религіозними спекуляціями верховъ и смутной мыслью массъ существовало огромное различіе и чѣмъ значительнѣе становилось количество тѣхъ, которые, увлеченные высокой и въ тоже время скромной, нравственной доблестью истинныхъ вѣрующихъ, — увлеченные принципіальнымъ равенствомъ всѣхъ „рабовъ Божіихъ", — увлеченные идеей, что всѣ они передъ лицомъ Господа обладаютъ равной цѣнностью, — увлеченные наконецъ болѣе внѣшними впечатлѣніями и соображеніями вродѣ широкой благотворительности церкви и отдѣльныхъ вѣрующихъ или, позднѣе, простымъ фактомъ могущества церкви и признанія ея императорами, и т. д. — устремлялись въ составъ христіанской церкви,—тѣмъ пропасть между „знающими" и „незнающими", и что еще важнѣе, между лично испытавшими внутреннее нравственное просвѣтленіе и просто увѣровавшими въ спасительность христіанской вѣры становилось глубже, а когда слова бл. Тертулліана christiani fiunt, non nascuntur отошли въ область преданія и человѣкъ становился христіаниномъ не въ силу внутренняго усвоенія христова ученія, а въ силу факта рожденія отъ христіанскихъ родителей, разрывъ пріобрѣлъ угрожающій характеръ.

Массы видѣли въ христіанской церкви съ одной стороны удовлетвореніе своей потребности въ авторитетѣ и прибѣжищѣ, съ другой стороны — смягченіе грозной эгоистичности строя жизни. Существо христіанскаго ученія — идея единичнаго акта искупленія человѣчества Христомъ и идея просвѣтленія внутренней жизни человѣка черезъ вѣру во Христа и его ученіе, — осталось имъ недоступнымъ. Объ этомъ свидѣтельствуетъ возрастающій ростъ магическихъ и немонотеистическихъ элементовъ, который изъ массъ проникаетъ въ нѣдра всей церковной жизни, всей системы ея спекуляцій, съ одной стороны, — тѣсно связанный съ нимъ отказъ отъ первоначальной строгой и въ тоже время радостной чистоты нравственнаго уклада жизни въ силу допускаемыхъ церковью от-

дѣльныхъ искупительныхъ дѣствій провинившихся членовъ церкви, съ другой стороны, — искупительныхъ дѣйствіи, потопившихъ вмѣстѣ съ сакраментальнымъ магизмомъ почти цѣликомъ выше указанныя основныя положенія христіанскаго ученія. Настроенія и складъ мышленія массы „малыхъ сихъ" восторжествовали надъ идейными основами движенія еще во времена античной церкви. Вторженіе варваровъ еще болѣе усилило эту тенденцію развитія, сведя прежнюю побѣду христіанской идеи почти цѣликомъ на нѣтъ. Но еще до этого въ массовомъ христіанствѣ проявилось стремленіе найти пути къ сохраненію лишь нѣсколько смягченныхъ формъ привычнаго быта при условіи пріобрѣтенія въ тоже время той вѣры въ цѣлебно спасительную силу новаго ученія, которое привлекло ихъ вниманіе къ нему.

Само собою разумѣется, что этотъ процессъ приспособленія христіанскаго ученія къ массовыу желанію жить, но жить не безъ надежды на будущее блаженство (или на будущую компенсацію земныхъ тяготъ), совершался незамѣтно для подавляющаго большинства его участниковъ. Побѣда ортодоксальной церкви надъ ригоризмомъ монтанистовъ и другихъ подобныхъ теченій обусловлена тѣмъ, что она добросовѣстно — во имя снисходительнаго признанія слабости (грѣховности) человѣческой природы и во имя, пожалуй нѣсколько даже пренебрежительной, любви къ человѣку покрывала своимъ авторитетомъ его отступленія отъ праведной жизни въ надеждѣ на собственное постепенное воспитательное воздѣйствіе на міръ. Образъ „великаго инквизитора" въ „Братьяхъ Карамазовыхъ" Достоевскаго даетъ геніальное изображеніе развивавшагося (въ особенности, но не только въ католической церкви) настроенія и образа дѣйствій „мудрыхъ" и „знающихъ" по отношенію къ „малымъ симъ".

Процессъ созданія законченнаго въ себѣ общества одинаково вѣрующихъ и одинаково дѣйствущихъ людей такимъ образомъ осложнился до чрезвычайности. Тѣмъ не менѣе мы имѣемъ право сказать, что въ немъ или, точнѣе, въ стремленіи къ нему заключается существо третьей стадіи народнаго развитія.

V. Заключеніе.

Послѣ даннаго нами краткаго, — слишкомъ краткаго, чтобы быть полнымъ, — обзора трехъ основныхъ стадій народнаго развитія, намъ остается прибавить еще нѣсколько пояснительныхъ замѣчаній, дабы устранить нѣкоторыя недоразумѣнія, возникновеніе которыхъ можно предвидѣть теперъ же.

Прежде всего необходимо еще разъ вернуться къ уже брошенной выше мысли о томъ, что, очерченное нами преимущественно на основаніи античнаго и современнаго европейскаго матеріала, развитіе имѣетъ болѣе широкій характеръ, чѣмъ можно было бы на этомъ основаніи заключить. Среди извѣстнаго намъ изъ исторіи и нынѣ существующаго человѣчества мы наблюдаемъ разныя степени культурнаго развитія. Человѣчество какъ бы представляетъ лѣсъ, въ которомъ одни деревья выросли въ мощные стволы, покрывающіе тѣнью своей листвы большое пространство и рядъ сосѣдныхъ, менѣе крупныхъ, деревьевъ, не достигшихъ, отчасти изъ за своихъ же крупныхъ сосѣдей, доступнаго имъ по существу роста,—другіе остановились въ своемъ ростѣ, попавъ на менѣе подходящую для нихъ почву, третьи начинаютъ отмиратъ и т. д.

Начало развитія всѣхъ составныхъ частей человѣчества теряется въ одинаковомъ мракѣ недоступныхъ нашему вниманію вѣковъ. Но историческая судьба ихъ неодинакова. Однѣ до настоящаго времени не превзошли извѣстнаго, весьма невысокаго, уровня культурной жизни. Другія развили полныя блеска и яркихъ историческихъ воспоминаній культуры уже въ болѣе или менѣе давнія времена и отчасти уже успѣли отцвѣсти какъ національно-культурныя единицы. Третьи, выступившія позднѣе на аренѣ т. наз. „исторической" жизни, находятся на вершинѣ своего національнаго развитія, приближаются къ ней или, наоборотъ, проявляютъ уже признаки физіологическаго или психологическаго истощенія національной энергіи.

Насколько мы можемъ судить, разнообразіе судебъ отдѣльныхъ частей человѣчества опредѣляется не разной степенью ихъ талантливости, а объективными условіями, въ которыя ихъ поставила жизнь природы и направленіе ихъ ми-

грацій, вызванныхъ ростомъ населенія и условіями его пропитанія, — порой загнавшихъ ихъ въ безнадежные въ смыслѣ дальнѣйшаго ихъ развитія тупики.

Всѣ они начинаютъ съ стадіи развитія, соціально-психологическую и культурную природу которой мы опредѣлили терминомъ „власть земли".

Часть ихъ, — притомъ сравнительно незначительная не по ея современному количественному составу, а по числу принадлежащихъ къ ней руководящихъ народныхъ единицъ, — выходитъ въ лицѣ извѣстной совокупности своихъ членовъ изъ подъ „власти земли" въ настоящемъ и полномъ смыслѣ этого слова и стремится овладѣть міромъ природы и міромъ человѣческихъ отношеній силою своей мысли и своей воли.

Наиболѣе ярко и послѣдовательно это стремленіе обнаруживается среди тѣхъ національно-культурныхъ единицъ и культурныхъ міровъ, въ которыхъ, вмѣстѣ съ физическимъ разрывомъ городскаго населенія съ землей, психическій разрывъ съ „властью земли" достигаетъ максимальнаго развитія, — приводя взамѣнъ ощущенія этой власти къ болѣе или менѣе напряженному культу человѣческой личности въ области какъ индивидуальнаго, такъ и коллективнаго проявленія ея энергіи. Здѣсь же мы наблюдаемъ въ наиболѣе рѣзко выраженной формѣ конечную безнадежность этого разрыва съ властью безконечнаго и вѣчнаго міра надъ конечной и преходящей личностью.

Однако однородныя по существу переживанія свойственны и тѣмъ національно-культурнымъ единицамъ, въ которыхъ развитіе городской жизни и культуры не достигло ни по внѣшнимъ формамъ жизни, ни по своему соціально-психологическому значенію такого напряженія, какъ среди типичныхъ культуръ второй стадіи народнаго развитія.

Культурное развитіе приводитъ въ извѣстный моментъ и тѣхъ и другихъ послѣ періода напряженнаго психическаго подъема къ состоянію неувѣренности въ себѣ, къ разочарованію въ ихъ умственныхъ и нравственныхъ силахъ, стремленію найти снова успокоеніе въ нѣкоемъ интеллектуально-этическомъ абсолютномъ авторитетѣ, не самопроизвольно постигаемомъ человѣкомъ, а открывающимся ему. Разница между тѣми и другими сводится (въ связи съ степенью интенсивно-

сти ихъ разрыва съ пережитой ими формой „власти земли“ къ бо́льшей или меньшей близости результатовъ этого стремленія съ взглядами и мышленіемъ пережитой каждымъ изъ нихъ первой стадіи развитія.

Въ результатѣ мы считаемъ себя въ правѣ — при полномъ признаніи многочисленныхъ отличій народовъ, прошедшихъ полностою черезъ эпоху городской культуры, и народовъ, мало ее познавшихъ, — говорыть о трехъ стадіяхъ культурнаго развитія народовъ примѣнительно какъ къ тѣмъ, такъ и къ другимъ. Преимущественное вниманіе, обращенное нами на народы, полностью развитой, городской культуры обусловлено лишь тѣмъ, что здѣсь всѣ интересующіе насъ соціально-психологическіе процессы проявляются въ особенно рѣзкой формѣ и потому значеніе ихъ можетъ быть полнѣе и отчетливѣе установлено.

Иначе говоря, переходъ отъ примитивнаго, неспекулятивнаго мышленія къ культурѣ научно-дискурзивнаго характера (и ея разновидности, культурѣ индивидуалистически-критической) представляетъ своего рода спиралевидно — кругообразный процессъ. Общѣе говоря, онъ можетъ навести на мысль объ аналогіи между нимъ и, предполагаемымъ современной астрономіей міровымъ процессомъ отъ туманнаго пятна черезъ солнечныя системы обратно къ туманному пятну.

Второй пунктъ, на которомъ слѣдуетъ остановиться, заключается въ томъ, что въ чистомъ его видѣ разобранный нами процессъ не совершается (или до сихъ поръ не совершался) нигдѣ и никогда. Нигдѣ и никогда мы не видимъ, чтобы вся масса извѣстнаго народа проходила черезъ первую и черезъ вторую стадію развитія во всей сложности этой послѣдней, чтобы затѣмъ опять таки усвоить не только основы, но и отдѣльныя мысли и настроенія третьей стадіи во всей ихъ полнотѣ.

Это объясняется двумя основными причинами.

Первая изъ нихъ заключается въ сложности состава каждой національно-культурной единицы повышеннаго типа. Въ каждомъ „народѣ этого типа мы имѣемъ передъ собой болѣе или менѣе чистыхъ представителей сохранившихся воззрѣній эпохи „власти земли“, представителей болѣе или ме-

нѣе ярко выраженнаго увлеченія и довольства человѣка собой (которое выражается черезъ, представителей культуры городского типа) и наконецъ „разочарованныхъ“ и „усталыхъ“, —притомъ въ разномъ, въ зависимости отъ многихъ причинъ, процентномъ ихъ соотношеніи.

Сверхъ того и въ связи съ этимъ необходимо считаться самымъ серьезнымъ образомъ съ разнородностью этнографическаго состава всѣхъ крупныхъ культуръ. Включеніе новыхъ этнографически чуждыхъ, элементовъ въ составъ данной національно-культурной единицы (путемъ подчиненія чужихъ территорій, рабства и вольноотпущенничества и т. д.) задерживаетъ и запутываетъ основной процессъ соціально-психологическаго развитія и можетъ затемнить его настолько, что только изощренное вниманіе установитъ его дѣйствительное содержаніе.

Вторая причина заключается въ послѣдствіяхъ того пониженія національно-государственной и національно-культурной энергіи, которое, какъ мы видѣли, составляетъ специфическое, сопутствующее переходу къ третьей стадіи развитія, явленіе. Christianus sum, militari non possum—таково наиболѣе яркое и опасное для государства выраженіе перенесенія преобладающей массы психической энергіи въ сторону религіозно-философскихъ и религіозно-этическихъ проблемъ, съ которымъ римской императорской власти пришлось вести долгую и упорную борьбу, — безплодную, пока среди самото христіанскаго міра не наступило измѣненіе этого радикальнаго настроенія.

Между тѣмъ ни одна народная единица не представляетъ изолированнаго міра, а потому всѣ онѣ такъ или иначе вынуждены отстаивать свое существованіе отъ конкурренціи и вражды сосѣдей. Покуда данная національно—культурно—государственная единица не только внѣшне культурнѣе или просто богаче, чѣмъ сосѣди, но обладаетъ сверхъ того повышенной суммой національно-государственной энергіи, она сравнительно легко отражаетъ сосѣдей. Лишь когда ея національно-государственная и культурная жизнь начинаетъ отмирать, она становится неизбѣжно ихъ жертвой, — ихъ, сохранившихъ бо́льшую, хотя бы и болѣе примитивную, коллективную энергію. Знаменитое произведеніе бл. Августина de civitate Dei, въ которомъ находить себѣ принципіальное

оправданіе разрывъ христіанскаго общества съ государствомъ лишь закрѣпило гораздо болѣе раннее развитіе: идея государства уступаетъ окончательно мѣсто „Божьему Граду" и его земному воплощенію, Церкви. Но торжество церковной идеи послужило вмѣстѣ съ тѣмъ признаніемъ торжества варваровъ не только надъ государствомъ, но и надъ церковью, на долго подпавшей не только внѣшнему владычеству варваровъ, но и варваризировавшему ея внутреннюю жизнь вліянію ихъ быта и мышленія. Результаты этого процесса слишкамъ извѣстны, чтобы на нихъ было нужно дольше останавливаться. Ясно, что такимъ образомъ составъ формально объединеннаго Церковью христіанскаго міра еще болѣе усложнился, а сумма „якобы"-христіанъ значительно превозошла сумму подлинныхъ вѣрующихъ, чѣмъ и объясняются многообразныя проявленія бунта, чаще впрочемъ практическаго, чѣмъ теоретическаго, противъ церковной идеи и практики, которыми полна эпоха средневѣковья задолго до начала сознательно-критическаго къ ней отношенія.

Третій пунктъ, на хоторый необходимо обратить вниманіе, чтобы за разнообразіемъ конкретныхъ формъ историческаго развитія и жизни отдѣльныхъ культуръ не утратить пониманія внутренней однородности указаннаго нами основного процесса, заключается въ томъ, что исторически болѣе позднія культуры отличаются, въ силу многократныхъ заимствованій, произведенныхъ ими у своихъ предшественницъ, большей сложностою жизни и большей высотой ряда достигнутыхъ ими результатовъ, чѣмъ культуры болѣе древнія. Въ этомъ смыслѣ можно напримѣръ въ предѣлахъ элементовъ, изъ которыхъ сложилась культурная жизнь современной Европы, отличать три цикла или культуры трехъ порядковъ: культуры доантичныя (египетская, вавилонская, переднеазіатскія), культуры античныя (или античную) и наконецъ собственно европейсхую культуру. Опираясь одинъ на другой каждый изъ двухъ послѣднихъ цикловъ, притомъ третій естественно въ бóльшей степени нежели второй, характеризуются относительно ускореннымъ развитіемъ и бóльшей сложностью своего интеллектуальнаго, эстетическаго и этическаго состава, — явленіями, обусловленными въ значительной мѣрѣ тѣмъ обогащеніемъ и, главное, психологическимъ облегчені-

емъ ихъ развитія, которымъ они обязаны суммѣ сознательно и безсознательно ими унаслѣдованныхъ отъ предыдущихъ цикловъ достиженій. Такъ математическія и механическія знанія, пріобрѣтенныя упорнымъ трудомъ ряда поколѣній доантичныхъ культуръ, поступивъ въ болѣе или менѣе значительной своей части въ обращеніе эллинской культуры, несомнѣнно освободили ея представителей отъ затраты ихъ энергіи на рядъ какъ бы предварительныхъ для ихъ собственной работы проблемъ и тѣмъ самымъ облегчили и ускорили развитіе античной математики, механики и т д., какъ усвоеніе выводовъ послѣдней облегчило и ускорило въ смысли дальнѣйшаго его продвиженія развитіе соотвѣтствующихъ дисциплинъ въ современной Европѣ. Тоже самое относится несомнѣнно и къ области религіозной, этической и собственно философской спекуляціи и т. д. и т. п. Это однако не мѣшаетъ тому, что въ разной формѣ и въ болѣе или менѣе сложномъ видѣ передъ каждымъ изъ этихъ культурныхъ міровъ, какъ и передъ мірами исламскаго типа, индійскимъ и китайско-японскимъ, встаютъ все тѣже основныя проблемы бытія и устроенія жизни человѣческой и что въ ходѣ ихъ разрѣшенія можетъ быть установлена та однородность развитія, которую мы постарались выше уловить.

Остается наконецъ еще одно замѣчаніе. Процессъ „культурнаго“ развитія человѣчества въ узкомъ смыслѣ этого слова хронологически весьма кратокъ Онъ объемлетъ собою лишь максимумъ 7—8000 лѣтъ, и хотя за это время рядъ культуръ успѣлъ разцвѣсть и отцвѣсть, а другимъ начинаетъ грозить послѣдняя судьба, но сейчасъ было бы болѣе чѣмъ опрометчиво говорить о дальнѣйшемъ развитіи и результатахъ культурнаго развитія человѣчества въ цѣломъ. Самымъ важнымъ и крѣпкимъ факторомъ культурнаго развитія были до сихъ поръ культурно-этнографическія единицы, именуемыя народами. Несмотря на большую содержательность идеи церкви, какъ религіозно-философски-этическаго единенія однородно мыслящихъ и чувствующихъ людей, рядъ причинъ, о которыхъ уже было сказано, не дали до сихъ поръ ни одной изъ реально существующихъ религіозно-церковныхъ организацій міра возможности проявить содержащуюся въ нихъ въ принципѣ организиціонную мощь въ сколько нибудь соотвѣт-

вѣтствующемъ ихъ идеѣ масштабѣ или хотя бы даже въ томъ масштабѣ, какого смогли достигнуть національно-государственныя организаціи. Въ частности сумма обращенной на устроеніе жизни энергіи въ нихъ неизбѣжно рѣзко понижается, разъ въ основѣ всѣхъ соотвѣтствующихъ воззрѣній, всеравно выраженъ ли въ нихъ съ полной отчетливостью аскетическій принципъ или нѣтъ, лежитъ извѣстное покорное равнодушіе къ жизни, — этой „юдоли плача", этому мѣсту повторныхъ испытаній и постепенныхъ достиженій переживающей метемпсихозъ личности и т. под.

Съ точки зрѣнія внѣшнихъ, „земныхъ", достиженій культуры, всякое явленіе, подрывающее психическую энергію и внутреннюю компактность данной національно-культурной единицы представляетъ непоправимый ударъ въ борьбѣ за существованіе, какъ ее понимаетъ и въ массѣ своей принимаетъ современный европейскій міръ. Представляетъ ли однако идея борьбы за существованіе въ самомъ дѣлѣ высшій организаціонный принципъ въ жизни человѣчества? И является ли съ другой стороны смѣна его скорбной покорностью болѣе или менѣе міроотрицающаго типа единственной возможной формой выхода изъ противорѣчій культурнаго развитія? Является ли наконецъ распаденіе человѣчества на „мудрыхъ" и на „малыхъ сихъ" неизбѣжнымъ свойствомъ не только той части процесса культурнаго развитія человѣчества, которая намъ до сихъ поръ доступна въ видѣ исторіи ряда „культурныхъ" народовъ, или же оно неизбѣжно сопутствуетъ всему развитію человѣчества въ цѣломъ? Кто осмѣлится отвѣтить увѣренно́ на эти вопросы, невольно встающіе передъ нами, когда мы всмотримся въ извѣстныя намъ до сихъ поръ три стадіи культурнаго развитія народовъ?

Никола Долапчиевъ.
Асистентъ по наказателно право при Софийския университетъ.

Гражданскиятъ искъ въ наказателния сѫдъ.

Уводъ

Юридическата неправда[1] е едно виновно, неправомѣрно дѣяние. Като всѣки другъ правенъ съставъ, тя поражда, по силата на една телеологична необходимость, а не на една каузална такава, извѣстни правни послѣдици. И въ зависимость отъ това, дали послѣднитѣ се изразяватъ въ форма на наказание или задължение за обезврѣда, неправдата бива углавна или гражданска. Разлика по сѫщина между тия два вида неправди, споредъ прѣобладаващето днесъ схващане въ доктрината, нѣма, въпрѣки че мнозина се домогватъ да я установятъ. Гражданската и углавната неправди се различаватъ помежду си само формално; нѣщо, което се обусловя единствено отъ нееднаквия характеръ на санкцията, която ги слѣдва — обезврѣда или наказание.

Въ противовѣсъ на това схващане, азъ смѣтамъ, че между гражданската и углавната неправди сѫществува материална, качествена разлика, която трѣбва да се търси и намѣри не въ различнитѣ тѣхни послѣдици, а въ тѣхнитѣ прѣдпоставки. Гражданската неправда е онова неправомѣрно виновно дѣяние, което сѫщеврѣменно е и врѣдоносно, т. е. което причинява извѣстни врѣди, като накърнява едно частно-правно благо. И тъкмо затова нейната постоянна правна послѣдица е задължението за обезврѣда[2]. За да се дойде отъ твърдението, което

---

[1]) Разлика между договорна и извъндоговорна неправда по сѫщина нѣма (Вж. Планиолъ, Ржк. по Гражд. Право, бълг. прѣв., ч. I, стр. 323, № 873 и сл.)

[2]) Наистина, гражданската неправда може да има освѣнъ обезврѣдата, още и нѣкои други правни послѣдици, като възстановяване, принудително изпълнение, унищожаване и т. н., но тѣ не винаги я слѣдватъ.

господствуващето мнѣние поддържа, че гражданската неправда има за постоянна послѣдица задължението за обезврѣда, до заключението, че врѣдоносностьта е необходимъ и сѫществен елементъ на гражданската неправда и слѣдователно нейна прѣдпоставка, е нуждно да се направи само една крачка напрѣдъ и то по пѫтя на слѣдния силогизъмъ; 1. гражданската неправда поражда винаги задължение за обезврѣда; 2. послѣдното сѫществува само тамъ, дѣто сѫ нанесени врѣди; 3. érgo-гражданската неправда е едно врѣдоносно дѣяние. Наказателната неправда пъкъ е онова виновно неправомѣрно дѣяние, което поради своята обществена важность, е санкционирано съ едно наказание. Като неговъ конститутивенъ елементъ не влиза и врѣдоносностьта. Тя е единъ случаенъ елементъ, а не необходимъ такъвъ. Отътова слѣдва, че углавната неправда може да сѫществува и тамъ, кѫдѣто не е накърнено едно правно благо, а турено само подъ заплаха, въ опасность отъ нарушение, напр. формалното накърнение на правния редъ при несполучливия опитъ и приготвянето, когато тѣ сѫ наказуеми като sui generis прѣстѫпления.

Но разбира се, че понѣкога углавната неправда може да съдържа и една врѣда. И това е въ повечето случаи. Тогава гражданската неправда се възвежда въ углавна или по-право тогава имаме една сложна неправда:—наказателно-гражданска. Граничната линия, която очертава обхвата на углавната неправда, не е постоянна. Напротивъ, тя непрѣкѫснато се движи съобразно съ културнитѣ условия на всѣка историческа епоха. Еволюцията, тоя вѣченъ съпѫтникъ на живота, правяйки прѣоцѣнка на цѣнноститѣ, изтъква въ дадено врѣме едно или друго правно благо като повече или по-малко цѣнно и съ това детерминира санкцията, която го огражда. Законодательтъ може да се задоволи само съ една обезврѣда на гражданската неправда или може да отиде по-далечъ, като освѣнъ това я санкционира съ наказание, и слѣдователно я въздигне въ една углавна такава.

Разликата между углавната и гражданската неправда, каквато и да е, все пакъ е достатъчна основа, за да ги направи обектъ на два различни процеса: първата — на наказателния, втората — на гражданския.

Понѣкога, както се изтъкна по-горѣ, едно неправомѣрно дѣйствие може да има по-широкъ обхватъ, т. е. то може едновремено да консумира както една гражданска, тъй и една наказателна неправда. Тогава за носителя (или носителитѣ) на субективнитѣ права, които сѫ накърнени съ това дѣйствие, се пораждатъ два различни иска: единъ граждански и други наказателенъ, и съ това се отварятъ вратитѣ на двѣ различни сѫдилища — гражданското и углавното.

Нормално, всѣки единъ отъ тия два иска, родени отъ едно и сѫщо дѣяние и слѣдователно имащи една и сѫща основа, трѣбва да търси и намѣри своята отсѫда въ съотвѣтн я сѫдъ: искътъ за обезврѣда въ гражданския, а наказателниятъ —въ углавния. Но това не е единствената възможность. Искътъ за обезврѣда на врѣди, причинени отъ едно углавно прѣстѫпление, може, ако сѫ спазени особнитѣ за това процесни правила, да бѫде още прѣдявенъ и разгледанъ съвмѣстно съ наказателния искъ, въ единъ и сѫщъ сѫдъ — углавния. Въ тоя случай ще имаме така наречения граждански искъ въ наказателния сѫдъ, или института на съединения процесъ.

Часть първа

I. Гражданскиятъ искъ за обезврѣда на прѣстѫпно причинени врѣди и наказателниятъ искъ.

Ако обърнемъ погледъ къмъ миналото, за да прослѣдимъ генезиса на тия два иска, ние ще констатираме, че въ своя зародишъ и началенъ развой тѣ сѫ вървели заедно, или по-право, тѣ сѫ били слѣти въ единъ и сѫщи смѣсенъ искъ, който е ималъ едновремѣнно за прѣдметъ, както наказание, тъй и обезврѣда. Качествата на обвинитель и граждански ищецъ сѫ били съединени въ едно и сѫщо лице.

Въ Римъ напр., кѫдѣто въ послѣдица на характерния индивидуализъмъ, който обагря всички правни уредби, повечето отъ прѣстѫпленията сѫ били частни, crimina privata, [1])

[1]) Въ разлика отъ публичнитѣ прѣстѫпления, crimina publica, които се разглеждатъ отъ наказателния сѫдъ, докато първитѣ сѫ биди прѣдметъ само на гражданския сѫдъ.

увръденията е ималъ въ защита противъ тѣхъ една обща actio poenalis — съ прѣдметъ заплащането на една сума, която едновръмено е била обезврѣда и наказание.

По-кжсно става едно разчленяване, като се отдѣлятъ, отъ една страна, тъй нареченитѣ чисти actiones penales (actio furti, actio injuriam), които цѣлятъ само наказанието на виновния, а отъ друга — смѣсенитѣ — actio legis Aquiliae, actio doli. Първитѣ, като истински наказателни искове, пораждатъ комулативна отговорность на отвѣтницитѣ, а вторитѣ — само солидарна.

Тенденцията въ по-нататъшния развой се набѣлѣзва като една постепена и все по-голѣма еманципация на публичното прѣслѣдване отъ влиянието на частния интересъ, докато найпослѣ става пълна диференциация и обособяване на двата иска. Отдѣля се ясно частния, граждански искъ, породенъ отъ едно прѣстжпление, отъ публичния или наказателния искъ.

Контуритѣ на така обособенитѣ, отдѣлени единъ отъ другъ, искове се очертаватъ по слѣдния начинъ:

1. *Основа*. Тѣ иматъ една и сжща юридическа причина, една обща основа, а именно: — едно виновно неправомѣрно дѣяние, което е едновръменно наказателна и гражданска неправда, т. е. едно углавно прѣстжпление, което, накърнявайки дадена правна норма, въ сжщото врѣме причинява и врѣди на едно частно лице.

2. — *Прѣдметъ*. Тукъ тѣ ярко се раздвояватъ: гражданскиятъ искъ има за прѣдметъ — парична обезврѣда, а публичниятъ цѣли — наказанието.

3. — *Отговорность*. При гражданския искъ отговорностьта се понася солидарно, а при наказателния—комулативно. Така напр., обезврѣдата за дадено прѣстжпление се смѣта издължена, ако единъ отъ съучастницитѣ — отвѣтници я заплати, а глобата, като наказание, се събира отъ всички съучастници — подсждими, безъ да може заплащането отъ едного да освободи другитѣ.

4. *Ищецъ*. Тия два иска принадлежатъ на разни лица; това се обусловя отъ разликата въ качеството на субектитѣ, чийто правни блага сж увръдени — частното лице или държавата. Гражданскиятъ искъ се обладава отъ частното, увръдено лице, а наказателния — отъ държавата като публично

— правно тѣло въ лицето на прокурора, който се явява като публиченъ ищецъ. (По изключение само, тия два иска могатъ да се съсрѣдоточатъ въ рѫцѣтѣ на единъ и сѫщъ носитель — частното лице, като граждански ищецъ и частенъ обвинитель, по частнитѣ прѣстѫпления. Но тукъ се иматъ прѣдъ видъ публичнитѣ прѣстѫпления.)

5. *Отвѣтникъ.* Наказателниятъ искъ може да се упражни само противъ виновнитѣ, причинители на прѣстѫпното дѣяние, били тѣ дѣйци или съучастници, а гражданскиятъ — както противъ тѣхъ, тъй сѫщо и противъ тѣхнитѣ наслѣдници или третитѣ лица, които граждански сѫ отговорни за тѣхъ. Съ това се подчертава патримониалния характеръ на гражданския искъ, който се интересува повече отъ имота и нанесената врѣда, отколкото отъ личностьта и нейната индивидуална вина.

6. Правото на наказателенъ искъ е публично [1]) а това на гражданския — частно.

7. Първиятъ се начева ex officio, вториятъ — по частенъ начинъ.

8. *Погасяне.* Двата иска се нуждаятъ: а) отъ самостоятелно и отдѣлно погасяне. Ако единиятъ отъ тѣхъ е погасенъ, не значи че и другиятъ сподѣля сѫщата участь. Това е необходима послѣдица отъ туй, че тѣ иматъ два отдѣлни, различни прѣдмети — обезврѣда и наказание. Публичниятъ интересъ въ извѣстни случаи може да бѫде задоволенъ, а частниятъ още не, и обратно. Така напр., смъртьта на обвиняемия или амнистията, прѣкращаватъ наказателния искъ, а оставятъ да живѣе гражданския. И напротивъ, — гражданскитѣ врѣди могатъ да изчезнатъ, могатъ да се компенсиратъ и слѣдователно да изчезне гражданския искъ, обаче углавниятъ искъ продължава да сѫществува.

б) Погасянето на тия искове не става винаги по еднакъвъ начинъ. Така напр., плащането, компенсацията, подновяването, сливането, спогодбата, и изобщо договорътъ, сѫ присѫщи способи за погасяне само на гражданския искъ А амнистията, смъртьта на подсѫдимия — само на наказателния.

Давностьта като начинъ на погасяне е еднакво приложима и къмъ двата вида искове. Обаче, продължителностьта

---

[1]) Тукъ се иматъ прѣдъ видъ публичнитѣ прѣстѫпления.

на нейния срокъ е различна. За наказателния, тя се движи отъ 6 мѣсеца до 20 години (чл. 72. Н. З), ако се касае до прѣкращаване на углавното прѣслѣдване, или отъ 2 до 25 г. (чл. 77. Н. З.), ако се касае до изпълнение на наказанието. За гражданския искъ давностьта, съгласно чл. 5. З. Г. С. и чл. 33. З. Д., е 20 г. А на иска за изпълнение — 15 години.

9. *Прѣхвърляне и разполагане.* Гражданскиятъ искъ, като часть отъ патримониума на ищеца, може да се прѣхвърля прѣзъ всички стадии на своя развой и движение и то, както приживѣ, тъй и посмъртно, по завѣщание и наслѣдство, както договорно, тъй и по законъ. (чл. 324, 325 и 230 З. З. Д.).

Наказателниятъ искъ принадлежи всѣкога на държавата[1]), която единствено може да бѫде неговъ носитель и слѣдователно неговото прѣхвърляне е невъзможно. Но нѣщо повече, правата на гражданския ищецъ иматъ още по-широкъ обхватъ. Той е пъленъ господарь на своя искъ и може свободно да се разпорежда съ него, като го завежда по своя воля, прѣкращава по спогодба, като се отказва отъ него и т. н.

За наказателния искъ дотолкова, доколкото е въ сила принципа на законностьта, а не на целесъобразностьта, е мѣродавна само волята на закона. Нито прокурора, нито кой да е другъ прѣдставитель на държавата, не обладава властьта, за да може тъй свободно да се разпрежда съ наказателния искъ, както гражданския ищецъ съ своя. Държавата въ това отношение, като че ли се явява по-немощна отъ частното лице, защото тя, като публично — правна личность, може да прояви своята пълна власть на разпореждане само по законодателенъ редъ. Това се касае, разбира се, не и за случаитѣ, когато държавата въ лицето на сѫда, слѣдствие липса на материални и процесни прѣдпоставки, може да прѣкрати по сѫдебенъ редъ наказателния искъ.

10. *Сѫдъ и производство.* Най-послѣ тия два иска могатъ да бѫдатъ разгледани отъ двѣ различни сѫдилища и слѣдователно да бѫдатъ обектъ на два различни процеса — гражданския и углавния. Тѣхното завеждане, доказване, движение и разрѣшение въ тоя случай ще бѫде нееднакво. За единиятъ

[1]) Думата е за публичнитѣ прѣстѫпления.

ще бѫдатъ меродавни постановленията на гражданското сѫдопроизводство, а за другия — тия на углавното сѫдопроизводство. Но за уврѣдното лице е открита тъй сѫщо възможностьта да присъедини своя граждански искъ за врѣди и загуби акцесорно къмъ наказателния и по тоя начинъ да направи и двата иска едноврѣменно прѣдметъ на единъ и сѫщь процесъ — съединения[1]). И само въ ония страни, кѫдѣто сѫществува тая възможность, може да става дума за граждански искъ въ наказателния процесъ. Но има държави, у които тоя институтъ не е познатъ или поне не е тъй интегрално развитъ.

II. Съединениятъ процесъ въ чужбина.

Съединението на гражданския съ наказателния искъ въ едно производство е продуктъ на доста напрѣдналъ развой въ правния животъ на дадено общество. Защото еволюцията е трѣбвало да създаде и изтъкне, като негова необходима прѣдпоставка, една добрѣ очертана диференциация между гражданската и углавната неправда, и гражданската и наказателната юрисдикции.

Всѣки народъ е прѣживѣлъ въ своето минало епоха, която не е познавала съединения процесъ. Тогава гражданскиятъ и наказателниятъ искъ сѫ били слѣти въ едно. Тѣхното разглеждане е ставало отъ единъ и сѫщи сѫдъ. Обаче, това не може да се нарече съединенъ процесъ, защото му липсватъ нуждитѣ прѣдпоставки: отдѣляне и обособяване на гражданския искъ отъ наказателния, и създаването на два различни сѫда, на два различни процесни реда. Защото не може да се говори за съединение на двѣ нѣща, които не сѫ били раздѣлени прѣди това.

Пѫтьтъ, по който е миналъ развоя на тоя институтъ въ разнитѣ народи, е почти еднакъвъ. Неговото очертание и прослѣдяване би ни завело доста далечъ. За това, достатъчно е да бѫде обрисуванъ съединения процесъ въ не-

[1]) Ако се тегли едно сравнение между иска за врѣди и загуби, основанъ на едно гражданско прѣстѫпление а и тоя, който се ражда отъ едно углавно прѣстѫпление, ще трѣбва да се установи, че докато първиятъ може да бѫде прѣдявенъ само въ гражданския сѫдъ, вториятъ по изборъ на ищеца може да бѫде заведенъ въ гражданския или въ наказателния сѫдъ.

говия днешенъ обликъ, тъй както го намираме въ сегашнитѣ законодателства. Въ това отношение послѣднитѣ могатъ да бѫдатъ раздѣлени на двѣ групи: 1. такива, които не познаватъ съединения процесъ (Англия, Съединенитѣ Щати, Холандия и днешна Германия и др.), и 2. такива, които го възприематъ (Франция, Италия, Русия, Германия прѣди 1.II. 1877 г., Австрия и пр.).

Въ Холандия, споредъ чл. 3 на нейния законникъ, обезврѣда за врѣди, причинени отъ едно прѣстѫпление, може да бѫде искана само съ единъ отдѣленъ, самостоятеленъ искъ, съ изключение на прѣдвиденитѣ въ закона случаи; чл. 202 добавя, че гражданскиятъ искъ може да бѫде прѣдявенъ въ углавния сѫдъ, само ако цѣната му не надминава 150 флорина [1]).

Германското законодателство слѣдъ 1877 г. възприема почти сѫщата система. По argumentum à contrario отъ чл. чл. 414,435 и 443 слѣдва, че съединението на гражданския съ наказателния искъ е допустимо само въ изрично опрѣдѣлени случаи, напр. въ случай на тѣлесна поврѣда, когато може да се иска особено възнаграждение — busse.

Независимостьта между гражданския и наказателния искъ е осѫществена най-вече въ Англия и Америка (Съединенитѣ щати.) Тамъ тя достига своята интегралность, която не позволява, щото гражданскиятъ искъ да бѫде прѣдявенъ, освѣнъ въ гражданския сѫдъ. Що се отнася до наказателния, той може да има мѣсто въ гражданския сѫдъ, само когато е извършено прѣстѫпление въсѫдебното засѣдание Въ Ню-Йоркъ, даже, въ тия случаи, закондательтъ изисква възвръщане на тоя искъ прѣдъ углавния сѫдъ, за да се произнесе той върху наказанието [1]). Послѣдицитѣ отъ тая самостоятелность на двата иска сѫ важни:

1. Гражданскиятъ искъ може да прѣдхожда, да съпровожда или да слѣдва наказателния. Правилото „Le criminel tient le civil en état“ не е въ сила. Но гражданскиятъ сѫдъ, ако и да не е задълженъ, има правото да отложи разглеж-

---

[1]) De la Grasserie, De la solidarisation de l' action publique de l' action civile. (Revue critique, t. XXIX. N. S. p. 431.)

[2]) Loc. c t.

дането на иска, докато се произнесе рѣшението на углавния сѫдъ.

2. Гражданскиятъ искъ не може да спре разглеждането на наказателния искъ. Въ случай на преюдициялни въпроси, наказателниятъ сѫдъ самъ ги разрѣшава. Въ Англия, Съединенитѣ щати и Германия това е факултативно.

3. При тая възможность на углавния сѫдъ самъ да рѣшава гражданскитѣ въпроси, които възникватъ преюдициялно, той се рѫководи относно доказването на юридическитѣ факти, които служатъ като substratum на прѣстѫплението, отъ правилата на наказателното сѫдопроизводство даже тогава, когато тѣ сѫ въ противорѣчие съ тия на гражданското сѫдопроизводството. Напр., той може да допусне свидѣтелски показания за оборване отъ странитѣ на единъ писменъ актъ, който е създаденъ отъ тѣхъ и т. н.

4. Рѣшението на гражданския сѫдъ нѣма сила на присѫдено нѣщо за наказателния и обратно.

Докато въ всички други страни, които днесъ възприематъ системата на съединения процесъ, тенденцията въ развоя е все по-голѣма взаимна зависимость на двата иска, въ Германия става тъкмо обратното. Слѣдъ 1 Февруарий 1877 г. Adhäsionsprocess е отхвърленъ. Но понеже доктрината около тоя институтъ е упражнила силно влияние върху юриспруденцията въ Русия, отъ гдѣто е заета нашата система на гражданския искъ въ наказателния процесъ, не ще бѫде безинтересно да се кажатъ нѣколко думи по нея. Въ Германия, кѫдѣто съединениятъ процесъ (Adhäsionsprocess) е израсналъ подъ влияние на сѫдебната практика и наука, безъ да е получилъ нѣкога една законодателна санкция, е билъ основанъ на слѣднитѣ общи правила. [1]):

Всѣки единъ отъ съединенитѣ въ единъ процесъ искове се е движилъ отъ съотвѣтния процесенъ принципъ; наказателниятъ искъ — по слѣдственото начало, а гражданскиятъ — по състезателното. Гражданскиятъ искъ се прѣдявява едноврѣмено съ углавния, при което той може да бѫде наченатъ въ течение на цѣлия процесъ, както на прѣдварителното слѣдствие, тъй и при сѫдебното дирене до прилюкчване на заключителнитѣ прѣния. Относно прѣкращаване на гражданския

[1]) Тальбергъ. Гражд. искъ въ уголовномъ судѣ. стр. 43.

искъ, по общо правило, уврѣдениятъ е могълъ въ всѣко врѣме на процеса да се откаже отъ него. Относно качеството на гражданска страна (Civilpartei) въ Adhäsionsprocess, подсждностьта, прѣдставителството и т. н. сж мѣродавни правилата на гражданския процесъ дотолкова, доколкото углавниятъ процесенъ законъ не установява за това нѣкои особени правила.

Въ врѣме на прѣдварителното слѣдствие гражданскиятъ ищецъ се ползува съ правото да присжтствува на всички слѣдствени дѣйствия, да ги наблюдава, и да протестира противъ всѣко неизгодно за него постановление на слѣдователя. На сждебното дирене, гражданскиятъ ищецъ се призовава съ прѣдупрѣждение, че, ако не се яви, искътъ му ще се остави безъ разглеждане. Той се ползува съ право на отводъ на сждиитѣ. Участието му въ сждебното дирене се изразява найвече въ събиране и провѣрка на доказателства за неговия искъ; за тая цѣль нему се прѣдоставя да прѣдлага въпроси на свидѣтелитѣ и експертитѣ, да довежда свои такива и да прѣдставя особени доказателства за гражданския искъ, доколкото това се допуска отъ закона и сжда. Самостоятелностьта на двата иска се проявява между другото и въ това, че уврѣдениятъ освѣнъ,като граждански ищецъ, може да бжде и свидѣтель по сжщото дѣло.

Особено положение заема австрийското законодателство. Докато пълното приравняване на частния искъ ex delicto съ всѣки другъ граждански искъ съставя отличителната черта на германското право, съзнателното раздѣляне и обособяване на тоя искъ отъ всички останали граждански искове и придаването му едно особено държавно значение е характерна индивидуална черта на австрийската система. Като послѣдица на това възвеждане на частния уврѣденъ интересъ отъ едно углавно прѣстжпление до степень на една обществена цѣнность, се явява институтътъ на Official maxime; обезврѣда на уврѣдения се присжжда motu propro, ex officio (Von Amstwegen) т. е. даже и безъ завеждане на искъ отъ негова страна (§ 365). Като разпростира дѣйствието на слѣдственото начало и върху гражданския искъ ex delicto, австрийския законъ прѣдписва да се извѣсти въ опрѣдѣлени случаи на уврѣдения за възбудения процесъ, за да може той да се възползува отъ правото си на участие въ него. Встжпването се допуска прѣзъ

всѣко врѣме на процеса. Но присъединяването (Adhäsion) не е единствения пжть, по който уврѣдениятъ може да получи обезврѣда. Той може, ако не е доволенъ отъ рѣшението на углавния сждъ, да прѣдяви искъ самостоятелно въ гражданския сждъ (§§ 366, 372 и 370).

Взаимнитѣ отношения на гражданския и наказателния искъ въ австрийския съединенъ процесъ сж такива, че вториятъ се счита за главенъ, а първиятъ за добавъченъ, второстепенъ. За всички случаи, кждѣто има опастность отъ забавяне движението на углавния процесъ, искътъ за обезврѣда се отпраща въ гражданския сждъ (verweisung ad separatum) (§§ 366,368 и 369). Размѣрътъ на врѣдитѣ се опрѣдѣля обикновено отъ самия уврѣденъ; въ случай на съмнѣние, сждътъ може да го опрѣдѣли възъ основа на показанията на вѣщитѣ лица и съ огледъ на всички обстоятелства по дѣлото. Сждебното рѣшение по въпроса за отщета на врѣдитѣ, причинени отъ едно прѣстжпление, зависи отъ доказателствата за виновностьта; затова всѣка осждителна присжда влѣче слѣдъ себе си, като логическа послѣдица, признаването на гражданския искъ.

Въ Франция, съединението на публичния съ гражданския искъ въ едно производство съставя едно отъ основнитѣ начала на нейното наказателно сждопроизводство, проведено съ строга послѣдователность въ всички части на процеса. Тамъ тия два иска не трѣбва да бждатъ раздѣляни и едноврѣменното тѣхно разглеждане въ наказателния сждъ е общъ принципъ, установенъ отъ закона, докато въ германското право гражданскиятъ искъ въ наказателния процесъ се допуска, така да се каже, по милость, като търпимо зло, отъ което сждътъ трѣбва да се освободи при първа възможность.

Но правото на уврѣдения да прѣдявява граждански искъ въ наказателния сждъ е на свой редъ изключение отъ общото начало за компетенцията на углавния и граждански сждъ, и затова гражданскиятъ искъ относно публичния се явява като добавъченъ, второстепенъ, акцесоренъ.

Двата иска сж независими единъ отъ другъ. Относно процесната дѣеспособность на странитѣ сж въ сила правилата на гражданското право и сждопроизводство.

Подаването жалба, la plainte, [1]) отъ увръдения е достатъчно, за да се установи той като граждански ищецъ. Встжпването на послѣдния може да стане въ течение на цѣлото производство, jusqu'à la cloture des débats Начинитѣ за погасяне на двата иска сж различни, но давностьта е еднаква, както по съдържание, тъй и по продължителностъ. [2]) Гражданскиятъ ищецъ не може да бжде свидѣтелъ по сжщото дѣло по силата на старата максима „nullus testis idoneus in re sua intelligittur". Увръденият има право на изборъ въ прѣдявяване на иска си прѣдъ наказателния или гражданския сждъ. Наказателниятъ сждъ нѣма право да го отпраща ad separatum въ гражданския сждъ. По силата на правилото „Electa una via recursus ad alteram non datur", който заяви своя искъ въ наказателния сждъ не може да го прѣхвърли въ гражданския и обратно. Рѣшението на наказателния сждъ преюдициялно въ гражданския „Le criminel tient le civil en état".

III. Тенденция въ еволюцията на съединения процесъ.

Нѣкои автори, като Raoul de la Grasserie [3]), съзиратъ тенденцията въ бждащия развой на тоя институтъ въ единъ прогресивенъ приръстъ въ взаимната зависимость на двата иска, докато послѣднята прѣмине въ пълна солидарность, но все пакъ като се запази тѣхната индивидуалность. Гражданскиятъ и наказателниятъ искове ще принадлежатъ на разни лица; но тѣ не ще могатъ да се упражняватъ отдѣлно, самостойно, а само заедно, като бждатъ прѣдявявани единственно въ наказателния сждъ. Увръдената страна не ще има право вече на изборъ между гражданския и наказателния сждъ, защото тя ще може да завежда своя искъ за обезврѣда само въ углавния про-

[1]) Жалбата на увръдения и доносътъ (la denonciation) сж двѣ различни понятия на френското законодателство; жалбата има за цѣль обезврѣда на врѣдитѣ и изхожда само отъ увръдения, докато доносътъ е само едно съобщение на сждебната власть за факта на прѣстжплението и може да бжде направенъ отъ всѣко лице, безъ да е то увръдено; това, обаче, не може да го конституира като страна въ наказателния процесъ.

[2]) Обаче, докато за наказ. искъ, тя се прилага ex officio, за гражд. е необходимо да бжде прѣдявена отъ странитѣ.

[3]) Цитир. съчинение.

цесъ; нѣщо повече тя ще бжде привличана служебно отъ сжда, който ще се произнася ex officio върху нейнитѣ граждански интереси.

Понеже единствено компетентенъ ще бжде само наказателния сждъ, ще изчезне нуждата отъ повръщане на дѣлото къмъ гражданския сждъ за разрѣшаване на преюдициялни въпроси. Върху послѣднитѣ ще се произнеся углавния сждъ, който въ този случай ще може да употрѣбява доказателства, които не сж допустими въ гражданския. Ще се прѣмахне сжщо оная заплѣтеность въ взаимноотнощенията между тия два сжда, относно силата на присжденото нѣщо. Рѣшенията на гражданския сждъ не ще иматъ силата на res judicata спрѣмо тия на углавния, понеже не ще има вече прѣюдициялни въпроси и обратно — защото наказателния сждъ самъ ще присжжда по гражданскитѣ интереси на страната.

Прѣдпоставки и наченки на тая еволюция тия автори намиратъ въ Австрия и Испания. Споредъ австрийското законодателство, щомъ наказателния сждъ е сезиранъ съ углавния искъ, трѣбва да се прѣдизвика уврѣдения да прѣдяви своя искъ за обезврѣда. Чл. 172 прѣдписва на слѣдователя, когато разпитва уврѣдения, като свидѣтель, да го покани да се конституира като граждански ищецъ; чл. 365 нарежда, щото врѣдитѣ отъ прѣстжплението и всички други обстоятелства, отнасящи се до интереситѣ на гражданския ищецъ, да бждатъ издирени и констатирани ex officio отъ слѣдователя и прокурора.

Въ Испания гражданския искъ се упражнява служебно отъ прокурора, като за това се съобщава на уврѣдения, който въпрѣки това, обаче, може да прѣдяви своя искъ въ гражданския сждъ. Върху обезврѣдата сждътъ се произнася ex officio.

IV. За и противъ съединения процесъ.

Въпросътъ за това, желателно ли е да се допуска съединението на двата иска въ углавния сждъ или не, принадлежни къмъ числото на най-спорнитѣ въ теорията въпроси, които сж разрѣшени различно отъ дѣйствующитѣ законодателства. Разликата въ възгледитѣ се корени, както въ прин-

ципната, тъй сѫщо и въ наказателно-политическата страна на въпроса. Отъ принципна гледна точка, противницитѣ на съединения процесъ намиратъ, че гражданскиятъ искъ за обезврѣда на врѣди отъ едно прѣстѫпление не губи своята правна природа на частенъ искъ, имащъ за прѣдметъ защитата на едно гражданско право. Ето защо само гражданския сѫдъ, рѫководимъ отъ правилата на гражданския процесъ, може да бѫде признатъ компетентенъ за неговото разрѣшение; приведенъ и съединенъ къмъ наказателния процесъ, той се разглежда при условия съвършено чужди на него, които сѫ въ противорѣчие съ неговия частно-правенъ характеръ.

Защитницитѣ на противната теза поддържатъ, че тия два иска, понеже иматъ една и сѫща юридическа основа — прѣстѫплението, трѣбва да сѫ подсѫдни само на единъ сѫдъ — наказателния, защото въ тия случаи подсѫдностьта на иска трѣбва да се опрѣдѣля не по неговия прѣдметъ, а по основата, отъ която изтича той.

Разногласията ставатъ още по-голѣми, щомъ тоя въпросъ се постави на разглеждане съ огледъ на практичнитѣ послѣдици, които произлизатъ отъ съединението на двата иска. Защото послѣдното указва влияние въ хода на углавния процесъ, като се отразява на отдѣлнитѣ негови моменти, а заедно съ това отклонява и гражданския искъ отъ тоя редъ на развой въ процеснитѣ обряди и форми, на които е подхвърленъ той въ гражданския сѫдъ. И стожерътъ, около който се върти спора на процесуалиститѣ, които гледатъ на тоя въпросъ прѣзъ призмата на наказателната политика, сѫ тъкмо тия двояки послѣдици.

Така, противницитѣ на съединения процесъ указватъ на това, че равноправието на странитѣ — тоя тъй сѫществен и цѣненъ принципъ—се нарушава съ встѫпването въ дѣлото на гражданския ищецъ, като трето лице, съ което пъкъ неизбѣжно се влошава процесното положение на обвиняемия, понеже гражданскиятъ ищецъ е заинтересованъ въ поддържане на обвинението. Освѣнъ това, при такова съединение гражданскитѣ въпроси се разглеждатъ по наказателенъ редъ, съ форма и обряди съвършено чужди тѣмъ. Защото ако формитѣ на углавния процесъ биха съотвѣтствували на гражданския искъ, то законодательтъ не би смѣтналъ за необходимо да създава

съвършено самостоятеленъ граждански процесъ. Неестественостьта на това съединение се проявява особено ярко въ условията на обжалване рѣшенията, тъй като по граждански редъ исковетѣ се разглеждатъ по сѫщество отъ двѣ инстанции, докато въ наказателния процесъ обжалването по въззивъ не сѫществува по най-важнитѣ дѣла (оправдателнитѣ присѫди на сѫдъ съ сѫдебни заседатели сѫ окончателни, чл. 517. З. У. С.). Това съединение врѣди сѫщо и на углавния процесъ, който е принуденъ да пилѣе своитѣ усилия за удовлетворяване на чужди на неговата задача имотни интереси на странитѣ.

Обратно, споредъ мнѣнието на защитницитѣ на съединения процесъ, неговитѣ изгодни страни се заключаватъ, прѣди всичко, въ практическото значение на това съединение, именно, ищецътъ не ще води два иска въ двѣ различни сѫдилища и съ това ще избѣгне губене на врѣме и излишни разноски, като осигури една по-голѣма експедитивность. Той не ще чака (чл. 6. З. Г. С.) да се свърши углавното дѣло, което може да продължи дълго врѣме, та чакъ тогава да иска обезврѣда на причиненитѣ му врѣди. Освѣнъ това, за гражданския ищецъ се създава възможностьта да се възползува отъ доказателствата за прѣстѫплението въ углавния процесъ и да установи по-лесно основата на своя искъ. Отъ друга страна, интереситѣ на обществото, въ лицето на обвинението, припечелватъ нѣщо отъ съединението на гражданския съ наказателния искъ; тождеството въ тѣхната основа и единството на лицата, срѣщу които се прѣдавяватъ тѣ, правятъ отъ гражданския ищецъ единъ надеженъ съюзникъ на прокурора.

Съ това се избѣгва сѫщо и онова оронваще престижа на правосѫдието противорѣчие въ рѣшенията, което неизбѣжно се срѣща, когато основата на гражданския искъ се установява два пѫти, отъ два сѫда, които си служатъ съ разни процесни срѣдства.

Относно нарушаването началото на равноправието между странитѣ трѣбва да се каже слѣдното. Дѣйствително при съединения процесъ обвиняемиятъ е лишенъ отъ свободата на изборъ между гражданския и наказателния сѫдъ, съ каквато се ползува уврѣдениятъ, но отъ това ни най-малко не страдатъ интереситѣ на правосѫдието. Защото прѣдпочитайки подългия и стѣснителенъ пѫть за уврѣдения, очевидно той не

се ржководи отъ други съображения, освѣнъ отъ желанието да обезпечи за себе си плодоветѣ на прѣстжплението. А подобни интереси на подсждимия едва ли заслужаватъ закрилата на закона. Ако и да сжществува на прѣдварителното слѣдствие неравенство между странитѣ, въ послѣдица на което страдатъ интереситѣ на обвиняемия, това неравенство не може да се смѣта за специфична особеность на съединения процесъ, който прокарва въ прѣдварителното слѣдствие инквизиционното начало. Правата на обвиняемия, като граждански отвѣтникъ, могатъ да бждатъ и тукъ запазени, но липсата на законодателна регламантация по тоя въпросъ не е недостатъкъ на съединения процесъ, а на закона, който нормира съединението на гражданския съ наказателния искъ.

А що се касае до сждебното дирене, тамъ началото на равноправието е спазено, въпрѣки встжпването на уврѣдения. Наистина, подсждимия тамъ има двама противника, които съединяватъ силитѣ си за доказване на единъ и сжщъ фактъ, но количественото неравенство не може да има значение, тъй като и подсждимиятъ може да има нѣколко защитници, както и публичното обвинение може да се прѣдстави отъ нѣколко прокурори.

Часть втора.

Гражданскиятъ искъ въ наказателния сждъ.

А. — Общи начала.

Правото на искъ за обезврѣда на врѣди, причинени отъ едно прѣстжпление по своята сжщина е частно имотно право. Ето защо, то се подчинява на общитѣ правила за всѣко гражданско право, респ. за всѣки граждански искъ, напр. относно давностьта, наслѣдването и пр.

Публичниятъ искъ има за цѣль охрана високитѣ интереси на обществото, а гражданскиятъ — защита на частнитѣ имотни интереси. Тамъ кѫдѣто интереситѣ на цѣлото общество се сблъскватъ съ интереситѣ на отдѣлнитѣ лица, послѣднитѣ трѣбва да се подчиняватъ и отстѫпятъ на вторитѣ. По силата на това начало въ съединения процесъ, публичниятъ искъ се признава за *главенъ*, а гражданскиятъ — за *второстепенъ* или страниченъ; първиятъ като преюдицияленъ спрѣмо втория, всѣкога има прѣдпочитане прѣдъ него. Логически послѣдици на това начало сѫ:

1. — Наказателниятъ искъ всѣкога прѣдхожда гражданския. Послѣдниятъ не може да бѫде прѣдявенъ въ наказателния сѫдъ прѣди да е наченато углавното прѣслѣдване.

2. — Наказателното дѣло не може да страда въ своитѣ форми поради присъединяването на гражданския искъ, който по необходимость трѣбва да се съобразява съ интереситѣ на углавното правосѫдие, и при всички възможни колизии той играе подчинена роль въ съединения процесъ. [1])

3. — Производството на наказателното дѣло не може да търпи никакво спиране и забава поради гражданситѣ претенции на уврѣдения, особено ако наказателното дѣло принадлежи къмъ числото на така нар. „арестантски дѣла", т. е. свързанитѣ съ прѣдварителенъ арестъ на подсѫдимия. Разрѣшението на всѣко гражданско дѣло може да бѫде отложено за опрѣдѣлено врѣме, но тамъ, кѫдѣто се рѣшава участьта на единъ човѣкъ, тамъ кѫдѣто обществото търси и чака рѣшението на сѫда—нѣма мѣсто за забава въ правилния ходъ на производството за изясняване странични за цѣлитѣ на наказателното правосѫдие обстоятелства. Ето защо съединението на двата иска може да бѫде допуснато само при липса на затрудняване въ естествения ходъ и развой на углавното дѣло. На гражданския ищецъ не може да се позволи, по общо правило, нищо, което води къмъ забава и застой въ наказателния процесъ. Споредъ Тальбергъ, [2]) въ всички

---

[1]) Гражданскиятъ искъ подлежи на разглеждане отъ наказ. сѫдъ не другояче, освѣнъ съвмѣстно съ наказ. искъ; съ отпадането на послѣдния отпада и първия, като неговъ акцесоаръ. За това всѣко обстоятелство, което отстранява углавното обвинение, отстранява отъ наказ. сѫдъ и граж. искъ. Послѣдниятъ слѣдва сѫдбата на наказ. дѣло. (чл. чл. 12. 23. З. У. С.)

[2]) Тальбергъ. Граж. искъ въ уголовномъ судѣ. стр. 11.

случаи на възможно затрудняване, гражданскиятъ искъ не трѣбва да се допуска въ наказателния сѫдъ, а наченатиятъ трѣбва да се отпраща ad separatum въ гражданскиятъ сѫдъ [1]). Дѣйствително това е логическия изводъ отъ изложенитѣ по-горѣ начала, и е напълно оправдателно отъ гледище на законодателната политика, но не и отъ това на закона у насъ, който допуща отпрашане ad separatum въ гражданския сѫдъ само въ единъ случай—чл. 23. З. У. С. и то факултативно, а не задължително. [2])

Вѫтрѣшната връзка между двата иска се проявява въ тождеството на тѣхната основа и въ единството на лицата, къмъ които сѫ насочени тѣ. Тая вѫтрѣшна връзка обусловя общностьта въ процеснитѣ доказателства на двата иска. Публичниятъ обвинитель и гражданскиятъ ищецъ въ наказателния процесъ съединяватъ своитѣ сили за достигане на съвършено различни цѣли. Гражданскиятъ ищецъ се ползува съ равни на публичния обвинитель права относно прѣдставянето на доказателства и въ подкрѣпа на прѣдявения си искъ, може да се възползува отъ доказателствата на наказателния процесъ въ границитѣ на неговитѣ граждански претенции.

Наказателниятъ сѫдъ не може да търси основата обезврѣдата, която той присѫжда, вънъ отъ фактитѣ, които сѫ прѣдметъ на обвинението. Всѣки другъ фактъ, освѣнъ тия, даже и да е въ тѣсенъ конекситетъ съ тѣхъ, не може да обоснове единъ искъ за обезврѣда. Компетенцията на углавния сѫдъ е тѣсно ограничена въ рамкитѣ на онова, що е основа на наказателния искъ. Това е послѣдица отъ началото, че съединения процесъ е възможенъ само при тождество въ основата на двата иска.

Прѣдъ видъ на тая вѫтрѣшна връзка между двата иска, тѣхното съединение може да бѫде допуснато само при тождество въ тѣхната основа; тамъ кѫдѣто липсва то, нѣма мѣсто за съединенъ процесъ. Независимо отъ това гражданския искъ може да се допусне въ наказателния сѫдъ само при условие

---

[1]) Тальбергъ, Цит. мѣсто.

[2]) Въ чл. 23 е казано: „. . Обаче въ първия случай, ако разрѣшението на гражд. искъ отъ углавния сѫдъ прѣдставлява мѫчнотии по своята сложность, сѫдътъ може да прѣдостави на заинтересования да се обърне съ иска си въ гражданския сѫдъ".

на едноврѣменность въ производството и сѫдебното рѣшение. [1]) Послѣдното условие се намира въ прѣка зависимость съ съдържанието на присѫдата по наказателното дѣло. Осѫдителната присѫда, по общо правило, влѣче слѣдъ себе си признаването на гражданския искъ; но оправдателната такава не всѣкога е свързана съ отхвърляне на гражданския искъ, тъй като при извѣстни условия оправдаването не освобождава обвиняемия отъ задължението за безврѣда. Въ всѣки случай, въ какъвто и смисълъ да е рѣшението на наказателния сѫдъ, гражданскиятъ ищецъ, по силата на присѫденото нѣщо, се лишава отъ правото втори пѫть да заведе своя искъ въ гражданския сѫдъ.

Тая зависимость на гражданския сѫдъ отъ рѣшенията на углавния сѫдъ не се ограничава само въ прѣдѣлитѣ на съединения процесъ. Материялната връзка между публичния и гражданския искъ се проява и тамъ, гдѣто тия два иска се разглеждатъ по отдѣлно. Така, всѣко влѣзло въ законна сила рѣшение на наказателния сѫдъ относно „събитието на прѣстѫплението, участието въ него на подсѫдимия, и свойството на дѣянието" е задължително за гражданския сѫдъ, доколкото той се занимава за обезврѣда на врѣдитѣ причинени отъ прѣстѫплението (чл. 22. З. У. С.)

Въпрѣки, че връзката между тия два иска е вѫтрѣшна, все пакъ въ извѣстни насоки тя има само формаленъ характеръ, като се проявява въ чисто външни форми.

Съединенитѣ въ единъ процесъ граждански и наказателни искове се ползуватъ въ значителна степень съ независимость единъ отъ другъ; тѣхната правна природа остава безъ измѣна и всѣки единъ отъ тѣхъ се подчинява на правилата установени за съотвѣтния процесенъ редъ. Ето защо относно гражданския искъ въ съединения процесъ сѫ въ сила началата на съзтезателностьта, доколкото тѣ не се спъватъ и измѣстватъ отъ правилата на наказателния процесъ. Такъвъ е духътъ на слѣднитѣ постановления отъ закона: чл. чл. 4,

[1]) Тальбергъ. Цит. съч. стр. 13. F. Hélie. Traite de l'instr. crim. t. II № 612, p. 62 — 63.

11, 12, 13, 258, 317, 422. З. У. С. [1]) Всичкитѣ послѣдици на това положние ще бждатъ изтъкнати по-нататъкъ, когато се постави на разглеждане частно всѣки единъ въпросъ. На това мѣсто трѣбва да бждатъ очертани главнитѣ отъ тѣхъ.

1. — Наказателниятъ сждъ, освѣнъ въ случай на реституция, не може да се занимае служебно съ гражданския искъ, безъ да е заведенъ той отъ уврѣдения, отъ когото зависи всѣцѣло, както неговото прѣдявяване, тъй и неговото прѣкратяване; така сжщо отъ послѣдния зависи, кждѣ ще заяви своя искъ — въ наказателния сждъ или въ гражданския.

2. Всѣки единъ искъ въ съединения процесъ се ограничава въ прѣдѣлитѣ на присжщия му прѣдметъ; за това публичниятъ обвинителъ не може да засѣга въпроса за обзврѣдата, а гражданскиятъ ищецъ не може да навлиза въ областьта на углавния искъ, за да разглежда наказателната отговорность на подсждимия (чл. 452. З. У. С.) Публичниятъ обвинитель и гражданскиятъ ищецъ въ съединения процесъ иматъ нѣщо много общо въ своята дѣйность, напр., относно факта на прѣстжплението, но изобщо цѣлитѣ на тия два иска сж тъй нееднакви, че една пълна и всестранна солидарность въ дѣйствията на прокурора и гражданския ищецъ по всички въпроси на съединения процесъ не може да бжде допусната безъ нарушаване основнитѣ начала на наказателния процесъ.

3. – Уврѣденото лице, като граждански ищецъ, се ползува, наравно съ прокурора и подсждимия, съ всички права на процесна страна въ границитѣ на гражданския си искъ. То взема дѣятелно участие въ производството, прѣдставя доказателства, присжтствува при извѣстни сждебни дѣйствия и т. н. Само по себе си се разбира, че гражданскиятъ ищецъ не може да извършва дѣйствия, които се отнасятъ изключително до прѣдмета на обвинението; всѣко негово дѣйствие трѣбва да се оправдава съ интереситѣ на гражданския искъ.

---

[1]) Рускиятъ сенатъ въ К. Р. 1874/33 е призналъ задължителни за наказателния сждъ постановленията на устава за гражд. судопр. относно допускането да участвуватъ въ дѣлото частни д-ва въ качеството си на граждански ищци; относно задължението на сжда да изслушва и двѣтѣ страни, които искатъ да прѣдставятъ своитѣ обяснения; относно показването въ исковата молба на обстоятелствата по дѣлото, отъ които произтича иска; опрѣдѣляне цѣната на иска и задължението на ищеца да доказва своя искъ; сжщо относно правилото: „Ne eat judex ultra petita partium."

4.—Като страна въ процеса, гражданскиятъ ищецъ може да се ползува съ доказателства, които се допускатъ въ наказателното сѫдопроизводство. Прѣдметътъ на доказване въ извѣстни насоки за наказателния и гражданския искъ е общъ; публичниятъ обвинитель и гражданскиятъ ищецъ се стремятъ къмъ една и сѫща цѣль — да докажатъ факта на прѣстѫплението и участието въ него на обвиняемия, и за това естествено е, че и самитѣ доказателства трѣбва да бѫдатъ общи, т. е. тия, които се допускатъ въ наказателното дѣло. Напр., признаването основателностьта на иска за обезврѣда отъ страна на подсѫдимия, което въ гражданския процесъ има безусловна сила и достовѣрность, не може да има сѫщото значение въ наказателния сѫдъ относно гражданския искъ, тъй като послѣдниятъ е тѣсно свързанъ съ углавния искъ и признаването отъ подсѫдимия на гражданския искъ е равносилно на самопризнанието му въ извършване на прѣстѫплението. А въ З. У. С. самопризнанието има значение дотолкова, доколкото се потдвърждава отъ другитѣ обстоятелства на дѣлото и не възбужда съмнѣние (чл. чл. 129, 385, 388). В. К. С. въ рѣшението си №14/97г. II У. О. рнзсѫждава: „За установяване на едно прѣстѫпнодѣяние се приематъ всѣкакъвъ видъ доказателства... сѫщитѣ доказателства могатъ да се допуснатъ и за установяване въ углавния сѫдъ на гражданския искъ, който е слѣдствие на самото прѣстѫпление. Другъ е въпросътъ, ако сѫществуването на самото прѣстѫпление е свързано съ нѣкое гражданско задължение, сѫществуването на което трѣбва прѣдварително да се докаже. Въ такъвъ случай гражданската сдѣлка или задължение, трѣбва да се установи, макаръ и прѣдъ углавнитѣ сѫдилища по реда на доказване, прѣдвиденъ въ гражданското сѫдопроизводство“.

Гражданскиятъ ищецъ може сѫщо да употрѣби доказателства, които сѫ присѫщи само на гражданския процесъ, защото първитѣ не всѣкога сѫ достатъчни за гражданския искъ. Но това право за ползуване отъ гражданскитѣ процесни доказателства може да бѫде прѣдоставено на увреждения, ако се даде и на подсѫдимия, който въ случая е граждански отвѣтникъ, — actori non licet, quod reo non liceat—защото въ противенъ случай

би се накърнило началото на равенство между странитѣ. Въпъ отъ това, тия доказателства могатъ да бѫдатъ допуснати въ съединения процесъ относно обезврѣдата дотолкова, доколкото това не ще причини забава въ хода на наказателното дѣло.

Накрай, трѣбва да бѫде изтъкнато, че съединениятъ процесъ не е нѣкоя особена процесна уредба, която стои между гражданския и наказателния процесъ, нито пъкъ е подвидъ на гражданския такъвъ. Той спада къмъ наказателното сѫдопроизводство и съставя една отъ неговитѣ процесни форми[1]).

Б. Материални прѣдпоставки.

I. Основа.

Ако се опитаме да надникнемъ въ философията на правото, бихме намѣрили очертанъ така силуета на правното явление: въ началото единъ правотворенъ фактъ (или съвокупность отъ такива), който има за послѣдица създаването на извѣстни правни отношения между пасивния и активния субекти на правото. Връзката между правотворния фактъ и правнитѣ послѣдици не е единъ причиненъ nexus, не е каузално-детерминистична, а напротивъ тя е единъ телеологиченъ редъ, който е обусловенъ отъ правната норма.

При всѣко правно явление става дума не за това „което е" а за това „което трѣбва да бѫде". И тъкмо заради това всѣка правна норма може да бѫде нарушавана. Нѣщо повече, което изглежда парадоксално, тъкмо заради това сѫществува правната норма, защото може да бѫде нарушавана. Иначе, ако правнитѣ послѣдици бѣха спрѣмо правотворния фактъ въ отношение на причина къмъ слѣдствие и като така винаги идваха слѣдъ него по силата на една неотклонима необходимость и универсалность, нѣмаше защо законодателятъ

[1]) Талебергъ. Цит. съч. стр. 19.

да прѣдписва насоката на поведение у гражданитѣ, като създава правни норми.

Ако единъ отъ субектитѣ на правното отношение не съобрази насоката на своето поведение съ задълженията, които правотворниятъ фактъ е създалъ, и слѣдователно, не изпълни правнитѣ послѣдици, за другия — носитель на съотвѣтното право—се поражда юридическата възможность да се обърне къмъ сжда за защита. Въ тая възможность се състои правото на искъ (droit sanctionateur) въ разлика отъ охраняваното право (droit générateur). Правотворниятъ фактъ (или съвокупностьта отъ такива), който е създалъ даденитѣ правни отношения, е основа на тоя искъ.

Гражданскиятъ искъ за обезврѣда, който може евентуално да бжде прѣдявенъ въ наказателния процесъ, има така сжщо своята основа. Тя се намира въ углавното прѣстжпление, което е причинило врѣдата.

Основата, отъ която изхожда гражданския искъ за обезврѣда, трѣбва да съдържа всички елементи на една углавна, а сжщеврѣменно и една гражданска неправда. Тя трѣбва да бжде едно неправомѣрно, виновно, врѣдоносно и наказуемо дѣяние.

Анализъ.

1. *Едно дѣяние.* Нужно е едно дѣяние, т. е. едно съзнателно човѣшко дѣйствие, или съ други думи, обусловена отъ мотиви волева дѣйность, която причинява извѣстна промѣна въ външния свѣтъ. Носитель на тая дѣйность, споредъ сврѣменния мирогледъ, може да бжде само човѣкъ. Тя може да се излѣе въ форма на положително дѣйствие или на бездѣйствие.[1])

[1]) Тукъ думата не е за delictum ommissionis т. е. за едно формално накърняване на правния редъ чрѣзъ нарушаване на една заповѣдна норма, а за онова положително дѣйствие, което е забулено въ формата на едно бездѣйствие и което съставя едно нарушаване на една запрѣтителна норма, съпроводено съ единъ прѣстжпенъ резултатъ сирѣчъ — накърняването на едно правно благо, а не само поставянето му зъ опасность. Думата е за онова бсадѣйствие, което проф. Таганцевъ именува „невмешательство". За-

2. *Неправомѣрно*, т. е. формално да е въ противорѣчие съ правния редъ, и материялно — да накърнява едно правно благо. Въ признака на неправомѣрностьта се проява отрицателната оцѣнка на обществото относно дѣянието, докато въ признака на виновностьта намира изразъ отрицателната оцѣнка спрѣмо дѣеца.

За да се породи правото на искъ за обезврѣда, необходимо е сѫществуването на едно противоправно дѣяние. Затова всички условия, които изключватъ неправомѣрностьта на дѣянието, унищожаватъ едноврѣменно и гражданската отговорность за отщета. Така, неизбѣжната отбрана, заповѣдьта по чл. 44 отъ Н. З., крайната необходимость по ал. II на чл. 46 отъ сѫщия законъ и другитѣ условия, които сѫ указани отъ доктрината и мълчеливо се прѣдвиждатъ отъ закона, екскулпиратъ причинителя на поврѣдата.

Дѣяние, извършено при състояние на неизбѣжна отбрана, е не само наказателно-правно ирелевантно, т. е. отъ него не само е отпаднала углавната неправомѣрность, но сѫщо и всѣка друга неправомѣрность[1]). Нѣщо повече, то е едно правомѣрно дѣйствие, защото законътъ не само позволява, но и дава право на нападнатия да се брани, като установява едно, реципрочно на това право, задължение за нападателя да търпи тая отбрана. Сѫщото е и при крайната необходимость по ал. II на чл. 46, която изличава не само наказуемостьта на дѣянието, но и неговата прѣстѫпность. [2])

Но не е достатъчна углавната прѣстѫпность на едно дѣяние, за да се породи отговорность за отщета. Нужно е сѫщо причиняването една врѣда; но това ще бѫде разгледано на съотвѣтното мѣсто.

щото щомъ като при delictum ommisionis не е необходимо настѫпването на извѣстенъ резултатъ то слѣдза, че при него нѣмаме винаги накърняване на едно правно благо, значи нѣмаме и причиняване на извѣстна врѣда, която е сѫществена прѣдпоставка на иска за обезврѣда.

[1]) Собствено неправомѣрностьта, като понятие на философията на правото, е обща и еднаква за всички области на правото.

[2]) Ал. 2 на гл. 46 Н. З. казва: „не е прѣстѫпно", значи — не е неправомѣрно, докато ал. 1 говори: „не се наказва", значи — не е наказуемо.

3. *Виновно.* Както за наказателната отговорность, тъй и за гражданската, е необходима наличностьта на субективна вина у дѣеца. И тукъ трѣбва да бѫде подчертано съ дебела линия онова, което въ теорията, като че ли се страхуватъ да установятъ по единъ ясенъ и категориченъ начинъ — вѫтрѣшното съдържание на понятието вина е и трѣбва да бѫде еднакво за всички области на правото. Гражданската вина, по сѫщина, не се различава отъ наказателната, въпрѣки че първата още не се е отърсила отъ прѣмногото схоластика и казуистичность, съ каквато е пропита.[1]) Формитѣ на вината сѫ така сѫщо еднакви: умисъль (dolus) и непрѣдпазливость (culpa).

Дѣянието, което служи за основа на гражданския искъ за обезврѣда, трѣбва да бѫде виновно. Наистина, гражданското право познава и случаи на обективна отговорность (напр., чл. чл. 58 и 59 отъ З. З. Д.), но това е по изключение и въ изрично прѣдвиденитѣ отъ закона случаи. (Но и наказателното право познава сѫщо такива случаи, като напримѣръ квалифицираните по резултата си прѣстѫпления)

Обаче, принципътъ е такъвъ; нужна е вина. (чл. чл. 56,131 отъ З. З. Д.)

По-нататъкъ, докато при обикновенитѣ граждански искове е безразлично, дали вината ще се излѣе въ форма на непрѣдпазливость или умисълъ, при гражданския искъ, прѣдявенъ въ углавния сѫдъ, по общо правило, е необходимъ умисъль — защото иначе тоя искъ не би могълъ да стане прѣдметъ на углавния процесъ, понеже послѣдниятъ не би сѫществувалъ, тъй като е въ сила началото, установено въ чл. 39

[1]) Обхватътъ на умисъла въ наказ. право е по-голѣмъ отъ тоя на сѫщия въ граж. право; той трѣбва да обгръща всички елементи на зак. съставъ на прѣстѫплението. Но това не измѣня въпроса, защото сѫщината на умисъла и въ двѣтѣ области на правото остана една и сѫща—прѣдвиждане. или желание) и защото въ случая по-скоро се касае до една прѣцѣнка значението на грѣшката, която изключва умисъла или непрѣдпазливостьта, отколкото до съдържанието и границитѣ на вината.

Тукъ трѣбва да се изтъкне сѫщото положение, както при неправомѣрностьта. — Вината е понятие на общата теория на правото, а не на отдѣлнитѣ правни дисциплини, и затова тя може да има само едно съдържание.

Н. З. че „прѣстжпления сж само умишленитѣ дѣяния, ако противното не е прѣдписано отъ закона.“ [1])

Но тогава, когато не се знае още отъ прѣдварителното слѣдствие дали прѣстжплението е непрѣдпазливо, естествено е, че гражданскиятъ искъ може да бжде прѣдявенъ въ наказателния сждъ и ако послѣ се установи, че то е такова и слѣдователно отпадне наказателния искъ, то все пакъ по силата на чл. 23. З. У. С. углавниятъ сждъ може да разрѣши този искъ. Въ тоя случай, значи и непрѣдпазливото прѣстжпление може да стане основа на граждански искъ въ наказателния процесъ. Сжщо ще бжде и когато изрично е прѣдвидено отъ закона, че и непрѣдпазливото прѣстжпление се наказва.

Отъ всичко това не слѣдва, че само по себе си непрѣдпазливото прѣстжпление е негодно да стане основа на единъ граждански искъ за обезврѣда. Не, защото и най леката непрѣдпазливость е достатъчна да ангажира гражданската отговорность на нейния причинитель. „In lege Aquilia et levissima culpa venit“.

Обаче, тогава не би имало наказателенъ искъ и слѣдователно и углавенъ процесъ, и като така, гражданскиятъ искъ не ще може да се яви въ наказателния сждъ. Но разбира се, той може да бжде заведенъ прѣдъ граж. сждъ.

4. — *Наказуемо*. Необходимо е сжщо дѣянието да е наказуемо, защото иначе поради липса на наказателенъ искъ не ще може да се установи единъ съединенъ процесъ. Ако, обаче, при движение на дѣлото въ сжда, отпадне наказуемостьта на дѣянието, то, споредъ постановленията на чл. 23 отъ З. С. У., гражданскиятъ искъ може все пакъ да се разрѣши отъ наказателния сждъ.

---

[1]) Разбира се, това не се отнася и до случаитѣ, въ които основа на иска е едно нарушение, защото чл. 39. Н. З. не се отнася до тѣхъ. Нарушенията сж наказуеми и когато сж извършени непрѣдпазливо и то не по изключение, а по общо правило.

Ако гражданскиятъ искъ за отщета има своята основа въ сѫщото прѣстѫпно дѣяние, което е основа на наказателния искъ, и ако първиятъ е прѣдявенъ при спазване на нужнитѣ процесни правила, наказателниятъ сѫдъ е длъженъ да го разгледа, даже и тогава, когато дѣянието на подсѫдимия не се признава за прѣстѫпно или не му се вмѣнява въ вина. Чл. 23 гласи изрично така: „Съ това, че дѣянието на подсѫдимия не се признава за прѣстѫпно или не му се вмѣнява въ вина не се отстранява отъ разглеждане по углавенъ редъ гражданския искъ за врѣди и загуби, сторени отъ това дѣяние. Обаче, въ първия случай, ако разрѣшението на гражданския искъ отъ углавния сѫдъ прѣдставлява мѫчнотии по своята сложность, сѫдътъ може да прѣдостави на заинтересования да се обърне съ иска си въ гражданския сѫдъ".

Какъвъ смисълъ има тая разпоредба? Значи ли тя, че при едно отпадане всички елементи на углавната неправда, която е била основа на обвинението или поне при отпадане на неправомѣрностьта и виновностьта, наказателниятъ сѫдъ е длъженъ пакъ да разгледа и евентуално да уважи гражданския искъ за обезврѣда, който има основата си въ сѫщото дѣяние? Или съ други думи, не се ли статуира тукъ една отговорность за обезврѣда безъ вина и неправомѣрность?

Нека направимъ единъ кратъкъ анализъ на чл. 23. Що значатъ изразитѣ „не се признава за прѣстѫпно" и „не му се вмѣнява въ вина"? Тѣхното уясняване ще даде отговоръ и на всички останали въпроси, които горниятъ членъ извиква.

„Не се признава за прѣстѫпно" въ случая не може да значи нищо друго, освѣнъ че дѣянието не се е оказало углавно неправомѣрно, т. е, че то не е съставомѣрно. Знае се, че за да подпадне едно дѣяние подъ ударитѣ на наказателния законъ трѣбва да е осѫществило всички елементи отъ законния съставъ на дадено прѣстѫпление. Липсва ли само единъ отъ тѣхъ, то прѣстава да бѫде съставомѣрно; значи, то не е углавно прѣстѫпление, защото „Nullum crimen sine lege". Но

ако дѣянието не е съставомѣрно, това още не значи, че то не е неправомѣрно. Противоправностьта е конститутивенъ елементъ на неправдата изобщо, била тя гражданска или углавна. И затова, тя, може да сѫществува и тамъ, кѫдѣто наказуемостьта и углавната съставомѣрность на едно дѣяние е отпаднала. И тъкмо тоя случай има прѣдъ видъ чл. 23. З. У. С. Дѣянието на подсѫдимия е признато за несъставомѣрно отъ наказателния сѫдъ, обаче въпросътъ, дали то е неправомѣрно или правомѣрно, съ това още не е разрѣшенъ, а напротивъ, той остава откритъ. Затова сѫдътъ е длъженъ да разгледа гражданския искъ, тъй като възможно е да се окаже, че дѣянието е неправомѣрно — нѣщо, което ще обуслови една отговорность за обезврѣда.

Че дѣйствително това е правилното значение на думитѣ „не се признава за прѣстѫпно“ въ чл. 23. З. У. С., ни убѣждава възможностьта на една безмислица, каквато би произлѣзла, ако се опитаме да вмѣстимъ въ това поняние съдържанието — „не се признава за неправомѣрно“. Защото ще излѣзе, че може да има отговорность за врѣди и загуби при липса на неправомѣрность. А това е единъ абсурдъ, който никой не би се осмѣлилъ да поддържа.

Значи, ако наказателниятъ сѫдъ установи, че даденото дѣяние, което се явява основа едноврѣменно и на двата иска, не е съставомѣрно, слѣдователно не е наказуемо, и признае наказателния искъ за безосновенъ, като издаде една оправдателна присѫда, той все пакъ е длъженъ да се занимае съ гражданския искъ, отъ който може да се освободи, само ако неговото разглеждане, поради сложностьта, му съставя особенни мѫчнотии.

Обаче, издаде ли наказателниятъ сѫдъ една оправдателна присѫда, която е обусловена отъ признаване дѣянието за непротивоправно, напр. затуй, че то е извършено при неизбѣжна отбрана или крайна необходимость по ал. 2 на ал. 46. Н. З. и т. н., гражданскиятъ искъ трѣбва да бѫде отхвърленъ безъ всѣкакво по-нататъшно разглеждане. И въ тоя случай послѣдния не може да бѫде прѣдявяванъ отново не само въ

наказателния сѫдъ, но и въ гражданския, защото по въпроса ще има вече присѫдено нѣщо (чл. 22. З. С. У.)

„Не му вмѣнява въ вина". Смисълътъ на тоя изразъ не може да бѫде тоя, че даже и при липса на субективна вина— умисълъ или непрѣдпазливость — може да се присѫди обезврѣда. Защото съгласно чл. 470. З. С. У. сѫдътъ опрѣдѣля възнаграждение за сторенитѣ чрѣзъ прѣстѫплението врѣди и загуби, възъ основа на дѣйствующитѣ углавни и граждански закони", а чл. 56. З. З. Д. гласи: „всѣко дѣйствие на човѣка, което причинява врѣда на другиго, задължава тогава, по *вината* на когото е послѣдвало то, да поправи врѣдата". Значи, необходима е вина, за да може да се породи отговорность за обезврѣда. Пита се тогава, какъвъ е смисълътъ на думитѣ „не му се вмѣнява въ вина", щомъ тѣ не могатъ да значатъ липса на субективна вина?

За да се даде единъ правиленъ отговоръ на горното питане, необходимо е да се знае, дали сѫдътъ въ своя въпросенъ листъ е поставилъ: 1) единъ съвъкупенъ въпросъ за виновностьта или 2) или той е разчленилъ тоя въпросъ на всички или на нѣкои отъ тритѣ съставни подвъпроси: а) извършено ли е събитието на прѣстѫплението; б) било ли е то дѣяние на подсѫдимия; в) вмѣнява ли му се то въ вина (вж. чл. 459. З. У. С.)

I. Нека разгледаме първомъ втория случай, който отъ своя страна се разпада на три.

а) *„Извършено ли е било прѣстѫплението"*. Ако сѫдътъ признае, че дѣянието не е станало, т. е. че то не е имало никога мѣсто въ дѣйствителностьта (външния свѣтъ), за никакво по-нататъшно разглеждане на гражданския искъ не може да става дума, защото му липсва най-важната материална прѣдпоставка, Углавниятъ сѫдъ се е произнесълъ върху тая липса и понеже само по-горнята инстанция може да отмѣни неговото рѣшение, само тя отново може да се занимае съ гражданския искъ. Що се касае до гражданския сѫдъ, той не е компетентенъ да стори това, защото той изобщо до окончателното свършване на углавното дѣло не може да се зани-

мава съ гражданския искъ (чл. 6. З. Г. С.), а слѣдъ като това стане, той нѣма пакъ право да се занимава съ него, защото ще има вече присѫдено нѣщо по въпроса. (чл. 22. З. У. С.)

б) *„Било ли е то дѣяние на подсѫдимия“*. Ако отговорътъ на тоя въпросъ е отрицателенъ, наказателниятъ сѫдъ не може да се занимава повече съ гражданския искъ по сѫщитѣ съображения, които сѫ изложени въ по-горната точка. (Гражданскиятъ искъ може да бѫде разгледанъ отъ углавния сѫдъ слѣдъ една оправдателна присѫда, мотивирана съ неутвърдителния отговоръ на горния въпросъ, само въ слѣдния редъкъ случай: оправданиятъ е билъ привлеченъ да отговаря углавно като съучастникъ на лица, за които е граждански отговоренъ при условия: 1) че и неговитѣ съучастници сѫ изправени като подсѫдими въ сѫщия сѫдъ и 2) че гражданскиятъ искъ е билъ заявенъ солидарно срѣщу всички съучастници и срѣщу граждански отговорнитѣ лица.

в) *„Вмѣнява ли му се то въ вина“*, т. е извършилъ ли го е подсѫдимиятъ виновно (съ dolus или culpa) и билъ ли е той вмѣняемъ [1]). Тоя въпросъ може да бѫде поставенъ, само ако първитѣ два сѫ получили утвърдителенъ отговоръ. Признае ли наказателниятъ сѫдъ, че дѣянието не е извършено виновно, и слѣдователно отхвърли обвинението, това още не значи, че гражданскиятъ искъ не трѣбва да бѫде разгледанъ по-нататъкъ. Защото съ това още сѫдътъ не е казалъ, че непрѣдпазливостьта е изключена, освѣнъ ако изрично се е произнесълъ въ тоя смисълъ. А знае се, че по общо правило прѣстѫпления сѫ само умишленитѣ дѣяния (чл. 39 Н. З). А щомъ е така, еднъжъ наказателниятъ сѫдъ установилъ липсата на dolus, той прѣстава да се интересува отъ наказателно-правно гледище за дѣянието, което обаче може да е извършено съ непрѣдпазливость и което слѣдователно може да обоснове една гражданска отговорность.

Отъ друга страна, понеже за наказателното право е необходимо, щото умисълътъ да обхваща всички елементи на законния съставъ (corpus deliti) то ако само единъ елементъ

---

[1]) Знае се, че въпросътъ за вмѣнението включва, вънъ отъ въпроситѣ за вината и невмѣняемостьта, още и тоя за причинната връзка. Но послѣдния нѣма защо да бѫде поставенъ тука, тъй като той се съдържа въ по-прѣдния — било ли е прѣстѫпленното дѣяние на подсѫдимия.

отъ послѣдния не е обхванатъ отъ умисъла на дѣеца, наказателниятъ сѫдъ ще оправдае послѣдния като невиновенъ. Въ тоя случай, обаче гражданската отговорность не отпада, и затова наказателниятъ сѫдъ е длъженъ да се занимае съ нея.

Вънъ отъ това подсѫдимиятъ може да бѫде оправданъ като „не виновенъ" затуй, че е изпадналъ въ грѣшка. А тъй като умисълътъ е знание на всички признаци отъ законния съставъ, то погрѣшното субсумиране, т. е. погрѣшното неприемане сѫществуването на единъ признакъ отъ състава исключва умисъла. Но това още не значи, че и непрѣдпазливостьта е отпаднала, освѣнъ ако погрѣшното субсумиране не е могло да се избѣгне, т. е. че то отъ своя страна не се е дължало на една непрѣдпазливость (чл. 43 Н. З.).

Ето защо въ всички тия случаи, когато е издадена една оправдателна присѫда поради туй, че подсѫдимиятъ не е признатъ за виновенъ, освѣнъ когато изрично е установено, че дѣянието е случайно, наказателниятъ сѫдъ е длъженъ да се занимае съ гражданския искъ, тъй като все пакъ може да е останала една гражданска неправда, основа на една отговорность за врѣди и загуби.

Ако пъкъ сѫдътъ е оправдалъ подсѫдимия, затуй че го е призналъ за невмѣняемъ, гражданскиятъ искъ трѣбва пакъ да бѫде разгледанъ, защото углавнитятъ сѫдъ се е произнесълъ само относно наказателно-правната дѣеспособность, т. е. вмѣняемостьта, а не и по гражданско-правната деликтоспособность. А знае се, че могатъ да се явятъ случаи, когато едно лице е признато отъ гледище на углавното право за неделиктоспособно, а отъ това на гражданското право — обратно. И то не затуй, че невмѣняемостьта се схваща различно въ двѣтѣ области на правото, а защото въ наказателното право въ извѣстни насоки тя е очертана по-точно отъ закона, като отъ въпросъ на фактъ е възведена въ въпросъ на право, докато за гражданското право тя е останала само questio facti. Касае се за случаитѣ на невмѣняемость поради непълнолѣтие. За наказателното право има поставенъ единъ законенъ прѣдѣлъ (10 години), отъ който надолу всички сѫ невмѣняеми. Въ гражданското право това не е така. Чл. 211 З. З. Д. гласи: „Непълнолѣтниятъ е приравненъ съ пълнолѣтния за задълженията, които произтичатъ отъ неговитѣ

прѣстжпни и полупрѣстжпни дѣяния". А щомъ е така, едно дѣте по-малко отъ 10 години, което ще бжде признато за наказателно-правно неделиктоспособно, може да бжде признато за деликтоспособно отъ гледище на гражданското право.

Ето защо, оправдаването на подсждимия поради невмѣняемость не прѣмахва нуждата отъ по-нататъшно разглеждане на гражданския искъ. Наказателниятъ сждъ съгласно чл. 23. З. У. С, е длъженъ да се занимае съ него.

Законодателътъ навѣрно е ималъ прѣдъ видъ тия възможни положения, които въпросътъ за виновностьта открива и затова е статуиралъ разпоредбата на чл. 7. З. Г. С.) кждѣто е казано: „ищецътъ не се лишава отъ правото да иска въ гражданския сждъ, макаръ по присждата на углавния сждъ обвиняемия и да не е признатъ за виновенъ", т. е. присждено нѣщо отъ наказателния сждъ по въпроса за вината и невмѣняемостьта нѣма задължителна сила на гражданския сждъ.

II Отъ изложеното по-горѣ се вижда, че когато сждътъ е поставилъ само единъ съвокупенъ въпросъ за виновностьта, още по-голѣма е нуждата отъ особно разглеждане на гражданския искъ, защото не се знае отъ неутвърдителния отговоръ на кой подвъпросъ е обусловена оправдателната присжда.

И тъй, ако наказателниятъ сждъ признае дѣянието за несъставомѣрно, resp. за ненаказуемо или невиновно, безъ изрично да е установилъ, че то е случайно, и оправдае подсждимия, той е длъженъ да се занимае отдѣлно съ прѣдявения прѣдъ него граждански искъ за обезврѣда, като само въ първия случай той има право да го отпрати въ гражданския сждъ Признае ли, обаче, сжщиятъ дѣянието за непротивоправно, или случайно, т. е. извършено безъ dolus u culpa, той не е длъженъ да се занимава повече съ гражданския искъ, защото това би било безцѣлно, тъй като явно е, че липсва една гражданска неправда, щомъ вината или неправомѣрностьта е отпаднала.

Ако пъкъ сждътъ оправдае подсждимия поради липса на доказателства, то съ гражданския искъ нѣма защо повече да се занимава, тъй като и той отпада, понеже остава безъ фактическа основа.

Въ случай че наказателниятъ сждъ упражни своето право, дадено му по чл. 23. З. У. С. и прѣдостави на заинтересования да се обърне къмъ гражданския сждъ, послѣдниятъ, рѣшавайки иска за обезврѣда, трѣбва да се съобразява съ чл. 22. З. У. С., който разпорежда: „Окончателната присжда на углавния сждъ по въпроси: извършило ли се е събитието на прѣстжплението, било ли е то прѣстжпление, извършено отъ подсждимия и отъ какво свойство е дѣянието — е задължителна за гражданския сждъ въ всички случаи, когато се разглеждатъ отъ този сждъ гражданскитѣ послѣдствия отъ дѣянието, което е било прѣдметъ на углавния сждъ“ [1]).

5. *Врѣдоносно.* Необходимо е сжщо прѣстжпното дѣяние да е причинило извѣстни врѣди и загуби, защото само тогава може да се иска обезврѣда. Така напр., дѣянието, което е спрѣло въ стадията на опита, дотолкова, доколкото то само по себе си не прѣдставя едно друго завършено прѣстжпление (чл. 50. Н. З.), а така сжщо и полицейскитѣ прѣстжпления, понеже не причиняватъ никаква врѣда, не пораждатъ гражданска отговорность. Сжщо не може да бжде основа на единъ искъ за обезврѣда едно приготвяне или едно прѣстжпление, което не е съпроводено отъ никакъвъ резултатъ, а е инкриминирано отъ законодателя само, като едно формално накърняване на правнитѣ норми.

Знае се, че накърняването на правния редъ може да се изрази въ трояка форма.

1) Като нарушаване дадено правно благо.

2) Като причиняване на конкретна опасность за неговото сжществуване.

3) Като причиняване на абстрактна опасность за правното благо, т. е. като такова, което законодательтъ смѣта за опасно, безъ да е нужно въ дадения случай то, дѣйствително, да притежава този признакъ.

Само първата форма на прѣстжпление е годна да създаде гражданска отговорность, защото само тамъ е възможна една врѣда.

Врѣдитѣ могатъ да бждатъ както материялни (имотни) тъй и нематериялни (неимотни, морални). Наистина, доста ожи-

[1] Нужно е тукъ да се отбѣлѣжи една грѣшка въ редакцията на тоя членъ. Вмѣсто „окончателна“ трѣбва да стои „влѣзлата въ закона сила присжда“.

венъ споръ се води въ доктрината относно това, дали и нематериялнитѣ врѣди трѣбва да бѫдатъ отщетявани. Противниницитѣ на това мнѣние, като черпятъ най-вече вдъхновение отъ германската наука и юриспруденция, навеждатъ слѣднитѣ съображения:

1. — Понятията имотна и неимотна поврѣда изразяватъ нѣщо, съвсѣмъ различно едно на друго. Имотната поврѣда е намаляване на извѣстенъ имотъ, което намаляване може винаги да се опрѣдѣли обективно. Неимотнитѣ врѣди, напротивъ, не могатъ да бѫдатъ подложени на подобна оцѣнка; нѣма мащабъ, по който да се опрѣдѣли количеството на една такава поврѣда, нито пъкъ може да се намѣри въ паритѣ, както е случая съ имотнитѣ поврѣди, единъ еквивалентъ на прѣтърпѣната неимотна поврѣда; тѣзи двѣ нѣща сѫ съвсѣмъ различни по естеството си едно отъ друго, и за това всѣка възможность за замѣна едно съ друго е изключена.

2. — Нужно е да се оперира съ еднакви понятия. А това може да стане само, когато думата поврѣда се употрѣбява въ смисъль на материална такава.

3. — Чл. 56. З. З. Д., който третира въпроса за врѣдитѣ, се намира въ отдѣла на имотнитѣ права, значи, врѣдитѣ могатъ да бѫдатъ само имотни.

4. — Практически съображения. Ако въ чл. 56. З. З. Д. думата врѣда се тълкува въ смисълъ на материялни и нематериялни врѣди и загуби, понятието се много растяга и не могатъ да му се опрѣдѣлятъ границитѣ. Защото, явно е, че не за всѣка душевна болка трѣбва да се дължи обезврѣда. Ако се остави на сѫда самъ да прѣцѣнява, биха станали голѣми злоупотрѣби. Най-послѣ, обезврѣждането на моралната врѣда противорѣчи на народното правосъзнание. [1])

На тия съображения могатъ ди се противопоставятъ слѣднитѣ:

Ако неимотнитѣ и имотнитѣ блага сѫ несъизмѣрими, то е за това, защото изобщо неимотнитѣ блага сѫ незамѣними. Душевнитѣ явления, като такива, които не могатъ да се сведатъ къмъ една количествена равноцѣнность, сѫ несъизмѣ-

---

[1]) Д-ръ С. Ангеловъ. „Принципитѣ на извъндоговорната отговорность за врѣди и загуби". Пер. Сп. LXIX, 7—8 и др. автори.

рими. Отъ друга страна, ако между материялнитѣ блага може да се установи единъ общъ мащабъ — стопанската имъ цѣнность — не трѣбва да се забравя, че послѣднята е нѣщо скрито, латентно. Реалното, доловимото, е само тѣхната пазарна цѣна, регулирана отъ закона за търсенето и прѣдлагането, благодарение на туй, че тѣ влизатъ въ обръщение, размѣна. И понеже нематериялнитѣ блага по своята природа не могатъ да се подхвърлятъ на търговски обмѣнъ, затова тѣ не сж могли да намѣрятъ единъ еквивалентъ въ лицето на паритѣ. Обаче, това не значи, че тѣ нѣматъ цѣнность. А щомъ тя е накърнена, трѣбва да бжде обезврѣдена. И като нѣма по-годно срѣдство отъ паритѣ, то по-добрѣ е да се прибѣгне до тѣхъ, отколкото да се остави неудовлетворена една неправда. Паритѣ поне дотолкова, доколкото сж срѣдство за доставяне на една наслада, могатъ косвено да служатъ за обезврѣда,

Колкото се отнася до това, че чл. 56. З. З. Д. се намиралъ между ония постановления, които уреждатъ имотнитѣ права, и затова врѣдитѣ трѣбва да бждатъ имотни, трѣбва да се отбѣлѣжи слѣдното. Чл. 56. З. З. Д., ако се намира въ рубриката на имотнитѣ права, то е не затуй, че врѣдитѣ могатъ да бждатъ само имотни, а за това, че той урежда извѣстни имотни правоотношения, а именно — имотна парична обезврѣда на врѣдитѣ.

Вѣрно е, отъ друга страна, че при едно мълчание на закона относно обхвата, субективно и обективно, на неимотната поврѣда, могатъ да произлѣзатъ доста опасни грѣшки. Обаче, това не е доводъ за отхвърляне по принципъ обезврѣждането на неимотната поврѣда. Това значи само, че законодательтъ трѣбва да се загрижи за регламентиране по-подробно на тая материя,като очертае ясно границитѣ на нематериялната поврѣда. А до тогава, сждътъ по справедливость ще трѣбва да прѣцѣнява, въ кой случай ще трѣбва да се обезврѣжда моралната поврѣда.

Вънъ отъ това, могатъ да се наведатъ и слѣднитѣ доводи.

1. Чл. чл. 56 и 57 З. З. Д. говорятъ за врѣда безъ да правятъ разлика между материялна и нематериялна. А „Ubi lex non distinguit non licet interpreti distinguere“.

Тия разпоредби, както се знае, сж буквален прѣводъ на чл. чл. 1382 и 1383 отъ френския граждански законникъ. А тамъ и юриспруденцията е почти единодушна относно това, че думата „dommage" означава, както материялна, така и нематериялна поврѣда. И не трѣбва да се забравя, че въ тоя случай ще бжде мѣродавна за насъ френската юриспруденция, а не тая на Германия, защото въ послѣдната гражданскиятъ законникъ въ § 353 гласи: „Wegen eines Schadens, der nicht Vermögensschaden ist, kann Entschädigung in Geld nur in den durch das Gesetz bestimmtèn Fällen gefordert werden".

2. Мнѣнията на слѣднитѣ автори, които възприематъ обезврѣждане на нематериялнитѣ врѣди: Laurant, Larombière, Aubry et Rau, Planiol, Faustin Hélie, Dupin, Sourdat, Garraud, Фойницкій, Кистяковстий и т н.

3. Юриспруденцията у насъ, която отначало е показвала извѣстни колебания, докато наій-послѣ въпросътъ е билъ разрѣшенъ отъ общото събрание на В. К С. Могатъ да се цитиратъ слѣднитѣ рѣшения: 417/1897, II Г. О.; 156/1899 II. Г. О.; 531/1907, II. Г. О.; 550/1907, II. Г. О 524/1907, II. Г. О.; 774/1908, II. Г. О.; Опрѣд. № 8/1909 О. С.; 77/1910, I. У. С. 176/1910, I. У. О. Противъ: 318/1907, I. Г. О.; 328/1908, I. У С.

Ето що се казва въ опрѣдѣление № 8/1909. О. С. на В. К. С: «Всѣко дѣйствие на човѣка, което причинява врѣда на другиго, задължава тогова, по вината на когото е послѣдвало то, да поправи врѣдата. Съ прѣдложението на г. министра на правосждието се иска да се изтълкува понятието врѣда, което закона тукъ употрѣбява, а именно, разбира ли тоя законъ поправянето на причиненитѣ само материялни врѣди или и на моралнитѣ такива. Както се вижда отъ цитираното съдържание на чл. 56, законътъ не прави въ него никакво различие между материялни и морални врѣди и отъ тая само точка разглежданъ въпросътъ, не би се явило никакво съмнѣние, че законътъ подразбира както материялнитѣ, така и моралнитѣ врѣди, които могатъ да бждатъ причинени съ извършването на едно прѣстжпление. Но претендира се, че самото понятие „врѣда", употрѣбено въ гражданското право, дава идея само за материялни врѣди, за врѣди, които нащърбяватъ материялнитѣ икономически интереси на потърпѣвшето лице, каквито интереси се защищаватъ въ граждан-

ското право . . . Този възгледъ не хармонира съ новитѣ схващания на гражданското право, които винаги трѣбва да се взематъ подъ внимание при тълкуването на законитѣ, щомъ съдържанието на послѣднитѣ не имъ противорѣчи и които се стремятъ да обезпечатъ отъ всѣка страна на обществото и частнитѣ лица охраната отъ посегателство върху тѣхнитѣ не само имуществени, но и лични блага. Относно послѣднитѣ не винаги е достатъчно прѣслѣдването и наказването споредъ наказателнитѣ положения . . . паричното обезщетение на уврѣденото лице се явява не само, като едно справедливо възмездие на това лице за причинената му врѣда, но още и като по-ефикасно срѣдство за борба срѣщу прѣстжпленията. При това прѣслѣдването съ наказание посѣгателствата върху личнитѣ права на човѣка става главно въ интереса на обществото и не винаги може да удовлетвори частния интересъ на уврѣденото лице. За това послѣдното има право да иска парично обезщетение . . . Законътъ прочее трѣбва да охранява както имуществениитѣ, така и личнитѣ блага на човѣка, а охраната на послѣднитѣ може да стане и съ срѣдствата, които прѣдставя гражданското право, стига моралната врѣда да е дѣйствителна и сериозна, което е вече работа на сждилищата въ всѣки конкретенъ случай . . . . Не само буквата, но и разумътъ на дѣйствующитѣ граждански закони задължаватъ сждилищата да не отказватъ присждането на морални врѣди. На това заключение не противорѣчи и дѣйствующия наказателенъ законъ, макаръ той и да се не занимава съ гражданскитѣ послѣдствия отъ извършеното прѣстжпно дѣяние въ видъ на общо за тѣхъ законоположение Ако тоя законъ въ нѣкои свои постановления, като въ чл. чл. 272 и 273 и да говори за присждане на врѣди отъ извършеното прѣстжпление, прави това, обаче по случай и слѣдствие особената система на своя първоизточникъ (унгарски Н. З.) и не може по никой начинъ да се приеме, че Н. З. е ималъ прѣдъ видъ само посоченитѣ случаи, въ които могатъ да се присждатъ врѣди. Напротивъ, отъ тия негови постановления, по скоро трѣбва да се дойде до заключение, че той по начало допуща присждането на материялни врѣди, макаръ врѣдитѣ, за които говорятъ чл. чл. 162 и 273, и да иматъ смѣсенъ ха-

рактеръ, и че остава по-нататъшното развитие на тоя въпросъ на гражданския законъ, като е ималъ безъ съмнѣние прѣдъ видъ чл. 56 З. З. Д.“ [1])

Врѣдитѣ, които могатъ да станатъ основа на единъ граждански искъ за отщета, трѣбва да бждатъ дѣйствителни [2]), сжществуващи, а не мними или проблематични. Нѣкои отъ рускитѣ автори като Фойницкій [3]) приематъ, че не е необходимо тѣ да бждатъ налични, а е достатъчно да сж юридически възможни. Така напр., едно застрахователно д-во може да встжпи като граждански ищецъ въ наказателния процесъ противъ виновника на пожара, макаръ още да не му е било прѣдявено искане за изплащане на застрахователната премия. Такова е схващането и на Руския Сенатъ въ Р. К. 76/97 [4])

Ако поврѣдата слѣдъ издаване на присждата се увеличи, изниква въпроса: може ли да се заведе новъ граждански искъ за обезврѣда безъ да може да се противопостави exceptio rei judicatae? — Да, защото въ случая ще липсва тождество въ основата, тъй като по-голѣмата врѣда е ново прѣстжпление, слѣдователно нова основа за новъ искъ.

6. — *Причинна връзка.* Най-послѣ, изисква се щото нанесенитѣ врѣди да се намиратъ въ причинна връзка съ извършената неправда. Безъ такава не може да се породи никакво задължение за обезврѣда. И трѣбва да се забѣлѣжи, че при гражданската неправда центърътъ на тяжестьта пада върху каузалитета повече, отколкото върху субективната вина. И докато по изключение може да има отговорность за врѣди

---

[1]) Новиятъ законопроектъ за измѣнение и допълнение на закона за углавното сждопроизводство“ Вж „юридическа мисъль“ кн. I год. III стр. 45 въ § 2 прѣдвижда особена категория искове за парично удовлетворение т. е. за морални врѣди и загуби, а въ „законопроекта за измѣнение и допълнение на наказателния законъ“ сж изброени изрично случаитѣ, въ които се допуска такъвъ искъ, а именно по чл. чл. 199, 203, 209, 214, 215, 217—223, 236, п. 5 и 6, 235, 236, 236 а, 243, 263—266, 288—292, 296, 291, 303, 435. 436 ал, I отъ наказ. законъ. Къмъ тѣхъ трѣбва да прибавимъ и ония прѣстжпления, за които се прѣдвижда „прилично възнаграждение“ въ чл. 252 и 273. Н. З.

[2]) Необходимо е уврѣденнятъ да има онова, което френската доктрина назовава технически „Droit actuel“ Faustin Hélie ibid. № № 541 ef 543.

[3]) Курсъ Угол. судопр. т. II. стр. 21.

[4]) Споредъ менъ въ случая нѣмаме само юридически възможни врѣди, а юридически сжществуващи вече. Защото отъ момента на пожара за застрахователното д-во се появява едно задължение да плати премията и това задължение е налично и изискуемо, въпрѣки че още не е изпълнено.

и загуби безъ вина или субективна неправомѣрность, такава не може да сжществува никога безъ причинна връзка.

Въ доктрината изтъкватъ и едно друго условие, непосрѣдственость на врѣдата, т. е. тя да бжде прѣка и непосрѣдствена послѣдица на прѣстжпното дѣяние. Авторитѣ, които изискватъ и това условие, опитвайки се да му дадатъ едно по-опрѣдѣлено съдържание, изпадатъ въ грѣшката да го очертаватъ казуистично, безъ да могатъ да се доберат до едно генерализиращо понятие и единъ общъ принципъ, който може да разрѣши всички конкретни случаи.

Споредъ менъ, това условие е съвсѣмъ излишно. [1]) Защото, достатъчно е да бждатъ проведени съ нужната послѣдователность началата на причинната връзка за да нѣма нужда отъ това ново условие.

Изключения отъ общото правило. Изложеното дотукъ относно основата на иска за обезврѣда съставя принципа. Обаче, отъ него има изключения. Така сжществува и отговорность за врѣди и загуби безъ вина или по-право — има случаи, визирани отъ чл. чл. 58, 59 и 60 отъ З. З. Д., въ които е установена една praesumptio juris tantum за вина въ тяжесть на отговорното лице. Тъй че, ищецътъ е освободенъ отъ длъжностьта да доказва нейното сжществуване, както е обикновено. Отвѣтникътъ, който отрича, трѣбва да доказва противното, като оборва презумпцията. Но не само това. При обективната отговорность за трети лица, животни или вещи не е нужно да сжществува субективна вина (умисъль или непрѣдпазливость) отъ страна на третитѣ лица, за които се отговаря. Напр., бащата отговаря за поврѣдата, причинена отъ неговото невмѣняемо дѣте, въпрѣки, че дѣйствието на послѣдното не е виновно. (то даже не е „дѣяние" въ техническия смисъль на думата); сжщо поврѣди, нанесени отъ едно животно или кжща, ангажирватъ гражданската отговорность на тѣхния притежатель. Ето що казва по тоя случай Лоранъ: [2])

---

[1]) Наистина, чл. 134 З. З. Д. изисква това условие, но чл. чл. 133 и 134 З. З. Д. не се отнасятъ до извъндоговорнитѣ врѣди (вж. Планиолъ, стр. 324. №№ 896, 897, г. I.)

[2]) Laurent, Principes de droit civil t. XX, № 552.

„Трѣбва да има тукъ една грѣшка отъ страна на отговорното лице; тукъ има една разлика между квази-деликта на чл. 1383 и тоя въ чл. 1384; въ случаитѣ на отговорность, прѣдвидена отъ закона, грѣшката се прѣдполага. Най-послѣ трѣбва едно дѣйствие, което е причинило врѣдата; това дѣйствие само по себе си може да съставя единъ квази—деликтъ, но не е необходимо то да е квази—деликтъ отъ страна на автора на дѣянието, за да има задължение за обезврѣда на врѣдата въ тяжесть на лицата, които законътъ обявява за отговорни; законътъ не го изисква и нѣма никакъвъ мотивъ да го изисква; отговорнитѣ лица не сѫ задължени за обезврѣда заради грѣшката на тоя, който е причинилъ врѣдата, тѣ сѫ задължени заради своята собствена грѣшка; тѣ сѫ могли да прѣдотвратятъ дѣянието, тѣ сѫ отговорни, че не сѫ го прѣдотвратили".

II. Прѣдметъ на гражданския искъ.

Чл. 4. отъ З. У. С. казва: „Лицето, което е прѣтърпѣло отъ прѣстѫпното дѣяние врѣди и загуби... може да заяви искъ за възнаграждение..."

А чл. 6. З Г. С. гласи: „Гражданскиятъ искъ за възнаграждение на врѣди и загуби, причинени отъ прѣстѫпно дѣяние, може да бѫде прѣдявенъ въ углавния сѫдъ..." Ясно е, прочее, че прѣдметътъ на гражданския искъ въ наказателния процесъ е обезврѣда на извъндоговорни врѣди и загуби. Въ тая точка се очертава видимо разликата между послѣдния искъ и всички останали граждански искове, които иматъ за основа сѫщитѣ прѣстѫпления, но нѣматъ за прѣдметъ обезврѣда на причинената поврѣда. Такива сѫ, напримѣръ, искътъ за признаване недостоенъ да наслѣдва оня, който умишлено е убилъ или се е опиталъ да убие своя наслѣдодатель, или е консумиралъ другитѣ прѣстѫпления, посочени въ чл. 7 отъ З. Н., action en desaveu поради прѣлюбодѣяние, основано на чл. 48 отъ З. Н. и. т. н. Тия искове не могатъ да бѫдатъ прѣдметь на съединения процесъ; послѣдниятъ е компетентенъ да се занимае само съ иска за

обезврѣда[1]). Това слѣдва отъ горѣпосоченитѣ текстове на закона. Обаче, нѣкои руски автори мислятъ, че прѣдъ наказателния сѫдъ могатъ да бѫдатъ прѣдявени и нѣкои други граждански искове, които иматъ за основа прѣстѫплението напр. иска за признаване невалидно едно задължение, изтръгнато насила или чрѣзъ измама. Въ сѫщата смисъль има даже двѣ рѣшениния на Руския Сенатъ (68/575; 76/97).

Ясно е, че това не се опира на никаква законна основа, Въпросътъ не се поставя на разглеждане de lege ferenda a delege lata. А щомъ е така, гражданскиятъискъ въ наказателния процесъ има всѣкога за прѣдметъ само обезврѣда на причинитѣ отъ прѣстѫплението врѣди и загуби. Това се вижда ясно отъ чл. 4. З. У. С.

Тукъ трѣбва да бѫде изтъкната разликата между обезврѣда на врѣди и загуби, отъ една страна, и възвръщане (restitutio) на отнетитѣ чрѣзъ прѣстѫплението вещи, отъ друга. Докато първата се присѫжда, само ако има редовно прѣдявенъ искъ, за второто не е нужно да се завежда такъвъ.[2])

Сѫдътъ, служебно, постановява да се възвърнатъ отнетитѣ вещи (чл. 468. З. У. С.). А чл. 469 З. У. С. гласи:. „Ако за вещитѣ, които сѫ отнети чрѣзъ прѣстѫплението прѣдяви претенции нѣкое трето лице то сѫдътъ прѣдоставя на странитѣ да се отнесатъ за претенцитѣ си до гражданския сѫдъ". Това идва да почертае, че наказателниятъ сѫдъ не може да се занимава съ никой другъ граждански искъ, освѣнъ съ тоя за отщета.

Пита се, могатъ ли да бѫдатъ прѣдметъ на гражданския искъ въ съединения процесъ сѫдебнитѣ разноски, които е направилъ гражданския ищецъ? [3]) — Отговорътъ е утвърди-

---

[1]] Garraud, ep. cit p. 242 Haus prin. gen. du droit penal. t II.

[2]] Обаче, той може да бѫде заведенъ. И тогава наказ. сѫдъ ще се занимае съ rei vindicatio. Това не противоречи на общото начало, че въ съединения процесъ може да бѫде прѣдявенъ само оня гражд. искъ, който има за прѣдметъ отщета, тъй като въ случая rei vindicatio не се отнася до института на съединения процесъ. Пъкъ даже и да е така, то е едно изрично прѣдвидено отъ закона изключение. А щомъ е така, това идва да подчертае валидностьта на общото положение, което не може да бѫде нарушавано, ако това не изисква изрично законътъ въ нѣкой случай.

[3] Дѣйствително, сѫдебнитѣ разноски въ наказателнитѣ дѣла ставатъ за смѣтка на държавата, която въ послѣдствие може да ги възложи върху подсѫдимия. Но все пакъ, извѣстни разноски лѣгатъ и върху гражданския ищецъ — чл; чл. 258, 317, 319 З. У. С.

теленъ, защото отъ една страна съгласно общитѣ принципи на гражданското право, увръдениятъ трѣбва да бѫде напълно обезврѣденъ, т. е. да бѫдатъ обезщетени всички врѣди, които му сѫ нанесени съ прѣстѫпното дѣяние. А разноскитѣ по дѣлото сѫ едни отъ тия врѣди и загуби. Отъ друга страна въ чл. 628. З. У. С. е казано, че тоя който не заяви иска си за разноски до обявяване на резолюцията, се прѣдполага, че се е отказалъ, отъ което слѣдва, че това искане не само, че може да бѫде прѣдметъ на гражданския искъ въ наказателния процесъ, но нѣщо повече — че то може единствено само въ съединения процесъ да бѫде заявено.

Формата на обезврѣдата е у насъ винаги парична. Гаро [2]) смѣта, че отщета може да се присѫди и въ форма на публикуване присѫдата или конфискация на извѣстни прѣдмети. (С. Р. art. 11, 427, 429) Обаче, това е по-скоро наказание, отколкото обезврѣда (чл. 13. Н. З.) а тия двѣ понятия, като коренно различни едно отъ друго, не трѣбва да бѫдатъ смѣсвани.

Що се отнася до размѣра на обезврѣдата, той трѣбва да обхваща както причинената поврѣда — damnum emergens, тъй и осуетената печалба-lucrum cessans (чл. 132. З. З. Д.) Видътъ и голѣмината на вината нѣматъ значение за опрѣдѣляне размѣра на обезврѣдата. При съучастие и тоя, който е дѣйствувалъ съ най-малка непрѣдпазливость ще участвува еднакво въ изплащане на обезврѣдата.

Другояче не може и да бѫде, защото: 1) Невъзможно е да се измѣри и прѣтегли количествено вината, за да се установи колко пѫти тя е по-голѣма у единъ дѣецъ въ сравнение съ други. Всѣки единъ критерий, колкото и съвършено да е подбранъ той, ще бѫде винаги произволенъ 2) Знае се, че гражданското право слага центъра тяжеста при едно прѣстѫпление не върху дѣеца и неговата психика, слѣдователно не въ неговата вина, а въ причинената врѣда, която то се стреми да установи по размѣръ и видъ, и която то търси да тури въ отношение на каузална зависимость съ дѣйностьта на отговорния.

---

[2] Garraud, Traité, t. I. p. 248.

Ето защо сждътъ, когато е сезиранъ съ уреждане вжтрѣшнитѣ отношения между нѣколко лица, които по силата на чл. 61 отъ З. З. Д. сж задължени спрѣмо увредения солидарно, ще трѣбва да вземе, като мѣрило за опрѣдѣляне паричната отговорность на всѣки едного, по-скоро голѣмината на облагата, (ако такава има) която това лице е извлекло отъ извършената неправда, отколкото да се мжчи да измѣрва и сравнява количествено неговата вина. Ако пъкъ такава облага нѣма, сждътъ ще трѣбва да се ржководи отъ общитѣ начала на справедливостьта.

Относно прѣцѣнката на врѣдитѣ у насъ нѣмаме никакви законни текстове, както е напримѣръ въ Франция (С. Р. чл. 51) за това ще важатъ общитѣ правила на гражданското право. [1])

Нѣколкото проблеми, които чл. 468. З. У. С. прѣдставя. Тоя членъ гласи: „Отнетитѣ чрѣзъ прѣстжпнитѣ дѣяния вещи се възвръщатъ на стопанина имъ, макаръ и да не е прѣдявилъ той никакъвъ искъ, но вещитѣ, които служатъ за вещественни доказателства, и които иматъ сжществено за дѣлото значение, връщатъ се слѣдъ като присждата встжпи въ законна сила". Първиятъ въпросъ, който изниква тукъ, е слѣдния: ако подсждимиятъ бжде оправданъ, за това, че неговото дѣяние не е прѣстжпно, т. е. углавно съставомѣрно, то пита се сждътъ трѣбва ли пакъ да присжди възвръщане на отнетитѣ вещи? Отговорътъ не може да бжде освѣнъ отрицателенъ, защото чл. 468 визира отнетитѣ чрѣзъ „прѣстжпно дѣяние" вещи[2]). Но ако дѣянието на подсждимия се признае само ненаказуемо, безъ неговата прѣстжпность да е отпаднала, напр. при алинея първа на чл. 46. Н. З., то може ли да се приложи чл. 468? — Да, защото прѣстжпното дѣяние е на лице.

Задължението за възвръщането на отнетитѣ вещи сжществува и въ случая, когато е оправданъ подсждимия по недоказаность или затова, че той не е извършилъ прѣстжпното

---

[1]) Споредъ § 20 отъ „Законопроекта за измѣнение и допълнение З. У. С." къмъ чл. 470 отъ З. У. С. се прибавятъ слѣднитѣ двѣ алинеи: „Размѣрътъ на паричното удовлетворение опрѣдѣля сждътъ по свободно усмотрение, като има прѣдъ видъ обстоятелствата при всѣки конкретенъ случай.

„Когато сждътъ, безъ да присжжда или да запазва на потърпѣвшия право на възнаграждение за врѣдитѣ и загубитѣ, присжди на сжщия парично удовлетворение, счита се че то включва въ себе си и това възнаграждение" сп. Юр. мисъль, кн. 1. год. III,

[2]) А „прѣстжпно дѣяние" въ случая значи углавно-съставомѣрно дѣяние т. е. такова, което осжществява законния съставъ на дадено прѣстжпление. Сжщото рѣшение на въпроса ще имаме и когато сждътъ е призналъ дѣянието за несъставомѣрно, но противоправно.

дѣяние виновно, или най-послѣ затова че той не го е извършилъ изобщо, но непрѣмено при условие, че сѫдътъ е призналъ събитието на прѣстѫпното дѣяние, т. е. че то е извършено (макаръ и отъ други) и че то е прѣстѫпно.

Ако обвиняемиятъ е оправданъ само затова, че неговата виновность изобщо въ извършването на прѣстѫпното дѣяние не е доказана, то понеже съ това не се изключва възможностьта дѣянието да е извършено отъ друго лице, сѫдътъ е длъженъ да приложи чл. 468, дотолкова, доколкото правото на собственость на уврѣдения върху отнетитѣ вещи не възбужда съмнѣние.

Сѫщото правило трѣбва да рѫководи сѫда или сѫдебния слѣдователь [1]) (въ случаитѣ визирани отъ чл. 186. З. У. С.) при прѣкращаване на дѣлото поради смърть на подсѫдимия, амнистия или по давность (когато тя не съвпада отъ гражданската: ср. чл. 72. Н. З. съ чл. 38. З. Д.) тъй като възвръщането на отнѣтитѣ вещи е поставено отъ закона въ зависимость изключително отъ наличностьта на прѣстѫпното дѣяние.

Ако подсѫдимиятъ е оправданъ, поради отрицателния отговоръ на общия съвмѣстенъ въпросъ за неговата виновность, то сѫдътъ не се освобождава отъ задължението да обсѫди на кого ще трѣбва да се прѣдадатъ веществениятѣ доказателства, защото отпадането на виновностьта на подсѫдимия още не оправдава прѣдаването нему на приложенитѣ къмъ дѣлото вещи (Р. на Р С. 34/9)

Има още нѣколко интересни проблеми, които чл. 468 открива. Пита се, ако подсѫдимиятъ прѣдяви претенции за собственостъ на вещитѣ, може ли наказателниятъ сѫдъ да разрѣши този въпросъ? Ако въпросътъ за собственостьта на движимитѣ вещи обусловя прѣстѫпностьта на дѣянието, то по arg. à contrario на чл. 20. З. У. С. слѣдва положителния отговоръ и то не факултативно, а императивно, т. е. не само може, но е длъженъ. Но ако той не е въ такава връзка съ углавната диагностика, въпросътъ трѣбва да бѫде отнесенъ къмъ гражданския сѫдъ, защото: 1) за да се занимае съ единъ

[1]) Впрочемъ и всичко казано досега по чл. 463 се отнася и до слѣдователя.

граждански споръ наказателниятъ сѫдъ трѣбва да бѫде сезиранъ съ искъ, освѣнъ при преюдициялни въпроси. 2) даже да е билъ прѣдявенъ редовно такъвъ искъ, наказателниятъ сѫдъ не може да се занимае съ него, тъй като неговата гражданска компетенция се отнася само до иска за обезврѣда, а не и за други искове (arg. à contr. чл. 4. З. У. С.)

Още по-голѣма трудность прѣдставя слѣдното положение. Отнетитѣ чрѣзъ прѣстѫпно дѣяние вещи не се намиратъ у подсѫдимия, а у трето добросъвѣстно лице. Може ли наказателниятъ сѫдъ да присѫди тѣхното възвръщане? Въ Русия, гражданскиятъ (Р. 78/24) и углавниятъ касационни департаменти на Сената сѫ се изказали отрицателно. Но ако дѣянието бѫде признато за непрѣстѫпно и обвиняемиятъ бѫде оправданъ, то вещественитѣ доказателства трѣбва да бѫдатъ възвърнати на обвиняемия, като такива, които се намиратъ у него не поради едно прѣстѫпление. Наказателниятъ сѫдъ не е упълномощенъ да възвръща на уврѣдения похитената отъ него вещь, когато тя се намира у трето лице, което не е привлѣчено къмъ дѣлото или не се обвинява въ нейното прѣстѫпно придобиване. (Случевскій стр. 177.) Обаче, по-късно (въ 1896 г.) общото събрание на Сената измѣня своето схващане, като навежда слѣднитѣ доводи: Законътъ не ограничава възвръщане на отнетитѣ вещи само относно ония, намѣрени у подсѫдимия или обвиняемия. Отъ кого сѫ иззети добититѣ чрѣзъ прѣстѫплението вещи — отъ обвиняемия или отъ трети лица, които сѫ ги добили добросъвѣстно — това е безразлично, защото законътъ не указва такова ограничение. (О. С. 96/31.)

Споредъ менъ нак. сѫдъ може да присѫди възвръщане на отнетитѣ вещи, намиращи се у трето добросъвѣстно лице, само когато то не е възбудило споръ и при ако не сѫ изминали три години отъ тѣхното отнемане. (чл. З. Д., чл. 324 З. И. С. С,) или ако тѣ не сѫ купени отъ търговецъ въ кржга на неговата търговия (чл. 314 Т. З,) Въ противенъ случай, ако се породи споръ за тѣхната собственость, съгласно чл. 469 З. У. С., въпросътъ може да бѫде разрѣшенъ само отъ гражданския сѫдъ.

Б. Субекти.

I. Ищецъ.

Право на искъ за обезврѣда има всѣки уврѣденъ, т. е. тоя, който е прѣтърпѣлъ отъ прѣстѫплението такава поврѣда, за каквато става дума въ гл. I отд. Б, а така сѫщо и оня, който е суброгиранъ по силата на закона или на договоръ въ неговитѣ права. Той може да бѫде, както физическо, тъй и юридическо лице. Уврѣденият може да се конституира като граждански ищецъ въ наказателния процесъ, даже и тогава, когато той е свидѣтель (чл. 409 п. 1 З. У. С.) или подсѫдимъ по сѫщото дѣло (Р. на Р. С. 71/192) Сѫщо и частниятъ обвинитель може да бѫде граждански ищецъ. На пръвъ погледъ изглежда, че разпоредбата на чл, 4. З. У. С. му отнема тая възможность. Тамъ е казано „лицето, което е прѣтърпѣло отъ прѣстѫпното дѣяние врѣди и загуби, но не се ползува съ правата на частенъ обвинитель, може...“ Смисълътъ на тоя членъ е такъвъ. Гражданскиятъ ищецъ не може да бѫде едноврѣмено и частенъ обвинитель по сѫщото дѣло, защото изобщо по тия дѣла, за които става дума въ тоя членъ, а именно — публичнитѣ, нѣма частенъ обвинитель. А че дѣйствително чл. 4 визира само публичнитѣ и частно-публичнитѣ прѣстѫпления личи отъ мотивитѣ на Руската Държавна Канцелария къмъ съотвѣтния текстъ (Ст. 6). въ руския У. У. С. Тамъ се казва: [1]) „Прѣстѫпление, което включва въ себе си едно посягане на обществената безопасность и подлежи на наказание по иска на публичния обвинитель, може заедно съ това да нанесе врѣди и загуби на едно частно лице, което ако е заявило по установения редъ своитѣ претенции за обезврѣда се счита за граждански ищецъ“.

Частниятъ обвинитель и гражданскиятъ ищецъ сѫ видови понятия на родовото — уврѣдено лице, потърпѣвшъ Слѣдователно, третото включва първитѣ двѣ. Имайки основата на своитѣ искове въ единъ и сѫщи юридически фактъ — прѣстѫплението, частниятъ обвинитель и гражданскиятъ

[1]) Судебн. Уставы, изд. Госуд. Канц. стр. 28—29.

ищецъ се явяватъ като участвуващи въ дѣлото лица, като страни. Въ качеството на процесни субекти, тѣ се ползуватъ съ равни права въ производството на углавното дѣло. Но само съ това се ограничава общото между тѣхъ. Въ всичко друго частното обвинение и гражданския искъ, респективно тѣхнитѣ носители, сѫ двѣ различни понятия. Частното обвинение е углавенъ искъ, който има за прѣдметъ наказанието на подсѫдимия, а гражданскиятъ — цѣли обезврѣда на причиненитѣ отъ прѣстѫпното дѣяние врѣди. Изобщо тѣхниятъ прѣдметъ и правна природа сѫ нееднакви. Гражданскиятъ ищецъ не може да се домогва въ сѫда до наказанието на обвиняемия (чл. чл. 368, 442, 566, З. У. С.) Това може да направи само онова уврѣдено лице, което има право на частенъ обвинитель. Но ако гражданскиятъ ищецъ е строго ограниченъ въ прѣдѣлитѣ на своята имотна претенция, частниятъ обвинитель наопъки — може едноврѣменно въ едно и сѫщо производство да иска не само наказанието на виновния, но и обезврѣда на врѣдитѣ (чл. 39. З. М. У. С.).

Въ тая насока понятието частенъ обвинитель е по-широко отъ понятието граждански ищецъ; първото поглъща второто и прѣдставя въ случай на съединение гражданския искъ съ наказателния единъ sui generis съединенъ процесъ, който има много по-тѣсна органическа връзка, отколкото обикновения, която се проявява въ едно тождество не само на основата и отвѣтника, но и на ищеца.

Пита се може ли едно уврѣдено лице да се конституира като граждански ищецъ, по дѣло, което може да се прѣкрати съ помирение, безъ то да се е явило като частенъ обвинитель.

Отговорътъ може да бѫде само отрицателенъ, защото, ако уврѣдениятъ не се яви като частенъ обвинитель, не ще има никакво углавно дѣло по дѣянието, което го е уврѣдило А щомъ е така нѣма къмъ що да се присъединява неговия граждански искъ, слѣдователно не може да има и съединенъ процесъ, въ които той да се установи като граждански ищецъ. Наистина възможенъ е слѣдния случай: едно частно прѣстѫпление уврѣжда нѣколко лица; завежда се углавенъ искъ за наказание на виновния. Едно отъ уврѣденитѣ лица, което се е отказало отъ наказателния искъ, желае да се присъедини къмъ углавното дѣло

съ своя искъ за обезврѣда. Това не може да бѫде допуснато, защото отказътъ му отъ наказателния искъ прави да не сѫществува вече относно него углавното дѣло, и слѣдователно, нѣма къмъ що да се присѫедини гражданския искъ, който е акцесоаръ на първия. Защото дѣянието, прѣдметъ на едно частно наказателно дѣло е углавно прѣстѫпно само относно частния обвинитель. Спрѣмо уврѣденото лице, което се е отказало отъ наказателния искъ, това дѣяние има характеръ само на една гражданска неправда, която може да бѫде основа на единъ искъ за отщета, единствено въ гражданския сѫдъ.

Обаче обратното положение е възможно — частниятъ обвинитель, отказвайки се отъ гражданския си искъ, може да запази качеството си на такъвъ т. е. той не губи правото си на углавенъ искъ.

Гражданскиятъ ищецъ може да бѫде сѫщо и законият или договоренъ прѣдставитель на уврѣдения [1].)

Наслѣдницитѣ на уврѣденото лице, като приемници на неговия патримонумъ, иматъ сѫщо право на искъ на обезврѣда на врѣдитѣ причинени на тѣхния наслѣдодатель. Какъвъ характеръ и обхватъ има това право и при какви случаи се поражда то, ще бѫде разгледано въ отд.. I. на частъ IV „За разполагането съ гражданския искъ“. Тамъ ще намѣри мѣсто и въпросътъ—цесионеритѣ могатъ ли да бѫдатъ и кога граждански истци по искъ за обезврѣда на цедента. Що се отнася до кредиторитѣ на уврѣдения, тѣ иматъ право по силата на чл. 139. З. З. Д. да упражнятъ иска за отщета на тѣхния длъжникъ, тогава когато той не е строго личенъ. А такъвъ е, когато има за основа врѣда, която засѣга не личностьта на длъжника, а неговия имотъ.

За да може да се яви уврѣденото лице, като граждански ищецъ, нужно е то да притежава процесна дѣеспособность. Ето защо всички лица които сѫ лишени отъ такава, могатъ да турятъ въ движение своя искъ само чрѣзъ законнитѣ си прѣдставители. Така, не могатъ да бѫдатъ граждански истци

[1] Новия „Законопроектъ за измѣнение и допълнение на З. У. С.“ въ § 2 гл. 2, изрично прѣдвижда правото на прѣдставителитѣ на уврѣдения да се конституиратъ като граждански истци сп. Юрид. мисьлъ К. I. год. III стр. 54.

ония, които се намиратъ подъ настойничество като непълнолѣтни, душевно или физически болни, а сжщо и несъстоятелнитѣ — относно иска за врѣди, които засѣгатъ тѣхния патримониумъ, а не тѣхната личность (чл. 667 ал. II. т. 3.) Въ първия случай правото на искъ, прѣминава къмъ родителитѣ и настойницитѣ, а въ втория — къмъ синдика.

Тукъ трѣбва да бжде поставенъ единъ въпросъ. Пита се, коя е прѣдѣлната възрасть, отъ която нагорѣ уврѣденията става граждански процесно-дѣеспособенъ въ наказателния процесъ? Юриспруденцията и доктрината въ чужбина, а сжщо и сждебната практика у насъ смѣтатъ, че въ това отношение дѣеспособностьта на гражданския ищецъ въ наказателното дѣло напълно съвпада съ обикновената гражданска дѣеспособность, т. е. тя почва слѣдъ навръшването на 21 годишна възрасть. Това се аргументира съ съображението, че нито въ З. У. С., нито въ Н. З. нѣма нищо казано относно пасивната и активна гражданска дѣеспособность изобщо и частно относно тая на уврѣдения. Тамъ е уредена само наказателната дѣеспособность. При тая празнота слѣдва, че трѣбва да се приложатъ положенията на гражданското право.

Но може да бжде застжпено и едно друго схващане. Въ гражд. право нѣма казано нищо специално относно граждан. дѣеспособность на ищеца въ наказателния процесъ. Това трѣбва да търсимъ въ наказателното право. И понеже тамъ въпросътъ е уреденъ, нѣма защо да се обръщаме къмъ гражданския законъ. Чл. 81 отъ Н. З., който има процесенъ характеръ постановява, че ако уврѣдениятъ е непълнолѣтенъ тжжбата за углавно прѣслѣдване се подава отъ неговия настойникъ, или изобщо отъ оня, който е натоваренъ отъ закона да се грижи за него. А споредъ чл. 539 отъ сжщия законъ, непълнолѣтието се брои до навършване на 17 годишна възрасть, безъ да се прави разлика между уврѣденъ и подсждимъ. А „ubi lex non distinguit non licet interpreti distinguere".

Отъ това слѣдва, че 18 годишниятъ уврѣденъ има наказателна дѣеспособность. Отъ друга страна, въ чл. 122 З. У. С. п. 4 и 5 е казано, че съ жалбата си уврѣдениятъ може да прѣдяви иска си за обезврѣда. А щомъ е така слѣдва, че

наказателната дѣеспособность на увредения съвпада съ активната му гражданска дѣеспособность въ наказателния процесъ, и то не само въ случай, когато той заяви своя искъ въ наказателната си тжжба, но и въ всички други случаи, защото нѣма смисъль да се прави тая разлика. Значи, гражданската дѣеспособность на увредения въ наказателния сждъ почва отъ навършването на 17 годишна възрасть нагорѣ.

Това схващане се подкрѣпя и отъ слѣднитѣ доводи:

1) Увредениятъ, който е навършилъ 17 години, (чл. 81 въ свръзка съ чл. 539 отъ Н. З.), може да повдига едно наказателнно прѣслѣдване и да прѣдявява своя искъ за обезврѣда. Какъвъ смисъль има да му се отнема правото да поддържа тоя искъ въ сжда?

2) Ако въ гражданския сждъ е необходима по-голѣма възрасть (21 година), то е затова, защото тамъ могатъ да бждатъ подхвърлени на споръ и евентуално на загуба най-разнообразни граждански интереси. Въ наказателния процесъ гражданския споръ се ограничава само относно една обезврѣда въ пари. Тукъ гражданскиятъ ищецъ нѣма какво да отчуждава, отстжпва или загубва. Той идва по-скоро да придобива. А знайно е, че даже въ гражданското право относно сдѣлкитѣ, съ които непълнолѣтниятъ не задължава своя имотъ, а придобива, е достатъчна по-млада възрасть.

3) Вънъ отъ това, задачата на гражданскиятъ ищецъ въ наказателния процесъ е много по-лесна, отъ тая на сжщия въ гражданския сждъ. Защото тукъ не сж нужни всички формалности на гражданското сждопроизводство, незнанието и лошото упражняване на които е често причина за изгубване на дѣлото. Освѣнъ това ищецътъ при доказване основата на своя искъ — прѣстжплението ще намѣри единъ цѣненъ съюзникъ въ лицето на прокурора.

4) Най-послѣ, послѣдицитѣ отъ една евентуална загуба на дѣлото не сж тъй сериозни както въ гражданския сждъ.

II. Отвѣтникъ.

Отвѣтникъ по иска за обезврѣда въ наказателния процесъ може да бжде: 1) подсждимиятъ; 2) граждански отговорнитѣ за него лица; 3) тѣхнитѣ наслѣдници.

Гражданскиятъ искъ за врѣди и загуби, причинени отъ едно прѣстѫпление, се прѣдявява срѣщу виновния за извършване на онова дѣяние, което е станало основа на тоя искъ, т. е срѣщу подсѫдимия. Затова, той не може да бѫде отправенъ къмъ увреждения, макаръ че понѣкога признаването отъ сѫда обвинението за неправилно да е въ възможность да повлѣче нѣкои незгодни за него материялни послѣдици. [1])

Насрѣщенъ искъ срѣщу пострадалия не се допуска, защото, „ако и присъединяването на гражданския искъ къмъ наказателния да се позволява, това става при непрѣменното условие, че врѣдата, отщета на която се иска, е резултатъ на прѣстѫпното дѣяние, прѣдмѣтъ на углавното дѣло.“ [2]) Вънъ отъ това „тоя искъ не може да бѫде прѣдявенъ по изгодата на подсѫдимия, въ неговъ интересъ. А тъкмо това прѣдполага институтътъ на насрѣщния искъ, който се прѣдявява не въ интересъ на уврѣдения, а въ тоя на подсѫдимия.“ [3])

Освѣнъ това, не трѣбва да се забравя, че гражданскиятъ искъ въ наказателния процесъ е само акцесоаръ на углавния искъ и затова не трѣбва да се допуска едно такова прѣплитане и осложняване на неговото разглеждане, което би спънало и отклонило сѫда отъ главната му задача — наказанието.

Когато подсѫдимитѣ сѫ нѣколко души, били тѣ съучастници въ техническата смисъль на думата или независими единъ на другъ извършители, съгласно чл. 61 З. З. Д., който не прави разлика въ това отношение, гражданската отговорность се понася солидарно отъ тѣхъ. Тукъ се очертава найярко разликата между сѫщината на обезврѣдата и тая на наказанието, което се разхвърля комулативно, а не солидарно.

Ако се тегли едно сравнение между лицата, които понасятъ углавната отговорность, и тия, върху които пада гражданската, трѣбва да се каже, че първитѣ à fortiori сѫ и граждански отговорни, но не и обратното. Не всѣко лице, което е задължено за отщета на прѣстѫпно причинена врѣда, е подсѫдимо, наказателно отговорно. Напротивъ, сѫществува една цѣла категория лица, които безъ да иматъ нѣкое прѣко уча-

[1]) Случевскій, Учебникъ, стр. 184
[2]) Фойницкій, Курсъ, т. I. стр. 476.
[3]) Сѫщо.

стие въ причиненитѣ отъ прѣстжпното дѣяние врѣди, понасятъ гражданската отговорность за тѣхнитѣ автори. Чл. 10 З. У. С гласи: По углавнитѣ дѣла всѣки носи отговорность само за себе си. „По възнаграждение на врѣди, направени отъ прѣстжплението, за подсждимиятъ могатъ да отговарятъ и други лица, но само въ показанитѣ отъ закона случаи". А такива случаи сж ония, визирани въ чл. 58 З. З. Д. При тѣхъ уврѣдениятъ може да има два иска за обезврѣда: единъ срѣщу автора на дѣянието, другъ — противъ отговорното лице. Тия два иска се различаватъ по своитѣ прѣдпоставки. Докато при първия е нужно ищецътъ да установи единъ граждански деликтъ или квази-деликтъ отъ страна на отвѣтника, т. е. наличность на врѣди, субективна вина и субективна неправомѣрность, при втория е достатъчно да се докаже една поврѣда и обективна неправомѣрность. Въ послѣдния случай не се иска нито отъ страна на граждански отговорното лице, нито отъ тая на автора, щото дѣянието да бжде субективно неправомѣрно (напр., може да има отговорность за невмѣняеми). А относно вината има установена една законна презумция (praesumptio juris tantum).

Ако не сж на лице прѣдпоставкитѣ на първия искъ, ищецътъ остава само съ втория. Когато сжществуватъ два иска, отговорностьта се понася солидарно. [1]) Искътъ може да бжде отправенъ срѣщу когото и да е по-рано. Тоя срѣщу граждански отговорното лице е акцесоренъ въ смисъль, че той почива на поврѣдата, причинена отъ дѣеца. Но той не е субсидиаренъ въ смисъль, че може да се упражни прѣди осжждането на дѣеца.

Въ случая, когато искътъ е отправенъ срѣщу граждански отговорния, той има регресенъ искъ противъ третото лице — авторъ; послѣдниятъ, разбира се, не може да бжде разгледанъ въ съединения процесъ.

Най-послѣ, отвѣтници по иска за обезврѣда могатъ да бждатъ наслѣдницитѣ, както на подсждимия, тъй и на граждански отговорнитѣ лица, ако не сж се отказали отъ

---

[1]) Laurent, t. 20, n. 621.

наслѣдството.[1]) У насъ никждѣ законътъ не говори за прѣхода на иска за обезврѣда срѣщу наслѣдницитѣ на отвѣтника. Обаче, едно съпоставяне на чл. 11 и 12 отъ З. У. С. и чл. 87 Н. З. ни дава прѣдпоставкитѣ на едно такова заключение. Чл. 11 въ п. 1 третира въпроса за прѣкращаване углавното прѣслѣдване въ случай на смърть на обвиняемия, а чл. 12 ал. I. [2]) говори за разглеждане въ тоя случай на иска за отщета въ наказателния сждъ. А искътъ може да бжде разгледанъ само, ако има съотвѣтни отвѣтници. Такива въ тоя случай могатъ да бждатъ само наслѣдницитѣ. Послѣднитѣ понасятъ отговорностьта съгласно чл. 279 З. Н. съразмѣрно съ дѣла, който сж получили отъ наслѣдството.

Що се отнася до процесната дѣеспосность, която трѣбва да притежава отвѣтника, споредъ Ф. Ели, подсждимиятъ, като такъвъ, може да не я обладава. Напр. ищецътъ може да отправи своя искъ и срѣщу единъ непълнолѣтенъ подсждимъ, защото „никоя разпоредба на закона не задължава прокурора въ упражнението на углавния искъ, присъединенъ акцесорно къмъ първия, да привлича къмъ дѣлото настойника или попечителя на единъ малолѣтенъ подсждимъ; обвиняемиятъ намира всички достатъчни гаранции въ формитѣ, които сж установени въ интереса на защитата". [3]) Нѣщо повече, нѣма мѣсто за изключение отъ това правило и когато подсждимиятъ е оправданъ, но гражданската му отговорность остава да се разрѣши отъ наказателния сждъ. [4])

Нашата сждебна практика смѣта, че подсждимиятъ, като гражданския отвѣтникъ въ наказателния сждъ, трѣбва да притежава нужната гражданска дѣеспособность — 21 год. възрасть. И това е напълно правилно, защото ако има доводи да се подържа, че активната гражданска процесна

---

[1]) Докато споредъ чл. 636 З. У. С. сждебнитѣ разноски се събиратъ отъ имота на подсждимия, само ако той е умрѣлъ слѣдъ влизане въ законна сила на присждата, тукъ при пасивното наслѣдване на гражданския искъ, не може да се прави тая разлика. Защото разноскитѣ по углавното дѣло се смѣтатъ като една наказателна послѣдица, и затова тѣ трѣбва да се съгласуватъ по-тѣсно съ принципа на личната отговорность, установена здраво тамъ. А обезврѣдата е гражд. задължение и като такова се подчинява на общитѣ начала за наслѣдване въ гражд. право.

[2]) Чл. 12 ал. II отговаря на ст. 18 Р. У. С., а тамъ е казано. „За смертью его, къ его наслѣдникамъ".

[3]) [4]) Faustin Hélie, Traité, t. 8. p. 290.

дѣеспособность на ищеца въ наказателния процесъ съвпада съ наказателната такава, не може да се каже сѫщото и за пасивната такава, т. е. тая на отвѣтника. Ето защо подсѫдимиятъ, като отвѣтникъ по иска за обезврѣда въ наказателния сѫдъ, трѣбва да притежава гражданска дѣеспособность. Въ противенъ случай, нужно е да бѫдатъ привлечени въ процеса неговитѣ законни прѣдставители. [1])

Относно това, дали несъстоятелниятъ може да бѫде отвѣтникъ по иска за обезврѣда, трѣбва да се изтъкне отрицателния отговоръ, защото по общо правило (чл. 667 ал, III. Т. З.) само синдикътъ може да бѫде такъвъ.

Но несъстоятелностьта открива по-интересна проблема въ друга насока. Пита се, може ли несъстоятелниятъ да задължава масата на несъстоятелностьта съ своитѣ прѣстѫпни дѣйствия, извършени слѣдъ декларативното рѣшение. Общото мнѣние е въ отрицателенъ смисъль. [2]) Обаче, има нѣщо странно въ тая теза, защото ако десизирването на несъстоятелния е послѣдица отъ една презумция за измама отъ негова страна и за съучастие въ нея на контрагентитѣ му, може ли да се разпростре тая презумция и върху прѣстѫпнитѣ дѣяния, въ които увръденият нѣма никакво съучастие, а несъстоятелниятъ едва ли би могълъ да се упрѣкне въ измама?

Но ако несъстоятелниятъ не може да ангажирва масата на несъстоятелностьта съ своитѣ прѣстѫпни дѣйствия слѣдъ декларативното рѣшение, то все пакъ се задължава съ тѣхъ лично. Това задължение, разбира се, ще придобие реална сила и изискуемость едва слѣдъ погасяне дълговетѣ на кредиторитѣ въ несъстоятелностьта, т. е. слѣдъ възстановяване имотноправната личность на длъжника.

III. Участие на трети лица въ наказателния сѫдъ.

Сѫществената прѣдпоставка на съединения процесъ се явява единството на отвѣтника въ тия два иска. Той е по

---

[1]) Споредъ „Законопроекта за измѣнение и допълнение З. У. С." отвѣтникътъ по иска за удовлетворение е дѣеспособенъ, ако е навършилъ 17 год. Въ тоя случай неговитѣ законни прѣдставители не се призоваватъ.

[2]) Thaller, Traité élémentaire de droit commercial, ed 4, p. 897, n. 1794.

начало само подсждимиятъ.[1]) Ето защо, прѣдявяване на насрѣщенъ искъ и участие на трети лица въ наказателния процесъ не се допуска. Това е прѣобладаващето схващане въ наказателно-процесната доктрина. И то може да бжде подкрѣпено съ слѣднитѣ съображения:

1) Съгласно разпоредбата на чл. 468 З. У. С., ако третото лице прѣдяви претенции за отнетитѣ чрѣзъ прѣстжплението вещи, наказателниятъ сждъ се обявява некомпетентенъ да разрѣши тоя споръ. А това положение трѣбва се смѣта за общо, т. е. че то се отнася до всѣки граждански споръ, който се възбужда съ намѣсата на едно трето лице, участваще въ наказателното дѣло, а не само до rei vindicatio.

2) Съгласно чл. 4 отъ З. У. С., ищецъ въ наказателния процесъ може да бжде само онова лице, което е прѣтърпѣло врѣди и загуби отъ прѣстжпното дѣяние, а не и това, чийто интереси се засѣгатъ отъ самото производство на дѣлото. Споредъ гражданското сждопроизводство, достатъчно е лицето да притежава единъ интересъ въ най широката смисъль на думата, за да се допусне участието му, като трето лице въ дѣлото. Но въ съединения процесъ това не е достатъчно, защото иначе биха произлезли голѣми злоупотрѣби съ тоя институтъ въ врѣда на подсждимия Тукъ е необходимо да сж налице всички елементи на чл 4. А то значи:[2]) лицето, което желае да се конституира като граждански ищецъ, трѣбва:

а) *Да е понесло вече*, извѣстно накърняване на своитѣ интереси.[3]) А цѣльта на третото лице, което встжпва въ процеса, е да запази своитѣ интереси (или тия на които помага) отъ едно накърняване, което тепърва може евентуално да настане при движението на процеса, т. е. да прѣдотврати едно бждаще нарушение.

б) Това накърняване на интереситѣ трѣбва да се е изразило въ форма на *врѣди и загуби*. А встжпването на трети лица има прѣдъ видъ засягане на интереса въ каквато и да е форма.

---

[1]) Фойницкій. Курсъ. т. II. стр. 72.

[2]) Тукъ се иматъ прѣдъ видъ само материялнитѣ елементи, а не и процеснитѣ.

[3]) Чл. 4 казва: „Което е прѣтърпѣло" (мин. свършено врѣме.)

в) Тия врѣди и загуби трѣбва да сѫ *причинени отъ прѣстѫпного дѣяние* — прѣдметъ на наказателния искъ. А третото лице участвува въ процеса, за да прѣдотврати едно накърняване на своитѣ интереси, което би могло да се създаде поради и въ самия наказателенъ процесъ, а не поради консумирано вече прѣстѫпление. Това не може да бѫде допуснато, защото не е налице една връзка между дѣянието и това евентуално накърняване. Даже и да се установи такава, като се докаже че умисълътъ на подсѫдимиятъ е обхващалъ и тая брънка въ причинната верига, т. е. че той тъкмо за това е извършилъ прѣстѫпното дѣяние, за да прѣдизвика единъ процесъ, съ който да накърни интереситѣ на третото лице, все пакъ участието на послѣдния въ процеса не може да се оправдае. То ще трѣбва да заведе новъ искъ въ гражданския сѫдъ слѣдъ завършване на углавното дѣло, когато неправдата бѫде консумирана вече.

3) Законътъ за наказателно сѫдопроизводство не говори никѫдѣ за участие на трети лица. Но самиятъ граждански ищецъ въ съединения процесъ не е ли трето лице въ наказателното дѣло? Дѣйствително, той е такова, само че не относно гражданското дѣло, защото до неговото встѫпване то не сѫществува, а спрѣмо наказателното. Но тамъ гражданскиятъ ищецъ е своего рода трето лице, защото ако искаме да приложимъ критерия на гражданския процесъ, не можемъ да го причислимъ нито къмъ категорията на третитѣ лица, като самостоятелна страна (interventio principalis), нито къмъ тия, като помагачи (interventio accesoria). Гражданскиятъ ищецъ се присъединява формално къмъ публичния обвинитель и, като се явява неговъ помагачъ, гони особена цѣль въ качеството си на самостоятелно дѣйстваща страна. Той съединява въ себе си типичнитѣ и взаимно-изключващитѣ се форми на встѫпване на третитѣ лица въ дѣлото. Ето защо оеднаквяването на тия двѣ уредби: присъединението на гражданския ищецъ къмъ наказателния искъ и участието на трети лица въ гражданския процесъ е погрѣшно и не издържа критика.

4. Участието на трети лица, ако би се допуснало, би влошило положението на подсѫдимия.

5. То би затруднило хода на углавния процесъ, като го отклони и отдалечи отъ главната негова цѣль — наказанието. А второстепеното не трѣбва да затъмнява и поглъща главното.

6. Най-послѣ, трѣбва да се отбѣлѣжи, че присъединяването на гражданския искъ къмъ наказателното дѣло е изключение на общото правило за подсждностьта и затова то не се се поддава на разширително тълкувание.

Привърженицитѣ на противната теза навеждатъ слѣднитѣ аргументи: „Като се вземе прѣдъ видъ, че чл. 4. З. У. С. допуска участие на трети лица, като граждански истци; че искътъ на гражданския ищецъ е чисто граждански, а не наказателенъ, и затова трѣбва да се подчинява на правилата на гражд. сждопр.; че углавнитѣ рѣшения не могатъ да бждатъ обжалвани отъ лица, които не сж участвали въ дѣлото въ качеството на обвинитель, обвиняемъ или граждански ищецъ, и че съ рѣшението на углавния сждъ могатъ да се разрѣшаватъ правата на трети лица, то можемъ да дойдемъ до заключението, че не трѣбва да бждатъ отстранявани отъ участието въ дѣлото, въ качеството на граждански истци, всички лица, имотнитѣ права на които могатъ да бждатъ нарушени или да бждатъ подхвърлени на обсждане въ наказателния сждъ.“ [1])

Гаро прави разлика между участие на трети лица на страната на ищеца и такива въ полза на подсждимия. Първото, споредъ него, по начало е недопустимо, а що се отнася до второто — само граждански отговорнитѣ лица за подсждимия могатъ да бждатъ привлечени отъ ищеца или да встжпятъ по свой починъ като трети лица [2])

Рускиятъ Сенатъ сподѣля сжщия възгледъ, като туря за прѣдпоставки въ своитѣ заключения ония постановления на устава (ст. ст. 860 и 906 — съотв. на чл. чл. 522 и 563 отъ Бъл. З. У. С.), които прѣдоставятъ на лицата, къмъ които е обърнатъ иска за обезврѣда, еднакви права на въззивъ съ тия на гражданския ищецъ. Това тълкувание, казва Случевскій, [3]) се напълно съгласува съ нуждитѣ на живота, тъй като окончателното рѣшение на углавния сждъ по въпроса за извър-

---

1) Макалинскій. Практ. руководство стр. 43.
2) Garraud. Traité. t 1. p. 299; 301.
3) Случевскій, Учебникъ, стр, 154

шване на прѣстжплението и свойството на дѣянието на подсждимия (ст. 30 — съотв. чл. 22. З. У. С.) е задължително за гражданския сждъ и за това отговорното лице, нѣмайки право да участвува въ разглеждане на дѣлото въ наказателния сждъ, за да запази своитѣ интереси, би било лишено дѣйствително отъ срѣдства за самозащита.

Споредъ менъ, това схващане на Гаро и Руския Сенатъ не може да бжде признато за правилно въ неговата цѣлость. Вѣрно е, че граждански отговорнитѣ за подсждимия лица (и само тѣ) могатъ да бждатъ привлечени въ съединения процесъ, но не всѣкога и не всички отъ тѣхъ могатъ да встжпятъ по свой починъ, доброволно. Привличането имъ тукъ не може да бжде, отъ друга страна, отождествено съ онова въ гражданския процесъ. То е своего рода привличане. Защото: 1) то не изхожда отъ страната, съ която привлеченото лице ще се солидаризира, или отъ която ще бжде отправенъ единъ регресенъ искъ, а отъ другата. Само гражданскиятъ ищецъ може да привлече третото лице, а не и подсждимия. Докато въ гражданския процесъ привлеченото лице, ако желае, ще вземе участие въ дѣлото, (чл. 592. З. Г С.), тукъ то не може да се откаже. Относно доброволното встжпване, трѣбва да бжде направено едно разграничаване. Лицата, които по чл. 58 З. З. Д. отговарятъ за причинителитѣ на една поврѣда, могатъ да бждатъ раздѣлени на двѣ категории: 1) такива, които носятъ отговорность за лица, които не сж процесно-дѣеспособни (родителитѣ, настойницитѣ и господаритѣ, когато тѣхнитѣ подчинени сж малолѣтни). За да има съединенъ процесъ, тѣ трѣбва да бждатъ привлечени, защото гражданскиятъ искъ не може да бжде насоченъ срѣщу единъ граждански процесно-недѣеспособенъ подсждимъ. Тѣ не могатъ сами да встжпятъ, защото, ако не сж привлечени, не сжществува съединенъ процесъ, въ който тѣ да взематъ участие. Такъвъ не може да се създаде безъ ищецъ. А граждански отговорното лице не може да се яви като ищецъ въ наказателния процесъ, защото то би било едно contradictio in adjecto. Граждански-отговорното лице ще се домогва да доказва, че прѣстжпното дѣяние не е извършено и че въ него нѣма участие подсждимия, а това е едно логическо противорѣчие, защото гражданскиятъ ищецъ идва въ наказателния процесъ,

за да доказва тъкмо обратното. 2) Такива, които отговарятъ за граждански процесно-дѣеспособни лица (напр., господаритѣ). Тѣ могатъ да встѫпятъ въ процеса само, когато гражданскиятъ искъ е прѣдявенъ срѣщу подсѫдимия. Въ тоя случай отговорното по чл 58 З. З. Д. лице може да встѫпи въ наказателното дѣло, за да защити интереситѣ си, защото съединениятъ процесъ вече сѫществува.

Когато третото граждански-отговорно лице е привлечено въ наказателния процесъ като отвѣтникъ, не може да бѫде разрѣшенъ отъ сѫщия сѫдъ и неговия регресенъ искъ, който то има срѣщу подсѫдимия. Защото тоя искъ не е *граждански искъ*, т. е. не е такъвъ за обезврѣда, а само регресъ за гаранция. [1]) „Неговата основа не е прѣстѫплението, а задължението да се обезщети врѣдата, причинена отъ автора на прѣстѫплението. Граждански отговорното лице може да бѫде само отвѣтникъ по гражданския искъ при съединения процесъ, но не и ищецъ.“ [2])

Относно правото на подсѫдимия да привлича трети лица Гаро [2]) казва, че такова не сѫществува, тъй като цѣльта, която се прѣслѣдва съ тая процедура би била въ дѣйствителность или безполезна, или неосѫществима, или противозаконна.

Третитѣ лица, които могатъ да взематъ участие въ съединения процесъ, се ползватъ съ права на страна въ процеса. [3])

Другарството въ процеса (litis consortium) е допустимо както относно ищеца, тъй и спрѣмо отвѣтника, съ всички онѣзи ограничения, които слѣдватъ отъ горѣказаното.

---

[1]) Garraad. Traité, t. I. p. 313.

[2]) Ibid.

[3]) Разбира се, че въ закона сѫществува една голѣма празнота, която трѣбва часъ по-скоро да се запълни, защото все пакъ е необяснимо, какъ така законодателятъ, който се е загрижилъ за правата на гражд. отвѣтникъ въ апелат. и касац. инстанции [чл. чл. 522 и 563 З. У. С.] е оставилъ сѫщитѣ безъ регламентация въ първата инстанция. Това е дало поводъ на Тальбергъ стр. 172 § 79 да поддържа тезата, че гражд. отвѣтникъ въ съединения процесъ, ако не е подсѫдимъ, не се ползува съ право на страна въ дѣлото. Това схващане, разбира се, е погрѣшно, защото не може едно лице да се вика въ единъ процесъ за да понася всички лоши негови послѣдици и задължения безъ да му се даде възможностьта да защити своитѣ права.

Часть трета.

Упражняване на гражданския искъ.

Право на изборъ.

Искътъ за обезврѣда на врѣди, причинени отъ едно прѣстжпно дѣяние, може да бжде упражненъ или въ гражданския или въ наказателния сждъ (чл. 5. Г. С. и чл. 43 З. У С. in fine). Въ това отношение, уврѣдениятъ се ползва съ правото на изборъ между двѣтѣ юрисдикции. Това правило има приложение независимо отъ това, срѣщу кого е отправенъ иска — срѣщу подсждимия или срѣщу граждански отговорнитѣ за него лица. Но тукъ трѣбва да бжде направено едно ограничение. Граждански отговорнитѣ лица за подсждимия могатъ да бждатъ извикани, като отвѣтници по иска за обезврѣда прѣдъ наказателния сждъ, само ако прѣдъ сжщия сждъ е изправенъ и дѣецa на прѣстжплението, като подсждимъ. Защото углавниятъ сждъ е компетентенъ да разглежда гражданския искъ, само ако е сезиранъ въ сжщото врѣме или прѣди това, но въ всѣки случай заедно съ това и съ наказателния искъ. А тоя искъ може да бжде туренъ въ движение само срѣщу авторитѣ и съучастницитѣ въ прѣстжплението. Но не е необходимо непрѣменно подсждимиятъ да е конституиранъ, като граждански отвѣтникъ по иска за обезврѣда, за да се позволи привличането и на граждански отговорнитѣ за него лица; защото уврѣдениятъ може да отправя своитѣ претенции само срѣщу послѣднитѣ, като прѣнебрѣгва истинскитѣ причинители на прѣстжплението.

Гражданскиятъ ищецъ има право да раздѣля своя искъ, като привлича подсждимия въ наказателния сждъ, а граждански отговорното лице въ гражданския сждъ, [1]) но не и обратното. Въ горния случай той, разбира се, трѣбва да се съобрази съ правилото: „Le criminel tient le civil en état", а

[1]) Carraud. op. cit. p. 385

отъ друга страна, той трѣбва да държи смѣтка за рѣшението на углавния сждъ относно силата на присжденото нѣщо.

Правото на изборъ е ограничено и въ друга насока. Често пжти се явяватъ фактически прѣчки, които спъватъ свободата на изборъ. Това става когато наказателниятъ искъ се погаси отъ единъ юридически фактъ, който оставя незасѣгнатъ гражданския искъ, напр., смъртьта на подсждимия, амнистията и т н. Въ тоя случай увредениятъ може да се отнесе само къмъ гражданския сждъ, който остава единствено компетентенъ да се произнесе по неговия искъ (чл. 12. З. У. С.).

Въ френското право на особеннитѣ сждилища (напр. военни, морски, държавенъ сждъ) не е подсжденъ гражданския искъ за обезврѣда. У насъ споредъ чл. 62. В. Н. З. гражданскиятъ искъ се допуска въ военния сждъ, но при условие, че врѣдитѣ сж „приведени въ положителна извѣстность". Що се касае до държавния сждъ, у насъ юриспруденцията е приела, че тамъ може да се прѣдяви граждански искъ само отъ страна на държавата, [1]) а не и отъ частнитѣ лица, уврѣдени отъ прѣстжпната дѣйность на министра.

Въ административния сждъ и у насъ не се допуска граждански искъ.

Въ нѣкой случай гражданскятъ ищецъ е лишенъ отъ правото на изборъ. Той може да прѣдяви иска си само въ наказателния сждъ въ слѣдния случай: за сждебнитѣ разноски затова, защото споредъ чл. 628. З. У. С. тоя, който не заяви иска за възнаграждение на разноскитѣ си, догдѣ още не е обявена резолюцията, се счита, че се е отказалъ отъ възнаграждението".

Въ Франция, доктрината смѣта, че правото на изборъ, което притежава гражданския ищецъ е ограничена отъ правилото. „Electa una via non datur recursus adalteram" т. е. еднажъ прѣдявилъ иска си въ гражданския или наказателния сждъ, ищецътъ не може да го прѣхвърли въ другия сждъ. Тая древно-римска максима днесъ не почива на никакъвъ текстъ отъ закона Гаро [2]) смѣта при все това, че тя и днесъ

---

[1]) Сждеб. дѣло на бившитѣ министри Иванчовъ-Радославовъ. изд. Кавчевъ, т. I. стр. 176. Тамъ има опрѣдѣление отъ сжда по тоя въпросъ въ горния смисъль.

[2]) Op. Cit. n. p. 396.

има сила, но само въ една насока: прѣдявениятъ веднажъ въ гражданския сѫдъ искъ, не може да бѫде оттегленъ за да се заяви въ наказателния сѫдъ, тъй като съ това е билъ вече избранъ по-благоприятния и изгоденъ за отвѣтника пѫть. Но обратното е допустимо — отъ наказателния сѫдъ може да се ôтиде въ гражданския. Това правило, наистина, почива върху справедливостьта, която изисква да се тури прѣдѣлъ въ произвола на ищеца, като не се допуска да бѫде тласканъ подсѫдимия отъ една юрисдикция въ друга, но това не е достатъчно. Законодательтъ нигдѣ не го е статуиралъ и de lege late не може да се счита, че това правило е въ сила.[1]) (У насъ К. Р. 50/30 У. С. възприема правилото Electa una via..) Споредъ менъ, прѣминаването отъ гражданския сѫдъ въ наказателния е позволено стига за това да се има съгласието на отвѣтника (чл. 192 б. З. Г. С). За измѣна на пѫтя въ противна посока и това условие не е нужно, защото съгласно чл. 332 З. У. С. достатъчно е да не се яви ищеца, за да не се разгледа иска му." А то не значи, че ще му се отхвърли иска, като се установи присѫдено нѣщо, за да не може той вече никога да прѣдяви сѫщия искъ кѫдѣто и да е, а просто, ще се смѣта че искътъ не е билъ никога прѣдявяванъ.[2])

Но все пакъ, отъ гледище на законодателна политика, това правило трѣбва да бѫде възприето, като бѫде статуирано въ единъ бѫдащъ законъ, както е напримѣръ въ Италия, кѫдѣто чл. 7 отъ Codice di procedura penale гласи:[3]) „Въ случаитѣ, въ които тѫжбата може да се подаде само отъ увредената страна, послѣднята не може, слѣдъ като е заявила граждански искъ прѣдъ компетентния сѫдъ, да подаде тѫжба за углавно прѣслѣдване. Гдѣто пъкъ се касае до прѣстѫпление, по което прокуроръть има право да повдигне служебно углавно прѣслѣдване, увредената страна, която е завела вече искъ прѣдъ гражданския сѫдъ за обезврѣда на врѣдитѣ не може вече да встѫпи като гражданска страна въ наказателния процесъ".

---

[1]] Тальбергъ. Цит. съч. стр. 187

[2]) Въ Гражд. Сѫдопр. чл. 647, ако ищецътъ не се яви, отвѣтникътъ може да иска прѣкращаване на дѣлото, но той може да иска и да се произнесе по него сѫда. Послѣдния случай ищецътъ не може втори пѫть да прѣдяви сѫщия искъ.

[3]] Тоя членъ е отмѣненъ съ новия законъ отъ 27. II. 913 г.

Тамъ, кѫдѣто възприематъ тая максима, доктрината изтъква слѣднитѣ условия, за да може тя да се приложи:

1. — Да има тождество въ иска, който е прѣдметъ на прѣнасяне отъ единия сѫдъ въ другия. А понеже индивидуализацията на всѣки единъ искъ става чрѣзъ основата, прѣдмета и лицата, то тия конститутивни елементи трѣбва да се обхващатъ отъ това тождество.

2. — Изборътъ да е станалъ при пълно разбиране. Затова, ако при движението на иска въ гражданския сѫдъ се открие, че неговата основа е углавно прѣстѫпление, безъ това да е подозиралъ отначало ищецътъ, нему трѣбва да се позволи да измѣни избрания пѫть, като отиде въ наказателния сѫдъ. Сѫщото право на прѣнасяне трѣбва да му бѫде дадено, когато вънъ отъ гражданския процесъ се почне едно углавно прѣслѣдване, което по силата на правилото: „Le criminel tient le civil en état“ ще спре гражданското дѣло.

3. — За да се приложи правилото Electa una via... необходимо е сезираниятъ първомъ сѫдъ да е билъ властенъ да разгледа прѣдявения искъ.

Това правило не е отъ публиченъ редъ. Затова а) то не може да бѫде приложено служебно, а б) трѣбва да се прѣдяви отъ отвѣтника прѣди разглеждане на дѣлото по сѫщество.

I. Упражняване на гражданския искъ въ наказателния сѫдъ.

1. Процесни прѣдпоставки.

За да намѣри мѣсто въ наказателния сѫдъ единъ искъ за обезврѣда, трѣбва да сѫ на лице, вънъ отъ материалнитѣ прѣдпоставки, за които става дума въ отд. Б на часть II, още и слѣднитѣ процесни условия:

а) Наказателниятъ сѫдъ да е билъ вече сезиранъ съ публичния искъ или поне послѣдниятъ да е туренъ въ движение едноврѣменно съ гражданския такъвъ. Искътъ за обезврѣда въ съединения процесъ е второстепенъ и добавъченъ

къмъ наказателното прѣслѣдване. Ето защо неговото упражняване не може да бѫде допуснато въ наказателния сѫдъ независимо и безъ углавния искъ. Гражданскиятъ искъ въ съединения процесъ се присъединява къмъ наказателния такъвъ а за да стане това, трѣбва да е туренъ вече въ движение послѣдния. Тая недопустимость се обусловя отъ липсата на компетенция ratione materiae на углавния сѫдъ, и затова тя е отъ публиченъ редъ. А като е тъй, тя трѣбва да бѫде прѣдявявана ex officio и въ всѣко положение на дѣлото въ апелативната, както и въ първата инстанция, прѣдъ касационния сѫдъ, както и по сѫда по сѫщество[1]).

Исключения отъ това условие сѫ прѣдвидени въ чл. 23 и чл. 11 въ свръзка съ чл. 12 ал. I. З. У. С. Но тъй като положението, което има прѣдъ видъ чл. 23 бѣ разгледано порано, тукъ ще се занимаемъ само съ послѣднитѣ два члена. Въ чл. чл. 11 и 12 се визиратъ слѣднитѣ случаи: гражданскиятъ и наказателниятъ искове сѫ прѣдявени съвмѣстно въ наказателния сѫдъ, но послѣ при движението на съединения процесъ — 1) се появятъ причини, които погасятъ наказателния искъ (смърть на подсѫдимия, оттегляне тѫжбата на частния обвинитель по частно публичнитѣ дѣла, амнистия) или 2) откриватъ се такива, които сѫ го погасили вече (давность).

Чл. 11 З. У. С. гласи: „сѫдебното прѣслѣдване по отношение на углавната отговорность на обвиняемия не може да бѫде възбудено и ако е почнато подлежи на прѣкратяване: 1) ако е умрѣлъ обвиняемия; 2) когато е изминала опрѣдѣлената отъ закона давность за прѣстѫпното дѣяние; 3) когато въ показанитѣ отъ закона случаи частния обвинитель си е отеглилъ тѫжбата, и 4) когато е послѣдвала амнистия".

А чл. 12 отъ сѫщия законъ: — „когато сѫдебното прѣслѣдване се прѣкрати поради показанитѣ въ горния членъ причини, наченатитѣ въ сѫда искове за възнаграждение за врѣди и загуби, сторени отъ прѣстѫпного дѣяние, се разглеждатъ въ сѫщитѣ углавни сѫдилища.

---

[1] Garraud. Traité p. 417.

Ако, обаче, сждебното прѣслѣдване се прѣкрати по горѣказанитѣ причини прѣди разглеждане дѣлото въ окржжния сждъ по углавенъ редъ, на исковетѣ за възнаграждение за врѣди и загуби, сторени отъ прѣстжпното дѣяние, не се дава ходъ въ углавния сждъ, а тѣ се заявяватъ срѣщу обвиняемия въ гражданскитѣ сждилища".

Тия два члена, които уреждатъ посочената проблема сж сами по себе си много ясни за да нѣматъ нужда отъ специално разглеждане. Трѣбва само да се прибавятъ къмъ изброенитѣ въ чл. 11 причини още и слѣднитѣ, които, въпрѣки че изрично не сж упомѣнати отъ закона, все пакъ се подразбиратъ: 1) отмѣна на стария законъ съ единъ новъ, който не инкриминира даденото дѣяние, 2) exceptio rei judicatae и частно non bis in idem.

При тая хипотеза наказателния сждъ, който не е компетентенъ ratione materiae да се занимава съ гражданския искъ, а само по исключение добива компетенция connexitatis causarum, поради връзката, която сжществува между двата иска, които иматъ основата си въ едно и сжщо дѣяние, испада въ едно интересно положение: — неговиятъ нормаленъ обектъ— обвинението–изчезва, а акцесоарътъ–гражданскиятъ искъ–остава като единственъ и самостоятеленъ прѣдметъ на разглеждане.

Прѣдъ сжщото положение може да бжде изправенъ наказателниятъ сждъ и при слѣднитѣ прѣдположения: 1) по единъ съединенъ процесъ прокуроръ̀тъ е пропусналъ да даде протесть (или подсждимиятъ—жалба), а гражданскиятъ ищецъ е обжалвалъ присждата, относно своя искъ. По-горнята углавна инстанция ще трѣбва да разгледа гражданския искъ отдѣлно, защото наказателенъ процесъ нѣма вече, а присждата на по-долния сждъ не ще има сила на присждено нѣщо относно гражданския искъ; 2) гражданскиятъ ищецъ е касиралъ дѣлото, безъ това да направи прокурора. Сждътъ повръща дѣлото за разглеждане. Наказателниятъ апелативенъ сждъ е длъженъ да се занимае самостоятелно съ гражданския искъ. 3) Дѣлото относно углавната отговорность е спрѣно, понеже подсждимиятъ се е отклонилъ отъ сжда. Прѣдявениятъ редовно граждански искъ трѣбва да бжде разгледанъ отдѣлно отъ наказателния сждъ (чл. 515 З. У. С.).

Относно оттеглянето тжжбата на частния обвинитель, трѣбва да се каже, че чл. 12 може да се приложи, само ако съгласно чл. 13 З. У. С. послѣдниятъ си е запазилъ изрично

правото на граждански искъ, защото въ противенъ случай той губи това право.

Ако посоченитѣ причини за погасяне на углавния искъ сѫ на лице прѣди завеждане на гражданския искъ за обезврѣда, съгласно ал. II на чл. 12, послѣдниятъ искъ не може да бѫде разгледанъ отъ наказателния сѫдъ. Само гражданскиятъ сѫдъ е компетентенъ да направи това.

Пита се: ако гражданскиятъ искъ е билъ прѣдявенъ прѣдъ сѫдебния слѣдователь и до като се почне разглеждане на дѣлото отъ сѫда, настѫпи една отъ посоченитѣ причини за погасяне на наказателния искъ, може ли да се приложи ал. I на чл. 12? Отрицателниятъ отговоръ тукъ се налага, поради туй че ал. I на чл. 12 има прѣдъ видъ „начинатитѣ въ сѫда искове". Това схващане се сподѣля отъ Руския Сенатъ (К. Р. 1868/157; 1876/237; 1875/608), който разсѫждава: „По точния смисълъ на ст. 17 (чл. 12 ал. I. Бъл. З. У. С.) въ случай на прѣкращаване на дѣлото по една отъ причинитѣ, посочени въ ст. 16 (чл. 11) сѫдътъ разрѣшава присъединения къмъ него граждански искъ за обезврѣда тогава, когато поводътъ за прѣкращаване на дѣлото се прояви въ врѣме на разглеждане дѣлото отъ сѫда, който и рѣшава по сѫщество, а не тогава, когато той се разглежда отъ обвинителната камара или отъ сѫдебния слѣдователь", тъй като „сѫдебното прѣслѣдване може да бѫде прѣкратено само тогава, когато то е вече дѣйствително възникнало, т. е. когато углавното дѣло е било вече подхвърлено на сѫдебно разглеждане по реда на угл. сѫдопроизводство"[1]).

На сѫщото мнѣние е и Гаро[2]) и Тальбергъ[3]).

Въ мировия сѫдъ, поради относителната простота на процеса, която кара да се прѣливатъ една въ друга различнитѣ фази въ неговия развой и движение, подъ „начинати въ сѫда искове" трѣбва да се разбира прѣдявенитѣ на мировия сѫдия искове. Тукъ нѣма особенъ слѣдователь, прокуроръ и сѫдия; всичко е слѣто въ едно, и затова нѣма защо да се прави онова разграничаване, което се налага при по-горнитѣ сѫдилища.

---

[1]) Тальбергъ, Цит. Съч. стр. 183.
[2]) Гаро, Цит. Съч. стр. 249.
[3]) Тальбергъ, Цит. Съч. стр. 183.

Законътъ не е опрѣдѣлилъ реда на разглеждане въ наказателния сждъ на гражданския искъ, наченатъ прѣди прѣкращаване на сждебното прѣслѣдване. Сждебната практика въ Русия смѣта, че въ тоя случай гражданскиятъ искъ трѣбва да се разгледа отъ наказателния сждъ на общо основание, при спазване правилата на углав. сждопр., доколкото това е необходимо за разрѣшаване въпроса за обезврѣдата на врѣдитѣ[1]).

Трѣбва да се отбѣлѣжи една особеность частно за гражданския искъ по частно-публичнитѣ прѣстжпления. Понеже по тия дѣла углавното прѣстжпление се обусловя отъ подаването на частна жалба, то уврѣдениятъ може само тогава да прѣдяви гражданския си искъ въ наказателния сждъ, когато е подалъ такава жалба.

б) Нуждно е уврѣдениятъ да е *заявилъ искъ*. Принципътъ Nemo judex sine actore тукъ е въ сила, защото искътъ за отщета е граждански искъ; той не може да бжде туренъ въ движение ex officio. Чл. 4 З. У. С. прѣдписва това изрично. Съгласно неговитѣ разпоредби, само тогава уврѣдениятъ се смѣта, като участваще въ дѣлото лице въ качеството на граждански ищецъ, когато заяви за това. Простиятъ фактъ за понесени врѣди отъ прѣстжплението не създава граждански искъ.

Относно формата на това заявление трѣбва да се каже, че не е необходима особена искова молба съ всички ония реквизити, които изисква чл. 191 З. Г. С. Достатъчно е едно просто заявление, че се иска обезврѣда, което може да бжде направено писмено или устно (чл. 125. З. Г. С.). Споредъ Случевскій,[2]) гражданскиятъ искъ се смѣта наченатъ даже когато е подадена само една молба до сждебния слѣдователь за налагане възбрана върху имотитѣ на обвиняемия за обезпечаване на иска за обезврѣда. Споредъ менъ, това не може да се приеме, защото чл. 124 З. У. С. допуска обезпечаване, само ако е заявенъ вече искъ. А отъ това слѣдва, че ако въ една молба за обезпечаване не е изрично прѣдявенъ гражданския искъ, ще трѣбва да се смѣта не само, че не е туренъ въ движение послѣдния, но че и нѣма редовно подадена молба за обезпечаване.

---

[1]) К. Р. 1886|6; 1869|524; 1869|991; 1976|237. и др. Въ послѣдното рѣшение Рускиятъ Сенатъ разсжждава: „На углавания сждъ трѣбва да бжде възложено задължението окончателно да разрѣшава гражданския искъ, който е билъ вече прѣдявенъ на тоя сждъ и постжпилъ на негово разглеждане по тоя изключителенъ редъ. който е установенъ за разрѣщаване на гражданскитѣ искове своеврѣмено заявени отъ уврѣденитѣ лица".

[2]) Случевскій, Учебникъ. стр. 187.

Заявлението за начеване на иска може да бжде направено и отъ повѣреника, който обаче съ това не придобива право на лично участие въ слѣдственитѣ дъйствия. Законътъ не изисква да бжде опрѣдѣлена точно цѣната на иска. Достатъчно е едно приблизително изчисляване на исканата обезврѣда (чл. 122. З. У. С.). Не е необходимо сжщо да бжде посоченъ ясно отвѣтника, т. е. срѣщу кого отъ нѣколко подсждими е прѣдявенъ иска. Достатъчно е да се каже, срѣщу тоя (или тия), за който се установи при сждебното дирене, че е виновенъ за причинената поврѣда.

Трѣбва ли да си избере гражданскиятъ ищецъ въ необходимитѣ случаи сждебно мѣстожителство? Въ закона нищо не е казано. При тая празнота и мълчание въ З. У. С. трѣбва да се приложатъ общитѣ правила на З. Г. С., т. е. да се смѣтне, че гражданскиятъ ищецъ е длъженъ да направи това.

Гражданскиятъ ищецъ се освобождава отъ сждебни мита и гербовъ налогъ, които той би платилъ въ гражданския сждъ, което се мотивира съ слѣдното: несправедливо е да отекчава участьта на уврѣдения отъ прѣстжплението, който и безъ това е понесълъ вече едно нещастие. Ако държавата се е оказала безсилна да го запази отъ прѣстжплението, тя е длъжна поне да го освободи отъ нови врѣди по възстановяване на своитѣ накърнени права[1]).

в) Гражданскиятъ искъ, най-послѣ, трѣбва да бжде завѣденъ *на врѣме*, т. е. най-късно до откриване на сждебното засѣдание. (първото). Значи, гражданскиятъ искъ може да бжда заведенъ на прѣдварителното дирене и въ сжда до първото сждебно засѣдание.

1. *На прѣдварителното слѣдствие* Тукъ искътъ за отщета може да бжде прѣдявенъ не само на слѣдователя, но и на полицейскитѣ лица и прокурора (чл. 125. З. У. С.) и то или заедно съ жалбата, или отдѣлноотъ нея.

2. *Въ сжда.* Ако уврѣдениятъ е пропусналъ да прѣдяви иска си на прѣдварителното дирене, той може да го заяви, когато дѣлото е постжпило вече въ сжда, но само до първото сждебно засѣдание. Тукъ могатъ да бждатъ различени три случая — искътъ е прѣдявенъ: 1) прѣди дѣлото да е

[1]) Случевскій. Учебникъ, стр. 188.

било разгледано въ разпоредително засѣдание отъ сжда, за даването му ходъ (чл. чл. 302, 303 и 305 З. У. С); 2) слѣдъ тоя моментъ до окончателното сключване на прѣдварителнитѣ дѣйствия за сждебното дирение; и 3) въ първото по дѣлото засѣдание (чл. 4. З. У. С.).

Въ първия случай, гражданскиятъ искъ ще бжде обсжжданъ въ сжда при разглеждане въпроса за даване ходъ на дѣлото. На гражданския ищецъ ще се съобщи за постжпване на обвинителния актъ (чл. 307. З. У. С.). Той ще може да посочи нови свидѣтели къмъ ония, които сж отбѣлѣзани въ списъка на обвинителния актъ (чл. 308. З. У. С.).

Въ втория случай, ищецътъ не може да се основава на чл. 308. З. У. С., като иска да посочва нови свидѣтели, защото е дадено вече ходъ на дѣлото и прѣписъ отъ обвинителния актъ е вржченъ на обвиняемия. Новитѣ свидѣтели, ако биха били допуснати за установяване на гражданския искъ, ще трѣбва да се съобщатъ на обвиняемия, (чл. 315 З. У. С.), а това ще забави насрочването на дѣлото и неговото завършване. Но често пжти, поради многото дѣла въ сжда, минава се дълго врѣме до насрочване на дѣлото. Въ такъвъ случай би трѣбвало да се даде правото по чл. 308 З. У. С. на гражданския ищецъ, като разбира се това се съобщи на обвиняемия, защото съ това не би се забавило насрочването на дѣлото. Но ако дѣлото е било вече насрочено? — Нѣкои наши сждилища сж възприели въ тоя случай практиката да призоваватъ въ сждебното засѣдание посоченитѣ свидѣтели и да ги разпитватъ, ако за това се съгласи подсждимия.

Въ послѣдния случай, гражданскиятъ искъ може да се прѣдяви до откриването на първото сждебно засѣдание опрѣдѣлено за разглежане на дѣлото (чл. 4.). Това е послѣдниятъ моментъ на срока. Той е най-несигурния, но най-много се практикува у насъ. Несигуренъ е, защото гражданскиятъ искъ ще се разглежда наедно съ наказателния процесъ съ тия доказателства, които се намиратъ къмъ углавното дѣло. Ищецътъ не може да иска призоваване на нови свидѣтели и съ това отлагане на дѣлото, защото той прѣдявява иска си много късно. Той не си е запазилъ и упражнилъ правото прѣдвидено въ чл. 358 З. У. С., затова не може да се отложи дѣлото било за призоваване на свидѣтели, било за призоваване на за-

конния прѣдставитель на подсѫдимия, като граждански отвѣтникъ, когато той нѣма нужната гражданска дѣеспособность.

А още по-малко може да се позволи едно връщане на слѣдственото дѣло за допълнително разглеждане относно гражданския искъ. Защото законътъ, като изброява причинитѣ за такова възвръщане, не споменува и за постѫпване на гражданския искъ. Това е недопустимо даже, когато гражданскиятъ искъ е завѣденъ при прѣдварителното дирене.

Значи, споредъ системата на чл. 4 З. У. С., гражданскиятъ искъ може да бѫде прѣдявенъ въ всѣки периодъ на производството до първото по дѣлото засѣдание. И споредъ това, дали той е билъ прѣдявенъ по-рано или по-късно, правата на гражданския ищецъ сѫ по-голѣми или по-малки. На прѣдварителното дирене се ползвува съ много права, въ приготовителнитѣ дѣйствия на сѫда по дѣлото съ по-ограничени, а ако искътъ е прѣдявенъ по чл. 4 — съ още по-малки. И това е логично, защото то се обусловя отъ волята на гражданския ищецъ. Послѣдниятъ, като го е прѣдявилъ късно, иска да каже, че е съгласенъ да се гледа неговия искъ при ония условия, при които се намира наказателниятъ процесъ. Да се отложи дѣлото, за да се конституиратъ странитѣ по гражданския искъ, нѣма достатъчно законно оправдание. Напротивъ, началото, че второстепеното не трѣбва да спъва главното, идва да подкрѣпи това схващане. Въ тоя смисъль има у насъ много касационни рѣшения. [1])

Споредъ тълкуването на Руския Сенатъ (К. Р. 71/1756), правото да се прѣдяви граждански искъ въ наказателния сѫдъ не се прѣкращава безусловно, ако той не е билъ заявенъ до първото по дѣлото засѣдание; така, ако увреденият по нѣкоя причина не е билъ допуснатъ въ сѫда, но сѫдебното засѣдание въпрѣки, че се е открило, не се е състояло, то до откриването на новото засѣдание, той може да бѫде допуснатъ въ наказателното дѣло.

Въ Франция гражданскиятъ искъ може да бѫде заведенъ до приключване на сѫдебнитѣ прѣния — jusqu' à la clôture des débats.

---

[1]) Вж. Д-ръ Дуковъ. Граж. ищецъ въ углав. процесъ, стр. 15

Въ мировия сждъ засѣданието се счита за открито, щомъ сждията пристжпи къмъ разпитъ на лицата за изясняване на тѣхното участие въ даденото дѣло. Въ по-горнитѣ сждилища за моментъ на откриване засѣданието се смѣта заемане отъ прѣдсѣдателя на мѣстото си и обявяване сждебното засѣдание за открито по даденото дѣло. [1]) Правото на прѣдявяване иска се простира до тоя моментъ. Това положение се прилага на практика въ тоя смисъль, че искътъ се приема въ деня на сждебното засѣдание, но само до неговото откриване. Ако гражданскиятъ ищецъ е допуснатъ неправилно въ наказателния сждъ, това нарушение е поводъ за касационна отмѣна на рѣшението. Но неправилното недопускане на гражданския искъ — не. [2])

Ако ищецътъ е чуждъ поданникъ и не притежава въ държавата недвижими имоти, достатъчни да обезпечатъ подсждимия, като отвѣтникъ, съгласно чл. 520 п. 14 З. Г. С., трѣбва да прѣдстави cautio de expensis — обезпека за разноскитѣ по дѣлото [3]).

2. Правни послѣдици отъ прѣдявяването на иска.

Заявениятъ искъ прѣкъсва погасителната давность (чл. 190. З. Г. С.), която въ противенъ случай слѣдъ изминаване на установения отъ закона срокъ (20 години — чл. 38. З. Д.) поглъща правото на искъ.

Съгласно чл. 190 З. Г. С. и чл. 136 отъ З. З. Д., почватъ да текатъ мораторнитѣ лихви отъ момента на завеждане иска.

Гражданскиятъ ищецъ не може да заведе сжщеврѣменно сжщия искъ прѣдъ другъ сждъ, защото има вече създаденъ процесъ.

Могатъ да се упражнятъ exceptio litis pendentis и exceptio connexitatis causarum. Гражданскиятъ ищецъ съ факта на

---

[1] Фойницкій. Курсъ. стр. т. II
[2] Случевскій. Гражд. искъ въ угол. процесѣ, в. „Права" 915, 17.
[3] Garraud. op. cit. t. I. p. 278.

завеждане иска си поема евентуално отговорность за съдебни разноски, въ случай че изгуби процеса. Ако той е прѣдявилъ иска си заедно съ частната си тъжба, поема вънъ отъ това наказателната отговорность за клевета. Но това е послѣдица на заявената тъжба, а не на заявения граждански искъ.

Уврѣденото лице съ прѣдявяване на своя искъ се установява като страна въ процеса въ качеството си на граждански ищецъ въ наказателното дѣло и, слѣдователно, придобива всички права и задължения на такъвъ.

III. Права и задължения на гражданския ищецъ въ наказателния процесъ.

Правата и задълженията на гражданския ищецъ получаватъ своето различно очертание съобразно съ разнитѣ фази, прѣзъ които минава съединениятъ процесъ при своето движение. Ето защо и тукъ тѣ трѣбва да бъдатъ обрисувани по тоя редъ на естественно зараждане и упражняване. Сведени и обобщени въ едно цѣло, тѣ могатъ да бъдатъ изразени въ слѣдния синтезъ: гражданскиятъ ищецъ има правото и задължението да докаже своя искъ, а то значи — той трѣбва да докаже:

1) Прѣстъпного дѣяние, т. е. че то дѣйствително е извършенно и че то е неправомѣрно. Но това е по-скоро само негово право, а не и задължение, защото прѣстъпниятъ фактъ е прѣди всичко прѣдметъ на доказване за обвинителя. Гражданскиятъ искъ, като акцесоаръ, не се нуждае въ това отношение отъ особенно доказателство.

Но докато прокуроръ̀тъ може и трѣбва да доказва углавната квалификация на дѣянието, гражданскиятъ ищецъ нѣма право да стори това.

2) Вината. Относно нея важи сѫщото, казано въ погорната точка.

3) Врѣдитѣ и загубитѣ. Това е специаленъ прѣдметъ на доказване за гражданския ищецъ. Не се ли извърши това съ успѣхъ, искътъ подлежи на отхвърляне.

4) Причинната връзка между прѣстжпното дѣяние и сторенитѣ врѣди, т. е. че дѣянието на подсждимия е въ отношение на причина къмъ послѣдица спрѣмо нанесенитѣ на ищеца врѣди.

5) Ако отвѣтникъ по иска за обезврѣда не е самия подсждимъ, а нѣкое трето лице, граждански отговорно, ищецътъ трѣбва да докаже, че то дѣйствително носи задължението за отщета на врѣдитѣ, причинени отъ подсждимия.

Нека сега разгледаме по указания по-горѣ редъ правата и задълженията на гражданския ищецъ.

При прѣдварителното слѣдствие. Тукъ гражданскиятъ ищецъ като уврѣденъ, съгласно чл. 123. З. У. С. има право: „1) да прѣдставя свои свидѣтели; 2) да присжтствува на всичкитѣ слѣдствени дѣйствия и съ разрѣшението на слѣдователя да прѣдлага въпроси на обвиняемия и на свидѣтелитѣ; 3) да прѣдставя доказателства въ подкрѣпа на иска си и 4) да иска за своя смѣтка да му се даватъ прѣписи отъ всички протоколи и постановления".

Той има сжщо право да иска да се произведе експертиза за обяснение на нѣкой въпросъ, който би ималъ значение за обвинението или за гражданския искъ. Това слѣдва отъ чл. 123. З. У. С., който въ п. 1 установява, че уврѣденият има право да прѣдставя свои свидѣтели, а п. 3 — да прѣдставя доказателства за подкрѣпа на иска, си. Явно е, че послѣднитѣ не сж свидѣтелски показания, а нѣкои други доказателства. А то значи, на първо мѣсто — писмени такива и експертиза. Гражданскиятъ ищецъ има право да иска експертиза даже тогава, когато тя би имала значение за обвинението, защото отъ сполучливото доказване на послѣдното зависи и успѣхътъ на неговия искъ. Той прѣди всичко трѣбва да установи прѣстжпния фактъ и послѣ, че той е дѣло на обвиняемия и причина на нанесената му врѣда, и слѣдователно, гражданската отговорность на послѣдния.

Въ противовѣсъ на реда въ гражданския сждъ, тукъ, въ накателния процесъ, частнитѣ интереси на уврѣдения, респ. на гражданския ищецъ сж до извѣстна степень подъ закрилата на сжда ex officio. Сждебниятъ слѣдователь е задълженъ въ случай на необходимость да взема незабавно мѣрки за обезпечаване на иска за отщета и да прѣдставя въ окржж-

ния сѫдъ за налагане на възбрана или на секвестръ върху имота на обвиняемия (чл. 92). За сѫщото може да моли и самия граждански ищецъ, но сѫдебниятъ слѣдователь прѣдставя въ сѫда за вземане на такива мѣрки само въ случая, когато признае тая молба за «основателна" (чл. 124), т. е. когато ищецътъ прѣдстави достатъчни доказателства за дѣйствителностьта на причиненитѣ врѣди и загуби и слѣдователътъ се убѣди отъ обстоятелствата на дѣлото въ необходимостьта да се взематъ мѣрки за обезпечаване на иска, поради туй, че има опастность да не се осѫществи неговото изпълнение. Не е необходимо, щото искътъ да бѫде доказанъ безусловно по размѣръ и основа. Въ закона нѣма прѣдвиденъ срокъ за допускане на обезпечаването, отъ което слѣдва, че то може да бѫде направено въ всѣко положение на дѣлото. Относно реда за налагане и разрѣшаване възбраната и секвестра, наказателниятъ сѫдъ очевидно трѣбва да се рѫководи отъ правилата, установени въ З. Г. С., тъй като въ наказ. процес. законъ липсва регламентация на тоя въпросъ.

Гражданскиятъ ищецъ се ползува съ правото на отводъ на слѣдователя (чл. 97) и свидѣтелитѣ на обвиняемия (чл. 409); той може да подава жалба срѣщу всѣко слѣдствено дѣйствие, което нарушава или стѣснява неговитѣ права (чл. 269 и слѣд).

Пита се: може ли гражданскиятъ ищецъ да бѫде прѣдставенъ отъ повѣреникъ на прѣдварителното слѣдствие? Въпросътъ е доста труденъ, особено като се има прѣдъ видъ, че не е уреденъ въ З. У. С. Дѣйствително, чл. чл. 314 и 325 З. У. С. говорятъ за прѣдставителство на гражданския ищецъ, но тѣ се отнасятъ до движението на дѣлото въ сѫда, а не прѣдъ слѣдователя. Рускиятъ Сенатъ (У. К. Д.) въ опрѣдѣлѣние 11 отъ 21. II. 1884 г. е далъ слѣдното разрѣшение на въпроса: „Възъ основа на дѣйствѫщитѣ постановления на У. У. С. лица, които се явяватъ въ качеството си на граждански истци въ наказателнитѣ дѣла, не могатъ да взематъ участие въ прѣдварителното слѣдствие чрѣзъ повѣреници". Това мнѣние е основано на слѣднитѣ съображения: „Съвокупностьта отъ постановленията на У. У. С. по прѣдварителното слѣдствие не оставя съмнѣние, че нашето законодателство, недопускайки прѣдставителството на прѣдварителното

слѣдствие на обвиняемия, не допуска и прѣдставителство на уврѣдения отъ прѣстѫплението, който е завелъ искъ за обезврѣда или лицата, които го прѣдставятъ по закона. „На искащитѣ обезврѣда", е казано въ разсѫжденията, приети за основа на ст. 308 У. У. С, се дава право да присѫтствуватъ при слѣдствието и въ сѫда и да прѣдставятъ своитѣ обяснения; тѣ се допускатъ да присѫтствуватъ при слѣдственитѣ дѣйствия и даже при рѣшението на дѣлото да защищаватъ своитѣ права сами или чрѣзъ повѣреници. Въ всички постановления на отдѣла за прѣдварителното слѣдствие, които се касаятъ до гражданския ищецъ, се говори само за неговото лично участие. Само въ раздѣлъ IV, който се отнася за врѣмето на постѫпване дѣлото въ сѫдътъ законътъ, прѣдоставяйки на подсѫдимия право да си избере защитникъ (ст. 565—чл 309), прѣдоставя въ сѫщото врѣме и на гражданския ищецъ да дѣйствува лично или чрѣзъ повѣреникъ (ст. 570 — чл. 314). Независимо отъ това не може да не се вземе подъ внимание, че допускането прѣдставителството на гражданския ищецъ на прѣдварителното слѣдствие не само би нарушило началото на равноправие между странитѣ въ врѣда на обвиняемия, който е лишенъ отъ право на защита на прѣдварителното слѣдствие, но сѫщо би лишило обвиняемия отъ възможность да застане лице съ лице срѣщу своя обвинитель и съ това да изясни всичко неясно или съмнително, или даже да го изобличи въ недобросъвѣстность." [1])

Това схващане на Руския Сенатъ ми се струва не дотамъ правилно. Прѣди всичко З. У. С. не е уредилъ изрично тоя въпросъ, затова той трѣбва да бѫде разрѣшенъ по пѫтя на общитѣ разсѫждения, основани на духа въ нашия процесъ и на логиката на нѣщата. А тѣ ни подсказватъ, че прѣдставителството на гражданския ищецъ въ прѣдварителното слѣдствие може да бѫде допуснато. Искътъ за обезврѣда е граждански искъ; той се подчинява на правилата на гражданския процесъ, доколкото това не противорѣчи на З. У. С. А прѣдставителството на гражданския ищецъ въ прѣдварителното слѣдствие ни най-малко не противорѣчи на тоя законъ, напротивъ, той е въ интереса на углавното правосѫдие. За-

[1]) Тальбергъ. Цит. съч. стр. 190.

щото присжтствието на пострадалия въ тая фаза на процеса, както това сж признали и съставителитѣ на Р. У., [1]) спомага за откриване на истината. Ако се гледа така на участието на увредения, нѣма защо другояче да се отнасяме къмъ неговото участие не лично, а чрѣзъ повѣреникъ, тъй като въ тоя случай слѣдствието само би спечелило, защото ще се прояви по-голѣма енергия, знания и опитность. Отъ това, че законодательтъ не допуска на прѣдварителното слѣдствие защита на обвиняемия, не слѣдва още, че и прѣдставителството на гражданския ищецъ не трѣбва да бжде допуснато. Защото тия съображения, които сж прѣчка за допускане на защитата, не сж приложими относно прѣдставителството; въ послѣдния случай нѣма опасность, че повѣреникътъ на увредения, интереситѣ на когото се състоятъ въ разкриване на прѣстжплението, ще противодѣйствува за събиране на изобличителни доказателства и ще спомага на обвиняемия за скриване слѣдитѣ на прѣстжплението. Относно това, че щѣлъ да бжде накърненъ принципътъ на равноправието между странитѣ при прѣдварителното слѣдствие, трѣбва да се изтъкне изобщо, че въ тая фаза на процеса не може да става дума за равноправие, тъй като тя е построена върху пълното отрицание на това начало. Задачата на прѣдварителното слѣдствие е събиране на доказателства по дѣлото; ако съдѣйствието на гражданския, ищецъ, респ. на неговия повѣреникъ, дадено на сждебния слѣдователь, за постигане на тая задача може фактически да наруши интереситѣ на обвиняемия, то не трѣбва отъ друга страна да се изпуска изъ прѣдъ видъ, че неговитѣ интереси не всѣкога сж тождествени съ тия на правосждието и че тѣ, вънъ отъ това, се намиратъ подъ закрилата на самия слѣдователь (чл. 89). Освѣнъ това, тѣ могатъ да бждатъ защитени на сждебното дирене, гдѣто равноправието е дѣйствително основно процесно начало. Що се касае до грижата на Р. С., че съ допускане прѣдставителството на гражданския ищецъ, обвиняемиятъ ще се лиши отъ възможность да застане лице съ лице срѣщу своя обвинитель, и съ това да изясни всичко неясно и съмнително, то законътъ, както се знае, не забранява на сждебния слѣдователь да призовава увредения,

[1]) Тальбергъ. Цит. съч. стр. 190

като свидѣтель, и да прибѣгва, ако е необходимо, къмъ очна срѣща. [1])

б) *Въ врѣме на приготовителнитѣ разпоредби за сждебното слѣдствие.*

На гражданския ищецъ се съобщава за постжпване въ сжда на обвинителния актъ, като му се прѣдставя право самъ да се погрижи за получаване на свои разноски прѣписъ отъ тоя актъ (чл. 307). Нему се позволява да моли въ седмодневенъ срокъ отъ получаване на това извѣстие за допълване списъка на свидѣтелитѣ (чл. чл. 308, 316, 317, 318), а сжщо лично или чрѣзъ повѣреника си въ всѣко врѣме, на всѣкждѣ, дѣто засѣдава сжда, да разглежда въ канцеларията на сжда първообразното дѣло и да извлича отъ него всички свѣдѣния, които му сж потрѣбни, въ присжтствието и подъ надзора на секретаря (чл. чл. 314, 324). Гражданскиятъ ищецъ се призовава въ сжда по общия редъ (чл. 322), при което той може да се яви въ сжда лично или чрѣзъ повѣреникъ (чл. 32) като неявяването на гражданския ищецъ или на неговия повѣреникъ не прѣчи за откриването на сждебното засѣдание, но искътъ не се разглежда отъ наказателния сждъ (чл. 322) [2]).

Гражданскиятъ ищецъ може да прави отводъ на сждиитѣ (чл. 338) или прокурора (345) и да обжалва опрѣдѣлението на сжда по тоя поводъ (чл. 347). Въ Русия възъ основа на ст. 656. У. У. С. на уврѣдения не се прѣдоставя правото на отводъ на сждебнитѣ засѣдатели. У насъ това не може да се поддържа, тъй като не сжществува съотвѣтно постановление на посоченото, а вънъ отъ това чл. 348 З. У. С. не забранява това.

в) *При сждебното дирене.* Тукъ правата на гражданския ищецъ придобиватъ по-широкъ обхватъ, като достигатъ въ извѣстни насоки тия на обвинителя. Гражданскиятъ ищецъ е страна въ процеса и като такава той има право да присжтствува на всички дѣйствия, които се извършватъ на сждебното слѣдствие, даже когато е свидѣтель, като въ противо-

---

[1] Тальбергъ. Цит. съч. стр. 190 и слѣд. сподѣля сжщото мнѣние за допускане повѣреникъ на уврѣдения въ прѣдварителното слѣдствие.

[2] Неявяването на ищеца само въ едно сждебно засѣдание спорѣдъ Руския Сенатъ не го лишава отъ правото да се яви въ друго засѣдание К. Р. 1875—300.

вѣсъ на останалитѣ свидѣтели, той не е длъженъ да се оттегля въ свидѣтелската стая (чл. 300). Той се ползува съ всички права на участие въ сѫдебното състезание наравно съ другитѣ страни въ процеса, разбира се, въ кръга на неговия граждански искъ (чл. чл. 367 и 368). Гражданскиятъ ищецъ може, както и другитѣ участвуващи въ дѣлото лица, да иска произвеждане на сѫдебно дирене, въпрѣки че подсѫдимиятъ е направилъ самопризнание (чл. 386). Той има право да остави въ закрито засѣдание свои роднини и познайници, (чл. 360) да прѣдставя въ подкрѣпа на своитѣ показания доказателства, да отстранява по законни причини свидѣтелитѣ и вѣщитѣ лица, да имъ прѣдлага питания съ позволението на прѣдседателя, да възразява противъ свидѣтелскитѣ показания, и да моли да се разпитватъ отново свидѣтелитѣ въ присѫтствието и отсѫтствието единъ на други; да прави бѣлѣжки и да дава обяснение за онова, което става въ сѫда и да опровергава доказателствата и съображенията на противната страна (чл. чл. 367 и 368); да иска експертиза (чл. 318) или провѣрка на огледа и експертизата (чл. 391, 395), да прѣглежда вещественитѣ доказателства (чл. 400), да прочита въ сѫда писма и други документи въ подкрѣпа на своитѣ показания (чл. 366). Споредъ нашето законодателство на гражданския ищецъ, като уврѣденъ, не само не се отнема правото да свидѣтелствува, но той може да бѫде разпитанъ и подъ клетва, ако никоя отъ странитѣ не прѣдяви за това отводъ, (чл. 409 п. 1, по arg. à contrario). Въ Франция не се допускатъ свидѣтелски показания на гражданския ищецъ.

При отклоняване на подсѫдимия отъ сѫда, прѣди да е издадена присѫда, сѫдебното прѣслѣдване се прѣустановява до неговото намиране (чл. 509 и слѣд.). Но искътъ за обезврѣда въ тоя случай може да бѫде разгледанъ, ако гражданския ищецъ настоява за това, по начина указанъ въ чл. 12. З. У. С. „Отклонилиятъ се подсѫдимъ може да иска по граждански редъ обратно присѫденитѣ отъ сѫда въ полза на гражданския ищецъ врѣди и загуби само тогава, когато углавния сѫдъ слѣдъ явяването и довеждането му въ сѫда го е оправдалъ, защото не е билъ той дѣецъ на прѣстѫпното дѣяние“ (чл. 515. З. У. С.).

г) *При заключителнитѣ прѣния.* Участието на гражданския ищецъ въ прѣдварителното и сждебното слѣдствие не се ограничава отъ закона съ никакви опрѣдѣлени рамки, тъй като изобщо е трудно да се установятъ нѣкакви граници въ дѣйностьта на странитѣ по събиране и провѣрка на доказателствата по дѣлото. Друго е положението на странитѣ при участието имъ въ заключителнитѣ прѣния, които по своята сжщина прѣдставятъ извѣстни изводи и аргументи, извлѣчени отъ материяла, събранъ на прѣдварителното слѣдствие допълненъ и провѣренъ на сждебното дирене; тия обобщения и доводи трѣбва да бждатъ поставени въ извѣстни граници, съотвѣтни съ задачитѣ въ процеса.

Гражданскиятъ ищецъ се ползува съ право на участие въ заключителнитѣ прѣния, слѣдъ обвинителната рѣчь на прокурора или частния обвинитель (чл. 466) [1]). По дѣла съ участие на сждебни засѣдатели, неговитѣ обяснения по извършване на прѣстжплението слѣдватъ подиръ обвинителната рѣчь, а тия относно гражданскитѣ послѣдици на прѣстжплението – слѣдъ вердикта на сждебнитѣ засѣдатели (чл. чл. 443, 492).

Въ своитѣ обяснения гражданскиятъ ищецъ, съгласно чл. 442 З. У. С. „може да обяснява и доказва всичкитѣ дѣйствия и обстоятелства отъ признаването и опрѣдѣлението, на които зависятъ неговитѣ искания“, а именно — той може да доказва, че събитието на прѣстжплението дѣйствително е станало, че то е дѣяние на подсждимия, че то е прѣстжпно, че той е виновенъ за това. Но гражданскиятъ ищецъ, въ своя стремежъ за обезврѣда на причиненитѣ му врѣди, нѣма право да засѣга углавната отговорность на подсждимия, т. е. въпроса за прилагане, голѣмината и вида на наказанието, степеньта въ отговорностьта на съучастницитѣ, отегчаващитѣ вината обстоятелства и т. н. Споредъ менъ, на гражданския ищецъ не трѣбва да бжде забранявано да се спира върху вида на вината у подсждимия, когато той не излиза вънъ

[1]) Въ Франция реда е обратенъ най-напрѣдъ се дава думата на гражданския ищецъ, а слѣдъ това на прокурора.

Даването думата на гражданския ищецъ не по реда установенъ въ тоя членъ съставя процесно нарушение, което влѣче касационна отмѣна. Случевскій, гражд. искъ, въ уголов. проц. в. „Права“ 915 г. № 17.

отъ прѣдѣлитѣ на своитѣ граждански интереси, защото понѣкога въпросътъ за вида на вината може да обусловя правната релевантность на дѣянието. Напр., извършено е убийство при пълно пиянство. Ако на гражданския ищецъ се позволи да докаже, че подсѫдимиятъ е дѣйствувалъ съ прѣдумисълъ, той лесно ще може да установи, че въ случая имаме actio libera in causa и, слѣдователно, да прѣдотврати отхвърлянето на своя искъ за отщета, което въ противенъ случай би могло да стане, като се смѣтне, че подсѫдимиятъ е билъ въ състояние на невмѣняемость.

Законътъ дава на гражданскиятъ ищецъ право да участвува въ постановката на въпроситѣ, които подлежатъ на рѣшение отъ сѫда. Чл. 453 З. У. С. му прѣдоставя възможность да иска отдѣлянето на въпроситѣ: било ли е извършено прѣстѫпление, било ли е то дѣяние на подсѫдимия, и трѣбва ли да му се вмѣни въ вина.

д) *При постановяване на присѫдата.* Сѫдътъ съгласно чл. 467 п. 2, прави постановления и за обезврѣда на врѣдитѣ, причинени отъ прѣстѫпното дѣяние. Не може да се смѣта, че това постановление е едно отдѣлно, независимо отъ присѫдата рѣшение. То съставя само допълнение на присѫдата за виновностьта и наказанието.

Наказателниятъ сѫдъ, както се изтъкна до сега, нѣма право да откаже разрѣшението на своевръменно прѣдявения искъ за отщета, но той може въ случай на нужда за събиране на допълнителни свѣдѣния или за да направи подробна смѣтка за размѣра на обезврѣдата, да отложи разрѣшението, на иска като възложи производството му на единъ отъ своитѣ членове въ присѫтствието на странитѣ (чл. 475).

Гражданскиятъ ищецъ може въ течение на три дни отъ опрѣдѣлената за изготвяне на протокола дата, съ писменно заявление да прави бѣлѣжки, че въ послѣдния извършенитѣ дѣйствия и даденитѣ прѣдъ сѫда показания не сѫ точно записани и да иска нужната поправка (чл. 506 ал. 2).

е) *Обжалване.* Гражданскиятъ ищецъ се ползува съ равни права на обвинителя и подсѫдимия относно обжалването дѣйствията и рѣшенията на сѫда; той има право на частна жалба по приемане мѣрки за обезпечаване на неговия искъ (чл. 550 п. 4), право на въззивъ противъ неокончател-

ната присжда (чл. чл. 516, 522) въ кржга на неговитѣ граждански интереси, и касационна жалба противъ окончателната присжда (чл. чл. 563, 564). Правото на въззивъ и касационна жалба принадлежи само на гражданския ищецъ, а не и на уврѣдения, който не е завелъ искъ. Съ правото на апелъ и касация е свързано и правото на гражданския ищецъ да разглежда производството (чл. 532) да получава прѣписи отъ жалбитѣ и протеститѣ на своя смѣтка (чл. 533), да дава възражения и обяснения противъ жалбата на противната страна (чл. 534), да бжде призованъ да присжтствува въ засѣданията на апелативния сждъ (чл. 540); той може да присжтствува въ касационния сждъ, (чл. 574) да участвува въ прѣнията и да прѣдставя обяснения въ апелативния и касационния сждъ (чл. чл. 545, 577);

Въ свръзка съ обжалването изникватъ нѣколко въпроси. Пита се: оправдателната присжда на единъ сждъ съ сждебни засѣдатели окончателна ли е и относно гражданския искъ? Като се има прѣдъ видъ, че постановлението на наказателния сждъ относно въпроса за обезврѣдата не е отдѣлно рѣшение, а само добавка къмъ присждата, по силата на правилото accessoria sequitur principalis трѣбва да се отговори утвърдително. Но все пакъ относно тоя въпросъ може да сжществува една контроверсия.

Другъ въпросъ. Касационната жалба въ гражданския сждъ нѣма суспензивна сила, а въ наказателния сждъ обратно. Пита се: има ли суспензивенъ ефектъ касационната жалба на подсждимия относно гражданския искъ? Отговорътъ трѣбва да бжде отрицателенъ, защото ако влизането на наказателната присжда въ законна сила, и слѣдователно нейното изпълнение, често пжти би било безвъзвратно и непоправимо, при гражданския искъ тия съображения не могатъ да иматъ значение.

ж) *Изпълняването* на присждитѣ относно гражданската обезврѣда се възлага на сждебнитѣ пристави, които въ тоя случай постжпватъ съгласно правилата за изпълняването на рѣшенията по гражданскитѣ дѣла (чл. 604). Въ мировия сждъ присждената отщета по изпълнителния листъ може, освѣнъ това, да бжде турена въ изпълнение и отъ мѣстнитѣ полицейски власти (чл, 102 З. М. У. С.).

Обезврѣдата на уврѣдения отъ прѣстжпното дѣяние по присждата на наказателния сждъ, понеже е основана на гражданското право и запазва своя чисто граждански характеръ, се туря въ изпълнение само по молбата на пострадалия и по правилата на З. Г. С.

Докато изпълнението на присждата относно наказанието трѣбва да бжде отложено въ случаитѣ, изброени въ чл. 608 въ З. У. С., [1]) сжщата относно гражданския искъ може да бжде турена въ изпълнение неотложно (чл. 608 п. 3).

4. *Въ мировия сждъ.*

Въ закона за углавното мирово сждопроизводство нѣма специаленъ текстъ, който да урежда въпроса за гражданския искъ въ наказателния сждъ. Само въ чл. 12 п. 3 отъ сжщия законъ се споменува, че въ жалбата си лицето, което се тжжи, може да посочи причиненитѣ врѣди и загуби отъ дѣянието[2]). Това е единъ случай отъ формалнитѣ условия за прѣдявяване на гражданския искъ прѣдъ мировия сждъ. Може ли и по-късно да се прѣдяви искътъ за обезврѣда. Въ закона нѣма нищо казано по тоя въпросъ. Въ такъвъ случай, съгласно чл. 84 отъ З. М, У. С., трѣбва да се прилагатъ правилата на общото сждопроизводство. И понеже въ З. М. У. С. нѣма ония формалности, прѣдвидени въ чл. чл. 306 и слд. отъ З. У. С., то очевидно е, че гражданскиятъ искъ може да се прѣдяви най-късно до първото по дѣлото засѣдание. Тъй като и относно другитѣ останали въпроси, които повдига института на съединения процесъ, нѣма нищо казано въ З. М. У. С. ще трѣбва да се приложи чл. 84. З. М. У. С., т. е. общитѣ правила, установени въ З. У. С.

II. Упражняване на гражданския искъ въ гражданския сждъ.

Гражданскиятъ искъ за обезврѣда може да бжде прѣдявенъ и прѣдъ гражданския сждъ. Понѣкога даже

---

[1]) Редакцията на тоя чл, е несполучлива. Така както е сега, послѣд. прѣлложение на ал, III се отнася само до случая, прѣдвиденъ въ тоя пунктъ; а нѣма защо да се ограничава то само тамъ, но трѣбва да засѣгне и другитѣ случаи; изброени въ сжщия членъ.

[2]) Сжщо и въ чл. 101 се говори за задочното гледане на гражданския искъ; тоя чл. отговаря на чл. 515. З, У. С.

това е единствения пѫть. Напр., при амнистия или смърть на подсѫдимия. Въ всѣки случай, нормално компетентния сѫдъ за иска на отщета на врѣди, причинени отъ едно прѣстѫпно дѣяние, като чисто граждански искъ, е гражданския сѫдъ. Тамъ той се движи и разрѣшава по правилата на гражданското сѫдопроизводство. И не би имало какво ново да се каже, ако тия два иска — гражданския и наказателния, родени отъ прѣстѫпното дѣяние и упражнени отдѣлно всѣки въ съотвѣтния сѫдъ, не произвеждаха върху си едно взаимно влияние. Но не всѣкога това е така. Връзкитѣ, които сѫществуватъ между наказателния и гражданския искъ, се чувствуватъ и проявяватъ, даже тогава, когато гражданскиятъ искъ се упражнява въ гражданския сѫдъ. За да се очертае по-точно тая взаимна зависимость, трѣбва да се разграничатъ и разгледатъ три отдѣлни хипотези, които обхващатъ всички възможни случаи.

1. Гражданскиятъ искъ за обезврѣда е разрѣшенъ окончателно отъ гражданския сѫдъ прѣди наказателниятъ искъ да е прѣдявенъ.

Въ тоя случай окончателното рѣшение на гражданския сѫдъ не е задължително за наказателния сѫдъ, освѣнъ „само относно дѣйствителностьта на събитието или дѣянието“ (чл. 21). Значи, по всички останали въпроси наказателниятъ сѫдъ може съ своята присѫда да влѣзе въ противорѣчие съ рѣшението на гражданския сѫдъ. Напр., той може да признае едно лице за дѣецъ на прѣстѫпното дѣяние, въпрѣки туй, че гражданскиятъ сѫдъ не го е смѣтналъ за такъвъ и т. н.

Разбира се, тукъ не трѣбва да се забравя, че въ случай на преюдициялни въпроси, за които става дума въ чл. 20, рѣшението на гражданския сѫдъ е въ сѫщность задължително за наказателния. И единствено само тамъ (чл. 20) може да става дума за правилото: „Le civil tient le criminel en état“.

2. Искътъ за обезврѣда е прѣдявенъ въ гражданския сѫдъ слѣдъ окончателното рѣшение по наказателния искъ.

Въ тоя случай окончателната присѫда на углавния сѫдъ по въпроситѣ: извършило ли се е събитието на прѣстѫплението, било ли е то дѣяние на подсѫдимия, и какво е свойството на дѣянието — е задължителна за гражданския сѫдъ. Тукъ строго погледнато не може да се говори за сила на res judicata, защото липсва най-малко тождество между странитѣ. Въ единиятъ случай—тѣ сѫ прокуроръть и подсѫдимиятъ, въ втория—гражданскиятъ ищецъ и подсѫдимиятъ като граждански отвѣтникъ. Но при наличностьта на изриченъ текстъ отъ закона, тая задължителность сѫществува (чл. 22. З. У. С.)[1]).

3. Наказателниятъ искъ е прѣдявенъ прѣди или прѣзъ врѣме на движението на гражданския искъ.

Въ първия случай „гражданскиятъ сѫдъ пристѫпва да разглежда дѣлото, само слѣдъ като се свърши углавното дѣло било по сѫщество, било съ прѣкращаване на углавното прѣслѣдване, било съ прѣустановяване на слѣдственното производство по онзи прѣдметъ, изъ който произтича искътъ“ (Чл. 6. З. Г. С.).

Въ втория случай, а именно когато прѣзъ врѣме на разглеждането и движението на гражданското дѣло се започне по сѫщия фактически съставъ наказателно прѣслѣдване, производството на гражданското дѣло се спира до разрѣшаването на углавния искъ (чл. 8. З. Г. С.)[2]).

Значи, въ тия два случаи движението на гражданския искъ въ гражданския сѫдъ се суспендира до окончателното рѣшение на наказателното дѣло, т. е. спира се, ако е било почнато или не се начева, ако то дотогава не е било наченато. Въ това се състои правилото: „Le criminel tient le civil en état“. Това се

---

[1]) Тоя членъ е злѣ редактиранъ. Вмѣсто „окончателна“ трѣбва да стои — „влѣзла въ законна сила“.

[2]) Трѣбва да се отбѣлѣжи, че чл. 8 се отнася до всички граждански искове, а не само до тоя, който има за прѣдметъ врѣди, причинени отъ прѣстѫпното дѣяние. Но това не измѣня въпроса, който ни интересува.

оправдава съ желанието на законодателя, отъ една страна, да освободи съвѣстьта на углавнитѣ сѫдии отъ фактическото влияние на гражданското рѣшение по сѫщото дѣло, а отъ друга страна, като се хвърли повече свѣтлина чрѣзъ наказателния процесъ върху материялната истина, да се прѣдотврати едно евентуално разнорѣчие въ рѣшенията на двата сѫда. А знае се, че рѣшението на наказателния сѫдъ има сила на присѫдено нѣщо за гражданския процесъ (чл. 22. З. У. С.). Отъ това слѣдва, че наказателния искъ е *преюдицияленъ* за гражданския всѣки пѫть, когато двата иска сѫ турени въ движение раздѣлно. Разбира се, законодательтъ, ако искаше да избѣгне съвсѣмъ, ония заплитания и сложни връзки между рѣшенията на двата сѫда, би могълъ да отиде по-далечъ, като тегли интегралнитѣ и крайни послѣдици отъ това начало, а именно, като направи наказателния искъ преюдицияленъ не само на рѣшението, но и на *упражнението* на гражданския искъ. Но той не е направилъ това навѣрно, защото не е искалъ да подчини гражданската отщета на наказанието, като обуслови обезврѣдата на причиненитѣ отъ едно прѣстѫпно дѣяние врѣди отъ прѣдварителното наказание на дѣеца. За това законодательтъ се е задоволилъ само съ това, да направи наказателния искъ преюдицияленъ на рѣшението по гражданския искъ въ горния смисъль.

Тукъ трѣбва специално да се изтъкнатъ прѣдпоставкитѣ на правилото: „Le criminel tient le civil en état".

За да се спре наченатия граждански искъ или, за да се отсрочи неговото начеване до окончателното рѣшение на наказателния искъ, е необходимо да сѫ на лице слѣднитѣ двѣ прѣдпоставки.

1. Основата на двата иска да е една и сѫща.

2. Наказателниятъ искъ да е билъ вече туренъ въ движение, защото въ противенъ случай, понеже наказателниятъ искъ не е преюдицияленъ за упражнението на гражданския искъ, послѣдниятъ ще може да бѫде разгледанъ отъ гражданския сѫдъ.

Тия двѣ условия сѫ достатъчни. Вънъ отъ тѣхъ не сѫ необходими други. Така, не е нужно нито тождество въ прѣд-

мета, нито такова въ странитѣ (или поне въ отвѣтника); [1]) така напр., гражданското дѣло се отсрочва даже и тогава, когато то е заведено срѣщу граждански отговорнитѣ за подсѫдимия, въпрѣки че въ наказателния сѫдъ прѣслѣдването е отправено само къмъ подсѫдимия [2])

Правилото „Le criminel tient le civil en état" е отъ публиченъ редъ. Сѫдътъ трѣбва да го спазва служебно и да го туря въ изпълнение въ всѣко положение на дѣлото, когато сѫ излѣзли на явѣ неговитѣ необходими прѣдпоставки.

Часть четвърта.

Разполагане и погасяване на гражданския искъ.

I. Право на разполагане съ гражданския искъ.

Гражданскиятъ ищецъ може свободно да разполага не само съ упражняването на своя искъ, като го прѣдявява по свой изборъ въ гражданския или наказателния сѫдъ, но сѫщо може да разполага съ самото право на искъ, като го прѣхвърля, като се отказва отъ него, като се спогажда и т. н.

1. *Цесия.* Уврѣдениятъ отъ едно прѣстѫпно дѣяние може да цедира своя искъ за обезврѣда. Това се вижда отъ една съпоставка на чл. 416 съ чл. 324 отъ З. З. Д. Ако това е вѣрно относно гражданския сѫдъ, пита се—искътъ за отщета въ наказателния сѫдъ може ли да се прѣхвърли? И тукъ е всичката трудность на въпроса, която дава просторъ за много спорове. Чл. 4. З. У. С. говори, че уврѣдениятъ отъ едно прѣстѫпно дѣяние може да се конституира като гражданski ищецъ въ наказателния процесъ. Не слѣдва ли

[1]) Изобщо тождество между странитѣ въ наказ. и гражд. процесъ не може да има, защото докато въ първия, като ищецъ се явява прокурора — прѣдставитель на обществото въ неговитѣ публично-правни интереси, въ втория — такъвъ е частното лице — уврѣдениятъ.

[2]) Garraud. Op. cit. p. 449 t. 1

отъ това, че само увръдениятъ може да стори това, т. е. че неговиятъ цесионеръ нѣма това право? Това заключение може да се поддържа [1]), но менъ ми се струва по-състоятелно противното, и то по слѣднитѣ съображения:

1. Искътъ за обезврѣда, който има за прѣдметъ извѣстна сума пари, е чисто граждански искъ. И за това, той трѣбва да се подчинява на гражданското право. А то допуска цесия на иска (чл. 316 и 324 З. З. Д.).

2. Съединениятъ процесъ познава, като граждански истци и други лица, освѣнъ лично увръдения. Такива сѫ неговитѣ наслѣдници. А щомъ прѣхвърлянето на гражданския искъ може да стане по наслѣдство и по завѣщание, то нѣма защо да се изключи неговото прѣхвърляне чрѣзъ договоръ приживѣ.

3. Вънъ отъ това, ако даже се смѣтне, че горнитѣ доводи не сѫ достатъчни и се приеме, че само лично увръдениятъ може да бѫде граждански ищецъ въ наказателния процесъ, то пита се: може ли да се забрани на цесионерътъ да заведе иска си ad procuratio in rem suam отъ името на лично увръденото лице — цедентъ? Разбира се, че не. Но ще се възрази — прѣдставителството въ съединения процесъ а недопустимо. Това е вѣрно относно чисто наказателния процесъ, т. е. относно подсѫдимия, но спрѣмо гражданския искъ то, по общо правило, трѣбва да бѫде позволено. Такова е и схващането на закона, който допуска не само законното прѣдставителство въ лицето, напр., на настойника на недѣеспособния увръденъ, но и договорното (повѣреника).

4) Най-послѣ, ако цесията на иска за отщета на врѣди, причинени отъ едно прѣстѫпно дѣяние, е допустима въ гражданския сѫдъ, и ако отъ друга страна чл. 5. З. Г. С. дава правото на изборъ на ищеца между гражданския и наказателния сѫдъ, то слѣдва, че лицето, което може да се яви като ищецъ по тоя искъ въ гражданския сѫдъ, може да бѫде такъвъ и въ наказателния сѫдъ; значи, и цесионерътъ.

Ако трѣбва да се направи нѣкакво ограничение въ възможностьта да се цедира иска за обезврѣда, то трѣбва, спо-

[1]) Вж. Тальбергъ, Цит. Съч. стр. 176

редъ менъ, да се търси не въ това дали искътъ се упражнява въ гражданския или въ наказателния сѫдъ, а другадѣ. Искътъ за обезврѣда на прѣстѫпно причинени врѣди, въпрѣки че всѣкога има за прѣдметъ извѣстна сума пари и затова въ туй отношение е винаги патримонияленъ, той понѣкога е свързанъ изключително съ личностьта на уврѣдения и въ тоя случай само послѣдниятъ може да го упражни; слѣдователно, неговата цесия тогава е невъзможна.

Пита се: длъженъ ли е сѫдътъ, когато присѫжда обезврѣда да съ образява нейния размѣръ съ покупната стойность на иска при цесията? — Не, сѫдътъ не само има право да не направи това, но той е и задълженъ, защото въ противенъ случай, би трѣбвало да прѣнебрѣгне принципа за издирване на материялната истина, което ще стане ако той вземе за меродавна покупната цѣна на иска, а не истинската стойность на нанесенитѣ врѣди, а въ съединения процесъ тоя принципъ е еднакво въ сила, както спрѣмо наказателния, тъй и относно гражданския искъ. Друго би било положението, ако отвѣтникътъ прѣдяви това искане. Тогава, съгласно чл. 324. З. З. Д., сѫдътъ трѣбва да уважи иска въ размѣръ на покупната му цѣна при цесията.

2. *Наслѣдване*. Искътъ за обезврѣда на прѣстѫпно причинени врѣди, съставяйки часть отъ патримониума на уврѣдѣното лице, прѣминава по общо правило върху неговитѣ наслѣдници, които споредъ схващането на гражданско-правната наука, продължаватъ правната личность на наслѣдодателя и встѫпватъ въ всичкитѣ му имотни права. Прѣходътъ по наслѣдство на гражданския искъ става, както активно, така и пасивно, т. е. както относно ищеца, така и спрѣмо отвѣтника.

Въ руската литература по въпроса за прѣхода по наслѣдство на иска за обезврѣда сѫществува споръ. Споредъ мнѣнието на едни автори, като Таганцевъ, правото за обезврѣда

е чисто лично, и затова то не може да прѣминава върху наслѣдницитѣ или другитѣ лица, съ исключение на случаитѣ, положително указани отъ закона. „Тукъ се отнася, [1]) напр., случая, когато увреденото отъ прѣстжплението лице умре, като е започнало иска си за отщета, но не е дочакало неговото завършване. Подобенъ искъ, както и всички парични претенции, прѣминава върху наслѣдницитѣ, ако само тѣ не сж се отказали отъ наслѣдството изобщо." „Но ако увреденият е живѣлъ извѣстно врѣме слѣдъ извършване на прѣстжплението и е умрѣлъ безъ да е наченалъ иска си, наслѣдницитѣ му въ никой случай нѣматъ право да го упражнятъ, защото тоя искъ е личенъ."

Това мнѣние нѣма никаква упора въ теорията и законодателството. [2]) Прокарано послѣдователно въ всички случаи, когато увреденият не е успѣлъ да заведе иска си, то би дало доста несъстоятелни практични послѣдици; недопускане наслѣдването на иска въ тия случаи би нарушило, отъ една страна, интереситѣ на наслѣдницитѣ, а отъ друга, би обезпечило на виновника безспорното ползуване отъ плодоветѣ на прѣстжплението. Ако при това се вземе подъ внимание, че причинената врѣда може да бжде доста значителна, че увреденият има право до изтичане на общата давность да прѣдяви иска си за обезврѣда отдѣлно въ гражданския сждъ, то несъстоятелностьта на това мнѣние изпъква още по-ярко.

Споредъ схващането на други руски процесуалисти, [3]) искътъ за обезврѣда може да се наслѣдва само тогава, когато неговата основа е прѣстжпление, което нарушава имотнитѣ, а не и личнитѣ права. Това мнѣние почива на грѣшното положение, че законътъ смѣта за имотни исковетѣ, които сж родени отъ прѣстжпление, което накърнява имотнитѣ права. Но това не е вѣрно, защото дали единъ искъ е имотенъ или не, се опрѣдѣля по съвсѣмъ другъ критерий.

Ограничаване правото на прѣхода по наслѣдство трѣбва да бжде направено въ друга насока. Наслѣдване не може да

---

[1]) Таганцевъ. Курсъ. стр. 423

[2]) Споредъ ал. 3 на § 2 отъ „Законопроекта за измѣнение и допълнение З. У. С" правото на парично удовлетворение е лично право. То не прѣминава върху наслѣдницитѣ, освѣвъ ако има заведенъ искъ отъ името на потърпѣвшия.

[3]) Неклюдовъ, стр. 21 — 22; Чебышевъ — Дмитріевъ. стр. 172—174 Макалинскій, ч. 1. стр. 48 — 49.

стане на ония искове за отщета, които сѫ свързани изключително съ личностьта на длъжника и които се погасятъ съ неговата смъртъ.

8. *Спогодба.* Гражданскиятъ ищецъ, както се изтъкна вече, може свободно да разполага съ своя искъ за обезврѣда. Той може да се отказва отъ него, а сѫщо и да се спогажда. Чл. 511. З З. Д. постановява изрично това: „Спогодбата може да става и върху такъвъ граждански искъ, който произтича отъ прѣстѫпно дѣяние. Спогодбата не прѣпятствува на прокурорския надзоръ да прѣслѣдва виновния". Втората алинея на тоя членъ идва да подчертае независимостьта на двата иска — гражданския и наказателния. Като послѣдица отъ тая независимость, валидностьта на спогодбата не се накърнява съ това, че е издадена една оправдателна присѫда, безразлично отъ какво е обусловена тя,[1]) освѣнъ ако сѫ на лице условията, прѣдвидени въ чл. 518 и слѣд. З. З. Д. Защото спогодбата става по обезврѣдата на гражданската неправда, а оправдателната присѫда се произнася по наказанието за углавната неправда.

II. Погасяване на иска за обезврѣда.

Гражданскиятъ искъ въ съединения процесъ, въпрѣки че е добавка къмъ наказателния искъ, не се погася заедно съ него, т. е. ако наказателниятъ искъ бѫде погасенъ, съ това още не се погася гражданския искъ. Послѣдниятъ се нуждае отъ едно самостоятелно погасяване. Това е логическа послѣдица отъ факта, че тия два иска иматъ различни прѣдмети, единиятъ—парична обезврѣда, другиятъ—наказанието Публично-правнитѣ интереси на обществото могатъ да бѫдатъ удовлетворени съ налагане на едно наказание, безъ да сѫ възмездени съ това накърненитѣ права на частното лице, и обратно.

Вънъ отъ това, гражданскиятъ искъ се нуждае не само отъ едно отдѣлно самостоятелно погасяване, но сѫщо и отъ особени способи за погасяване, различни, съ изключение на давностьта, отъ тия за наказателния искъ.

---

[1]) Carraud, Traité, t. I. p. 254

Смъртьта на подсждимия погася наказателния искъ, но не и тоя за обезврѣда, тъй като той прѣминава активно и пасивно върху наслѣдницитѣ. Амнистията, която засѣга само углавната неправда въ дадено неправомѣрно дѣйствие, като я прави нестанала, не може да докосне гражданската неправда, която е родена отъ сжщия фактически съставъ. Послѣдната продължава да сжществува, а заедно съ нея и правото за нейната обезврѣда. Отмѣната на закона съ новъ, който не инкриминира даденото дѣяние, има сжщото дѣйствие.

Присжденото нѣщо относно наказателния искъ прѣкращава послѣдния, безъ да погася гражданския искъ, ако той не е билъ прѣдявенъ прѣдъ сжщия сждъ, съ изключение на случаитѣ, когато рѣшението на углавния сждъ има сила на res judicata спрѣмо гражданския сждъ, (чл. 22. З. У. С.). Влизането въ законна сила на присждата поради туй, че тя не е обжалвана относно наказанието, погася наказателния искъ, докато гражданския искъ остава недокоснатъ, ако сжщата присжда е обжалвана относно послѣдния. Оттеглянето жалбата на частния обвинитель унищожава углавното прѣслѣдване, но не и гражданския искъ, ако за това уврѣдениятъ е направилъ изрична уговорка при нейното оттегляне (чл. 13 З. У. С.)

Искътъ за обезврѣда, като чисто граждански искъ, се погася съ обикновенитѣ начини на погасяне гражданскитѣ задължения—като плащане, новация, компенсация, спогодба и т. н.. Тия начини, като негодни да унищожатъ углавното прѣслѣдване, оставятъ го да живѣе слѣдъ смъртьта на гражданския искъ.

Давностьта, като начинъ за погасяване, е еднакво приложима и къмъ двата иска, само че продължителностъта на нейния срокъ не е еднаква. За наказателния искъ тя се движи отъ 6 мѣсеца до 20 години, (чл. 72. Н. З.), ако се касае до прѣкращаване на углавното прѣслѣдване, т. е. до прѣдявяване на публичния искъ, или нейнитѣ граници сж отъ двѣ до 25 години (чл. 77. Н. З.), ако се касае до изпълняване на наказанието. За гражданския искъ давностьта, съгласно чл. 38 З. Д. въ свръзка съ чл. 5. З. Г. С., е 20 години. А искътъ за туряне въ изпълнение на получения изпълнителенъ листъ (actio judicati) по дѣлото за обезвѣда е 15 години. Послѣдното не е казано никждѣ въ закона, но неговата правота из-

пъква, като се вземе прѣдъ видъ, че actio judicati е обикновенъ облигационенъ искъ и че при него нѣма смисъль да се прави разлика дали задължението има своята основа въ едно прѣстжпление или не. Защото, ако въ първия случай правенето разлика е оправдателно, като за договорнитѣ задължения се установява 15 годишна давность, а за тия, породени отъ едно прѣстжпление, се дава на ищеца една привилегия, като му се продължава давностьта до 20 години, тукъ кога се касае за туряне въ изпълнение едно рѣшение, безразлично е, каква е била основата на задължението. Сжществува една друга разлика между давностьта като причина за погасяване гражданския искъ, отъ една страна, и като такава относно наказ. искъ. Докато първата се прилага, само ако е прѣдявено отъ страната (чл. 5. З. Д.), — втората се прилага ex officio.

Въ Франция искътъ за обезврѣда на врѣди, причинени отъ едно углавно прѣслѣдване, се погася отъ сжщата давность, съ каквато и съотвѣтния наказателенъ искъ. А тоя отъ едно гражданско прѣстжпление — по гражданската давность (30 год.).

Накрай, тукъ трѣбва да бжде изнесенъ единъ въпросъ въ свръзка съ погасянето на гражданския искъ.

Изтъкна се и по-рано, че спогодбата върху гражданския искъ, породенъ отъ едно прѣстжпно дѣяние, прѣкращавайки гражданския искъ, оставя незасѣгнато углавното прѣстжпление (чл. 511 ал. II). Пита се: ако по единъ какъвъ да е граждански искъ, ищецътъ прѣдложи за доказателство рѣшителна клетва на отвѣтника, който я приема и полага, но послѣ се оказва, че тя е лъжовна, и за това се повдигне наказателно прѣслѣдване по чл. 193 ал. послѣдна Н. З., може ли първоначалниятъ ищецъ да заведе искъ за обезврѣда на причиненитѣ му отъ това прѣстжпление врѣди?

Чл. 56. З. З. Д. гласи: „Всѣко дѣйствие на човѣка, което причинява врѣда на другиго, задължава тогова, по вината на когото е послѣдвало то, да поправи врѣдата. Лъжовната клетва въ случая осжществява напълно всички съставни елементи на посочената разпоредба на закона. Не обусловя ли тя единъ искъ за обезврѣда?

Отъ гледище на положителното право, този въпросъ може да има само единъ отговоръ. По своята юридическа сжщина рѣшителната клетва е една спогодба, и при това

принудителна, transaction forcée (чл. 411. З. Г. С.). Jus jurandum speciem transactionis continet[1]).

Страната, която прѣдлага рѣшителна клетва, прави едно условно отказване отъ претенциитѣ или възраженията си. Условието е полагане на прѣдложената клетва. Ако то се изпълни, отказътъ става безусловенъ и неговитѣ послѣдици трѣбва да се осжществятъ. Основата на рѣшението въ случая е съдържанието на клетвата. Еднъжъ положена тя, съдържанието ѝ става изразъ на истината. „Малко важи дѣйствителностьта, законътъ не държи смѣтка за нея. Клетвата посочва на чия страна е правото и всички трѣбва да се прѣклонять прѣдъ тази истина" [2]). Чл. 221 З. Г. С. не допуска да бжде доказвана лъжовностьта на рѣшителната клетва по граждански редъ. Смисълтъ на тая разпоредба е, че страната, отъ която изхожда рѣшителната клетва, не може при углавното прѣслѣдване по чл. 193, алинея послѣдна Н. З. срѣщу противника ѝ, да се намѣси като граждански ищецъ. Нейниятъ граждански искъ е безосновенъ. Въ гражданскиятъ сждъ тя е сключила спогодба и спорното правоотношение е окончателно ликвидирано. Тя не е свързала отказа си съ истиностьта на положената рѣшителна клетва, а съ самия фактъ на полагането ѝ. При наличностьта на тоя speciem transactionis участието на уврѣдената страна въ качеството на граждански ищецъ е недопустимо. Въ тоя смисълъ е и нашата сждебна практика. Такава е и юриспруденцията на Върховния Касационенъ Сждъ (К. Р. № 3/98. II. Г. О.; К. Р. № 628/96. II. Г. О.; К. Р. № 191/90 и пр.).

Обаче, отъ морално гледище и отъ това на de lege ferenda, разрѣшението на тоя въпросъ трѣбва да е друго. Чл. 707 п. I in fine, допуска прѣгледъ на сждебното рѣшение при „прѣстжпни дѣйствия на страната". Полагането на лъжовна клетва съставя едно безспорно прѣстжпление. Защо да не се допусне и при тоя родъ прѣстжпни дѣйствия на страната прѣгледъ на сждебното рѣшение? Сжществува едно чисто формално възражение — рѣшителната клетва, като процесно дѣйствие, съставя транзакция. Но законодателтъ, по

---

[1]) D. De jures, XXI. 2.
[2]) Baudry — Lacantinerie Des obligations, 3, p. 1020.

съображения отъ публиченъ редъ, не допуща извѣстни граждански сдѣлки, какъвто е случая напр., съ чл. чл. 23 ал. II. 229, 230, 254, 286, 308, 331 п. 3, 387, 468 и пр. З. З. Д Защо той да не направи още една логическа стжпка напрѣдъ и да унищожи дѣйствието на лъжовната рѣшителна клетва, като транзакция подъ незаконно условие (Вж. чл. 63 З. З. Д.), особено като се има прѣдъ видъ вжтрѣшното противорѣчие между постановленията на чл. 65. З. З. Д. и тия на чл. 421 З. Г. С.? [2]).

---

[2]) Д. Алексиевъ. Право на гражд. искъ при прѣстжплението по чл 193, ал. послѣдна Н. З., Сп. „Юр. Мисъль" к. 2 и 3 г. II.

ВАЖНИ ПЕЧАТНИ ГРѢШКИ.

На стр. 2, редъ 12 отдолу слѣдъ „правяйки" да се прибави — безспирно.

На стр. 12, редъ 15 и 16 отгорѣ да се чете: „Рѣшението на наказателния сждъ е преюдициално за гражданското".

Д. Мишайковъ,
извънр. професоръ.

Одринска и Бѣломорска Тракия

Стопански анкети и впечатления.

Въ тая работа сѫ изложени данни за стопанскитѣ условия въ Одринска и Бѣломорска Тракия, събрани главно прѣзъ 1917 г. при една обиколка, която направихъ по тия мѣста съ съдѣйствието на Главното Командуване на Армията. Безъ да бѫдатъ нѣщо систематично и завършено, тия свѣдѣния сѫ единъ приносъ къмъ изучването на икономическитѣ условия на една область, която има особно значение за стопанското бѫдеще на нашата страна.

Одринска Тракия.

I. Територия.

Територията на оная часть отъ Одринско, която до послѣдната война влизаше въ състава на нашата държава, има слѣднитѣ граници: на сѣверъ — старата турско-българска граница, на западъ — разклоненията на Родопитѣ западно отъ Орта-кьой, на югъ — брѣговата линия на Бѣло-море отъ Дедеагачъ до устието на рѣката Мѣста, а на изтокъ — течението на сѫщата рѣка. Цѣлата тая область по своитѣ географски особности може да бѫде раздѣлена на двѣ части, отъ които едната се покрива съ онова, което обикновено се нарича долината на рѣка Марица, а другата е часть отъ Родопската система. Долината на рѣка Марица, на мѣста по-тѣсна, на други по-широка, се отличава съ плодородната си почва, мекия климатъ, а особно съ това, че значителни нейни части се заливатъ ежегодно отъ водитѣ на рѣката и тове става причина за плодородието на мѣстата, които могатъ да бѫдатъ обработвани, но въ сѫщото врѣме и на това, че значителна часть отъ земитѣ оставатъ неизползувани; въ сѫщото врѣме застояването на водитѣ е причина на лошитѣ хигиенически условия въ тия мѣстности. Въ Родопитѣ климатътъ е по-суровъ, но по-здравъ, годнитѣ за земедѣлско използуване земи сѫ въ ограничено количество и затова, докато въ долината на Марица прѣобладаватъ земедѣлскитѣ култури, въ Родопитѣ главно мѣсто заематъ скотовъдството и домашната индустрия. Освѣнъ отъ Марица, Одринско се напоява още отъ нейния притокъ Арда, която прѣсича Родопитѣ. Ала поради липсата на достатъчно гори и голѣмитѣ суши, както Марица, така и нейнитѣ притоци често оставатъ съ твърдѣ малко вода, недостатъчна за естественото и искуствено оводняване и оросяване на прилѣгащитѣ мѣстности.

II. Население.

Населението на Одринско възлизало, споредъ турскитѣ статистики приблизително на около 256,000 души, разпрѣдѣлени по слѣдния начинъ: Одринска кааза — 97333, Мустафа-Паша — 28216, Димотика — 28355, Ортакьой — 31025, Суфлу — 43045, Дедеагачъ — 28652. Споредъ списъка на населенитѣ мѣста на министерството на вжтрѣшнитѣ работи, населението на Одринския окржгъ прѣзъ 1915 г. възлизало на 81311, разпрѣдѣлено по слѣдния начинъ: Димотишка околия — 24924 съ околийски центъръ градъ Димотика съ 7038 жители, Одринска градска или гр. Одринъ (турски-Караачъ) съ 6000 жители, Одринска селска околия съ 13510 жители, Ортакьойска околия съ 14658 съ центъръ Ортакьой съ 2414 жители и Свиленградска околия съ 22219 жители и съ центъръ Свиленградъ (Мустафа-Паша) съ 6500 жители. Слѣдъ войната отъ 1912/913 г. къмъ България бидоха присъединени и части отъ Лозенградско, а именно Василико и Малко-Търново, за населението на които Министерството на Вжтрѣшнитѣ работи не можа да ми даде свѣдѣния. Къмъ областьта на Одринско принадлежатъ околиитѣ Суфлу, Фере и Дедеагачъ, тъй като, както по географическото си положение, така и по икономическитѣ си връзки, тия околии безспорно спадатъ повече къмъ Одринско, отколкото къмъ Гюмюрджинско. Споредъ свѣдѣния събрани на самото мѣсто, Суфлийска околия има 26665 жители (безъ да се смѣтатъ 483 души каракачани безъ постоянно мѣстожителство) съ центъръ Суфлу съ 5067 жители. Споредъ свѣдѣния на българскитѣ административни власти отъ 1916 г. околия Дедеагачъ брои 26546 жители и околия Суфлу—19281.

Споредъ прѣброяването отъ 31 Дек. 1920 г. населението на ония части отъ Тракия, които останаха въ територията на нашата държава възлиза, както слѣдва: Бургазки окржгъ — околии Василико — 7357 жители, Малко Търново—9618; Мъстанлийски окржгъ — всичко 113991 жители, разпредѣлено по слѣдния начинъ: Егри-Дере — 36675, Кошу-Кавакъ — 38611, Мъстанлж — 24992, Орта-кьой — 13713; окржгъ Пашмакли всичко 64372, разпрѣдѣлено по слѣдния начинъ: Дарж-дере — 18576, Дьовленъ — 12934, Пашмакли — 32862; отъ окржгъ Стара-Загора — околия Кърджали съ 43667 и околия Свиленградъ съ 22790 жители.

Населението въ Одринско изотдавна било изложено на голѣми размѣствания, прѣдизвиквани изключително отъ събития съ политически характеръ. Още прѣзъ 1828—1829 г. части отъ това население послѣдвали завръщащитѣ се къмъ отечеството си руски войски и се настанили въ Добруджа и Бессарабия. Слѣдъ освобождението на България нова маса одринчани потърсили прибѣжище въ Бургазко и Варненско. Емиграцията на одринчани се засилила чувствително слѣдъ погрома на македоноодринското възстание прѣзъ 1903 г. Тогава повече от 20,000 души, произхождащи отъ Лозенградско и Малко-Търновско се прѣселили въ Бургазко и отчасти въ Варненско. Една часть отъ тия прѣселници се върнала, обаче, по мѣстата си слѣдъ хуриета прѣзъ 1908 г. Прѣзъ 1913 г. въ Бургазко се изселили отново около 19—20000 души изъ Лозенградско. Повече отъ 30,000 души българи отъ Одринско, Кешанско, Узунъ-Кюприйско се изселили въ Ст. Загорско, Ново-Загорско, Ямболско, Пловдивско. Слѣдъ отстжпването на Одринъ на България прѣзъ 1915 година, голѣма часть отъ жителитѣ на селата лежащи въ областьта, нарѣчена „Чока" (сѣверно отъ Одринъ), които по-рано се били изселили въ стара България, се завърнали въ Одринско и се заселили въ изоставенитѣ отъ турцитѣ села южно и югозападно отъ Одринъ. Въ сжщитѣ села се заселили и бѣжанци отъ Узунъ-Кюприйско, Малко-Търновско и Лозенградско. Около 7000 души гагаузи произхождащи отъ Залуфъ, Асланъ, Каракасънъ, изпъдени отъ турскитѣ власти, за да се отвори мѣсто за изселващитѣ се отъ окупиранитѣ отъ българската власть области мохамедани, се заселили въ онзи поясъ, който се намира между Свиленъ, Ортакьой и Одринъ. Въ Ортакьойско се заселили арнаути отъ Залуфъ.

Сжщата картина срѣщаме и въ Димотишко. Въ с. Салтжкьой дошли слѣдъ балканската война 50 български сѣмейства отъ Мала-Азия, въ Чаушли — прѣселници отъ Суфлу, въ Караджа-Али — такива отъ Дедеагашко. Въ града има незначителенъ брой гърци отъ Турция, избѣгали въ врѣме и слѣдъ балканската война. Отъ Димотишко се изселили, слѣдъ присъединяването на Одринско и Димотишко прѣзъ 1915 г. къмъ България, значителенъ брой турци. Отъ града Димо-

тика се изселили около 1200 сѣмейства, отъ с. Атула кьой — 40, отъ Аксакалъ — 60, отъ Караджа-Али — 100, отъ Делимустакьой — 40, отъ Джамбазларъ — 48, отъ Чобанли—30, отъ Таушанкору — повече отъ 60, отъ Хаджи-Али — 40, отъ Екимли — 50, отъ Шубашикьой — 90, отъ Чаушлу — 80, отъ Ахрянъ-Бунаръ — 55, отъ Асаръ-бей — 105, отъ Суйлемишъ — 26, отъ Саракьой — 50, отъ Кулели-Бургазъ — 26, отъ Урли — 60, отъ Омуръ-бей — 100, отъ Софуларъ кьой — 100, отъ Карасипли — 60, отъ Алибейкьой — 80, отъ Гемиджи кьой — 50 сѣмейства. Всички турски изселници се заселили въ изпразненитѣ отъ българи и гърци села оттатъкъ Марица, въ Текирдагъ и Кешанъ. Слѣдъ балканската война около 8000 души гърци отъ Суфлу се изселили въ Гърция, и то, тритѣ четвърти въ Драма и Кавала, а едната четвърть — въ Солунско, Воденско и Гюменджанско. Прѣзъ 1912 г. се изселили отъ Суфлийско множество турци: отъ с. Демирвиранъ — 100 сѣмейства, Дищубакъ — 30, Окуръ — повече отъ 60, Чумлекчи — 150, Сейменли — 150, Бидигли — 80, Коюнъ-Ери — 80, Ханджасъ — 150, Чакърджи — 120 Еркенджи — 60, Шахирова — 60, Колайджи-ова — 50, Чукурвиранъ — 60. Тѣ се заселили оттатъкъ Марица въ Узунъ-Кюприйско и Кешанско. Въ самия градъ Суфлу, въ който допрѣди балканската война българитѣ били малобройни, слѣдъ оная война се заселили отъ Лозенградско, Малгарско и Кешанско около 200 сѣмейства, отъ града Одринъ — 40 сѣмейства, отъ Узунъ-Кюприя — 15 сѣмейства и около 20—30 сѣмейства отъ Солунско. Прѣаъ 1917 г. врѣменно въ града живѣяха около 300 сѣмейства отъ Дедеагачъ, пропждени отъ постоянното си мѣстожителство отъ военнитѣ събития. По селата на Суфлийска околия сж настанени мнозина бѣжанци отъ оная часть на Одринско, която остана въ ржцѣтѣ на турцитѣ. Така, въ с. Чомлекчи дошли отъ Димотишко 20 сѣмейства, въ с. Сейменли пакъ отъ Димотишко — 37 сѣмейства, въ с. Еркенджи — 35 сѣмейства отъ Малгарско, въ с. Бидигли — 80 сѣмейства отъ Чаталджанско, въ Ханджасъ — 120 отъ Малгарско, въ Чакърджи — 60 сѣмейства отъ Малгарско, въ Коюнъ-Ери — 70 сѣмейства отъ Лозенградско, въ Баши бей — 30 сѣм. отъ Малгарско, въ Саракж — 35 сѣм. отъ Еносъ. Слѣдъ балканската война се

изселили извѣстенъ брой гърци отъ селата Каваджикъ, Пашмакчи. Чамъ-кьой, Карабунаръ, а на тѣхно мѣсто се заселили 450—500 български сѣмейства. Въ село Чамъ Кьой се прѣселили прѣзъ 1914 г. 30 български сѣмейства отъ Мала Азия. Прѣзъ оная година били изселени отъ турцитѣ значителенъ брой български сѣмейства, настанили се въ Мала-Азия една часть прѣди 170 години, друга — слѣдъ руско-турската война. Изселенитѣ отъ Мала-Азия българи живѣяли прѣди изселването си въ селата: Коджабунаръ — 380 сѣмейства, Иени-кьой — 110, Хаджи Пари Кьой — 80, Киликъ — 80, Майджръ —180, Ташкесеинъ — 80, Араджабаиръ — 80, Тьойбеленъ — 180, Суютъ — 120, Кубашъ — 15, Юренъ — 15, Чаталъ-Тепе — 130, Дерменъ-Аланъ — 80 сѣмейства. При второто заселване на българи били заселени само селата Чаталъ-Тече и Дерменъ-Аланъ, всички останали села били заселени отъ по-старо врѣме. Прѣзъ 1917 г. тия изселени изъ Мала-Азия българи бѣха се настанили най-главно въ Ортакойско и то повечето въ селата Пилеонъ, Зорназанъ, Аккаланъ, а послѣ въ Гюмурджинско и Дедеагашко, главно въ Марония, Кърка, Кючуккьой, Макри.

Отъ 500-тѣхъ сѣмейства, които съставляватъ населението на градъ Фере, само 40 сѫ стари жители на града. Всички други сѫ се заселили въ него слѣдъ балканската война, а именно около 300 сѣмейства отъ Чаталджансхо (главно Делиюнусъ и Таякадънъ) и отъ Узунъ-Кюприя съ Еникьой — около 120 сѣмейства. Въ с. Кърркакьой се заселили 18 сѣмейства отъ Мала-Азия. Отъ гръцкитѣ села на Ференско значителенъ брой жители се прѣселили въ Драмско, Саржшабанско и отчасти въ Стара Гърция. Изселили се и мнозина турци: отъ Шахинларъ — около 150 сѣмейства, на мѣстото на които се заселили 240 сѣмейства българи отъ Булгаркьой — Кешанско. Отъ Кьостеле и Бейкьой се изселили 80 турски сѣмейства, замѣстени съ 16 сѣм. прѣселници отъ Доганъ-Хисаръ. Селата Каракьой, Фъндаджикъ, Дремчалии, Дурлжкьой, опразвени отъ турцитѣ, продължаватъ да пустуватъ и до днесъ. Отъ с. Къшлакьой се изселили 30 турски сѣмейства, а на тѣхно мѣсто се заселили 15 български отъ Балъккьой и Турбалъкьой. Отъ с. Бодуренъ се изселили 40 мохаджирски сѣмейства, а на тѣхно мѣсто дошли 16 сѣмейства Доганъ-хисарци, и въ с. Ха-

санларъ дошли 28 сѣмейства отъ мало-азийскитѣ българи. Българската махала на Дедеагачъ, брояща 80 кѫщи, се състои отъ прѣселници отъ с. Еникьой, дошли въ Дедеагачъ прѣди 35 години.

III. Земедѣлие.

1. Природни условия за земедѣлието. Природнитѣ условия за земедѣлието въ Одринско трѣбва да бѫдатъ разглеждани отдѣлно за долината на рѣката Марица и отдѣлно за ония мѣстности, които лежатъ по течението на рѣкитѣ Арда и Възълъ-дели, въ които естественитѣ условия, особно на ония отъ тѣхъ, които спадатъ съвсѣмъ къмъ планинската система на Родопитѣ, прѣдставляватъ вече единъ прѣходъ отъ условията на Срѣдиземно море къмъ ония на континента, докато по спусковетѣ на Родопитѣ къмъ Марица и въ самата долина на послѣднята климатическитѣ условия навсѣкѫдѣ напомватъ ония на срѣдиземноморскитѣ крайбрѣжия. При това, колкото се отива понаюгъ, толкова тая прилика става по-голѣма.

Основниятъ бѣлѣгъ на климатическата система на долината на рѣката Марица е сушата. Въ Одринско често пѫти не вали дъждъ отъ Май до Октомври. Първиятъ снѣгъ рѣдко пада къмъ края на Ноември, повечето пѫти — къмъ началото на Декември. Снѣгътъ трае рѣдко повече отъ 10 деня. Често пѫти настѫпва сухъ студъ, а прѣзъ Мартъ снѣгътъ е голѣма рѣдкость. Прѣзъ есеньта често вали дъждъ, но опасни сѫ дъждоветѣ прѣзъ Май, които прѣдизвикватъ разливания на рѣката и наводнения. Марица залива околнитѣ мѣстности всѣка година: между Одринъ и Мустафа-Паша постоянно се залива едно пространство отъ около 40 — 50000 декара най-хубава, най-плодородна земя, която остава недостѫпна за земедѣлско използуване. Главната причина за сушата и наводненията въ областьта на Одринско се крие въ изкореняването на горитѣ, което, започнало къмъ срѣдата на XIX-ия вѣкъ, било продължено въ голѣми размѣри въ врѣме и слѣдъ руско-турската война. Въ сѫщото направление подѣйствувало, споредъ мнѣ-

нието на мѣстното населенке, и изкъртването на коренитѣ на лозитѣ и дърветата отъ земята, нѣщо, което станало въ голѣми размѣри прѣзъ руско-турската война. Това станало причина да се повдигне дъното на Марица.

Споредъ свидѣтелството на австро-унгарския консулъ въ Одринъ, докато прѣди 40 години Одринско произвеждало толкова много жито, че могло и да изнася, сега една срѣдно добра реколта едва покрива нуждитѣ на мѣстното население. Въ околностьта на градъ Одринъ зимницата се сѣе прѣзъ Септември, слѣдъ като се обере царевицата, а жетвата започва къмъ началото на мѣсецъ юни. Периодътъ, прѣзъ който могатъ да вирѣятъ културнитѣ растения, тукъ е по-дългъ, отколкото обикновено въ стара България, а врѣмето, което е нужно за развитието и узрѣването на културитѣ, вслѣдствие на по-голѣмата топлина и на по-голѣмото изобилие на слънчевитѣ лѫчи, е по малко, отколкото въ стара България. Това обстоятелство именно дава възможность за прочутитѣ „двѣ реколти", едно явление, което не е рѣдко въ долината на Марица, но което въ всѣки случай не е правило, както обичатъ да мислятъ нѣкои.

Едно редовно използуване на възможностьта за двѣ реколти би могло да стане при по-правилно сѣидбообращение и при едно регулиране на напояването, за да се избѣгнатъ голѣмитѣ разливания на Марица. Почвата е изобщо глинесто-песъчлива, съ прѣобладание на наносъ и черноземъ въ ония мѣстности, които лежатъ по-близо до рѣката.

Въ Димотишко условията сѫ почти сѫщитѣ, съ нѣкои само отклонения. И тукъ снѣгътъ не се задържа, освѣнъ най-много по 6-7 деня. Допрѣди 15 год. чести били случаитѣ снѣгътъ да се задържа и по 40 деня. Послѣдниятъ снѣгъ пада прѣзъ Мартъ. Прѣзъ лѣтото има твърдѣ малко дъждове и затова често настѫпва суша, но градушка пада рѣдко. Марица залива околнитѣ мѣстности всѣка година: около 30—40000 декара първокачествена земя е постоянно залята съ вода. Зимницата се сѣе отъ 15-ти септември до Димитров-день; посѣтата покъсно не става добра. Жетвата на ечмика започва на 1-ви Юни старъ стилъ, оная на житото — 15 деня покъсно. Пролѣтното жито сѣятъ прѣзъ Февруари, а царевицата прѣзъ Априлъ.

Въ Суфлу първиятъ снѣгъ пада въ края на Ноември, прѣзъ Мартъ се вижда снѣгъ много рѣдко. Изобщо снѣгътъ се държи само нѣколко деня; може да се каже, че отъ 25 години насамъ Суфлу не е виждалъ постояненъ снѣгъ въ значителни количества. Суфлийци не се оплакватъ толкова отъ суша, колкото одринци и димотичани. Зимницата се сѣе отъ 15-ти Септември старъ стилъ нататъкъ, и ржжь може да се сѣе до края на Ноемврий. Жетвата започва къмъ 25 Май старъ стилъ. Пролѣтнитѣ култури се сѣятъ прѣзъ Февруари и до срѣдата на Мартъ.

Въ Ференско и Дедеагашко климатътъ е още по-мекъ. Въ тая область прѣзъ мѣсецитѣ Ноември и Декември снѣгъ се вижда много рѣдко. Той пада тукъ обикновено прѣзъ втората половина на Януари и прѣзъ Февруари и се държи по 2—3 деня, понѣкога само трае до една седмица. Градушкитѣ сж рѣдкость, но затова пъкъ тукъ страдатъ често отъ суша. Зимницата се сѣе отъ 1 ви Септември, та дори до края на Декември, а жетвата започва къмъ 21 Май старъ стилъ. Лѣтниятъ ечмикъ се сѣе отъ началото на Февруари до 25 Мартъ, а царевицата може да се сѣе до Петровъ-день, но обикновено се сѣе отъ 1-ви Априлъ до 15 Май.

2. Техника на земедѣлието, земедѣлски системи, земедѣлски добивъ.

Техниката на земедѣлското производство въ Одринско е доста примитивна. Но прави все пакъ впечатление, че желѣзниятъ плугъ вече си е пробилъ пжть между селското население. Това се дължи главно на интереса на компанията на източнитѣ желѣзници, която искала да помогне за увеличението на замедѣлския добивъ въ ония мѣста, прѣдъ които минава желѣзницата. Благодарение на инициативата на компанията и липсата на противодѣйствие отъ страна на държавната власть, германската фирма Eckert отворила складъ за земедѣлски машини, а така сжщо организирала нѣколко опитни полета (въ Одринъ, Узунъ-Кюприя, Баба-Ески, Люле-Бургасъ), въ които нагледно било показвано какъ става използуването на тия машини. Вслѣдствие на тая инициатива, въ околноститѣ на Одринско вече прѣобладава

плугъ № 5, съ който почвата се рови 8—12 см. м. дълбоко. Тоя плугъ е най-разпространенъ въ полската часть на бившата Одринска кааза. И въ Димотишко мнозина оратъ съ тоя плугъ, ала понѣкога прѣораватъ съ рало до 30 с. м. дълбоко. Въ европейския плугъ тукъ впрягатъ единъ чифтъ, а въ ралата по 2—3 чифта. Въ Суфлийско оратъ така сѫщо съ европейски плугъ и то около 25 см. дълбоко, като впрягатъ единъ чифтъ говеда, ала при оране на по-високи мѣста впрягатъ и два чифта. Въ Ференско и Дедеагашко констатирахъ сѫщитѣ условия, съ тая само разлика, че тукъ се оре нѣколко сантиметра по-плитко.

Въ околностьта на Одринъ, както изобщо по ония мѣста, не сѫществува привичка да се тори земята. Оборниятъ торъ не се използува, не се прибѣгва и до помощьта на течния торъ. Благодарение на плодородието на почвата въ долината на Марица земедѣлцитѣ не оставятъ нивитѣ си подъ угаръ. Това се прави само въ планинскитѣ мѣста, гдѣто почвата е по-слаба. Въ долината на Марица обикновено се редуватъ пшеницата съ царевицата или пъкъ слѣдъ пшеницата нивата се прѣвръща въ бостанъ. Тамъ гдѣто е застѫпена културата на метлата, послѣдната се засѣва сѫщата година, непосрѣдствено слѣдъ жетвата на ечемика. На единъ дюлюмъ, (около 912 кв. м.) хвърлятъ до 30 кгр. пшеница или ечмикъ и около два килограма царевица. Споредъ свѣдѣния на мѣстни хора, срѣдниятъ земенъ добивъ се движи между 180 и 240 кгр. при пшеницата, между 240 — 300 кгр. при ечмика и между 180 — 200 кгр. царевицата. Ако тия числа сѫ вѣрни, тѣ свидѣтелствуватъ за едно твърдѣ високо плодородие на почвата, най-важниятъ факторъ на земедѣлския добивъ въ ония мѣста. Измежду населенитѣ мѣста на Одринска околия първо мѣсто въ земедѣлско отношение заематъ селата: Босна-кьой, извѣстно съ голѣмия добивъ на метли, ечмикъ и картофи и Чурек-кьой — съ метли, царевица и вино. Интересно е, че въ полето работнитѣ рѫцѣ, съ които разполагали селата не били достатъчни за наврѣменно извършване на жетвата, затова тамъ дохождали жетвари отъ селата на Родопитѣ и отъ Узунъ-Кюприйско.

Въ Димотишко сѣятъ на първо мѣсто пшеница и царевица, слѣдъ това въ по-ограничено — ечмикъ, рѫжь, овесъ и

сусамъ. Сусамътъ се сѣе прѣзъ сѫщата година, веднага слѣдъ ечмика, сѫщиятъ се сѣе и слѣдъ зимница, ако послѣднята отрано се компрометира. Въ по-низкитѣ мѣста сусамътъ може да се сѣе втори пѫть слѣдъ жетвата на ечмика и царевицата. Въ това отношение сѫ забѣлѣжителни селата: Асърбейкьой, Карабейли, Салтъкьой, Мандра, Стремкьой. Въ по-високитѣ мѣста оставятъ угаръ и смѣняватъ пшеницата съ ечмикъ, царевица или бостанъ. Въ низинитѣ нѣма обичай да се торятъ нивитѣ, но въ по-високитѣ мѣста това е необходимо и тамъ се стараятъ да докаратъ на дюлюмъ по десетина коли оборски торъ. Споредъ свѣдѣния на мѣстни хора, на единъ дюлюмъ се хвърля 30 кгр. пшенично, 2 кгр. царевично или единъ кгр. сусамено сѣме за да се добие единъ срѣденъ резултатъ отъ 240 — 300 кгр. пшеница, 280 — 300 кгр. царевица или 78 — 80 кгр. сусамъ. И въ Димотишко идватъ работници прѣзъ врѣме на жетвата, главно мѫже и то помаци, отъ Кърджали и Кушукавакъ.

При сѫщитѣ условия става използуването на земята въ Суфлийско и Ференско.

3. Земедѣлски култури и производство. Благодарение на разнообразния географски характеръ на Одринско, а именно, вслѣдствие на това, че тукъ се намира долината на Марица, че отъ друга страна, въ непосрѣдствено съсѣдство съ нея сѫ разклоненията на Родопитѣ и че отъ югъ се чувствува влиянието на Срѣдиземното море, въ тая область вирѣятъ най-разнообразни култури. Това разнообразие, при честитѣ суши, които понѣкога опустошаватъ значителни части отъ реколтата, дава, въпрѣки това, възможность на населението все пакъ да добие достатъчно земедѣлски произведения за изхранване и за размѣна.

Житни култури. Споредъ свѣденията на г. Т. Карайовева, производството на житнитѣ храни въ Одринско, Лозенградско и Дедеагашко прѣзъ годинитѣ 1900 и 1901 се е изразявало въ слѣднитѣ количества: (Вж. стр. 13)

По тия изчисления излиза, че житното производство въ Одринско, Лозенградско и Дедеагашко възлиза на 220 — 260 мил. кгр. Нужно е да се има прѣдъ видъ, че споредъ свидѣ-

ВЪ ХИЛЕДИ КГР.

	Одринъ		Лозенградъ		Дедеагачъ	
	1900	1901	1900	1901	1900	1901
пшеница	30502	40000	19466	45000	4608	4352
кръзъмджа	27597	28800	18432	15752	2144	2282
ечмикъ	18800	23000	13000	21000	2000	1500
овесъ	3298	3774	7033	7727	71	85
царевица	9690	14000	11634	18581	5740	5726
ржжь	15999	18018	20538	26270	1134	986
фий-уровъ	3573	3600	1800	1800	192	150
просо	1206	1290	561	1328	221	497
каплуджа	255	255	255	85	—	—
Всичко	110920	132727	92719	137543	16110	15578

телството на автора, отъ когото сж взети числата, които послужиха за основа на горнитѣ исчисления, годинитѣ 1900 и 1901 били неблагоприятни за земедѣлието и затова слѣдвало би да се увеличатъ горнитѣ числа съ единъ порядъченъ процентъ за да се достигне до срѣдното, нормалното зърнено производство въ ония области. [1])

Ние имаме на разположение и по-нови статистически данни за засѣти пространства и добити резултати въ Одринско, а именно отъ 1907 г., за която турското министерство на земедѣлието е публикувало първата земедѣлска статистика на Турция. И тия данни, както ония на г. Карайовевъ, трѣбва да бждатъ приети съ голѣма осторожность и резерва, защото е извѣстно по какъвъ начинъ се събиратъ статистически данни въ Турция. [2]) Затова именно азъ не използувамъ тия данни по каази, а само по санджаци, надѣвайки се какво невѣрноститѣ и неточноститѣ при по-голѣмитѣ числа ще останатъ по малки. Ето самитѣ числа: (Вж. стр. 14).

---

[1]) Но въ никой случай тоя процентъ не може да възлиза на 3 — 400% както прѣдполага г. Т. Карайовевъ!

[2]) Единъ примѣръ: въ тая статистическа публикация засѣтото съ пшеница пространство въ Одринската каза е показано 346000 дюлюма, а добитатъ — 346000 кила!

	ОДРИНЪ		ЛОЗЕНГРАДЪ		ДЕДЕАГАЧЪ	
	простр. дюлюми	произв. кгр.	простр. дюлюми	производ. кгр.	простр. дюлюми	произв. кгр.
пшеница	593600	46770000	410082	29567640	63432	7992900
ечмикъ	132750	14591660	113930	16086016	24254	2929290
овесъ	37000	3277200	95620	9134240	1368	143480
ржжь	40000	4592000	93757	9266236	22254	3420396
каплуджа	26250	1832600	65550	3714568	1275	173250
просо	10770	561600	7620	355509	1185	138320
царевица	205000	26460000	62610	6562360	32855	5001600
Всичко	1045370	98075060	850169	74686569	146623	19799236

Споредъ тия данни, засѣтитѣ съ житни култури пространства на Одринско възлизатъ на около 2 мил. декара, съ едно годишно производство приблизително отъ около 190 мил. кгр. Прѣзъ 1907 г., слѣдов., добивътъ отъ житни култури въ тая область е билъ значително по-малъкъ, отколкото прѣзъ 1900 и 1901 г. Възможно е това намаление да се дължи на нѣкакво съкращаване на обработваемата площь, настжпило вслѣдствие на лоши политически условия, на разшироченитѣ разливания и засипвания на рѣката, на прѣминуване отчасти къмъ други култури. И прѣзъ 1907 г. първо мѣсто между зърненитѣ култури държи пшеницата, която дава почти половината отъ засѣтото пространство и добитото производство. На второ мѣсто иде царевицата, а това показва, че прѣзъ годинитѣ, които лежатъ между 1900 и 1907, тая култура е направила значителенъ напрѣдъкъ въ врѣда на ржжьта и ечмика. Това се дължи, може би, на увеличенитѣ разливания на Марица. Слѣдъ царевицата иде ечмикътъ и чакъ слѣдъ това ржжьта. Добивътъ отъ послѣднята култура се е намалилъ отъ 45 на 17 милиона кгр.. Отъ тукъ се вижда, че намалението въ производството на житнитѣ култури въ Одринско се дължи главно на намалението въ производството на ржжьта.

Лозарство Въ Одринско лозарството е твърдѣ прочуто. Тоя отдѣлъ отъ земедѣлието играе сжществена роля въ поминъка на населението. Това ще се види добрѣ отъ числата, които ще ни покажатъ пространството, което заематъ лозята въ Одринско и производството имъ. г. Карайовевъ ни дава слѣднитѣ числа за добитото грозде въ Одринско:

ГРОЗДЕ ВЪ КИЛОГРАМИ.

Каази и санджаци	1898 г.	1897 г.
Одринъ	67431	120466
Димотика	176302	150000
Мустафа Паша	208000	273160
Орта-кьой	230000	215319
Узунъ-Кюприя	65300	82100
Хавса	56000	128800
Санджакъ Одринъ	803033	969845

	1898 г.	1897 г.
Лозенградъ	2000000	2084447
БабаЕски	—	—
Люле Бургазъ	22000	15000
Виза	285000	194600
Мидия	21000	—
Ахтополъ	110000	60000
Малко Търново	11200	1800
Санджакъ Лозенградъ	2449200	2355847
Родосто	2000000	7000000
Чорлу	316654	324346
Хайреболъ	—	—
Малгара	60000	20000
Санджакъ Родосто	2376654	7344346
Дедеагачъ	72500	154800
Еносъ	80000	50000
Суфлу	2000000	1500000
Санджакъ Дедеагачъ	2152500	1704800

Отъ тия числа се вижда, че лозарството е имало широко разпространение въ тия области и то най-вече въ Лозенградско, Родостенско, Суфлийско. До сѫщото заключение бихме дошли, ако разгледаме числата отъ турската земедѣлска статистика за 1907 г. за тритѣ санджака Одринъ, Лозенградъ и Дедеагачъ:

ПРОИЗВОДСТВО ВЪ КГР.

	простр. въ дюлюми	грозде	ракия	вино
Одринъ	70613	5397008	114090	1336222
Лозенградъ	71950	9360666	415733	4768000
Дедеагачъ	44166	8461600	108779	1046469

По тия данни засаденитѣ съ лозя пространства въ цѣлата тая область възлизатъ на около 185000 дюлюма, а до-

битото производство — на 23 мил. кгр. грозде, 650000 кгр. ракия и 7 мил. кгр. вино. Цѣлото това производство прѣдставлява $^1/_4$ отъ цѣлото производство на грозде и вино въ Стара България. На първо мѣсто по тия данни стои Лозенградъ, слѣдъ това иде Суфлу и чакъ на трето мѣсто Одринъ.

Въ Одринско твърдѣ прочути сѫ вината, които излизатъ отъ областьта на Залуфъ. Не по-малко прочути сѫ вината на Лозенградъ, които французки фирми купували въ не малки количества, за да приготовляватъ отъ тѣхъ шампанско. Димотика не е голѣмъ лозарски центъръ: градътъ има понастоящемъ само 400 декара лозя. Лозята тукъ били прѣди 15 години значително повече, ала откато захарьта станала ефтина, населението прѣстанало да прави петмезъ и лозята били занемарени. Непосрѣдствено прѣди балканската война въ Димотика и близката околность количеството на добиваното грозде възлизало срѣдно на $^1/_2$ мил. кгр.. Лозарството въ Суфлу се ползува съ особна репутация. Прѣди балканската война производството възлизало на около $2^1/_2$ мил. кгр. вино или $4^1/_2$ мил. кгр. грозде, половината отъ което било изнасяно. Отъ 1910 г. между лозята вълрува филоксера, която е успѣла вече да унищожи по-голѣмата имъ часть. Вмѣсто унищожаваната отъ филоксера лоза въ Суфлу се шири все повече и повече тютюнътъ, особно отъ свѣтовната война насамъ, която повдигна извънредно много цѣнитѣ му. Не сѫ малко лозята въ Ференско и Дедеагашко, гдѣто освѣнъ Фере добри лозарски мѣста сѫ и селата Домузъ дере, Доганъ Хисаръ, Еникьой, Махалата. Филоксерата направила голѣми опустошения въ Фере, но въ другитѣ мѣста лозята сѫ още сравнително добри.

Бостани. По цѣлата долина на Марица бостанитѣ сѫ прѣвъзходни. Изобилието на вода и мекиятъ климатъ спомагатъ твърдѣ много за вирѣнието на динитѣ и пъпешитѣ. Послѣднитѣ ставатъ много добрѣ въ Димотишко, отгдѣто въ турско врѣме изнасяли ежегодно до двѣстѣ вагона за Цариградъ. Отъ Суфлу така сѫщо изнасяли за сѫщото мѣсто ежегодно по 100—150 вагона: цѣната възлизала на около 15 лири за вагонъ. Ференско и Дедеагашко не правятъ изключение отъ горѣказаното, защото и тамъ е разпространено сѣенето на динитѣ и пъпешитѣ.

Варива. За засѣванитѣ съ варива пространства и добиваното производство съдържа данни слѣднята таблица, изработена възъ основа на даннитѣ отъ турската земедѣлска статистика за 1907 г.:

	нахутъ		леща		фасуль		бакла		картофи	
	засѣто простр.	произв.	засѣто простр.	произв.	засѣто простр.	произв.	засѣто простр.	произв.	засѣто простр.	произв.
Одринъ	550	69800	720	38133	3762	177200	2220	50900	710	100000
Лозенградъ	546	36666	620	24867	3470	138200	1830	98300	244	20000
Дедеагачъ	330	19020	150	3147	1432	170426	225	30000	150	26500

Споредъ тия данни варивата сѫ застѫпени въ Одринско съвършенно слабо; наистина, горнитѣ числа сѫ безусловно по-долни отъ истинскитѣ, но все пакъ Одринско не дава изгледъ на область, въ която варивата сѫ добрѣ застѫпени. И тукъ, както другадѣ по Балканския полуостровъ, картофи се садятъ въ минимални количества.

Овощарство. Макаръ и отъ мѣстни, необлагородени породи, одринскитѣ плодове сѫ твърдѣ вкусни и сладки. Числата, които слѣдватъ, ще ни покажатъ размѣритѣ на овощния добивъ въ Одринско, Лозенградско и Дедеагашко, споредъ даннитѣ на турската земедѣлска статистика за 1907 г.

ПРОИЗВОДСТВО ВЪ КИЛОГРАМИ

	кестени	орѣхи	бадеми	сливи	ябълки	круши	кайсии
Одринъ	13000	109000	28000	125000	25000	161200	285000
Лозенградъ	—	40000	—	4000	2000	4700	1000
Дедеагачъ	5300	31000	99000	31700	34000	88000	27000

И тия числа сѫ твърдѣ низки: изобщо всички числа на турската земедѣлска статистика сѫ низки, защото населението, за да не плаща напълно десятъка, гледало е да укрива часть отъ добитото производство. Но отъ горнитѣ числа ние можемъ поне да добиемъ впечатлението, че най-разпространенитѣ плодове отъ тая категория въ Одринско, Лозенградско и Де-

деагашко сж каисинитѣ, крушитѣ, орѣхитѣ, сливитѣ и бадемитѣ. Споредъ свѣдѣния, които самъ събрахъ на мѣстото, изгледитѣ за развитие на овощарството въ Одринско сж твърдѣ добри. Особно добрѣ вирѣятъ вишнитѣ, черешитѣ, мушмулитѣ, бадемитѣ (въ Ортакьойско и Дедеагашко), кайсиитѣ, дюлитѣ. Часть отъ добиваното производство било изнасяно за Цариградъ. Макаръ и не до тамъ разширено, при благоприятни условия се намира овощарството и въ Суфлийско, гдѣто освѣнъ други плодове, ставатъ и добри черни сливи, особно въ балканскитѣ мѣста. Сжщото може да се каже и за Ференско и Дедеагашко, гдѣто къмъ другитѣ плодове се прибавятъ смокинитѣ. По-извѣстни овощарски центрове въ тая околность сж: Макри, Марония, Махалата, Дервентъ; послѣдното село дава до 200,000 кгр. бадеми.

Маслени и индустриялни растения. Между тѣхъ трѣбва да споменемъ метлата, производството на която има особно значение за Одринско, понеже дава добъръ доходъ на часть отъ населението, което може да използува стеблата и зърната на метлата по нѣколко начина. Най прочуто съ производството на метли е с. Баснакьой въ Одринско. Споредъ г. Карайовева, прѣзъ 1898 г. производството на метли възлизало: въ Одрински санджакъ,—на 173600 кгр., въ Лозенградски — на 450, въ Родостенски—на 8500, въ Дедеагашки (Суфлу) — на 100000 кгр. Въ с. Кеплий Суфлийско се работятъ метли за износъ; изнасятъ се ежедневно около 2000 парчета, продавани въ нормално врѣме по 15—20 ст., а прѣзъ 1917 — по 80 ст. Работилници за правене на метли имало нѣколко въ Одринъ, най-голѣмата отъ които, притежание на Хасанъ бея, занимавала 25 работници.

По-голѣмо е значението на маслината въ тая область, особно въ горната ѝ часть. Това значение би се увеличило, ако въ бждеще се биха взели мѣрки за по-широко разпространение на тая култура. Споредъ г. Карайовева, прѣзъ 1898 г. добивътъ на маслинитѣ въ областьта, която ни занимава, възлизалъ на 380000 кгр. Споредъ свѣдѣния на турската статистика за 1907 г. въ Дедеагашко и Ференско имало около

70000 маслинени дървета. Споредъ свѣдения събрани отъ мене прѣзъ 1917 г. въ Дедеагачъ, годишното производство на маслинитѣ въ цѣлата область прѣзъ балканската война достигало до 400000 кгр., отъ които повече отъ 300000 се падатъ на Макри. Тая цифра сигурно трѣбва да е по-малка отъ дѣйствителната. Въ това ме убѣждава обстоятелството, че само с. Дервентъ дава едно годишно производство отъ около 110—120000 кгр. годишно. Отъ балканската война насамъ производството на маслинитѣ върви назадъ, поради занемарването на дръвчетата. А маслината, сѫщо както лозата, иска работа, за да даде плодъ Нивитѣ, въ които се намираѫ маслинитѣ, трѣбва да се торятъ съ не много силенъ торъ и да се прѣкопаватъ всѣка година по два пѫти. Дървото започва да дава плодъ обикновено десеть години слѣдъ засаждането му, а слѣдъ 20 години то дава до 50 оки маслини годишно. Старитѣ дървета (отъ 1000 години нагорѣ) даватъ по 150 и по 200 оки всѣка година. Маслината вирѣе главно въ Макри, Марония, Дервентъ, Бадома, Еникьой.

Едно друго дърво, което за поминъка на населението има по-голѣмо значение отъ маслината, е паламудътъ (vallonea), плодоветѣ на който се употрѣбяватъ въ кожарството. Това дърво вирѣе въ Домуздере, Дервентъ, Бадома, Еникьой, Махалата, Дикилиташъ. Годишниятъ добивъ на паламуда се движи между 1 — 1½ мил. кгр. Прѣди балканската война паламудътъ се продавалъ по 30—50 ст. оката, а прѣзъ 1917 г. неговата цѣна стигнала до 1·20—1·40 л. за една ока. Паламудътъ билъ изнасянъ за Смирна, Габрово, Сливенъ, Ксанти, Гюмурджина.

Въ Одринско се сѣе въ ограниченъ размѣръ и памукътъ. Нѣма нужда да се казва, че изобщо въ тия мѣстности условията за развъждане на памука сѫ благоприятни и че колкото се отива понаюгъ, толкова става по-голѣма тѣхната благоприятность. Споредъ свѣденията на г. Карайовева, прѣзъ 1898 г. въ Одринско, Лозенградско и Дедеагашко производството на памука възлѣзло на около 270,000 кгр. Турскитѣ данни отъ 1907 г. даватъ едвамъ 80000 кгр памукъ за Одринския и дедеагашкия санджаци. Поради ограничеността на производството, Одринско не изнася памукъ: цѣлото произведено количество се употрѣбява за задоволяване на

мѣстни нужди. Въ Димотишко, гдѣто памукътъ се произвежда сравнително въ най-голѣми количества, отъ единъ дюлюмъ се добиватъ срѣдно 100 оки памукъ. Въ Суфлийско памукътъ така сѫщо се сѣе само за домашни нужди: всѣко домакинство гледа да засѣе $^1/_2$ или 1 декаръ съ памукъ, за да посрѣщне нѣкои отъ нуждитѣ си. Памукътъ се сѣе тукъ прѣзъ Априлъ и даже въ началото на Май, а се бере отъ 15-ти Августъ до началото на Ноември. Обикновено тукъ памукътъ става добрѣ и дава достатъчна реколта; само въ рѣдки случаи, напр., при твърдѣ голѣма суша, или при много дъждове, добивътъ не достига очакванията.

На много мѣста въ Одринско сѣятъ ленъ и конопъ. Споредъ турската статистика отъ 1907 г., въ Одринско се добива до 60000 кгр. а въ Лозенградско — до 13000 кгр. ленъ. Числата за производството на конопа сѫ много по-малки — 1250 кгр. въ Одринско, и 2500 кгр. въ Лозенградско; тѣ сѫ толкова малки, че възбуждатъ подозрѣние.

Една култура, която прѣдставлява по-голѣмъ интересъ, както по сегашнитѣ си размѣри, така и по изгледитѣ за бѫдащо развитие, е тютюнътъ. Споредъ турскитѣ свѣдения отъ 1907 г. засѣтитѣ пространства и добититѣ количества тютюнъ въ Одринско били слѣднитѣ; Одрински санджакъ — 24085 дюлюма, 712835 оки; Лозенградски санджакъ 1200 дюлюма, 50000 оки; Дедеагачъ — 2436 дюлюма, 172516 оки. Споредъ една статистика на режията за 1912 г., ние имаме слѣднята таблица за тютюневото производство въ Одринско:

Участъци	брой на селата	брой на производителитѣ	дюлюми	реколта въ 1000 кгр.
Одринъ	9	55	60	2.1
Кушукавакъ	132	5088	8150	587.3
Димотика	16	152	389	14.1
Хавса	2	7	14	0.5
Мустафа-Паша	27	721	2065	163.2
Ортакьой	71	2463	4042	267.0
Узунъ-Кюпрю	6	15	47	0.6
Суфлу	59	1448	2574	210.0
Дедеагачъ	24	485	518	28.7

Участъци	брой на селата	брой на производителитѣ	дюлюми	реколта въ 1000 кгр.
Еносъ	1	8	28	0.7
Лозенградъ	19	455	556	15 4
Баба-ески	6	13	37	2 0
Люле-Бургазъ	5	249	306	14.4
Виза	5	312	1244	43.3
Всичко	382	11441	20030	1348.8

Засѣваната съ тютюнъ площь въ Одринско постоянно се увеличава. Особно голѣмо е увеличението на засѣтата площь и на добива въ Суфлу, гдѣто къмъ 1916 г. вече износътъ на суровъ тютюнъ надминавалъ цифрата 300000 кгр. Въ Суфлу тютюневата култура печели почва за смѣтка на лозята, които филоксерата постепенно унищожава. Тютюнътъ е добъръ, защото сѣмената сж отъ ксантийско произхождение, но разбира се, не така добъръ както ксантийскиятъ, макаръ че и въ Суфлу се произвежда извѣстно количество басма. Най-старо е тютюневото производство въ ония села на Суфлийско, които образуватъ така наречената мѣстность Вакъфъ, а главно въ Каяджикъ, Малъкъ и Голѣмъ Дервентъ, Яневенъ. Напослѣдъкъ се е засилило производството на тютюна въ Ференско и Дедеагашко. Тукъ по-забѣлѣжителни села, гдѣто се сѣе тютюнъ сж Дервентъ, Урумджикъ, Бадома, Еникьой, Укуфъ. Селото Дервентъ само̀ произвежда до 50000 кгр. тютюнъ годишно.

Нека спомена най-сетнѣ за сусама и анасона. Споредъ Карайовева, прѣзъ 1897 г. въ цѣлия Одрински вилаетъ производството на сусама възлизало на 136000 кила или приблизително на $1^1/_4$ мил. кгр. Прѣзъ 1907 г., споредъ турската статистика, въ Одринския санджакъ добивътъ възлизалъ на около 800000 кгр.; въ Лозенградския — на около 65000 и въ Дедеагашкия на 210000, или всичко около 1,125 мил. кгр. Прѣди балканската война само въ Димотишко, въ плодородни години, добивътъ отъ сусама достигалъ до 600000 кгр. Сусамътъ се прѣработвалъ на масло, за която цѣль сжществуватъ въ града повече отъ 20 воденици. Сусамовото масло се изнасяло за Одринъ, Люле-Бургазъ и България. Доста

сусамъ се сѣе въ Суфлийско и Ференско. Въ сѫщитѣ мѣста се сѣе и анасонъ, ала реколтата на това растение стои по своитѣ размѣри много по-назадъ отъ оная на сусама. Споредъ Карайовева, прѣзъ 1898 г. въ цѣлия Одрински вилаетъ производството на анасона възлѣзло едвамъ на 64135 кгр., отъ които 1300 кгр. въ санджакъ Одринъ, 109 кгр. въ Лозенградъ, 8736 въ Родосто, 8000 кгр. въ Дедеагачъ и 45990 кгр. въ санджакъ Галиполи.

IV. Бубарство.

Ето единъ клонъ отъ народния поминъкъ въ Одринско, който има особно значение. Това занятие е твърдѣ старо. Но всички разправятъ, че то било въ своя разцвѣтъ прѣди 1860-та г. (Ср. Карайовевъ, Материали за изучване Одринския вилеатъ, стр. 42—43). Споредъ расказитѣ на мѣстни хора, двѣ били главнитѣ причини за западането на бубарството: 1) влошаването и развалянето на сѣмената, настѫпило къмъ 60-тѣхъ години, 2) значителното изтрѣбление на черничевитѣ дръвчета прѣзъ врѣме на руско-турската война. Къмъ 1885 г. бубарството въ Одринско започва наново да се привдига, поради особния интересъ на Dette publique къмъ него. Както е извѣстно, турското правителство отстѫпи данъка върху пашкулитѣ въ формата на десятъкъ (въ сѫщность $13^1/_2$%) на управлението на отоманския публиченъ дългъ, а послѣдното, за да увеличи приходитѣ си, прѣдприе редъ мѣрки за насърдчение и развитие на бубарството. Между тия мѣрки трѣбва да споменемъ ежегодното уреждане на конкурси съ награди за производителитѣ на най-доброкачествени пашкули, а заедно съ това контролътъ надъ сѣмената, благодарение на който развитието на бубарството не е никога измамило надеждитѣ на производителитѣ и качеството на произвежданитѣ пашкули става все по-добро и по-добро. Заедно съ това трѣбва да се изтъкне, че Dette publique вземала мѣрки съ цѣль да се даде възможность на производителитѣ да получатъ възможно най-високи цѣни. Тя устройвала всѣка година публично тържище, нѣщо като борса на пашкулитѣ въ Суфлу, гдѣто свободната конкуренция на търговцитѣ подъ контрола на Dette publique, при отстранение и недопущане на задкулисни спекулации и хитрости, не е оста-

вяла производителитѣ въ ржцѣтѣ на недобросъвѣстни търговци, а е способствувала за едно значително повишение на цѣнитѣ. Има даже случаи, когато управлението на Dette publique е купувало за своя смѣтка цѣлото производство на пашкулитѣ въ Суфлу, щомъ тамъ не сж се получавали задоволителни за него и за производителитѣ цѣни, съ цѣль направо да го продаде въ чужбина на по-високи цѣни. За да се разширява култивирането на черницата, управлението на Dette publique освобождавало отъ десятъкъ ония нови производители, които засаждали съ черници едно пространство по-голѣмо отъ 10 декара. Благодарение на всички тия грижи и на много други още, бубарството въ Одринско се издигнало на значителна висота и може да се смѣта като единъ отъ главнитѣ източници въ поминъка на населението. Прѣзъ врѣме на балканската и на общеевропейската война бубарството и обработването на черничевитѣ ниви били малко занемарени; ала тѣхната основа сжществува, защото поради липсата на голѣми военни дѣйствия въ ония мѣста прѣзъ балканската война, и поради спокойствието прѣзъ врѣме на европейската война, старитѣ черничеви дръвчета сж запазени.

Нѣколко цифри биха ни показали истинскитѣ размѣри и дѣйствителното значение на бубарството за поминъка на населението въ Одринско. Споредъ Карайовева, срѣдното годишно количество на продаденитѣ пашкули прѣзъ периода 1894—1898 г. възлиза на 536729 кгр., отъ които на суфлийската кааза се падатъ 253369, или близо половината, на кааза Ортакьой — 101622, на Одринъ—86877, на Мустафа-Паша — 57295, на Димотика — 37554 кгр. Отъ тогава насамъ производството на пашкулитѣ въ Тракия се бързо увеличило. Споредъ турската статистика, прѣзъ 1907 г. въ Тракия (безъ Гюмурджинско) били произведени 1269981 кгр, пашкули, отъ които 670755 кгр. въ Одрински санджакъ, 24471 кгр. въ Лозенградски, 574755 кгр. въ Дедеагашки санджакъ. Споредъ по-нови свѣдѣния, прѣзъ 1909 г. въ Одринския вилаетъ производството на суровитѣ пашкули се възкачило на 1773960 кгр., прѣзъ 1910 г. то спаднало на 1546845, прѣзъ 1911 г. отново се възкачило на 1757896, за да спадне прѣзъ 1912 г. на 870000 кгр., едно значително намаление, прѣдизвикано, безъ съмнѣние, отъ събитията на балканската война. (Revue

commerciale du Levant, Constantinople, 1910, № 280, 1912 г. № 303, 304, 1913 № 316. Прѣзъ 1911 и 1912 г. производството на пашкулитѣ се разпрѣдѣля между отдѣлнитѣ каази по слѣдния начинъ:

КИЛОГРАМИ

	1911 г.	1912 г.
Одринъ	205613	100000
Мустафа-паша	163895	160000
Ортакьой	155428	70000
Суфлу	788350	275000
Димотика	172041	80000

(Revié commerciale du Levant, 1912, № 303)

По-голѣмата часть отъ сѣмето е отъ мѣстно произхождение. Така, споредъ доклада на австрийския консулъ въ Одринъ Max v. Herzfeld, прѣзъ 1912 г. въ Одринския вилаетъ (включително и Гюмурджинско) били употрѣбени 45850 унции сѣме, отъ които 2000 унции за жълти пашкули отъ Франция, 31850 унции бѣло сѣме отъ Брусса, Периста, Суфлу, Димотика, Ортакьой и 12000 унции жълто сѣме отъ Суфлу. Прѣзъ 1912 г. били внесени отъ чужбина 4000 кутии сѣме и освѣнъ това били употрѣбени 18000 кутии мѣстно сѣме, купено по 3·50 л. кутията. (R. C. du L., 1913, № 316)

Отъ даннитѣ, събрани отъ менъ на самото мѣсто, излиза, че въ Одринско производството на пашкулитѣ прѣзъ послѣднитѣ години прѣди балканската война достигало дори до 800000 кгр. годишно, но срѣдното годишно производство възлизало на около 400000 кгр., отъ които 250000 се падатъ на Одринска околия и 150000 кгр. на Мустафа пашенска. Срѣднята цѣна на единъ кгр. пашкули възлизала на около 3—3·50 л. Брутовиятъ приходъ отъ една унция сѣме възлиза на 180 лв. Чистата печалба на производителя, въ случай че притежава собствени черничеви дръвчета достига до 150 лева. За изхранване на една унция сѣме сѫ потрѣбни 400 черничеви дръвчета — на най-малко седемь годишна въврасть. Но ако дръвчетата сѫ по-стари, напр., ако тѣ сѫ по-стари отъ двадесеть години, тогава вече сто отъ тѣхъ сѫ достатъчни за сѫщата цѣль. Върху единъ декаръ се побиратъ 150 дръвчета.

Доста е развито бубарството и въ Димотишко. Тукъ най-забѣлѣжителни бубарски центрове сѫ градътъ Димотика и

селата Токмакъ-кьой, Чалъкьой, Салтъкьой, Карабейли, Хасарбейли, Мандра, Ахрянъ-бунаръ, Караклисе, Субашкьой, Чаушли, Инджесъ. Прѣди балканската война Димотишка околия произвеждала до 200000 кгр. пашкули, обаче количеството на продаванитѣ въ Димотика пашкули стигало до 250000 кгр.; разликата между цифрата на произведенитѣ и оная на продаденитѣ пашкули произлиза отъ това, че въ Димотика били продавани часть отъ пашкулитѣ, произведени въ Одринъ и въ Ортакьой. Цѣната на единъ кгр. пашкули допрѣди балканската война тукъ била 18—20 гроша, при лира турска 125 гр. или по 4—4·40 л. Допрѣди 40—50 години цѣната на пашкулитѣ била много по висока: тя стигала дори до една турска лира оката. Въ онова врѣме продуктивностьта на сѣмето била по-низка отколкото сега. Въ сегашно врѣме отъ единъ кгр. сѣме може да се добиятъ до 2000 кгр. пашкули. Тоя прогресъ се дължи на много причини, между които трѣбва да се споменатъ подобрѣното отглеждане на бубитѣ и подобрѣнието на сѣмето.

Най-голѣмиятъ бубарски центъръ въ Тракия е Суфлу и неговата околность. Споредъ свѣдения на мѣстни хора тукъ ежегодното производство на пашкулитѣ прѣди балканската война възлизало на 6 — 700000 кгр. Отъ произведенитѣ пашкули $^2/_3$ били жълти, а останалитѣ бѣли. Цѣнитѣ на жълтитѣ били 4 — 4·50, а на бѣлитѣ — 3·50—4 л. за 1 кгр. Споредъ Revue Commerciale du Levant (1913, № 316) качеството на копринатa въ Одринъ и Суфлу е даже по-добро, отколкото въ Брусса и затова одринскитѣ и суфлийскитѣ пашкули се цѣнятъ съ 1—1·50 л. повече отколкото брусенскитѣ. Въ Суфлу внасятъ много малко чуждестранно сѣме, всичко може би около 1000 унции, което прави едвамъ 10% отъ всичкото сѣме, което се тукъ употрѣбява. Най-важни бубарски центрове въ Суфлийско сж градътъ, и слѣдъ това селата Карабунаръ, Кеплий, Каваджикъ, Едекьой, Малъкъ Дервентъ и Каяджикъ.

Сравнително най-слабо е развито бубарството въ Ференско и Дедеагашко. Въ Ференско има около 800 декара черници и годишното производство на пашкулитѣ рѣдко надминава цифрата 20000 кгр., които се продаватъ по 4—4·50 л. килограма.

За търговията съ пашкулитѣ и за прѣработването на суровитѣ пашкули ще стане дума по-нататъкъ.

V Скотовъдство.

Въ Тракия, както въ по-голѣмата часть отъ южната половина на Балканския полуостровъ сѫществуватъ твърдѣ благоприятни условия за развитие на скотовъдството и затова отъ край врѣме. Балканскиятъ полуостровъ е билъ извѣстенъ съ своето скотовъдство. Трѣбва да се изтъкне, обаче, че както изобщо на Балканския полуостровъ, така и въ Тракия, до голѣми размѣри е стигнало само овцевъдството, а отглеждането и развъждането на коне, волове и крави останало твърдѣ назадъ както въ качествено, така и въ количествено отношение. Наистина, и овцевъдството не е направило нѣкакви осѣзателни прогреси въ качествено отношение, защото никой не се е загрижилъ за подобрение на рассата. За да се види колко мѫчно е било да се работи за подобрѣние на раситѣ, трѣбва да се изтъкне факта, който австрийскиятъ консулъ въ Одринъ Max v. Herzfeld съобщава, а именно, че прѣзъ 1911 г. турското правителство докарало нѣколко бици и жребци отъ Арабия, за да се използуватъ за облагородяване на мѣстната расса въ Одринско, но че резултатитѣ отъ тая мѣрка били нищожни, защото броятъ на докаранитѣ животни билъ ограниченъ, защото чиновницитѣ не разбирали добрѣ своитѣ длъжности и защото турското население, което трѣбвало да бѫде най-напрѣдъ облагодѣтелствувано отъ подобна една мѣрка на правителството, посрѣщнало враждебно и съ недовѣрие това негово нововъведение.

Но овцевъдството, безъ съмнѣние, достигнало доста висока степень на развитие въ Тракия и то както въ качествено, така и много повече въ количествено отношение. Такова едно развитие било спомогнато отъ нѣколко условия. На първо мѣсто трѣбва да се вематъ прѣдъ видъ чисто природнитѣ условия, а именно мекия климатъ, рѣката Марица, а найглавно голѣмото пространство на естественитѣ паши, както въ долината на рѣката, така и въ източнитѣ и южни склонове на Родопитѣ. Друга причина за процъвтѣването на овцевъдството въ Тракия, па и изобщо въ България се крие въ

близостьта на двата голѣми консоматывни центра въ Турция — Одринъ и Цариградъ, въ които живѣло едно население, надминуваще може би $1^1/_2$ мил.. Консоматывното значение на Одринъ за скотовъдството въ Тракия се дължи прѣди всичко на значителния гарнизонъ въ крѣпостьта, който консомиралъ значително количество овнешко месо, сирене и кашкавалъ. Въ сѫщото направление дѣйствувала близостьта на Мала Азия и островитѣ отъ Архипелага, които, поради своето естествено, географическо положение, сѫ принудени да си доставляватъ часть отъ потрѣбнитѣ имъ земедѣлски и скотовъдски произведения отъ Тракия. Друга причина за развитието на овцевъдството въ Тракия се крие въ екстензивната система на земедѣлието и значителното пространство на необработваната земя. Екстензивностьта на земедѣлието стои въ връзка прѣди всичко съ рѣдкостьта на населението, която така сѫщо е причина за по-широкото развитие на овцевъдството. Земедѣлието става толкова по-интензивно, колкото по-голѣма става гѫстотата на населението, защото отъ сѫщото пространство обработваема земя трѣбва да се изкаратъ срѣдства за сѫществуване на по голѣмъ брой хора. Напротивъ, при по-малка гѫстота на населението, часть отъ земитѣ сѫ необработени и служатъ като естествени паши за добитъка. Най-сетнѣ нека спомена, че въ Тракия, както и наврѣдъ по Балканския полуостровъ, гдѣто сѫ господствували турцитѣ, развитието на овцевъдството се намира още и подъ влиянието на аграрнитѣ отношения. Въ Тракия има доста голѣмъ брой чифлици — едри земни притежания; тѣхниятъ брой въ турско врѣме е билъ още по-голѣмъ. Поради липсата на достатъченъ брой работни рѫцѣ за обработване на широкитѣ чифлишки пространства, тѣхнитѣ притежатели често прѣвръщали земитѣ си въ пасбища, като намирали по-голѣма смѣтка да развъждатъ овце или да даватъ земитѣ си подъ наемъ за пасбища на чужди овцевъдци. Има свѣдѣния за колективни овчарски прѣдприятия въ чифлицитѣ на Тракия, гдѣто беятъ, собственикътъ на земята е съдружникъ на овчаритѣ, които наематъ пасбището. Споредъ Карайовева нормалниятъ типъ на отношенията между собственика на земята и овчаритѣ състоялъ въ това, че бегътъ отстѫпвалъ даромъ пазбището и посрѣщалъ общитѣ разходи, въ замѣна на което неговитѣ овце-

били отглеждани отъ овчаритѣ — негови съдружници. Подобна форма на овчарство, както е извѣстно, има и въ Стара България, но най-типична е Добруджанската кѫшла. Това прѣврѫщане на чифлицитѣ въ пасбища е така сѫщо едно отъ условията, които сѫ повлияли за успѣшното развитие на овцевъдството въ Тракия.

Откога се започва силното развитие на овцевъдството въ Тракия? Историческото развитие на овцевъдството въ Балканския полуостровъ е единъ твърдѣ интересенъ въпросъ, върху който е полезно да се направятъ специални изучвания. Моята задача тукъ не се състои въ това, да прослѣдя подробно това развитие, и факторитѣ, които сѫ го движили, но да набѣлѣжа само посокитѣ, въ които би трѣбвало да се потърсятъ тия фактори, и въ сѫщото врѣме да опрѣдѣля главнитѣ епохи въ неговото развитие.

Турското нашествие заварило населението на Тракия въ полуземедѣлско — полускотовъдско състояние. По родопскитѣ склонове цъвтѣло овцевъдството като главно занятие на населението, а въ долината на Марица, то сѫществувало въ по-малки размѣри, наредъ съ земедѣлието, съ обработването на земята и съ развъждането на нѣкои особни култури, каквито сѫ черницата, лозата и пр. И прѣзъ врѣмето на турското владичество, както и по-рано въ византийско врѣме, Цариградъ билъ градъ съ милионно население и съ голѣми потрѣбности Цариградъ продължавалъ, слѣдов., слѣдъ като станалъ столица на Турската империя, да бѫде единъ консоматиненъ центъръ отъ първа величина, който купувалъ по-голѣмата часть отъ продуктитѣ на скотовъдството въ близкитѣ до него области. Прѣзъ врѣме на турското владичество по-голѣмата часть отъ земитѣ били раздадени на разнитѣ феодални владѣтели, които получавали своята часть, разбира се, не само отъ чисто земедѣлския продуктъ, но и отъ ония скотовъдски продукти, които се намирали въ рѫцѣтѣ на чифлигаритѣ, ратаитѣ, исполичаритѣ и т. н. Нерѣдко овцевъдцитѣ трѣбва да сѫ били излагани на злоупотрѣбления и грабежи, понѣкога отъ страна на самия феодалъ или неговитѣ хора, понѣкога отъ страна на пѫтуващата за нѣкадѣ армия, или пъкъ отъ многочисленнитѣ въ ония врѣмена хайдуци и разбойници. Не може да се прѣдпо-

ложи, че прѣзъ врѣме на тъмното робство, когато цѣла България е била откжсната, изолирана отъ останалия свѣтъ, овцевъдството, правейки изключение отъ останалитѣ клонове на народното стопанство, е било въ особно добро положение. Особно лошо е било положението на овцевъдството и изобщо стопанското положение на българитѣ прѣзъ врѣме на турско-австрийскитѣ войни а кулминационниятъ пунктъ на това положение настжпилъ прѣзъ врѣме на бѣснуванията на кърджалиитѣ, яничаритѣ и даалиитѣ, когато незачитането на живота и имота съставляваха най-характерния бѣлѣгъ на положението въ Турция. Но прѣзъ първата половина на XIX-ия вѣкъ станаха нѣколко събития, които туриха държавния животъ на Турция върху по-други основи. Тия събития бѣха: унищожението на кърджалиитѣ и яничаритѣ, прѣмахването на феодализма и въвеждането на постоянната войска. Унищожението на кърджалиитѣ и тѣмъ подобнитѣ разбойнически банди изъ турската импер я увеличи сигурностьта на имота и особно сигурностьта на добитъка, вслѣдствие на което се намали риска на скотовъдцитѣ. Прѣмахването на феодализма и въвеждането на постоянната войска създадоха особно благоприятни условия за развитие на овцевъдството. Прѣзъ врѣмето на феодалния режимъ всѣки феодаленъ владѣтель бѣше длъженъ въ случай на война да достави на държавата опрѣдѣленъ брой войници, съ дрѣхитѣ и оржжието. Въ мирно врѣме още, знаейки задълженията си, феодалътъ е трѣбвало да се погрижи да приготви хората, които ще ставатъ войници, а така сжщо всичко онова, което е било нужно за тѣхното облѣкло и снаряжение. Затова всички тия бждащи войници, или по-голѣмата часть отъ тѣхъ живѣяли при феодала, който ги хранѣлъ, обличалъ и обучавалъ въ военното искуство; понѣкога тия войници изпълнявали и нѣкаква военна служба, особно въ пограничнитѣ мѣста, напр., пазене на нѣкой проходъ, на нѣкой пжть, на нѣкое укрѣпено мѣсто и т. н. Потрѣбнитѣ за изхранването и подържането на тия войници продукти били вземани отъ селянитѣ земедѣлци и скотовъдци, които били въ по-голѣмата си часть християни. Благодарение на своята голѣма власть надъ закрѣпостеното селско население, особно пъкъ надъ християнското селско население, феодалитѣ вземали потрѣбнитѣ за

тѣхнитѣ войници селски произведения по начини, които прѣдставлявали за селянитѣ голѣма тяжесть Понеже експлоатацията на селското население отъ страна на феодалитѣ била голѣма, малки били интересътъ и стрѣмлението да се развива стопанството и да се увеличава богатството отъ страна на селянитѣ: и наистина, всѣко по-голѣмо напряжение на труда било още отъ самото начало прѣдопрѣдѣлено да увеличи богатството на феодалния владѣтель, безъ да даде нѣкакви по-особни и осезателни резултати за трудящитѣ се. Въ сѫщото врѣме недоразумѣнията и войнитѣ между отдѣлнитѣ феодали често пѫти били причина за опустошения и унищожение на благата на селското население. При тая обстановка феодалниятъ режимъ въ Турция не е билъ благоприятно условио за развитие на стопанския животъ и специално за развитие на овцевъдството, главнитѣ продукти на което— месо, сирене, кашкавалъ, млѣко, масло — сѫ били винаги една съблазнителна примамка за всички бродящи и засѣднали спѫтници и слуги на феодализма. Селянинътъ земедѣлецъ или скотовъдецъ отъ онова врѣме не е могълъ да има друго желание освѣнъ да приготви за себе и за членоветѣ на сѣмейството си тъкмо онова и тъкмо толкова, колкото е било нужно за задоволяване на насѫщнитѣ потрѣбности.

Това положение се коренно измѣнява слѣдъ реформитѣ на Султанъ Махмуда въ началото на XIX столѣтие. Прѣмахването на феодализма отслаби връзкитѣ на подчинение между селянитѣ и феодалния владѣтель. Селянитѣ придобиха извѣстна самостоятелность въ стопанско отношение и макаръ че собственици на най-добрата и най-обширната земя останаха бейоветѣ, все пакъ участието на селянитѣ въ разпрѣдѣлението на земния продуктъ започна да става по-голѣмо. Въ ония мѣста, въ които прѣобладаваше овцевъдството надъ земедѣлието, еманципацията на селянитѣ отъ бившитѣ феодални владѣтели трѣбва да е станало по-рано и по-бързо. Въ тия мѣста, както и въ ония балкански християнски села, които получили отъ турскитѣ султани привилегии и нѣкаква самостоятелность (Котелъ, Копривщица, Панагюрище) най-напрѣдъ се започва развитието на скотовъдството и специално на овцевъдството. Но най-важното благоприятно условие за развитие на овцевъдството въ началото на XIX то сто-

лѣтие бѣше настжпилата, вслѣдствие на прѣмахването на феодализма, относителна свобода за продаване на собственитѣ произведения и за прѣвозване на тия произведения до пазарнитѣ центрове — промѣни, които трѣбваше да дадатъ насърдчение на производителитѣ за увеличение на производството. А въ сжщото врѣме къмъ тая възможность за по-свободно разпореждане съ собствената стока се присъедини концентрираното вече търсене на овцевъдски продукти — месо, вълна, сирене, кашкавалъ, кожи — създадено вслѣдствие на прѣминуването на Турция къмъ системата на постоянната армия Нѣма събитие отъ историята на Турция прѣзъ XIX-ия вѣкъ, което да има по-голѣмо значение за развитието на стопанския животъ и на скотовъдството въ Балканския полуостровъ. Натрупването на масси отъ десетки и стотици хиляди войници въ голѣмитѣ градове — Цариградъ, Одринъ Пловдивъ, Шуменъ, Нишъ, Скопие, Битоля, Солунъ — създаде голѣмо търсене на продукти отъ всѣкакъвъ родъ и на първо мѣсто на продуктитѣ на овцевъдството. Това увеличено търсене на продукти бѣше главната причина за търговското издигане на изброенитѣ градове, то бѣше причината и за засилването на овцевъдството въ Родопитѣ, въ Добруджа, въ Пиротско, Трънско, Царибродско, въ Тетовско и Дебърско. Първитѣ български търговци, които придобиха значение въ Цариградъ и които играха отсетнѣ такава голѣма роля въ възраждането на България, бѣха джелепитѣ, ония, които се занимаваха съ продажба на добитъкъ.

Така се развиваше овцевъдството въ България до руско-турската война. Слѣдъ тая война въ освободена България се създадоха нови условия, които повлияха по разни начини върху развитието на нашето овцевъдство —азъ нѣма да се спирамъ върху тоя въпросъ, тъй като той не спада къмъ въпроса, който ни занимава. Въ Тракия скотовъдството продължаваше да се развива по сжщия начинъ и слѣдъ освобождението на България: то бѣше главниятъ доставчикъ на месни и млѣчни продукти за двата голѣми консомативни центрове — Цариградъ и Одринъ — и на турската армия. Съединението на Сѣверна съ Южна България, което даде като резултатъ установяването на една митнишка граница

между Турция и България, граница, която минаваше по срѣдата на Родопитѣ, стана причина да се създадатъ извѣстни затруднения на овцевъдството въ оная планинска система, защото стана по-мжчно минаването на стадата отъ българскитѣ Родопи къмъ брѣговетѣ на Бѣлото Море и обратно. Каракачанскитѣ стада, които лѣтуваха въ Родопитѣ и зимуваха въ крайбрѣжията на Бѣлото Море, облагани съ двоенъ данъкъ — единъ пжть въ Турция, единъ пжть въ България — се видѣха затруднени въ своитѣ периодически странствувания, вслѣдствие на което една часть отъ тѣхъ се установила за винаги въ България, а друга се прѣселила окончателно въ Тракия. До балканската война, скотовъдството, а най главно овцевъдството въ Тракия се развивало сравнително успѣшно, наистина безъ голѣмо увеличение въ числото на добитъка и безъ подобрѣния въ качеството му, но все пакъ по единъ такъвъ начинъ, който позволяваше да се причисляватъ южнитѣ подножия на Родопитѣ къмъ най-важнитѣ скотовъдски области на Балканския полуостровъ. Найглавнитѣ прѣчки за развитие на скотовъдството прѣзъ тая епоха били, отъ една страна, постоянно увеличаващата се суша и честото настжпване на студове прѣзъ зимата, като слѣдствие отъ обезлесяването на Тракия, а отъ друга — намаляването на най-важния стопански елементъ — българитѣ, прѣдизвикано отъ непоносимия режимъ въ Турция.

Споредъ даннитѣ на г. Карайовева, къмъ 1892 г. въ Одринска Тракия имало слѣдующитѣ количества добитъкъ:

	Одринъ	Лозенградъ	Дедеагачъ
овце	491790	326430	173605
кози	150606	137426	139570
биволи	5398	7346	1481
биволици	3892	5000	500
биволчета	1316	—	—
волове	39563	24385	15324
крави	11229	—	5335
телета и юнци	3161	—	91

	Одринъ	Лозенградъ	Дедеагачъ
коне	4081	8710	5546
мулета	553	203	312
магарета	1770	30	1190
камили	—	—	617

Отъ тия данни се вижда, че въ Одринска Тракия въ началото на 90-тѣхъ години имало по-вече отъ 1 милионъ овце, 400 хил. кози, цифри, които сѫ безспорни свидѣтелства за важностьта на овцевъдството прѣзъ онова врѣме въ тая область. Но отъ сѫшитѣ данни излиза, че всички други отрасли на скотовъдството, а най-вече коневъдството, сѫ били въ твърдѣ печално състояние. Ограниченият брой и лошата порода на рогатия добитъкъ се намира въ връзка най-главно съ крайно екстензивната система на земедѣлието, а лошото състояние на коневъдството се дължи на ограниченото използуване на коня въ Балканския полуостровъ, гдѣто той се употрѣбява почти само като прѣвозно срѣдство, безъ да се използува пряко въ земедѣлската работа. Друга причина за слабото развитие на коневъдството въ Тракия, както и изобщо на редъ други стопански отрасли, каквито сѫ пчеларството, овощарството и т. н., се криело въ завистьта на турцитѣ къмъ ония „гяури", които развъждали добри коне, а така сѫщо и въ липсата на увѣреность, че добрѣ отгледанитѣ коне могатъ да бѫдатъ запазени за тѣхния собственикъ. Но, въпрѣки тия факти, все пакъ се налага прѣдположението, че даннитѣ, които ни показватъ броеветѣ на рогатия добитъкъ и конетѣ въ Одринска Тракия, сѫ значително по-низки отъ дѣйствителнитѣ: наистина, какъ е възможно въ Дедеагачъ да има само 1481 бивола и 500 биволици и нито едно биволче, когато е извѣстно, че въ Ференско развъждатъ биволи и биволици за износъ; какъ е възможно въ цѣлия Лозенградски санджакъ да нѣма нито едно биволче, нито една крава, нито едно теле, и да има само 30 магарета!

Ние притежаваме и по-нови данни за скотовъдството въ Одринска Тракия и то турскитѣ официални данни отъ земедѣлската статистика за 1907 г. Ето тия данни:

	жребци и кобили	коне за ездене	мулета	магарета	волове и крави	бичета и телета	впрѣгатни волове
Одринъ	10563	5954	1094	11345	27036	10608	41480
Лозенградъ	3995	2260	277	4350	25401	13361	18708
Дедеагачъ	2734	2122	748	2 738	10594	2191	20967

	биволи и биволици	впрѣгатни биволи	овце	кози	камили	свини
Одринъ	8799	8516	783863	266402	—	40407
Лозенградъ	4077	37543	303879	97015	—	15526
Дедеагачъ	2874	4999	143718	117569	1169	2998

Тия числа вече изглеждатъ по-достовѣрни. Тѣ ни показватъ, че нѣколко години прѣди балканската война въ Одринска Тракия имало повече отъ $1^1/_4$ милионъ овце, около $^1/_2$ милионъ кози, около 250,000 глави рогатъ добитъкъ, около 25,000 глави конски добитъкъ, около 55—60,000 глави свини, 18—20,000 магарета, 2000 мулета, повече отъ 1000 камили, послѣднитѣ само въ Дедеагашко. Заключенията, при едно сравнение на тия данни съ ония за 1892 г. сж слѣднитѣ. Овцевъдството, прѣзъ течение на единъ периодъ отъ 15—20 години е увеличило своитѣ размѣри съ 25%, прѣзъ сжщия периодъ се е увеличилъ въ сжщия размѣръ и броятъ на козитѣ; това заключение би могло да се оспорва, ако непълнотитѣ на статистическия материалъ отъ 1892 г. биха се указали много голѣми, и ако, въ такъвъ случай, би могло да се допусне, че разликата въ числата за 1907 и 1892 г. се дължи само на обстоятелството, какво цифритѣ за по-раншната година сж по-низки отъ дѣйствителнитѣ.

Отъ сжщитѣ числа за 1907 г. се вижда, че все пакъ най-занемаренията клонъ на скотовъдството въ Одринска Тракия е коневъдството. Ограниченото количество на свинетѣ се дължи, разбира се, на особното отношение на мохамеданското население къмъ свинята. Въ Дедеагашко има извѣстенъ брой камили — остатъкъ отъ едноврѣмешнитѣ керванни съобщения, върху които почиваше цѣлата вжтрѣшна търговия на

Балканския полуостровъ прѣди застрояването му съ желѣзници.

Овцевъдството осигурявало добъръ поминъкъ на населението въ Одринска Тракия, не само съ продажбата на живи овце и агнета, но и съ продажбата на цѣлъ редъ произведения отъ овцетѣ. Споредъ данни за 1892 г. въ цѣлия Одрински вилаетъ производството на кашкавала и бѣлото сирене надминавало цифрата 1960000 кгр., отъ които 1.1 мил. кашкавалъ, 850 хил. кгр. бѣло сирене; производството на вълната възлизало на 400,000, а онова на кожитѣ — на 450,000 кгр. Кашкавалътъ и сиренето се разпрѣдѣлятъ между санджацитѣ, съставляващи Одринска Тракия по слѣдния начинъ: Одрински санджакъ — 212500 кгр. кашкавалъ, 60,000 кгр. бѣло сирене, Лозенградски санджакъ — 299420 кгр. кашкавалъ и 334680 кгр. бѣло сирене, Дедеагашки санджакъ — 195300 кгр. кашкавалъ и 48000 кгр. бѣло сиреее. Цифритѣ на турската земедѣлска статистика отъ 1907 г. сж малко по-високи:

ОКИ

	вълна	козина	млѣко	масло	сирене
Одринъ	928289	67000	7199271	67000	200000
Лозенградъ	158103	67623	3710285	76600	516500
Дедеагачъ	132300	14967	7675000	205900	570000

Числата, които показватъ добива на млѣкото и сиренето въ Дедеагашко като че ли сж невѣроятни, понеже приведенитѣ по-рано данни ни показаха не особно голѣми размѣри на овцевъдството въ тая мѣстность. Но по всичко изглежда, че ако нѣкои отъ свѣдѣнията сж невѣрни, то това сж свѣдѣнията за броя на овцетѣ и козитѣ въ Дедеагашко, който по всѣка вѣроятность е показанъ по-низъкъ отъ дѣйствителния. Наопаки, трѣбва да е по-низка отъ дѣйствителната цифрата за производството на вълната въ тая околия. Както и да е, тия числа свидѣтелствуватъ за едно твърдѣ сериозно производство на вълна и кашкавалъ въ Одринска Тракия.

Овцевъдството въ Одринско, Мустафа-пашанско и Ортакьойско е твърдѣ развито и се ползува отдавна съ заслужена репутация. Въ всички балкански села овцевъдството е главното занятие на населението. Най-много овце има въ он-

зи жгълъ, който се образува отъ рѣкитѣ Арда и Марица. Отъ Одринско изнасяли живи агнета за Цариградъ. Тукъ произвеждали значителни количества бѣло сирене, наречено телеме и полски кашкавалъ. Сиренето било изнасяно повечето за Александрия, Смирна и островитѣ, по-малко за Цариградъ. Отъ кашкавала не били изнасяни значителни количества, но затова пъкъ ималъ значителни размѣри износътъ на прочутата одринска вълна за стара България и на кожитѣ за Зап. Европа. Отъ балканската война насамъ овцевъдството въ Одринско върви малко назадъ въ количествено отношение.

Прѣди години било силно развито скотовъдството въ Димотишко и Суфлийско, но отъ 40—50 години насамъ то върви назадъ или стои на едно мѣсто. И до день днешенъ има най-сѫществено значение за поминъка на населението скотовъдството въ Ференско, гдѣто прѣзъ 1910 г. имало 46000 овце и кози и повече отъ 25000 глави едъръ добитъкъ, отъ който половината били биволици. Най-добрѣ е застѫпено овцевъдството и козевъдството въ селата Доганхисаръ Чобанкьой, Домуздере, Урумджикъ, Ладжакьой, Балъккьой. Градътъ Фере ималъ 12000 овце. Въ Ференско редовно зимуватъ каракачански овце. Прочути центрове на едъръ добитъкъ сѫ Фере, гдѣто има 800 биволици и 2000 крави, Шехенларъ, Лѫджакьой, Обаларъ и Махалата при Дедеагачъ. Отъ Фере се изнасяло центрофужно масло за Цариградъ, което било добивано съ помощьта на четири машини. Около единъ милионъ кгр. млѣко, закупвано отъ цариградски търговци, било прѣработвано на масло и бито сирене. Биволското млѣко се продавало въ Фере по 30 ст. оката, а кравешкото — по 20 ст. Една биволица дава срѣдно 4—6 кгр. млѣко на день.

Въ селата Еникьой, Дервентъ и Бадома има около 1500 камили, които се употрѣбяватъ за прѣнасяне на стоки. Употрѣблението на камилитѣ е свързано съ извѣстни прѣимущества за стопанитѣ. Една камила струва не много скѫпо, обикновено 5—800 лева, а може да носи 80 до 150 оки товаръ. Камилата не може да вземе повече отъ 5 км. въ часъ, но затова пъкъ тя е по-издръжлива и нуждата ѝ отъ храна е по-малка, отколкото при другитѣ товарни животни. Камилитѣ били едно врѣме незамѣними при прѣвоза на ония волюминозни стоки,

които не изискватъ бързъ прѣвозъ, но които се прѣнасятъ на далечни растояния.

Най-главната причина за успѣшното развитие на скотовъдството въ Ференско се крие въ факта, че тукъ добитъкътъ може да пасе почти цѣла година. Зимѣ добитъкътъ пасе по долинитѣ около устието на Марица, а лѣтѣ той прѣкарва на хладина въ Родопитѣ, които съ своитѣ южни склонове навлизатъ чакъ въ Ференско. Понѣкога се случва, че пашата се прѣкжсва поради виелици и бури, обикновено прѣзъ Януари или Февруари, и то само за 10—15 деня. Най-згодното мѣсто за паша въ Ференско е прочутиятъ онзи островъ между двата ржкава на Марица, който носи името Гяуръ-ада и който обгръща едно пространство отъ 42000 декара. Понеже тоя островъ често се залива, обработването на земята е твърдѣ трудно, а много често и съвсѣмъ безцѣлно. Но той дава прибѣжище на голѣми стада добитъкъ.

VI Аграрни отношения.

Въ Одринско господствували въ турско врѣме сжщитѣ аграрни отношения, както въ другитѣ области на Европейска Турция. Ала пропадането на беговетѣ чифликчии тукъ изглежда да е започнало по-рано и да е вървяло по-бързо, отколкото въ Македония. Това различие въ развитието на аграрнитѣ отношения би могло да се обясни съ нѣколко условия. Едното отъ тѣхъ състои сигурно въ това, че въ Одринско, което се намирало твърдѣ близко до Цариградъ, по-бързо и по-строго били прилагани издаденитѣ прѣзъ първата половина на XIX-то столѣтие наредби противъ феодалитѣ, наредби, цѣлящи унищожението или смегчаването на редъ привилегии на крупнитѣ земни собственици. Друго едно обстоятелство, което спомогнало за по-бързото компрометиране на крупното земевладѣние въ Одринско се крие въ близостьта на Одринъ до Цариградъ и Дедеагачъ, която, слѣдъ свързването на първия градъ съ послѣднитѣ два, ускори разпадането на старото натурално, затворено стопанство и улесни прѣминуването на тая область къмъ размѣнното и паричното стопанство. При тая обстановка одринскитѣ бегове, по подобие на цариградскитѣ, заедно съ сѣмействата си бидоха по-скоро засѣгнати отъ модернизирането на живота, отколкото ония въ Македония, които продължаваха да живѣятъ при старитѣ патриархални условия. Одринскитѣ бегове бързо

започнаха да измѣнятъ своитѣ вкусове и да възприематъ безразборно добри и лоши страни на проникващия въ Турция европейски животъ. Тѣ започнаха да напущатъ селата, за да се прѣселватъ въ Одринъ и Цариградъ. За всичко това имъ бѣха нужни пари и то много пари, особно пъкъ за ония отъ тѣхъ, които не притежаваха мѣрка въ своитѣ разходи. Къмъ тия факти се прибавя и усилената емиграция на българитѣ отъ Одринско, започнала въ началото на XIX-то столѣтие и продължаваща до наши дни. Отъ никоя българска область емиграцията не е била толкова силна, както отъ Одринско. Вслѣдствие на това постоянно емигриране, населението въ Одринско значително уредяло и собственицитѣ на голѣмитѣ имѣния въ тая область останали безъ работници. При това положение, за беговетѣ останали три възможни изхода: или да продадатъ чифлицитѣ си, или да се откажатъ отъ собственото използуване на земитѣ, като ги даватъ подъ наемъ на селското население, или да ги прѣвърнатъ въ пасища, за да получаватъ единъ незначителенъ доходъ отъ собственицитѣ на стадата, които биха пасли по чифлишкитѣ земи. Послѣдния пѫть възприели една часть отъ одринскитѣ бегове, и една по-голѣма часть отъ беговетѣ въ гюмурджинското и ксантийското полета, и само тѣ успѣли да запазятъ въ една или друга степень селскитѣ имѣния, които притежавали, Другитѣ бегове отчасть продали чифлицитѣ си на селското население, отчасть влѣзли въ такива отношения съ него, които не прѣдставляватъ за послѣдното нѣкакви сѫществени стопански затруднения.

Въ Одринско, така както били установени аграрнитѣ отношения въ прѣдвечерието на балканската война, нѣмало вече чифлигарство, отдавна изчезнало благодарение главно на силната емиграция на българското население. Отъ разказитѣ на стари хора се прави заключение, че чифлигарството е прѣстанало да сѫществува още прѣди 100 години, една дата, която приблизително съвпада съ ограничението на феодализма прѣзъ врѣмето на Султанъ Махмуда. Понастоящемъ беговетѣ обработватъ сами малка часть отъ земитѣ си, съ помощьта на аргати, които получаватъ извънъ храната, царвулитѣ и др. нѣкои продукти и 4—5 лири годишна заплата. Голѣма часть отъ земитѣ си беговетѣ даватъ подъ наемъ — съ кесимъ —

срѣщу опрѣдѣлена парична сума, отъ 30 до 45 гроша на дюлюмъ, споредъ качествата на земята. Друга часть отъ земитѣ се даватъ на изполица: сѣмето обикновено дава собственикътъ на земята, обаче то му се връща отъ земния добивъ, а десятъкътъ се плаща наполовина отъ бега и наемателя.

Упадъкътъ на едрата земна собственость въ Одринско особно силно се чувствува отъ 1903 г. насамъ, откогато българскитѣ селяни, подъ влиянието на революционната организация, започнали да откупуватъ земитѣ на турскитѣ бегове. Тоя процесъ се ускорилъ отъ 1908 г. насамъ поради покровителството, което младотурцитѣ указвали на селското население, особно пъкъ на турското население въ селата. Намалението на старитѣ чифлици ставало и за смѣтка на настаняването на мохаджири, прѣселници отъ стара България и Босна и Херцеговина, които правителството настанявало по селата, лежащи до границата между България и Турция. Прѣзъ 1917 г. въ Одринска околия имало 28 чифлика, отъ които по-важни били: Шефкетъ бей — въ с. Фике, около 8000 дюлюма, Хаджи Ибраимъ бей — въ Казанова, около 3000 дюлюма, Мюфте Заде Шерифъ бей близо до самия Одринъ, Ахмедъ бей — въ Ахъркьой съ повече отъ 4000 дюлюма; Измаилъ бей въ сѫщото село, Османъ бей — при сѫщото село; Бакалъ Еминъ Ефенди при Татаркьой; Дервишъ бей, заедно съ бейоветѣ: Джемалъ, Селимъ, Ахмедъ, въ Ипсалалѫ, 10000 дюлюма; Хаджи Еминъ бей Зааде, заедно съ бейоветѣ Рефикъ, Нури, Ахмедъ, въ Виранъ теке, 12000 дюлюма, Шафикъ бей Кулаклѫ съ 14000 дюлюма, Дерелесъ чифликъ на сѫщия заедно съ Шефки Джевадъ бей — 8000 дюлюма; Бахъръ бей при Одринъ съ 800 дюлюма.

VII Чужбинарство.

Въ Одринско чужбинарството, различно отъ Македония, е почти неизвѣстно. Наистина и въ Одринско сѫ на лице нѣкои отъ условията, които породили чужбинарството въ Македония, така, напр., лошиятъ режимъ и значителностьта на балканското населе ние. Ала другитѣ условия за чужбинарството въ Одринско сѫ основно различни отъ ония въ Македония. Благодарение на обстоятелството, че прѣзъ Одринско минава пѫтя, който свързва Цариградъ съ Балканския полуостровъ и Западна Европа, населението било изложено на по-рѣдки, но затова по-силни тласъци, които го при-

нуждавали окончателно да емигрира, а не да чужбинува. Но и други двѣ благоприятни за чужбинарството условия липсватъ въ Одринско: лошиятъ поминъкъ на планинска Македония и албанското нашествие, което спъвало твърдѣ много развитието на овцевъдството на забѣгналитѣ въ планински мѣста българи. При тия условия голѣма часть отъ българското население въ Одринско се окончателно прѣселило въ България, а балканското население въ източнитѣ и южнитѣ склонове на Родопитѣ останало повечето по мѣстата си, благодарение на по-добрия поминъкъ и на своя твърдъ и несъкрушимъ духъ.

Споредъ свѣдения, които можахъ да събера, въ Одринъ чужбинуватъ въ твърдѣ слаби размѣри нѣкои жители отъ малгарскитѣ села Теслимъ и Булгаркьой, които прѣстояватъ въ тракийскитѣ градове и въ България като зидари отъ началото на Марта до Димитровъ-день.

VIII Риболовство.

Това занятие има доста голѣмо значение за поминъка на населението въ Одринско. Територията на тая область излиза на двѣ морета — Черното и Бѣлото — по брѣговетѣ на които рибниятъ уловъ достига значителни размѣри. Прѣзъ сѫщата тая область тече рѣката Марица съ своитѣ притоци Тунджа и Арда: и тритѣ рѣки сѫ извѣстнисъ своитѣ рибни богатства.

По брѣговетѣ на Черното Море въ най-голѣмо количество се ловятъ чирозитѣ; споредъ г. Карайовева броятъ на уловенитѣ чирози по оная часть отъ черноморското крайбрѣжие, която спада къмъ Одринско, се движи между 8 и 11 мил. парчета, отъ които по-голѣмата часть се падатъ на Ахтополската кааза, по малката — на Мидийската.

Въ Одринска околия и въ града Одринъ риболовството нѣма кой знае какво значение като особно занятие. Прѣди балканската война въ града имало до 30 сѣмейства риболовци, които ловѣли риба въ Марица, Тунджа и Арда. Начесто срѣщанитѣ риби сѫ шаранъ, сомъ, щука. Но по нѣкой пѫть мрѣжитѣ на рибаритѣ оплитатъ и по нѣкоя хубава чига. Рибаритѣ плетатъ мрѣжитѣ си сами. Често пѫти тѣ правятъ даляни, но въ голѣмъ брой случаи ловятъ рибата и чрѣзъ опояване. Уловената при Одринъ риба служела почти изключително за мѣстна консумация: само малка часть била изнасяна за България

Въ Димотишко и Суфлийско риболовството нѣма онія размѣри, които то има въ Одринъ. Въ близкитѣ до Димотика мѣста на Марица ловятъ сѫщитѣ риби, каквито и при Одринъ, съ тая само разлика, че тукъ ловятъ още кефалъ и змиорки. Въ Суфлу има 10—12 рибари, на които рибната ловидба е специално занятие. Тукъ ловятъ най-много сомъ, слѣдъ това шаранъ и змиорка. Отъ тукъ правятъ износъ на прѣсна риба за стара България, който прѣзъ рибнитѣ сезони достига до 200 кгр. на день.

Най-голѣмо значение има риболовството въ долното течение и устието на Марица. Въ Фере имало 16 рибарски лодки, въ тоя градъ повече отъ 50 сѣмейства се занимавали съ риболовство. Най-често срѣщанитѣ риби, както въ рѣката, така и въ блатата, които се образуватъ отъ нейнитѣ разливания, сѫ шаранътъ, сомътъ, змиорката, щуката. Уловената риба била продавана отъ 40 до 80 ст. оката. Отъ Фере правяли значителенъ износъ на риба за стара България: около 250000 кгр. солена и около 500000 кгр. прѣсна риба годишно.

XI. Индустрия.

Въ Одринско индустрията изобщо е въ зачатъчно състояние. По всичко изглежда, че до прѣди 50—60 години домашната индустрия и занаятитѣ въ тая область били много по-силно развити. Прокарването на желѣзницитѣ Цариградъ — Одринъ и Дедеагачъ — Кулели-Бургазъ отворили широкъ просторъ на вноса на индустриалнитѣ произведения на другитѣ страни и създали конкуренция за мѣстното производство, която подровила неговитѣ основи и станала причина за неговото постепенно западане. Въ стара България, гдѣто тоя процесъ настѫпи въ сѫщото врѣме все пакъ благодарение на създадения слѣдъ освобождението правовъ редъ, организацията на кредита, прижданото на чужди капитали, сравнителното изобилие на работни рѫцѣ, мѣркитѣ за насърдчение на мѣстната индустрия и широкото разпространение на общото и професионално образование, можа да се създаде, макаръ и тукъ тамъ прѣсилено, една национална индустрия въ минимални размѣри, която отчасти можеше да възнагради народното стопанство за загубитѣ отъ пропадането на домашната индустрия и за-

наятитѣ. Въ Одринско, както изобщо въ Турция, положението бѣше по-друго. Тукъ наистина процесътъ на измѣстване на мѣтнитѣ произведения се развиваше по-бавно, отколкото въ България, затова, защото турското и изобщо мохамеданското население по-бавно реагираше на атакитѣ на западно-европейскитѣ индустрии и измѣняваше много по-бавно своитѣ вкусове и привички. Но затова на мѣстото на пропадналитѣ занаяти и производства не се явяваше нѣщо по-ново: загубеното бѣше безвъзвратно изгубено. Въ това отношение едно малко изключение прави копринената индустрия. Вънъ отъ копринената и мелничарската индустрия, както ще видимъ по-нататъкъ, въ Одринско липсва каквато и да е индустрия въ по-крупни и по-модерни форми. И наистина, въ тая область останала подъ турско господство почти четиридесеть години повече, отколкото стара България, не можеше и да се очаква едно друго развитие на стопанския животъ. Липсата на правовъ редъ, произволитѣ на властьта и на господствующето племе затрудняваха и убиваха въ зародиша ѝ всѣка стопанска инициатива, а турското население, извънредно консервативно и неподвижно, не можеше да стане факторъ на модерно индустриялно развитие. Изселването на по-будното българско население лишаваше производството отъ нужнитѣ работни рѫцѣ и въ сѫщото врѣме анархическитѣ условия на живота и управлението не бѣха въ състояние да привлекатъ необходимитѣ за развитие на индустрията капитали отъ чужбина. Къмъ това се прибавяше още и турскиятъ митнишки режимъ, който, поради особенитѣ отношения на турската държава спрямо голѣмитѣ индустриялни държави на Западна Еврода, не бѣше въ състояние да създаде даже въ вѫтрѣшния пазаръ привилегии за произведенията на мѣстната индустрия.

Вслѣдствие на всичко това положението на индустрията въ Одринско е твърдѣ лошо, въпрѣки изобилието на сурови материали и двигателна сила, която би могла да се създава било чрѣзъ ефтино докарани вѫглища прѣзъ Цариградъ и Дедеагачъ, било чрѣзъ използуване силата на водитѣ.

Домашната индустрия, която едно врѣме изглежда да е била силно застѫпена, сѫществува по настоящемъ въ формата на жалки останки. Споредъ г. Карайовева едно врѣме

повече отъ 60 сѣмейства въ Одринъ се занимавали съ приготовление на доброкачествени копринени платове за ризи, блузи, кърпички за носъ. Сега тая индустрия е на изчезване, измѣстена, както отъ мѣстното фабрично производство на такива платове, така и отъ произведенията на чуждитѣ страни. Прѣди прокарването на желѣзницитѣ, въ Одринъ, както и въ други нѣкои градове на Балканския полуостровъ, сѫществувало като особно занятие печатането на шамии (покривки за глави); г. Карайовевъ ни съобщава, че въ Лозенградъ имало до 50 стана за тъкане на чулове, а въ Галиполи и Родосто било разпространено тъкането на гемиджийски платна. ВъДимотика около 50-60 сѣмейства изработватъ памучни платна, поръчвани отъ търговци-манифактуристи, съ материалъ и за смѣтка на послѣднитѣ. Прѣди войната тѣ плащали по 5 ст. на изработенъ аршинъ, а прѣзъ 1917 г. тѣ трѣбвало да плащатъ по 10—15 ст. Една жена може да изработи до 10 аршина на день. Но нѣкои отъ селата на Одринско и Димотишно изработватъ метли, продавани по 10 ст. парчето, а въ Стремкьой и Асърджи Арнауткьой произвеждатъ до 25—30 вагона рогозки (1917 г. 60 вагона), които се изнасятъ въ стара България. Тѣ се продавали по-рано по 60—80 ст. парчето, а прѣзъ 1917 г. цѣната имъ достигнала до 7 лв. за едно парче. Сѫщото производство сѫществува въ Суфлу и въ с. Кеплии, Суфлийско, гдѣто се изработватъ повече отъ 30 вагона рогозки; въ Кеплии се изработватъ сѫщо повече отъ 20,000 парчета метли. Въ селата на Ференско, а най-вече въ Доганхисаръ изработвалн памучни платна и покривки.

Занаятитѣ сѫ повече застѫпени отъ домашната индустрия. За Едирне нѣмамъ свѣдѣния, но Караачъ въ нормално врѣме ималъ около 200 дукяна. Главнитѣ занаяти били абаджилъкътъ, сарачеството, коларстото, налбантството, желѣзарството и др. нѣкои; послѣдниятъ занаятъ е доста развитъ и е на пѫть къмъ модернизиране. Тия занаяти били организирани допрѣди 40—50 години въ еснафи или, както въ Одринъ казватъ, *лонджи*; но тия организации почнали да пропадатъ слѣдъ построяването на желѣзнитѣ пѫтища Цариградъ — Одринъ и Одринъ—Дедеагачъ, сирѣчъ, откакто се засилила конкуренцията отъ страна на произведенията на западноевропейскитѣ индустрии.

Въ Димотика прѣди балканската война имало 20 обущари, 4 дограмаджии, 5 колари, 15 души желѣзари, 2 кожухари, 2 табаци, 6 грънчари. Едно врѣме имало 7—8 куюмджийски дукяни, но изчезнали. Въ Суфлу броятъ на занаятчиитѣ е по-малъкъ: тамъ имало 12 желѣзарски работилници, главно принадлежащи на ерменци и гърци, 10 обущари, 3 шивачи, 3 часовникари, 2 семерджии, 5 бояджии, 8 възжари, 4 дограмаджии. Въ Суфлу има и 4 керемидарници. Прѣди години имало нѣколко души бакърджии, които се занимавали главно съ приготовление на звънци. Въ Фере имало около десетина обущари, 9 шивачи, 10 папукчии и обущари, 10 шарлаганджийници и по нѣколко отъ другитѣ обикновенни за ония градове занаяти

По-крупната индустрия е прѣдставена главно отъ мелничарството и фабрикитѣ за точене на коприна.

Въ Одринъ има три мелници, принадлежащи, едната на Леонъ Фундукиянъ, втората на Якубъ Ефенди и третата въ Караачъ — на Милтияди Алтиналмазъ. Капацитетътъ на тия мелници билъ 120 вагона за 24 часа. Въ Караачъ има и една фабрика за ледъ, въ която се складира приготвеното за износъ сирене. Вложениятъ въ мелницитѣ капиталъ къмъ 1917 г. се оцѣнявалъ на около 2 мил. лева. Прѣди балканската война въ Караачъ имало и фабрики за точене на коприна, принадлежащи на Димитъръ Димитрияди, Талашиносъ, Жозефъ Папу и Хасикъ Кетапянъ. Въ тия фабрики били заети отъ 400 до 500 работнички. Най-голѣмата фабрика принадлежала на Димитрияди. Срѣдно всѣка работничка изкарвала по 400 гр. коприна дневно. Възрастнитѣ работнички получавали по 5—6 гроша, а невръстнитѣ—отъ 2 гроша до 100 пари на день. Работниятъ день трѣбва да е билъ твърдѣ продължителенъ, понеже, споредъ разказитѣ на мѣстнитѣ хора, въ тия фабрики се работѣло отъ зори до тъмно, съ една почивка отъ два часа прѣзъ деня. Вложениятъ въ тия фабрики постояненъ капиталъ възлизалъ на около 600,000 лева, обаче оборотниятъ капиталъ надвишавалъ сумата 1 и половина мил. лева.

Въ Димотика има една фабрика за точене на коприна, вложениятъ капиталъ въ която възлиза на 120,000 лв. Прѣзъ течение на 1911 г. тая фабрика изработила 100,000 кгр. коприна. Тая фабрика, въ която работятъ 40—50 момичета

принадлежи на Емануилъ Дуласъ. Освѣнъ тая фабрика, въ Димотика има три моторни мелници съ общъ капацитетъ 20,000 кгр. на денонощие. Въ околията има извѣстенъ брой воденици. Въ града има и повече отъ 20 мелници, въ които се произвежда сусамово масло.

Въ Суфлу има двѣ фабрики за точене на коприна. Едната принадлежаща на братя Азарянъ, въ която работятъ 80 чекръци и 200 работнички, другата на братя Черияно, италиянци, съ почти сѫщия брой чекръци и работнички. Работничкитѣ сѫ обикновено млади момичета, на възрасть отъ 8 до 15 години.; тѣ получавали прѣди балканската война надници отъ 3 до 6 гроша дневно. Работниятъ день траялъ отъ 5 ч. сутриньта до 8 ч. вечерьта, съ прѣкѫсване отъ единъ часъ за обѣдъ. Такава експлоатация на дѣтския трудъ е невъзможна въ една културна страна. Въ Суфлу има и двѣ малки парни мелници.

X Търговия.

Развитието на търговията въ Одринско било спъвано дълго врѣме отъ общитѣ условия, които царували на Балканския полуостровъ прѣзъ врѣме на турското робство. Главна прѣчка за развитието на търговията въ тая область била липсата на сигурность за личностьта и за имота, вслѣдствие на което търговскитѣ сношения не могли да бѫдатъ така чести и регулярни, както днесь. Второ прѣпятствие за развитието на търговията били лошитѣ съобщения: шосетата, които кръстосвали Тракия били твърдѣ малко и били недостатъчни да прѣдизвикатъ поголѣмо засилване на търговскитѣ връзки. Вънъ отъ това, всеизвѣстно е, че въ никоя страна само шосетата не сѫ могли да извършатъ оная съобщителна служба, каквато се пада на желѣзницитѣ, а послѣднитѣ се построиха въ територията на Тракия доста късно. Друга прѣчка за развитие на търговията въ тая область бѣше ограниченостьта на потрѣбноститѣ на населението, резултатъ на низката му култура, на имотната несигурность и на ограниченостьта на сношенията съ чуждитѣ страни

Въпрѣки тия условия, търговията на Тракия бѣше придобила отъ най-старо врѣме извѣстни размѣри, по-голѣми отъ ония на търговията на нѣкои други области отъ Балкан-

ския полуостровъ. Това се дължеше главно на близостьта на Цариградъ, който открай врѣме билъ единъ голѣмъ консоматив ен центъръ, за изхранването и поддържането на който били нужни грамадни — за понятията на старитѣ — количества продукти Още прѣзъ византийско врѣме Цариградъ е трѣбвало да се снабдява съ храни и добитъкъ не само отъ Мала-Азия и Египетъ, но и отъ крайбрѣжието на Черното Море и отъ Тракия. Особно консоматив но значение придобилъ Цариградъ слѣдъ извѣстнитѣ реформи на султана Махмуда II, съ които, между друго, се въведе и постоянната армия Тоя фактъ стана причина за едно голѣмо засилване на търсенето на произведенията на земедѣлието, скотовъдството, занаятитѣ и домашната индустрия и прѣдизвика едно небивало разширение на търговията съ тѣхъ. Одринъ се засили като търговския центъръ на Тракия; неговото търговско значение бѣше твърдѣ голѣмо и то по нѣколко причини. Първо, защото той имаше централно положение по отношение на Родопитѣ, полето, Цариградъ и пристанищата Еносъ и Родосто; второ, защото бѣше близо до Узунджово, на което служеше като постояненъ складъ и трето, защото въ Одринъ бѣше винаги концентриранъ единъ гарнизонъ отъ 30—40000 души, които трѣбваше да бждатъ нахранени и облечени. Прѣзъ тая епоха, която обгръща главно втората и третята четвърть отъ XIX-то столѣтие, главното пристанище на Одринска Тракия бѣше Цариградъ, а Родосто и Еносъ бѣха второстепенни по своето значение. Една часть отъ стокитѣ, които се изнасяли отъ Одринъ, били прѣнасяни до Еносъ по Марица, и то на салове, или на малки „гемии"; това било възможно, понеже Марица тогава не била още така засипана както днесъ.

Една голѣма часть отъ търговията на Тракия се извършвала на панаира въ Узунджово, който допрѣди 873-та година е билъ най-голѣмото зборище на търговци отъ всички страни на Балканския полуостровъ. На Узунджовското поле, прѣзъ врѣме на панаира се настанявали не по-малко отъ 15 — 20,000 коли и 40—50000 души, дошли да търгуватъ. Турското правителство построило специални згради, които служѣли на цѣлитѣ на панаира. Отъ тия згради не сѫществува вече нищо, освѣнъ джамията, която сега е прѣвърната въ

черква и обслужва селото. Панаирътъ билъ управляванъ отъ специяленъ паша. На панаиря дохождали търговци и гости не само отъ всички европейски държави, но и отъ другитѣ части на свѣта — отъ Япония, Китай и др. Узунджовскиятъ панаиръ билъ единъ врѣмененъ търговски градъ, който ималъ своитѣ занаятчии, търговци, ресторани и ханове, сарафи, администрация, охрана, търговски прѣдставители на чужди страни. Извършванитѣ на тоя панаиръ обороти били твърдѣ голѣми.

Прокарването на желѣзницитѣ Цариградъ—Одринъ и Одринъ—Дедеагачъ къмъ 1873 год. измѣни сѫществено посокитѣ и центроветѣ на търговията въ Одринска Тракия. Близо до устието на Марица се основа едно ново пристанище — Дечеагачъ — което стана изходниятъ пунктъ за търговията на тая область. Търговското значение на града Одринъ се намали значително, едно, поради изчезването на панаира при Узунджово, което настѫпи скоро слѣдъ построяването на тия желѣзници и друго, поради децентрализацията на търговията по новооснованитѣ гари. Голѣмо значение за външната търговия на цѣлата область придоби Дедеагачъ, прѣзъ което пристанище започна да се извършва поголѣмата часть отъ нея.

Статистиката на вноса и износа на Дедеагачъ дава найдобра прѣдстава за характера и размѣритѣ на търговията въ Тракия. Споредъ турската статистика на външната търговия за 1909/1910 г., прѣзъ Дедеагачъ били внесени стоки на стойность 152689060 пиастра и изнесени—стоки на стойность 68240738 пиастра. Прѣзъ сѫщата година общата стойность на вноса въ турската империя възлизала на 3.5 милиарда пиастра, а общата стойность на износа — на 1.8 милиарда пиастра. Отъ съпоставянето на тия числа съ числата за стойностьта на вноса и износа прѣзъ Дедеагачъ, ние ще намѣримъ, че стойностьта на вноса прѣзъ Дедеагачъ съставлявала прѣзъ финансовата 1909/1910 г. 4.4% отъ стойностьта на цѣлия вносъ на Турция, а стойностьта на изнесенитѣ прѣзъ Дедеагачъ стоки 3.8% отъ стойностьта на цѣлия износъ на турската държава. Споредъ свѣдѣнията за търговията на Дедеагачъ за 1901 г. (публикувани отъ г. Т. Карайовевъ) излиза, че стойностьта на износа прѣзъ това приста-

нише възлизала на 18,1 мил. лева. Като се сравнятъ тия числа съ числата за 1909/10 год. ще трѣбва да се дойде до заключението, че прѣзъ периода 1901—1910 г. вносътъ и износътъ на Дедеагачъ сѫ се увеличили въ стойностьта си съ около 90%, което прѣдставлява една значителна придобивка за търговското развитие на пристанището.

При разглеждането на тия числа прави особно впечатление фактътъ, че цифритѣ, които показватъ стойностьта на вноса и прѣзъ двѣтѣ години сѫ значително по-голѣми отъ ония, които показватъ стойностьта на износа. Това показва, че търговскиятъ балансъ на Тракия, подобно на онзи на Македония, е пасивенъ и че потрѣбноститѣ на населението сѫ надраснали производителнитѣ възможности на областьта. Макаръ и разликата въ стойностьта на вноса и износа да се дължи до извѣстна степенъ на различното прѣсмѣтане на цѣнитѣ на внесенитѣ и изнесенитѣ стоки, все пакъ въ по-голѣмата си часть пасивниятъ резултатъ на търговския балансъ се дължи на слабото развитие на производството въ Тракия. Друга причина за това положение може да бѫде обстоятелството, че прѣзъ послѣднитѣ години, които прѣдшествуваха балканската война, въ Тракия, както и въ Македония, бѣха концентрирани значителни масси войска, които увеличаваха консомацията на областьта. Съ какви срѣдства се плаща тая разлика? Тия срѣдства сѫ се събирали, вѣроятно отъ три главни източника На първо мѣсто отъ заемитѣ, които сключваше турското правителство, и по голѣмата часть отъ които се изразходваха за заплащане на възнагражденията на чиновницитѣ. На второ мѣсто тая разлика се е посрѣщали отчасти и отъ приходитѣ, които турската държава е имала отъ своитѣ неевропейски провинции, въ които разходитѣ на държавата не бѣха толкова високи, колкото въ Европейска Турция На трето мѣсто разликата въ търговския балансъ е била посрѣщана отъ приходитѣ на чужбинаритѣ произхождащи отъ Тракия и които сѫ внасяли въ тая область припечеленитѣ въ чужбина пари. Обаче, послѣдното обстоятелство има за Тракия много по-малко значение, отколкото за Македония.

Ако искиме да направимъ единъ по-подробенъ прѣгледъ на вноса и износа прѣзъ Дедеагачъ, ние ще намѣримъ слѣднитѣ резултати, които ни показватъ количеството и стойностьта на по-важнитѣ стоки, внесени и изнесени прѣзъ финансовата 1909/1910 год. прѣзъ това пристанище:

	ВНОСЪ		ИЗНОСЪ	
видове на стокитѣ	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)
коне	610	326485	95	42915
мулета	392	257364	17	13250
магарета	1052	207487	53	9320
биволи	1229	338883	8	6220
волове и крави	1924	907345	8	4750
телета	77	27150	—	—
овци	56500	3764535	538	32200
агнета	17927	527854	29	500
кози	2758	137513	3	240
свини	554	29239	—	—
пушено месо	156775	566818	—	—
масло	7321	51184	463	5859
сибирско масло	7453	30578	—	—
тлъстини и парафинъ	70041	378788	—	—
мѣстно сирене и кашкавалъ	148318	803095	1818	7650
чуждестранно сирене	16992	119960	—	—
яйца	5	25	983437	3493598
риба прѣсна	—	—	24063	113508
риба солена	1596	3324	246649	1000303
жито	17642570	18321229	1319594	696797
ржжь	1175125	888127	1074	897
ечмикъ	6064187	3676220	1006017[1])	366530
овесъ	9804	5865	1240871[2])	2836381
царевица	4850918	4189755	15088	12028

[1]) Къмъ тѣхъ трѣбва да се прибавятъ и 2194 кила.
[2]) Къмъ това количество да се прибавятъ 37988 кила.

видове на стокитѣ	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)
просо	9472	10496	2142	2551
оризъ	4453224	6814691	812	1098
брашно пшенично	4926280	6082320	—	—
сѣно	775834	245483	149210	41246
трици	504835	266186	758250	462905
сусамъ	216855	485241	148310	366798
алпистъ (зърна за птици)	—	—	3639949[1])	3435004
тархана	225545	335392	8124	12144
анасонъ	94822	231975	14496	29710
плодове разни	15780	17129	1083036	667542
смокини	980	1715	61621	61144
орѣхи	—	—	409076	542291
бадеми	210	1862	7351	24912
сухи плодове	1603	4640	196121	246326
лукъ	360569	193403	354248	272797
картофи	209927	111804	5960	3280
фасуль	1014614	1316142	100767	72369
захарь	7642795	14665861	175	375
кафе	993490	4887636	—	—
вина обикн.	27113	106262	91315	138486
шампански вина	3468	19386	565	10592
конякъ и ромъ въ бурета	8327	33103	—	—
конякъ и ромъ въ бутилки	43888	168667	222	587
спиртъ	1426360	3043797	—	—
сардини	30369[2])	224966	27689	161646
халва и тахънъ	63	253	60123	209112
дърва за горене	3964270	473390	840853	63894
дървени вжглища	20853	2893	1090031	162085
каменни вжглища	1599685	288163	—	—
паламудъ	—	—	184835	130291

[1]) Да се прибавятъ и 13191 кила.

[2]) Да се прибавятъ 4080 кутии.

видове на стокитѣ	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)
газъ въ варели	629310	373432	—	—
газъ въ каси	6194588	5844126	12	24
дървено масло	9431	43724	35354	188936
восъкъ	—	—	4922	67837
свѣщи	81192	392353	—	—
обикновенъ сапунъ	76466	227413	40915	164392
воденични камъни	23235	30437	817421	554229
циментъ	1159428	311183	—	—
керемиди	1211574[1])	265127	2750	220
стъклария	111933	298627	215	770
лампи, фенери и пр.	6955	60693	115	3450
старъ бакъръ	2856	23987	30868	216593
желѣзо обикновено	1958680	1762738	262	109
ламарина	303710	336766	—	—
релси	58562	90533	1895	1895
куфари	11996	62259	—	—
желѣзни легла	96246	225420	—	—
желѣзария	83008	207088	2561	9663
ножове, вилици и пр.	18144	105003	471	11589
ключове	693479	892217	110	315
бѣло желѣзо на листа	58257	105990	—	—
издѣлия отъ бѣло желѣзо	12576	69839	398	1116
сачми	119350	237187	—	—
цинкъ	26161	83354	—	—
издѣлия отъ цинкъ	52833	176171	17	123
калай	15589	288495	—	—
мѣдь на листа и плаки	54118	489580	1170	8802
градинарски инструменти	64624	181801	438	2900
борови дървета	—	—	1072568[2])	289331

[1]) Да се прибавятъ и 84500 парчета.
[2]) Да се прибавятъ 2785 парчета.

видове на стокитѣ	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)
орѣхови дървета	—	—	30414	119507
празни бъчви	71249	52902	290936	285399
издѣлия отъ дърво	42484	101290	93637	147818
метли	636	1252	63471	115653
рогозки	35	140	186891	154099
кибритъ	43092	309816	—	—
	289013	1103260	—	—
дърва за строежъ	—	4519232	—	89419
хартия за писане и печатане	105223	286914	22	500
амбалажна хартия	515968	767939	—	—
картонъ	53134	73957	—	—
хартия за папироси	22516	136534	—	—
говежди кожи	59843	305851	348100	2183247
кози кожи	—	—	128478	824960
овчи кожи	36	360	99000	751238
марокинъ	725	10695	7623	107015
обуща	17812	426301	26628	352687
кожуси	426	4582	1731	98575
вълна сурова	9099	49754	564570	3556730
шаеци и аби	276883	7100930	5678	124465
шалове	23457	149394	10	480
гайтанджийски стоки	93154	2123303	22	1276
плетачни издѣлия	1364	52359	22	703
килими турски	5493	177800	158	6625
косми	2028	17215	78958	396631
пашкули	200681	3275388	189140	10200361
сурова коприна	3000	508250	125536	23423718
копринени конци	395	40358	6169	1031547
суровъ памукъ	838	6551	56585	290231
памучни конци	187127	1588191	7692	91505
памучни платна обикновени	305288	2770526	—	—
фини памучни платове	66068	1023026	11	214

видове на стокитѣ	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)	колич. въ кгр.	стойность (въ пиастри)
памучни платове	122330	1917731	1	15
вълнени платове съ памукъ	42613	656378	63	1960
вжжя	157101	944964	49	44
покривки, килими отъ конопъ	20481	149062	23	200
покривки ленени	39529	427573	18	225
чували и платъ за чували	584334	1719549	2214	5988
фесове	10552	553664	23	160
парни машини и принадлежности	241646	1337195	1501	9794
плугове	117536	445566	230	1112
машини за шиене	12809	149219	—	—
гилзи и капсули за пушки	9644	123356	—	—
животински торове	—	—	46316	34737
рогове отъ животни	—	—	412399	90046
бубено сѣме	198.5	29143	13731	4586650
черва и тулуми	—	—	8517	162195

Ако направимъ единъ анализъ на цифритѣ на вноса, ние ще видимъ, че най-голѣмо участие въ него по стойность взематъ житото и захарьта, слѣдъ които идатъ шаецитѣ и абитѣ, оризътъ и пшеничното брашно, газьта, кафето, дървата за строежъ, царевицата, пашкулитѣ, спиртътъ, овцитѣ, ечмикътъ, гайтанджийскитѣ стоки, памучнитѣ произведеиия, желѣзарията. Тия данни характеризиратъ хинтерланда на Дедеагачъ като една область, която не може да се изхрани сама, поради слабо развитие на производството на зърненитѣ произведения и населението на която се намира още на твърдѣ низко ниво на потрѣбноститѣ. Тия числа показватъ така сѫщо, че развитието на индустрията въ сѫщата область е твърдѣ слабо и че скромнитѣ потрѣбности на населението отъ индустриялни произведения се задоволяватъ още по примитивни начини. Поголѣмата часть отъ житото се внася отъ България, другата—отъ

Русия и Ромъния, брашното иде главно отъ България и Франция, захарьта отъ Австрия и Русия, кафето отъ Австрия, Франция и Италия, газьта отъ Русия и Ромъния, шаецитѣ и абитѣ отъ Англия и България, пашкулитѣ отъ България. Послѣднитѣ сѫ били прѣработвани въ фабрикитѣ за точене на коприна въ Одринъ, Димотика и Суфлу и били прѣизнасяни въ чужбина въ форма на коприна.

Между износнитѣ стоки първо мѣсто по своята стойность държатъ суровата коприна, коприненитѣ конци, пашкулитѣ и бубеното сѣме. Слѣдъ тия артикули идатъ кожитѣ, яйцата, солената риба, овесътъ, алпистътъ, отъ което се вижда, че и отъ гледище на износа хинтерландътъ на Дедеагачъ се характеризира като область съ екстензивенъ още стопански животъ. Изключение прави само коприната, която, както вече знаемъ, твърдѣ изотдавна се култивира въ тая область поради благоприятнитѣ природни условия.

Нека кажемъ сега по нѣколко думи за търговията и търговското значене на нѣкои градски центрове въ Одринска Тракия.

Въпрѣки обстоятелството, че търговското значение на Одринъ, слѣдъ застрояването на желѣзницитѣ, слѣдъ изчезването на Узунджовския панаиръ и слѣдъ прокарването на митнишка граница между Южна България и Одринско, се намали значително, той продължава и до днесь да бѫде найкрупниятъ търговски центъръ на областьта. Въ търговската сфера на Одринъ влизатъ Мустафа-пашанско и Ортакьойско и само отчасти Димотишко, Лозенградско и Суфлийско. Главнитѣ износни артикули на Одринъ сѫ житото, което се отправя за Цариградъ бѣло сирене—сѫщо за Цариградъ и кожитѣ, изнасяни главно за Австрия. Вноснитѣ стоки идатъ прѣзъ Цариградъ и Дедеагачъ, прѣзъ първия градъ иде манифактурата, а прѣзъ втория—колониалнитѣ стоки. Извѣстна свѣтлина върху търговията на Одринъ биха ни дали даннитѣ на Дирекцията на Източнитѣ Желѣзници, които показватъ вида и количеството на разтоваренитѣ и натоваренитѣ стоки на гара Одринъ. Ето тия данни за 1910 година:

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
аби	46	236
храни	3598	16094
маслени сѣмена	681	760
плодове	262	1233
дини и пъпеши	115	37
варива	530	1521
зеленчуци	141	772
метли и рогозки	1114	24
спиртъ	79	527
мѣстни вина	243	215
пашкули и коприна	196	275
дърва за горене	—	4120
суровъ памукъ	44	287
кафе	18	262
захарь	299	3140
оризъ	92	1397
човали и бурета празни	586	295
брашно	2857	4266
сурово желѣзо	107	1922
растителни масла	—	626
минерални масла	42	1772
вълна	563	423
масло	20	69
сирене	1804	424
манифактура	566	1588
дървенъ материялъ	1653	9948
варь и циментъ	36	3493
камъни за строежъ	—	23325
яйца	1021	801
слама и сѣно	139	2154
сурови кожи	622	382
химически произведения	59	508
сапунъ	9	532
соль	—	1678
трици	1117	971
тютюнъ и папироси	539	420
стъклария	113	468

Тия данни рисуватъ града Одринъ повечето като консоматиненъ, отколкото като производителенъ или търговски центъръ. И наистина, количеството на внасянитѣ храни, плодове, варива, зеленчуци, спиртъ, захарь, оризъ, брашно, газь, манифактурни стоки, слама сѣно, соль и пр. изведнажъ показва, че той е единъ градъ съ значителенъ гарнизонъ и съ не незначителенъ брой чиновническо население, и че задоволяването на потрѣбноститѣ на тия слоеве на населението е била главната задача на търговцитѣ въ Одринъ. Цифритѣ, които ни показватъ количеството на изнесенитѣ отъ Одринъ стоки, доказватъ по твърдѣ несъмнѣнъ начинъ, че търговското значение на града Одринъ за неговия хинтерландъ е твърдѣ ограничено. Отъ изложенитѣ по-горѣ числа се вижда, че Одринъ прави износъ на малко храни (обаче количеството на износа е много по-малко отъ онова на вноса), маслени сѣмена, дини и пъпеши, на доста значително количество метли и рогозки (повече отъ 100 вагона), на малко количество вина, на брашно (и тукъ вносътъ по-голѣмъ отъ износа), вълна, на доста голѣмо количество сирене (около 140 вагона, съ произхождение Одринско и Ортакьойско), яйца, сурови кожи и трици.

Търговията на Одринъ е главно въ рѫцѣтѣ на евреитѣ и гърцитѣ. По-дребнитѣ търговци си доставятъ нужнитѣ манифактурни стоки отъ Цариградъ, като получаватъ извѣстни улеснения въ изплащанията отъ крупнитѣ вносни фирми. Послѣднитѣ били, различно отъ солунскитѣ, специализирани въ рода на търговията си, По́-крупнитѣ търговци на Одринъ поддържатъ връзки направо съ Западна Европа: манифактуриститѣ съ Англия и Австрия, колониялнитѣ — съ Франция и Австрия и получаватъ стокитѣ си направо, главно прѣзъ Дедеагачъ. Главнитѣ кредитни институти, които използували одринскитѣ търговци били Banque Ottomane, Banque de Salonique, Deutsche, Orient-Bank; размѣрътъ на лихвата възлизалъ на 9%. Пазаря въ Едирне става всѣки понедѣлникъ; въ Караачъ не става пазарь. Караачъ е оная часть на Одринъ, която се намира южно отъ рѣката, създаденъ като отдѣленъ градъ слѣдъ построяването на желѣзо-пѫтната линия.

Търговската область на Димотика обгръща повечето отъ селата на околията. Седмичниятъ пазаръ става въ вторникъ. Прѣди балканската война ставалъ прѣзъ мѣсецъ Априлъ панаиръ за добитъкъ. Тогава изобщо търговията на Димотика била доста оживена, както това може да се види отъ даннитѣ за движението на стокитѣ въ гара Димотика прѣзъ 1910 г.:

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
храни	1121	240
маслени сѣмена	140	84
плодове	17	83
дини и пъпеши	111	—
варива	89	25
зеленчуци	148	40
метли и рогозки	198	5
спиртъ	—	102
вина мѣстни	5	140
пашкули, коприна	84	—
дърва за горене	848	—
суровъ памукъ	—	26
кафе	—	27
захарь	9	236
оризъ	23	119
брашна	32	849
сурово желѣзо	—	107
растителни масла	31	20
минерални масла	12	312
вълна	20	10
масло	16	7
сирене	271	46
манифактура	38	93
дървенъ материалъ	—	660
яйца	28	—
сѣно и слама	32	287
сурови кожи	19	31
химикалии	—	42

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
сапунъ	5	74
соль	18	290
трици	—	32
тютюнъ	—	35
стъклария	—	33

Ние виждаме отъ тия числа, че най важно значение за износната търговия на градъ Димотика иматъ хранитѣ, пашкулитѣ и коприната, слѣдъ които идатъ съ своето по-голѣмо или по-малко количество сѣмената, динитѣ и пъпешитѣ, варивата, зеленчукътъ, метлитѣ и рогозкитѣ, дървата за горене, растителнитѣ масла, вълната, маслото, сиренето. Въ вносната търговия на Димотика най-силно сж застжпени по количество брашната, дървениятъ материялъ, минералнитѣ масла, захарьта, сѣното, сламата и сольта. Споредъ свѣденията, които събрахъ на самото мѣсто, въ прѣдвечерието на балканската война отъ Димотика ежегодно изнасяли до 800 тона храни за Дедеагачъ, 200—270000 кгр. бѣло сирене за Цариградъ и Египетъ, 30—35000 кгр. кашкавалъ; сиренето било продавано по 3, а кашкавалътъ по 7—8 гроша кгр. Освѣнъ това, отъ Димотика изнасяли до 10 вагона метлено сѣме, което се продавало по 10—15 стотинка оката, 10 вагона метли, продавани по 10 стот., за Одринъ, Цариградъ, Островитѣ, до 30 вагона рогозки, изнасяни за България, по 60—80 ст. парчето (прѣзъ 1917 година по 6—7 лева), до 200 вагона дини и пъпеши за Цариградъ.

Главнитѣ търговци въ Димотика сж евреитѣ и гърцитѣ; между послѣднитѣ има доста погърчени българи. Манифактурнитѣ стоки идатъ повечето направо отъ Цариградъ, отчасти отъ Одринъ, а желѣзарията и колониалътъ—прѣзъ Дедеагачъ. Прѣди построяване на желѣзницата, стокитѣ, които идѣли за Димотика отъ Европа, били донасяни прѣзъ Родосто и Галиполи.

Приблизително сжщата физиономия дава и търговията на градъ Суфлу. Въ тоя градъ седмичниятъ пазарь става въ

сѫбота. И тукъ става голѣмъ панаиръ на добитъкъ, който започва на 9-ти и трае до 11-ти Май включително. Прѣди войната, на тоя панаиръ се събирали и много търговци на манифактура. колониалъ и пр.; на панаира имало до 3000 сергии, наемътъ на които за тритѣ деня, прѣзъ които траялъ панаирътъ, възлизалъ на 600 лири турски или по 60 ст. на квадр. метъръ. На тоя панаиръ дохождали търговци отъ Узунъ-Кюпрю, Кешанъ, Малгара, Дедеагачъ, Гюмурджина, Ортакьой, Димотика, Одринъ и даже отъ Ксанти. Панаирътъ добилъ голѣмо развитие слѣдъ построяването на желѣзницата и отъ тогава започнало развитието на града. Прѣди построяването на желѣзницата Суфлу билъ село, а центъръ на околията било друго едно сало — Карабунаръ, — намираще се южно отъ Суфлу. Споредъ даннитѣ на Компанията на Източнитѣ Желѣзници прѣзъ 1910 г. въ Суфлу били натоварени и разтоварени слѣднитѣ количества стоки:

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
храни	573	608
маслени сѣмена	209	49
фрукти	590	97
дини и пъпеши	1395	—
варива	83	28
зеленчуци	28	59
метли и рогозки	101	—
спиртъ	39	35
вина мѣстни	614	23
пашкули, коприна	266	85
суровъ памукъ	5	25
кафе	—	36
захарь	—	260
оризъ	5	124
новали	59	116
брашна	33	1183
сурово желѣзо	20	212
растителни масла	27	21

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
минерални масла	—	339
вълна	—	5
сирене	99	11
манифактура	30	105
дървенъ материалъ	49	388
яйца	10	—
сѣно, слама	—	78
сурови кожи	33	14
химикалии	27	51
сапунъ	—	77
соль	—	272
трици	—	34
тютюни	89	29
стъклария	—	44

Отъ тия данни се вижда, че най голѣмо участие въ износа на Суфлу вематъ отъ количествено гледище динитѣ и пъпешитѣ, за които Цариградъ винаги е прѣдставлявалъ важенъ консомативанъ центъръ. Важно значение по-нататъкъ иматъ прочутитѣ суфлийски вина, а така сѫщо пашкулитѣ и копринатa. Освѣнъ това отъ Суфлу били изнасяни въ повече или по-малко значителни количества масленитѣ сѣмена, метлитѣ и рогозкитѣ, сиренето и тютюнътъ. Между вноснитѣ стоки първо мѣсто държатъ брашната и житото, което изведнъжъ ни показва, че населението на Суфлийска околия се поддържа не толкова отъ производството на хранитѣ, колкото отъ онова на индустриялнитѣ растения, каквито сѫ лозата, тютюнътъ и пашкулитѣ.

Търговията на градъ Фере има по-ограничени размѣри отъ ония на търговията на разгледанитѣ досега тракийски градове. Въ тоя градъ пазарьтъ става въ понедѣлникъ. И тукъ става доста голѣмъ панаиръ за добитъкъ и то въ началото на мѣсецъ Августъ, на който докарватъ въ не незначителни количества манифактурни и колониални стоки. Тоя панаиръ се помни отъ старо врѣме и

на него се събирали търговци отъ Цариградъ, Текирдагъ, Димотика, Гюмурджина. Статистиката на източнитѣ желѣзници ни дава слѣднитѣ данни за по-важнитѣ внесени и изнесени стоки отъ Фере:

	натоварени стоки	разтоварени стоки
	въ тонни	
аби	15	—
храни	778	392
маслени сѣмена	195	10
фрукти	39	31
дини и пъпеши	1343	—
варива	120	—
зеленчукъ	161	51
спиртъ	—	27
вина	—	23
пашкули, коприна	45	—
дърва за горене	—	31
суровъ памукъ	45	9
кафе	—	12
захарь	—	101
оризъ	12	76
чували	140	26
брашна	38	357
сурово желѣзо	—	40
растителни масла	—	10
минерални масла	46	204
вълна	25	—
масло	58	—
сирене	362	—
манифактура	282	65
дървенъ материялъ	23	144
яйца	46	—
сѣно и слама	129	158
сурови кожи	105	—
химикалии	7	15
сапунъ	—	24

	въ тонни	
соль	—	48
тютюнъ	35	23
стъклария	—	11

Ференци изнасятъ, слѣдов., най-много дини и пъпеши, храни, маслени сѣмена, зеленчукъ, пашкули и коприна; интересно перо на износа е суровиятъ памукъ, слѣдъ това идатъ сиренето и суровитѣ кожи. Въ вносната търговия, както навсѣкадѣ по тия мѣста, иматъ най-голѣмо значение брашната, захарьта, газьта, оризътъ, дървениятъ материалъ.

Бѣломорска Тракия

Въ тая глава ще изложа резултатитѣ отъ малката анкета, която направихъ прѣзъ 1917 г. въ Гюмурджина и Ксанти. Тия резултати не сѫ нито пълни, нито систематични, но въпрѣки това тѣ даватъ една обща картина за стопанскитѣ условия въ Бѣломорска Тракия.

I. *Земедѣлие.* Въ Гюмурджинско, изобщо може да се каже, снѣгъ никога не пада; това става само понѣкога и то въ първитѣ дни на ноември старъ стилъ, обаче никога не може да се задържи. Рѣдко падатъ по тия мѣста и градушки, затова пъкъ сушитѣ не сѫ рѣдко явление. Въ Гюмурджинско зимницата се сѣе въ първитѣ дни на октомври, лѣтниятъ ечмикъ — чакъ къмъ 20-ти май. Нѣкои мѣста даватъ по двѣ реколти въ годината, обаче това не се случва често. Въ полето смѣняватъ пшеница съ царевица, обаче изгубенитѣ сили на почвата се замѣстватъ съ доста силно торене. Оратъ на дълбочина 15 см. съ европейски плугове, които, поради мекостьта на почвата се каратъ отъ по единъ чифтъ биволи или волове. Пшеницата дава добивъ отъ 100 до 200 оки на дюлюмъ, а царевицата 240—260 оки. Царевицата тукъ се сѣе доста гѫсто. При жетва дохождатъ работници отъ балканскитѣ мѣста. Въ полската работа взематъ участие и женитѣ и то, както на християнитѣ, така и на мохамеданитѣ.

Въ Гюмурджинско и Скечанско се сѣе най-много ечмикъ; царевицата, рѫжьта, пшеницата и просото се сѣятъ въ ограничени размѣри, поради голѣмото пространство на засѣваното съ тютюнъ пространство, вслѣдствие на което, както ще видимъ по-сетнѣ, за изхранването на тая область се внасятъ значителни количества храни отъ вънъ. Споредъ турската земедѣлска статистика отъ 1907 год., въ Гюмурджинската кааза

били засѣти 130750 дюлюма съ пшеница, 56000 съ ржжь, 164340 дюлюма съ ечмикъ, 157000 съ царевица, 6500 — съ овесъ. Отъ тия данни се вижда, че въ тая область най-много се сѣе ечмикътъ, слѣдъ който се редятъ царевицата, пшеницата, ржжьта и овесътъ. Отъ тия пространства били добити слѣднитѣ количества: пшеница — 15,6 мил. оки, ржжь — 4,6 мил., 11, 2 мил. оки ечмикъ, 8 мил. оки царевица, 284000 оки овесъ.

II. *Аграрнитѣ отношения* въ тая область, макаръ че сж прилични на ония въ Одринско, все пакъ показватъ нѣкои характерни особности. Чифлигарството тукъ е отдавна изчезнало и тъкмо това е главната причина за особния характеръ на използуването на чифлицитѣ въ Гюмурджинско и Скечанско. Житното производство въ тия чифлици, вслѣдствие на липсата на чифлигарско население, което да обработва земята, е съкратено въ твърдѣ голѣми размѣри: въ тѣхъ се култивира въ неособно голѣма степень ечмикътъ и царевицата; тѣ се експлоатиратъ главно като паши. Силно развитото въ старо врѣме производство на храни въ бѣломорското поле, особно въ Балустра, отстжпило мѣсто на скотовъдството, вслѣдствие на липсата на работни ржцѣ, вслѣдствие на скжпитѣ надници, които трѣбвало да бждатъ плащани на докарванитѣ отъ други мѣста работници и вслѣдствие на усиленото търсене на произведенията на скотовъдството слѣдъ въвеждането на постоянната армия въ Турция. Чифликсайбиитѣ прѣдоставяли използуването на чифлицитѣ си като паша на овчари, които се настанявали тамъ съ стадата си, особно прѣзъ зимата, и съ които господаритѣ на чифлицитѣ влизали въ отношения, напомнящи понѣкога отношенията между чорбаджията и овчаритѣ въ добруджанската кжшла, при които собственикътъ на земята и овчаритѣ ставатъ донегдѣ съдружници. Въ ония случаи, когато чифликсайбиитѣ давали пасбищата подъ наемъ, вземали отъ овчаритѣ по 2 до 2·80 лева на овца годишно въ Ксантийско и по-ефтино — по 4—5 гроша на овцата въ Гюмурджинско. Въ Гюмурджинско сж прѣвърнати въ паши чифлицитѣ: Имаретъ, Орманлж, Сжрачъ, Джамбазъ, Анакьой, Ясадаръ, Орумбегли, Кавалъ, Баятъ, Сонгорлу, Мурханъ, Кърчифликъ, Сасълъ, Палазлий. И въ Скечанско повечето отъ чифлицитѣ сж прѣвърнати въ паши. По-важнитѣ отъ тѣхъ

сж въ селата: Зинелий, единъ чифликъ, който възлиза на около 2500 дюлюма (безъ горитѣ); Буюкъ-Османлж, два чифлика, пространството на които възлиза на около 6000 дюлюма; Гедиклеръ — единъ чифликъ съ пространство 2500 дюлюма; Нейабазъ—единъ чифликъ съ 2000 дюлюма; Бейкьой—единъ чифликъ съ 3000 дюлюма; Кушапаллж — единъ чифликъ съ 2000 дюлюма; Домузъ-Орманъ—единъ чифликъ съ 1500 дюлюма; Калфаларъ–единъ чифликъ съ 1500 дюл.; Субасж–единъ чиф. съ 4000 дюл.; Пашмаклж — единъ чиф. съ 1500 дюл.; Мандра — два чифлика съ пространство 3000 дюлюма; Ченеръ — единъ чифликъ съ 1500 дюлюма; Алгжнъ — единъ чифликъ съ 3000 дюлюма; Гюнеплеръ — единъ чифликъ съ 2000 дюлюма; Иени чифликъ — единъ съ 1500 дюлюма; Бедерли — единъ чифликъ съ 1000 дюлюма; Черевисъ — единъ чиф. съ 3000 дюлюма; Теке—единъ чиф. съ 3000 дюлюма; Козларъ — единъ чифликъ съ 3500 дюлюма; Казълджа-кьой — единъ чифликъ съ 4000 дюлюма; Ферезлеръ — единъ чифликъ съ 1500 дюлюма и Иолджиу-чифликъ — единъ чифликъ съ 3000 дюлюма. Отъ житнитѣ храни въ скечанскитѣ чифлици сж застжпени най много ечмикътъ и царевицата. Интересно е, че не въ всички чифлици се сѣе тютюнъ, и че въ ония, въ които се сѣе, това става въ малки количества. Такива сж чифлицитѣ въ Кушапаллж, Домузъ-Орманъ, Калфаларъ, Субасж, Пашмаклж, Мандра, Гюнеплеръ, Иени чифликъ, Бедерлии. Най-много тютюнъ се сѣе въ чифлика Субасж, въ който пространството на засѣваната съ тютюнъ земя възлиза на 4-500 дюлюма. Тия чифлици се обработватъ отъ самитѣ стопани при използуване на наемни работници отъ гюмурджинско и отъ други мѣста. Тия работници стоятъ само прѣзъ лѣтото и получаватъ надници или мѣсечна заплата: прѣзъ 1912 г. размѣритѣ на обикновената надница възлизали на 20 гроша и храна, а мѣсечната заплата достигала до 450 гроша и храна. Тия данни показватъ, че прѣзъ 1912 г. надницитѣ въ Ксантийско били твърдѣ високи, обстоятелство, което стои въ връзка съ значителното търсене на работната ржка отъ страна на тютюневитѣ складове.

III. За стопанския животъ на населението отъ Бѣломорска Тракия иматъ извѣстно значение *варивата*. Споредъ турската земедѣлска статистика, прѣзъ 1907 год. въ Гюмурд-

жинската кааза засѣтото пространство и получения добивъ на варивата е билъ, както слѣдва:

	засѣто пространство въ дюлюми	производство въ оки
нахутъ	650	47000
леща	650	14600
фасулъ	6003	187100
бакла	100	5000
картофи	4050	382500

Тия данни не изглеждатъ съвсѣмъ точни; сигурно количеството на варивата въ тая область трѣбва да е по-голѣмо, макаръ че е фактъ, какво тютюневата култура постепенно измѣства другитѣ.

4. По́-голѣмо е значението на *овощията*. Сѫщата статистика ни дава слѣднитѣ данни за количеството на добититѣ овощия прѣзъ 1907 год. въ оки: орѣхи — 158000, бадеми — 18000, сливи — 286000, ябълки — 234000, круши — 44000, каисии — 5900 оки. И тия данни трѣбва да сѫ непълни, защото, както ще видимъ по-сетнѣ, количествата на нѣкои отъ плодоветѣ и овощията, които се изнасятъ отъ Гюмурджинско сѫ много по-голѣми отъ числата, които турската земедѣлска статистика дава за количеството на производството. Така, напр., споредъ свѣдения на мѣстни търговци, добрѣ запознати съ условията на производството и на търговията въ Гюмурджинско, прѣди балканската война отъ тая область били изнасяни до 30 вагона орѣхи и 50 вагона бадеми.

5. *Лозарството* е било открай врѣме сѫществен клонъ на поминъка на населението. Споредъ статистиката, въ Гюмурджинско прѣзъ 1907 г. имало 13200 дюлюма лозя, които дали 3347500 оки вино. И тия свѣдения сѫ по-низки отъ дѣйствителнитѣ, защото споредъ свидѣтелството на мѣстни компетентни лица, прѣди балканската война само лозята на града давали годишно до 3 мил. оки грозде, а околията — 6 мил. оки. Въ Гюмурджинско нѣмало филоксера, обаче лозята не вървѣли добрѣ поради войнитѣ. Лозята започнали да западатъ отъ гръцко-турската война (1897 г.) насамъ; нѣколко години слѣдъ тая война тѣ наново се провдигнали, обаче отъ балканската война насамъ, вслѣдствие на това, че е била прѣ-

небрѣгната обработката имъ тѣ отново вървятъ назадъ. Вино въ доста голѣми количества било изнасяно за Ксанти, Кавала и Драма.

6. *Бубарството* е доста разпространено въ Гюмурджинско. Споредъ свѣденията на турската земедѣлска статистика, реколтата на пашкулитѣ прѣзъ 1907 г. въ Гюмурджинската кааза възлизала на 75320 килогр.; споредъ свѣдения събрани на самото мѣсто, къмъ 1912 год. реколтата на пашкулитѣ достигала до 80000 оки годишно. Развъждането на бубитѣ е доста разпространено не само въ града, но и въ селата. Пашкулитѣ се изнасятъ прѣзъ Дедеагачъ за Франция и Италия.

7. *Между масленитѣ и индустриялнитѣ растения*, както е извѣстно, най-голѣмо значение за тая область има тютюнътъ и затова нему ще посвѣтя малко по-късно специялно мѣсто. Отъ другитѣ маслени и индустриялни култури иматъ значение за поминъка на населението въ Бѣломорска Тракия памукътъ, сусамътъ, маслинитѣ; прѣзъ 1907 г., по даннитѣ на турската статистика въ Гюмурджинската кааза било добито 250000 оки маслини, 60000 оки памукъ, 36000 оки сусамъ. Споредъ свѣденията, обаче, които събрахъ на самото мѣсто, въ Гюмурджинско, а това значи въ областьта на Макра, и Марония се произвеждатъ ежегодно до 2 мил. оки маслини. Освѣнъ въ тия двѣ мѣста, културата на маслинитѣ е съществувала още и въ селата Ташлъкъ, Гювсидикъ, Мусакьой, Еникьой, Бадома, Дервентъ, Домузъ-дере, Аджиларъ, Дикилиташъ. Малка часть отъ маслинитѣ била изнасяна за България. Вслѣдствие на войната и вслѣдствие на изоставяне маслиненитѣ дръвчета, сж понастоящемъ силно намалени.

VIII. *Тютюнътъ*. За тютюнитѣ на Бѣломорска Тракия е писано вече доста много и въ нашата и въ чуждата литература и затова едва ли би било умѣстно едно обширно разглеждане на въпроситѣ, които докосватъ производството, манипулацията и търговията съ тютюна въ ксантийско—гюмурджинско. Едно описание, обаче на стопанскитѣ условия на Тракия, не може да не обгърне и тютюна, макаръ и въ най-обща форма. Азъ ще се помъча поради това да дамъ единъ общъ обзоръ на производството и търговията съ тютюна въ тая область, като ще си позволя само на нѣкои мѣста

да изтъквамъ свѣдѣния събрани на самото мѣсто и които не сѫ били досега публикувани [1])

Културата на тютюна трѣбва да е била прѣнесена въ Балканския полуостровъ, заедно съ това, разбира се, и въ Тракия, къмъ началото на седемнадесетото столѣтие, което значи малко врѣме слѣдъ откриването на Америка и прѣнасянето на тютюна отъ оная страна въ Европа. Благодарение на особно благоприятнитѣ климатически и почвени условия, тютюневата култура бързо напрѣднала като при това дала продукти отъ качества, каквито не могли да бѫдатъ констатирани при никои тютюневи сортове на стария и новия свѣтъ. Днесъ Бѣломорска Тракия, заедно съ областьта на Сѣресъ, Драма и Кавала, произвеждатъ значителни количества найдобри тютюни, които особно се търсятъ за приготовление на първокачественитѣ папироси. Главнитѣ отличителни качества на тракийския тютюнъ сѫ хубавиятъ му жълтъ или жълточервенъ цвѣтъ, добриятъ и особенъ ароматъ, който не се срѣща при никои други тютюни и тлъстината му, която дава особно приятенъ вкусъ на приготвенитѣ отъ него папироси. Тракийскитѣ тютюни служатъ не за массово приготовление на тютюневи издѣлия: тѣ се употрѣбяватъ само като примѣси съ други тютюни (главно американски) за ония хармани, които се прѣдназначаватъ за приготовление на папароси. Извѣстно е, че докато, папиросите приготвени изключително отъ тракийски тютюни, иматъ тежъкъ вкусъ, остъръ ароматъ и замайватъ при пушене глава, ония папироси, които се приготовляватъ отъ смѣси, въ които има и тракийски тютюни, минаватъ като най-вкуснитѣ и приятни папироси въ свѣта. Една друга особность на ориенталскитѣ тютюни, която допринася за голѣмината на тѣхната цѣнность, е тѣхната трайность: тѣ могатъ да стоятъ по нѣколко години безъ да промѣнятъ цвѣта си и безъ да изгубятъ аромата си; напротивъ, понеже съ течение на врѣмето губятъ по-малко отъ остротата си, тѣ като че ли ставатъ по-добри.

---

[1]) Ония, които биха желали да получатъ по подробни свѣдения по въпроса за бѣломорскитѣ тютюни, нека се обърнатъ къмъ книгата на д-ръ Мюллера (Производство, обработване и търговия съ тютюна въ Европейска Турция, София, 1916 г.), български прѣводъ.

Тракийскитѣ тютюни (а по типа си къмъ тѣхъ спадатъ и по-голѣмата часть отъ тютюнитѣ на България, Македония, Смирна, Самсунъ и Гърция) могатъ да бѫдатъ раздѣлени на три основни вида: басма, башибали и кабакулакъ. Басмата е най-добриятъ видъ на тракийскитѣ тютюни: той притежава въ най-голѣма степень отличителнитѣ качества на ориенталскитѣ тютюни: цвѣтъ, ароматъ, вкусъ, нѣжни листя и тънки жилки. Листята на басмата се отличаватъ по това, че иматъ съвсѣмъ къса дръжка, при това листята сѫ много по-малки отколкото при другитѣ тютюневи видове. Башибали сѫ тютюни съ по голѣми листя, по-груби, съ по-голѣми жилки и съ по-голѣми дръжки на листята. Кабакулакъ сѫ тютюни, които по качеството си приличатъ повече на башибали; листята сѫ безъ дръжка както басмитѣ, обаче листътъ е дебелъ и голѣмъ и вкусътъ е по тежъкъ и остъръ. Тия три главни типа се подраздѣлятъ на множества подтипове и качества, изброяването на които би ни отвлекло твърдѣ далечъ. Може, обаче, да се изтъкне, че основното подраздѣление на качествата на тютюна зависи отъ различията на листята, които се намиратъ на едно тютюнево стебло. Тѣ сѫ обикновено осъмь, наредени едно слѣдъ друго и носятъ, като се брои отдолу на горѣ слѣднитѣ названия: дипъ—пѣсъченъ листъ, дипбаши – горенъ пѣсъченъ листъ, ана или буюкъ ана — майка, икимджи ана — втора майка, — ючинджи ана — третя майка, ковалама, ючалти, ючъ. Първитѣ два листа се считатъ за най-долно качество и нѣматъ почти никаква стойность; отъ тѣхъ нататъкъ всѣки послѣдующъ листъ има по-малко величина, по-добро качество, по-висока стойность и зрѣе по късно, вслѣдствие на което и беридбата на тия различни видове листя става въ различно врѣме.

Цѣлата область на Бѣломорска Тракия и Източна Македония се дѣли въ тютюнево отношенне на нѣколко района. Първиятъ и най важниятъ районъ, който произвежда най-доброкачественитѣ тютюни, на първо мѣсто басма е онзи на Ксанти, който обгръща околностьта на самия градъ, заедно съ значителенъ брой села. Най-добритѣ басми ставатъ въ мѣстностьта, наречена *Яка,* въ която влизатъ селата: Киречлеръ, Буюкъ-Мурсалъ, Малъкъ Мурсалъ, Джелепли, Фучирли Окчиларъ, Салтикли, Чакърли и Чифликъ Каярларъ. Тия села

се намиратъ въ подножието на Родопитѣ и сѫ разположени по спусковетѣ на послѣднитѣ. Слѣдъ тия села идатъ други, които лежатъ въ така нарѣчената мѣстность *Кършияка*, това сѫ селата, които лежатъ западно отъ рѣка Мѣста.

Следъ Каршияка иде така наречената втора Яка, къмъ която спадатъ селата: Теке, Дуванджиларъ, Балабанли, Чименли, Чобанъ-моле, Тъкъзлѫ, Даутлѫ. Слѣдъ втората яка идатъ така наречениитѣ полуполски села, въ които тютюнътъ има по-долно качество, отколкото въ планинскитѣ мѣста; тѣ сѫ: Хорозлу, Мизанлѫ, Хемитлии, Мусуфаклѫ, Муселимъ, Муселимъ-теке, Каракьой, Халъкчиларъ, Коджа Мамутлу. Тукъ спадатъ и селата Куюккьой, Сакаръ-кая, Денклеръ, Карачапларъ, Гьокчиларъ, Сюмекчикьой, Юккьой, които инакъ обикновено се наричатъ Суанъ-яка.

Други тютюневъ районъ въ Бѣломорска Тракия е Гюмурджинскиятъ. Тукъ най-добъръ тютюнъ става въ селата Муратлѫ, Арданлѫ, Сусулкьой, Миселимъ кьой, Чепеллии, Сенделии, Аязма, Семитлии, Дереклии. Въ гюмурджинския районъ, ако послѣдниятъ се вземе въ широкъ смисълъ на думата, влизатъ и по-малкитѣ райони на Кърджали, Шеихджумая, Мѫстанлѫ, Кушукавакъ и Гяуръ-дере, а въ района на Ксанти — Дарждере и Егри-дере. По голѣмата часть отъ тия райони и сега се намира въ територията на България.

Западно отъ Мѣста, единъ районъ, който дава първокачествени тютюни е Сарѫшабанъ, който се намира южно отъ Каршияка и се явява като едно естествено негово продължение. Други районъ е онзи на Драма, който се дѣли на двѣ главни области — Махалата и Кърь, които сѫщо така даватъ първоразрядни тютюни. Районътъ на Правища дава башибали, който се приближава по качеството си до Кабакулакъ. Басмитѣ отъ тая область сѫ второразрѣдни. Други районъ е Зъхна, гдѣто се раждатъ ароматични тютюни. Други районъ е Сѣрскиятъ, въ който се култивиратъ добри срѣдни качества, сѫщото може да се каже и за Неврокопския районъ.

Споредъ свѣдѣния, събрани на самото мѣсто отъ вещи лица, производството на тютюнитѣ въ разнитѣ райони възлиза както слѣдва: въ Гюмурджина—900000 кгр. Шеихъ-Джумая—1 мил., Кърджали — 650000, Кушукавакъ, Мастанлѫ и Гяуръ-дере — 900000, Егри-дере — 250000, Дарж-дере — 1,300000 кгр., Ксанти — около 1 мил., Сѣресъ — Зъхна — 2,750000

кгр., Правища — 2 мил., Драма — 3 мил., Саржшабанъ — 1 мил., Неврокопъ — 1,550000 кгр. или всичко около 16 мил. кгр. Тая цифра съвпада съ цифритѣ, които дава официалната статистика за тютюневото производство на отоманската режия: споредъ нея прѣзъ 1911 год производството на тютюна въ тая область е възлизало на 16·19 мил. кгр., а прѣзъ 1910 год. — на 16·43 мил. Интересенъ е фактътъ, че по рано количеството на произведения тютюнъ въ областьта на Гюмурджина и Ксанти е било много по-малко, отколкото прѣзъ послѣднитѣ години прѣди балканската война. Така, споредъ даннитѣ на сжщата статистика прѣзъ, 1884 год. количеството на произведения тютюнъ въ сжщата область възлизало на 7·46 мил. кгр., прѣзъ 1902 — на 9·09 мил. кгр., прѣзъ 1909 год.— на 11·26 мил. кгр., и прѣзъ 1911 г. — на 16·19 мил. Това голѣмо развитие на производството стои въ връзка съ намѣсването на американскитѣ търговци въ покупката на тютюнитѣ, особно отъ 1903 г. насамъ, вслѣдствие на което се покачиха цѣнитѣ на тютюнитѣ и се поощри въ голѣма степень производството.

По-голѣмата часть отъ произведенитѣ тютюни се експортиратъ за чужбина; прѣди балканската война износътъ на тютюнитѣ ставалъ изключително прѣзъ пристанищѐто Кавала и само отчасти, въ твърдѣ малъкъ размѣръ, прѣзъ Порто-Лагосъ. Споредъ турската официялна статистика за финансовата 1909/1910 год, прѣзъ тия двѣ пристанища били изнесени 13,556048 мил. кгр. тютюнъ, които се разпрѣдѣляли между отдѣлнитѣ, участвующи въ тоя експортъ страни, по слѣдния начинъ: Англия — 779390 кгр., Германия — 375191 кгр., Австрия — 7,601,553, Америка (Съединени Щати) — 2,275,828, Белгия — 2388, Франция — 318, Италия — 876870, Холандия — 86858 кгр., Ромъния — 74821, Русия — 283017, Египетъ — 1,052,325, разни други страни 147488 кгр Тия числа сочатъ на Австрия първо мѣсто между държавитѣ, които експортиратъ тютюнитѣ отъ областьта на Кавала, Ксанти и Гюмурджина. Поразително малка е цифрата, която показва количеството на изнесения тютюнъ въ Германия. Това ни навежда на мисъльта, че една голѣма часть отъ тютюнитѣ, които въ турската статистика сж показани като изнесени за Австрия, сж въ сжщность заминали за Германия. Изобщо ние бихме могли да кажемъ, че първитѣ мѣста въ експорта на тютюнитѣ отъ областьта Кавала — Ксанти и Гю-

мурджина принадлежатъ на Австрия и Германия, третото — на Съединенитѣ Щати, четвъртото — на Египетъ, петото — на Италия, шестото — на Англия, седмото – на Русия, осмото — на Холандия, деветото — на Ромъния. Нѣма съмнѣние, че сега вече положението е друго, поради намалението на покупателната способность на Германия и държавитѣ, които наслѣдиха Австро-Унгария, макаръ че Германия и Чехо-Словашко и досега продължаватъ да купуватъ значителни количества тютюнъ отъ Тракия.

Главнитѣ търговски центрове, въ които се извършва манипулацията и търговията съ тютюнитѣ въ тая область сѫ Гюмурджина, Ксанти, Драма и Кавала. Прѣди построяването на линията Солунъ — Дедеагачъ, значи, прѣди повече отъ 40 години, главенъ търговски и манипулационенъ центъръ на тютюнитѣ билъ градътъ Енидже, който се намира близо до морето, южно отъ Ксанти. Поради това тогава тракийскитѣ тютюни бѣха извѣстни подъ именуванието „ениджейски". Енидже едно врѣме билъ цвѣтущъ градъ, съ многобройно население, съ много тютюневи складове и множество работници. Пѫтешественици, посѣщавали Балканския полуостровъ прѣзъ XVIII-то и XIX-то столѣтие, отбѣлѣзватъ голѣмото значение на Енидже за тютюневата търговия въ онова врѣме. Построяването на желѣзопѫтвата мрѣжа станало причина, както това се наблюдава винаги, за децентрализацията на манипулацията и понеже Енидже останалъ на страна отъ желѣзопѫтната мрѣжа, складоветѣ постепенно се закрили. Наредъ съ тая причина за западането на Иенидже подѣйствували още засилването на маларията и изтощението на почвата въ близко находящитѣ се до града мѣстности. Въ сегашно врѣме Енидже прѣдставлява едно малко градче, полусело, съ видими слѣди отъ по-голѣмъ разцвѣтъ въ миналото съ жители, които се занимаватъ съ култивиране на тютюнъ, съ развъждане на царевица, ечмикъ, зеленчукъ. Твърдѣ голѣмо е значението на овцевъдството, благодарение на пашитѣ, съ които е обкрѫженъ градътъ.

Най-важнитѣ центрове, въ които става манипулацията на тютюна, сѫ Ксанти и Кавала. Въ Ксанти, гдѣто имали складове всички фирми, които се занимаватъ съ търговия на тютюнъ, въ нормално врѣме се занимаватъ съ манипулация на тютюни отъ 4 до 5000 души работници, заплатитѣ на които прѣди балканската война се движели между 10 и 28 гроша

дневно. Въ тия складове се прѣработва годишно едно количество отъ около 4—5 мил. кгр. тютюнъ. Тоя тютюнъ се изнасялъ прѣди построяването на желѣзницата Солунъ — Дедеагачъ прѣзъ Порто-Лагосъ, обаче слѣдъ нейното построяване той се изнася отчасти прѣзъ поменатото пристанище и отчасти прѣзъ Кавала и Дедеагачъ. Прѣзъ Порто-Лагосъ се изнасятъ по-ефтинитѣ тютюни и то отъ страна на по-крупнитѣ фирми, ония, които могатъ да си поржчатъ специални параходи. Прѣвозътъ на тютюна отъ Ксанти до Порто-Лагосъ струвалъ прѣди балканската война по 5 пари на оката, а до Кавала — по 20 пари.

Въ послѣднитѣ години прѣди войнитѣ се бѣше засилила твърдѣ много манипулацията на тютюнитѣ въ Кавала. Въ грамаднитѣ и многобройни тютюневи складове на тоя градъ работѣли, непосрѣдствено прѣди балканската война, около 15000 работници.

Нѣма да бжде безинтересно да съобща тукъ накратко резултатитѣ отъ една малка анкета, която направихъ въ с. Киречлеръ, ксантийско. Това село се слави съ производството на най-първокачествени ксантийски тютюни: то е най-прочутото село отъ мѣстностьта, наречена „Яка“.

Прѣзъ пролѣтьта на 1917 г. с. Киречлеръ броеше 190 кжщи: населението е чисто турско, отъ което $^3/_4$ е старо, а $^1/_4$ сж прѣселници отъ с Курларлж, което се намира близо до бившата българско-гръцка граница.

Въ село Киречлеръ се засѣватъ съ тютюнъ ежегодно около 1500 дюлюма, които даватъ едно производство отъ около 75—80000 кгр. Въ сжщото село засѣватъ съ царевица около 1000 дюлюма, съ ржжь — около 300, съ пшеница — около 1000, съ ечмикъ — около 600. Населението яде хлѣбъ, който прѣдставлява смѣсъ отъ пшеница съ царевица и понеже добиваното количество на тия храни не е достатъчно за изхранване на населението, отъ вънъ се внасятъ ежегодно около 120—150000 кгр храни, главно царевица, която се купува отъ Гюмурджина.

Интересни сж методитѣ, които населението употрѣбява при развъждането и обработката на тютюна. Нѣмайки специялни технически познания по въпроса, азъ ще се ограничa да възпроизведа по тоя въпросъ само онова, което ми се съобщи

на самото мѣсто отъ мѣстни производители — турци. Трѣбва да направя оговорката, че гаранция за абсолютната вѣрность на това, което слѣдва, не мога да дамъ, защото не зная до колко вѣрно ми сѫ били прѣдавани свѣденията отъ лицето, което служеше за прѣводчикъ.

Въ Киречлеръ засѣватъ ашламитѣ въ началото на Марта, а въ края на Май ги разсаждатъ по тютюневитѣ ниви. Прѣди разсаждането оратъ нивитѣ 3—4 пѫти и поставятъ разсадитѣ само слѣдъ като разтрошатъ буцитѣ. Нивитѣ се торятъ съ овчи и кози торъ, който се смѣта като най-добъръ за цѣльта. Прѣди да се разсипе по нивата, торътъ се разбива. за да нѣма въ него буци. Нѣкои мислятъ, че на тютюневитѣ ниви дѣйствува добрѣ конскиятъ торъ, който се получава, когато конетѣ се хранятъ съ слама; за тая цѣль на конетѣ нарочно се дава да ядатъ слама. Полученият торъ се употрѣблява за първо торене. Разсадитѣ сѫщо така се торятъ всѣка година по 2–3 пѫти. Мѣстата, въ които се култивиратъ разсадитѣ, се оратъ така сѫщо по 3—4 пѫти, слѣдъ ораньта пръстьта се раздробява и чакъ слѣдъ това се правятъ лехитѣ. При разсаждането, разсадитѣ се поставятъ по-на 8—10 см. разстояние единъ отъ други и се поливатъ единъ пѫть. Слѣдъ това съ малки копачки пръстьта се разкопава 2—3 пѫти.

Беридбата на тютюна започва къмъ срѣдата на Септември, изобщо 50 дни слѣдъ посѣването въ нивата. Беридбата се извършва обикновенно на шесть рѫцѣ: на първа рѫка се бератъ листята дипъ и дипбаши, на втора рѫка — ана, на трета — икинджиана, на четвърта — ючунджи ана и ковалама, на пета — учалти и на шеста — учъ. Беридбата продължава два мѣсеца.

Манипулацията на тютюнитѣ у производителитѣ е значително по-сложна, отколкото въ стара България и се извършва съ много по-голѣмо внимание. Слѣдъ беридбата тютюнътъ се прави на низи, дълги 3 до $3^1/_2$ метра, като се прави първи подборъ на листята споредъ голѣмината имъ. Слѣдъ приготовлението на низата, послѣднята се остава 24 часа на сѣнка, и послѣ, въ продължение на 3—4 деня, се оставя денемъ да се суши на слънце а слѣдъ захождането на слънцето се прибира. Ако е влажно врѣ-

мето, сушенето може да продължи и до 10 деня. Слѣдъ това низитѣ се поставятъ по стѣнитѣ и ако стрѣхата на стѣната е достатъчно голѣма за да може да запази низитѣ отъ роса, тѣ се оставятъ тамъ и прѣзъ нощьта. При сушенето тютюнътъ трѣбва да се обръща; най-добриятъ тютюнъ не се остава да се суши на стрѣхата, защото той обикновено изсъхва още при първото сушене. Слѣдъ като се свърши тоя периодъ на сушене, образуватъ така нареченитѣ сандали, т. е. скачени прътове, на които сѫ закачени обикновено 18 низи и се започва сушенето на покрито; въ сѫщото врѣме тютюнътъ започва и ферментацията си. Прѣзъ тоя периодъ на сушене се внимава твърдѣ много да не би тютюнътъ да бѫде засѣгнатъ отъ промѣнитѣ на температурата или отъ влажностьта на въздуха; така, ако се забѣлѣжи, че започва да духа южниятъ вѣтъръ или пъкъ започне дъждь, кепенцитѣ на чардака, гдѣто се суши тютюнътъ, веднага се затварятъ. Цѣлата тая процедура продължава до Димитровъ-день. Отъ тоя день нататъкъ започва приготовлението на пасталитѣ, при което става чистене на листята и сортиране споредъ голѣмината имъ. Обикновено викатъ специалисти пасталджии. Слѣдъ като се приготвятъ пасталитѣ и слѣдъ като се прѣгледатъ отъ самия стопанинъ, поставятъ се въ избата, като се затиска тютюнътъ съ нѣкаква тяжесть отгорѣ. Въ това положение тютюнътъ стои до мѣсецъ Мартъ, когато започва приготовлението на денковетѣ и продажбата.

Скотовъдство. То е силно развито въ тая область, особно вслѣдствие на прѣвръщанието на голѣма часть отъ чифлицитѣ въ пасища. Има особно значение обстоятелството, че въ Гюмюрджинско и Ксантийско дошло до голѣмъ разцвѣтъ и развъждането на едрия добитъкъ; села съ голѣмо скотовъдско значение въ Гюмюрджинско сѫ Сарабашкьой, Сароджанъ, Ялаоджа, Кара-Муса, Балабанъ. Отъ Гюмурджинско изнасяли въ значителни количества овце и сирене за Ксанти и масло за Цариградъ. Значителенъ билъ броятъ на чифлицитѣ, въ които имало по 2—3000 овце и по 500—1000—1500 волове и крави. Въ Ксантийско пасбищата били исползувани повечето отъ овце отъ други мѣста. Прѣзъ Августь слизали отъ планината въ долината на Ксанти многобройни стада овце — до 120000 глави

и зимували по брѣговетѣ на морето до началото на Май. Собственицитѣ на стадата плащали на чифликчиитѣ отъ три до десеть гроша на овца, като право за използуване на пасището.

IX. *Риболовство.* Въ областьта на Ксанти и Гюмюрджина, която лежи близо до морето, риболовството е доста развито, а особно въ езерото Бору-Гьолъ, близо до Порто-Лагосъ. За количеството на ежегодно улавяната риба може да се сѫди по факта, че наемътъ, който турската държава е вземала ежегодно отъ наемателитѣ на езерото, възлизалъ на 4750 тур. лири. Спорѣдъ свѣдения на мѣстни компетентни хора, само въ даляна били улавяни годишно 150000 кгр. змиорки, 200000 кгр. кефалъ, 300000 кгр. шаранъ и пр. Въ турско врѣме наемътъ билъ получаванъ отъ управлението на Dette publique.

X. *Индустрия.* Занаятитѣ сѫ прѣдставени въ тая область тъй, както и въ другитѣ области на Тракия. Прѣзъ 1912 г. въ Гюмурджина имало 200 дукяна абаджии, 300 дукяна еминджии, 30 куюмджии, 10 шивачи, 6 желѣзари, 50 ковачи, 3 бикледжии, 20 бакърджии, 50 табаци. Както и въ нѣкои други мѣста, така и тукъ абаджиитѣ по правило сѫ българи, еминджиитѣ — турци, ковачитѣ — цигани, бакърджиитѣ — българи, табацитѣ — турци, сарачитѣ — сѫщо, а търговцитѣ — гърци и евреи.

Приблизително сѫщата картина прѣдставляватъ и занаятитѣ въ Ксанти. Характеренъ е голѣмиятъ брой на абаджиитѣ и еминджиитѣ и малкиятъ брой на желѣзаритѣ — свидѣтелство за слабо развитие на потрѣбноститѣ и на стопанския живвтъ.

По-интересна е домашната индустрия въ тая область, особно въ планината, въ Дарждеренско и Ахѫчелебийско. И въ двѣтѣ тия мѣстности отдавна сѫществува производството на шаеци, аба, фанели и пр. и то въ формата на домашна индустрия. Понеже тукъ се намира единъ отъ найважнитѣ центрове на домашната индустрия въ Балканския полуостровъ, нека ми бѫде позволено да съобща краткитѣ анкети, които имахъ случая да направя върху тая индустрия между нѣколко нейни прѣдставители отъ Ксанти.

Въ Дарждеренско тая домашна индустрия е застѫпена въ селата Дарждере, Алехча, Хирна-рѣка, Моданъ, Топуклу,

Союджикъ, Узунъ-дере. Вълнени издѣлия се работятъ и въ други нѣкои села, но въ твърдѣ малки количества. Най-добра стока се работи въ Дарждере, въ Маданъ и въ Хирна-рѣка, главно шаеци и состо, въ Алехча се работятъ по-прости аби, а въ останалитѣ села — фанели и пояси. Най-голѣми количества изкарва Дарждере: тукъ съ тая домашна индустрия се занимаватъ около 150 християнски кжщи и около 60 души търговци, отъ които само 10 сж помаци. Цѣлата тая домашна индустрия въ Дарждеренско се намирала въ ржцѣтѣ на търговцитѣ, въ зависимость отъ които били всички производители. Ние се срѣщаме тукъ съ една типична форма на капиталистическата форма на домашната индустрия. Търговцитѣ плащали на производителитѣ (прѣди балканската война) отъ 60 ст. до 2·40 лв. за една ока изработена стока. Тѣ купували вълната, боядисвали я, изпирали я и слѣдъ това я давали на домашнитѣ работници за изпрѣждане и тъкане. Въ кжщитѣ си търговцитѣ държели по нѣколко работници, обикновено момчета, които помагали при влаченето на вълната. Работата се извършвала главно прѣзъ зимата и то отъ женитѣ; вслѣдствие на това, тукъ, различно отъ много други мѣста, помацитѣ често иматъ по повече отъ една жена: въ тия мѣста жената не е тяжесть, а е печелница за мжжа. Приготвената прѣзъ зимата стока стояла до пролѣтьта, била слѣдъ това валяна и чакъ слѣдъ това—изнасяна за продань. Годишното производство на шаецитѣ и абитѣ въ Дарждеренско възлизало на около 400,000 метра, онова на пояситѣ и фанелитѣ — на около 60,000. Въ Дарждере работели кечета, но въ ограничено количество. Вълна търговцитѣ доставяли не само отъ близкитѣ мѣста, но още и отъ Ксанти, Одринъ, Лозенградъ, Саржшабанъ, Кавала. Въ най-голѣмъ размѣръ консомирали, разбира се, мѣстната вълна, която купували при стриженето, прѣзъ Априлъ и Августъ, главно отъ Ахжчелебийско. Отъ една ока сурова вълна приготвлявали два метра шаекъ. Цѣната на вълната се движела между 1·40 и 3 лв.; обаче обикновената цѣна била 1·60 до 2 лв. Шаецитѣ и абитѣ се продавали въ Гюмурджина, Ксанти, Драма, Одринъ, Саржшабанъ, Кавала, Сѣресъ, Цариградъ, Бандерма, Текиръ-дагъ. Часть отъ шаецитѣ и абитѣ се изнасяли въ видъ на костюми, приготовлението на които е спе-

циално и важно занятие на часть отъ населението. Интересно е, че докато въ прѣденето и тъкането по-голѣмо участие вематъ женитѣ, обратно, въ шиенето на абитѣ по-голѣмо е участието на мжжетѣ. Въ Дарждере съ абаджилъкъ се занимавали около 150 български и 150 помашки кжщи. И тая индустрия се намирала подъ влиянието на търговцитѣ, които плащали на домашнитѣ работници: за ошиване на елеци — отъ 50 ст. до 3 лева, за ошиване на потури — отъ 3 до 4 лева, за ошиване на антерии — отъ 1·50 до 2 лева и за ошиване на калцуни — отъ 10 ст. до 1 левъ. Прѣди руско-турската война значителна часть отъ платоветѣ и дрѣхитѣ били пласирани на Узунджовския и Сѣрския панаири, а така сжщо и въ Хасково. Десетина години прѣди балканската война някои отъ търговцитѣ започнали да докарватъ и европейски платове, прилични твърдѣ много по външния си видъ на мѣстнитѣ, значително по-ефтини, но въ сжщото врѣме и много по-слаби Тия платове произхождали отъ Австрия и Англия и били докарвани главно прѣзъ Солунъ. Причината, загдѣто мѣстнитѣ търговци прибѣгнали до чуждестраннитѣ платове, споредъ обясненията на мѣстнитѣ хора, се криела въ това, че мѣснитѣ шаеци и аби започнали да недостигатъ за нуждитѣ на пазаря.

Жителитѣ на тая область изкарвали поминъка си главно отъ тая индустрия и отъ скотовъдството. Земедѣлието тукъ било слабо развито и затова населението трѣбвало да си доставлява нужнитѣ храни отъ Гюмюрджинско, и Южна България.

Почти сжщитѣ условия намираме и въ Ахж-Челебийско. И въ тая область домашната индустрия на шаеци и аби е силно застжпена и има най-голѣмо значение за поминъка на населението. Въ тая область аби и шаеци се произвеждатъ само въ българскитѣ села и то отъ сжщия типъ, както и въ Дарж-деренско, т. е. широки 36 до 44 см. Въ с. Райково годишното количество на произвежданнтѣ шаеци и аби възлизало на около 10,000 топа (единъ топъ ималъ 14 метра) и освѣнъ това около 2000 парчета кичени халища, които били продавани въ Солунъ. Броятъ на търговцитѣ отъ това село, които се занимавали съ производство и търговия на тия издѣлия билъ около 100. Въ с. Устово около 50 души тър-

говци управлявали едно производство отъ около 5000 топа, въ с. Чокманово — 50 търговци при едно производство отъ около 800 топа, въ с. Алимидере — 20 търговци, при едно производство отъ 3000 топа, въ селата Карнуково и Петково — 50 търговци при производство отъ около 6000 топа. Цѣлото производство на Ахж-Челебийско възлиза, слѣдов., на около 32000 топа или 450000 метра. Интересно е, че въ тая область, почти всички търговци били православни българи, а домашнитѣ работници, тъкачитѣ, били помаци. Сжщо както и въ Дарждеренско търговцитѣ купували вълната, испирали я, боядисвали я и слѣдъ това я раздавали по кжщята на помацитѣ, гдѣто тя била изпреждана и прѣвржщана въ платъ отъ домашнитѣ работници. Послѣднитѣ получавали прѣди балканската война като възнаграждение за своя трудъ по 8—10 гроша на ока вълна. Търговцитѣ купували вълната отъ самото мѣсто или пъкъ отъ Гюмурджинско, Саржшабанско, даже и отъ Карнобатско, и то по 8—13 гроша оката. Изработенитѣ шаеци и аби били продавани въ Сѣресъ, Солунъ, островитѣ на Архипелага, Македония, Смирна, Адрамитъ, въ Гърция. Въ послѣднята страна Ахж-Челебийци имали множество дукяни, въ които продавали шаеци и аби или пъкъ приготвени отъ тѣхъ дрѣхи. Така, въ Пирея тѣ имали 18 дукяни, въ Воло — 8, въ Шира — 4. Цѣнитѣ на шаецитѣ и абитѣ били отъ 7 до 9 гроша ендезето (64 см.). Шаеци и аби били продавани и по панаиритѣ. Но най голѣмото количество били продавани отъ пжтующи търговци, които, освѣнъ въ Гърция, имали свои приврѣменни дукяни въ островитѣ и въ Солунъ. Търговцитѣ заминавали къмъ Септември и прѣстоявали въ чужбина до Мартъ, слѣдъ което се връщали отново въ роднитѣ си мѣста.

Интересни сж нѣкои свѣдѣния, които характеризиратъ изобщо поминъка въ Ахж-Челебийско и които хвърлятъ извѣстна свѣтлина върху условията, при които се е зародила тамъ домашната индустрия. Земедѣлието въ тая область е твърдѣ слабо, поради планинския характеръ на мѣстностьта, и затова открай врѣме населението трѣбвало да потърси поминъка си въ скотовъдството, домашната индустрия и чужбинарството. Главниятъ чужбинарски занаятъ въ тия мѣста е зидарството. Почти едната трета отъ християнското възра-

стно мжжко население упражнявало това занятие прѣзъ пролѣтнитѣ и лѣтнитѣ мѣсеци на годината въ Кърджали, Ксанти, Гюмурджина и Кавала. Всѣки чужбинаръ донасялъ ежегодно въ кжщи до 30—40 лири. Както въ повечето планински мѣста тукъ и хлѣбътъ е смѣсъ отъ 60% ржжь и 40% царевица, Три четвърти отъ нужното за прѣхраната на населението жито и царевица се донасяли отъ вънъ, главно отъ Гюмурджинско и Пловдивско.

Произвежданитѣ въ Ахж-Челебийско аби, шаеци и готови дрехи били прѣнасяни до Ксанти, Порто-Лагосъ и Кавала на катъри. Прѣвозътъ струвалъ на ока: до първия градъ — 20 пари, до Порто Лагосъ — 30 пари, а до Кавала — грошъ. Слѣдъ балканската война производството на шаецитѣ и абитѣ се намалило вслѣдствие на това, че островитѣ и Мала-Азия били раздѣлени отъ Тракия съ митнишка граница. И въ Ахж-Челебийско доста отдавна се чувствувала конкуренцията на вълненитѣ платове на Англия и Австрия, които започнали да снабдяватъ Тракия съ ефтини, но затова пъкъ долнокачествени платове.

Крупната индустрия е твърдѣ слабо застжпена въ областьта на Гюмурджина и Ксанти. Въ Гюмурджина има една парна мелница съ 3 камъка и една моторна съ два. Прѣзъ 1917 г. се бѣха открили 6 склада за манипулиране на тютюнитѣ, въ които работѣха около 1000 работници, момичета и мжже, съ надници отъ 12 до 14 лева дневно. Въ Ксанти, освѣнъ тютюневитѣ складове, за които се говори на друго мѣсто, има 6 мелници на вода съ по 3 камъка.

XI. *Търговия*. Най-крупната и значителна търговия въ Гюмурджина и Ксанти е търговията съ тютюнъ, за която се говори на друго мѣсто. Инакъ условията на търговията въ тия градове носятъ сжщия характеръ и иматъ сжщата физиономия, каквато има обикновено търговията въ наскоро освободилитѣ се отъ турско владичество градове на Балканския полуостровъ.

Въ Гюмурджина седмичниятъ пазарь става всѣки вторникъ; на тоя день въ града дохаждатъ жители не само отъ

Гюмурджинско, но и отъ съсѣднитѣ околии. Една седмица прѣди Великдень въ града става голѣмъ панаиръ на добитъкъ.

Прѣди построяването на желѣзопжтната линия вносните стоки дохождали прѣзъ Порто-Лагосъ; износните стоки сжщо се направлявали къмъ това пристанище, съ изключение на тютюна, който билъ отправянъ за Ксанти, гдѣто е ставала манипулацията. Обаче, една часть отъ манипулирания тютюнъ, както вече видѣхме, така сжщо билъ изнасянъ отъ Ксанти прѣзъ Порто-Лагосъ. Слѣдъ построяването на желѣзницата вносните стоки идатъ въ Гюмурджина главно прѣзъ Дедеагачъ.

Между вносните стоки първо мѣсто заема манифактурата. Манифактурните стоки идѣли отъ Солунъ, Цариградъ, а така сжщо направо отъ Англия, Италия, Австрия, Германия и Америка. Памучните стоки били внасяни най-вече отъ Англия, вълнените — отъ Германия и Австрия, а копринените — отъ Италия. Желѣзарията дохождала отъ Швеция и Белгия, машини идѣли най-много отъ Германия, а прѣзъ послѣдните години прѣди балканската война се започналъ вносъ на жетварски машини и на парни вършачки отъ Съединените Щати. Захарь въ значителни количества била внасяна 90% отъ Австрия и 10% отъ Русия. Газь идѣла отъ Русия и Америка, спиртъ—отъ Австрия и Русия, кафе отъ Америка, оризъ отъ Индия и Италия. Прѣди балканската война голѣма часть отъ внасяната въ областьта на Гюмурджина захарь била изнасяна по контрабанденъ начинъ въ България. Споредъ свѣдения на мѣстни хора количеството на внасяната въ Гюмурджина захарь възлизало на около 7 мил. кгр., отъ което най-малко 2 мил. кгр. били контрабандирани за България. Цѣлиятъ вносъ на Гюмурджина, прѣзъ Дедеагачъ, Цариградъ и Солунъ възлизалъ на около 2100 вагона, отъ които 200 вагона отъ Цариградъ, 200 — отъ Солунъ. а останалитѣ — прѣзъ Дедеагачъ.

Между износните стоки първо мѣсто държи тютюнътъ, за който се дадоха данни на друго мѣсто. Интересно е, че

допрѣди 25—30 години отъ Гюмурджина изнасяли около 25000 тона храни, обаче тоя износъ почти изчезналъ, вслѣдствие развитието на тютюневата култура и вслѣдствие прѣвръщанието на чифлицитѣ въ пасбища. Въ послѣднитѣ години прѣди балканската война отъ Гюмурджина изнасяли жито въ малки количества за Островитѣ и за Ксанти. Между изнасянитѣ храни първо мѣсто заемала царевицата, а второ мѣсто — пшеницата. Освѣнъ това отъ Гюмурджина изнасятъ около 150000 кгр. черни сливи, около 20 вагона семки отъ тикви за Солунъ и за Сирия, 30 вагона орѣхи за Триестъ, 50 вагона бадеми, 2 мил. оки маслини отъ Макри и Марония, вино за Ксанти, Кавала и Драма, а сѫщо и риба.

Най-интересенъ търговски центъръ въ тая область е Ксанти. Тоя градъ имаше прѣзъ 1917 г. около 16000 жители, обаче въ нормално врѣме, както е било, напр., прѣди балканската война, той е броилъ 18—19000, а заедно съ работницитѣ отъ тютюневитѣ складове — до 23000 души. Прѣди 50 години Ксанти билъ село, въ което живѣели нѣколко стотинъ души турци, гърци и българи. Тогава голѣмъ тютюневъ и търговски центъръ на тая часть на Тракия билъ Енидже, за който говорихме по рано; прѣзъ тоя градъ минавала vie Egnatia.

Българитѣ, които заварихъ прѣзъ 1917 г. въ Ксанти произхождатъ отъ околнитѣ села, а главно отъ Габрово, Иеникьой, Дарж-дере и Ахж-Челебийско. Друга часть българи произхождатъ отъ Костурско, заселени въ Ксанти като градинари, млѣкари, воденичари. Прѣди балканската война гърцитѣ упражнявали, споредъ свѣденията на мѣстни хора, силенъ натискъ върху българитѣ, особно слѣдъ като започнали да образуватъ свои революционни комитети. Гръцкитѣ търговци не купували тютюнъ отъ българскитѣ прроизводители, а така сѫщо не вземали българи за работници въ складоветѣ си. Слѣдъ балканската война отъ Ксанти се изселили почти всички гърци и се заселили въ Кавала, Драма, Сарѫшабанъ, Сѣресъ и Солунъ. На тѣхно мѣсто дошли прѣселници — българи отъ Иеникьой, Г.-Броди (сѣрско), Габрово, Кукушъ, костурско, драмско.

Озвѣнъ тютюнъ, отъ Ксанти се изнасятъ само малко кожи и вълна. Колониалнитѣ и манифактурни стоки се внасятъ отъ сѫщитѣ страни, отъ които прави вноса си и Гюмурджина, главно прѣзъ Дедеагачъ, Солунъ, отчасти прѣзъ Цариградъ. Освѣнъ това въ Ксанти се внасятъ въ значителни количества пшеница — отъ Гюмурджина, Сѣресъ и България, царевица — отъ Гюмурджина, Сѣрско, Екатерина, брашно — отъ Солунъ, Гюмурджина, Дедеагачъ, България.

Бѣло Море и България.

1. Голѣмиятъ икономически прогресъ на народитѣ прѣзъ деветнадесетото столѣтие не би билъ мислимъ безъ онова колосално развитие на срѣдствата за съобщение, на което човѣчеството е свидѣтель отъ единъ вѣкъ насамъ. Само умножаването и ускоряването на съобщенията можеше да създаде условия за оная интензивность на търговията, която характеризира стопанското състояние на днешнитѣ културни страни; само при фактическото съкращение на разстоянията, което се яви като резултатъ отъ усъвършенствуванията на съобщенията, бѣше възможно онова грамадно развитие на потрѣбноститѣ, което подтикна народитѣ къмъ още по-интензивна стопанска дѣйность.

2. Ако е такова изобщо значението на съобщенията за стопанското развитие на една страна, тогава важностьта и значението пъкъ на морскитѣ съобщения и на морскитѣ пѫтища прѣобладаватъ надъ ония на другитѣ срѣдства за съобщение. Извѣстно е, че тритѣ четвърти отъ повръхнината на земното кълбо се опасва отъ морета и че сушата прѣдставлява само една четвъртъ отъ нея; може да се каже, че върху нашата планета правило е водата, а сушата — изключение. При такова съотношение между сушата и водата, значението на послѣднята и като срѣдство за съобщение е много по-голѣмо, отколкото онова на сушата. Не е било отдавна когато водата, специално моретата, вмѣсто да улесняватъ — затруднявали съобщенията, когато тѣ, вмѣсто да сближаватъ,

разединявали народитѣ. Но това продължавало дотогава, докогато старитѣ, несъвършенитѣ плавателни срѣдства не били замѣнени съ нови, по-усъвършенствувани, по-бързи, по-ефтини и главното, по-крѣпки въ борбата съ морската стихия. Това стана възможно слѣдъ като въ морското плуване силата на вѣтъра биде замѣнена съ оная на парата. Когато това замѣняване стана, морето бързо нарастна въ значението си и стана първостепенень факторъ въ съобщенията, а заедно съ това и въ стопанския животъ. Когато ние говоримъ за международни съобщения, т. е. за ония съобщения, посрѣдствомъ които влизатъ въ сношения помежду си частитѣ на свѣта и народитѣ, ние имаме прѣдъ видъ почти само морскитѣ съобщения.

Много и важни сѫ прѣимуществата на морето като факторъ въ съобщенията.[1]) Трѣбва да се изтъкне най-напрѣдъ. че морето е не само най-голѣмиятъ, но и най-еднородниятъ елементъ на земята. Еднородностьта на водата въ моретата прави воднитѣ съобщения много по-леки отъ сухопѫтнитѣ. При сухопѫтнитѣ съобщения прѣодоляването на височинитѣ, на рѣкитѣ и на кривинитѣ е една твърдѣ мъчна задача, разрѣшаването на която изисква значителни срѣдства. Благодарение на това, че водата прѣдставлява по-малки прѣпятствия на движението отъ сушата, при морскитѣ съобщения сѫ възможни грандиознитѣ транспортни единици, когато при сухопѫтнитѣ съобщения максималниятъ товаръ, който една транспортна единица може да поеме, едва ли може да надмине 5—600 тона. Благодарение на това условие морскиятъ транспортъ е значително по-ефтинъ, отколкото сухопѫтниятъ.

Друго прѣимущество на морето състои въ това, че, съ изключение на затворенитѣ и откъснати морета, всички морета се намиратъ въ връзка помежду си, вслѣдствие на което една страна, която излиза на едно море, обикновено получава достѫпъ до всички морета, а заедно съ това и до всички ония страни, които прилягатъ до тѣхъ. Благодарение на морето, слѣдов., една страна може да встѫпи въ сношение съ цѣлия останалъ свѣтъ. Съобщителнитѣ възможности, които дава сушата, сѫ много по ограничени, защото се изчерпватъ

[1]) K. Hassert — Allgemeine Verkersgeographie, стр. 278 и нат.

въ единъ или въ група материци. При това сухопѫтнитѣ съобщения се намиратъ въ зависимость отъ множество административни и митнишки формалности и прѣпятствия, които понѣкога даже правятъ невъзможно използуването имъ. Напротивъ морскитѣ, съобщения сѫ свободни. Морето не търпи нито обособяване, нито граници, то не е ничие владѣние и затова е общо достояние за всички.

Отъ друга страна сухопѫтнитѣ съобщения иматъ въ себе си нѣщо линеарно; тѣ сѫ свързани съ опрѣдѣлени пѫтища, които иматъ опрѣдѣленъ капацитетъ, които ограничаватъ движенията въ извѣстни посоки. Морето, напротивъ, е една обстановка, която позволява многобройни и разнопосочни линии на съобщение. Заедно съ това искуствено построенитѣ пѫтища по сушата се изхабяватъ за по-дълго или по-кратко врѣме и за да бѫдатъ поддържани въ нужното състояние, сѫ нужни значителни срѣдства. Всичко това отпада при морскитѣ съобщения, защото водата, като срѣдство на съобщението, е винаги една и сѫща и нѣма нужда отъ никакво поддържане за да служи на цѣлитѣ на транспорта. Това е още една причина, за да бѫдатъ морскитѣ съобщения значително по-евтини отъ сухопѫтнитѣ.

Изобщо може да се каже, че морскитѣ съобщения, като по-просторни, по-свободни и по-евтини отъ сухопѫтнитѣ, иматъ много по-голѣмо значение отъ послѣднитѣ и това е причината, която принуждава всички страни въ свѣта, да пазятъ достѫпа, който иматъ до моретата, или пъкъ, ако нѣматъ такъвъ, да търсятъ такъвъ достѫпъ чрѣзъ присъединение или използуване на територии, които водятъ къмъ морето.

* * *

3. Всички водни съобщения на нашата страна водятъ къмъ басейна на Срѣдиземното море, и затова нѣма да бѫде излишно да се кажатъ нѣколко думи за неговото значение като факторъ на съобщенията, а заедно съ това, на стопанската и общата човѣшка култура.

Срѣдиземното море е най-важното второстепенно море отъ системата на Атлантическия океанъ. То обгръща една площь отъ 3 милиона квадратни километра и благодарение на благоприятното си положение, още отъ най-стари врѣмена

е имало голѣмо значение за международнитѣ съобщения. Кръстосвано отъ търговски кораби още прѣзъ врѣмената на финикийцитѣ, то продължава и до днесъ да бѫде единъ голѣмъ факторъ въ това отношение. По брѣговетѣ на това море се зародиха повечето отъ старитѣ цивилизации: Срѣдиземното море може да бѫде наречено люлка на общечовѣшката цивилизация. По неговитѣ брѣгове се развиха финикийската, египетската, гръцката, римската, арабската, италианската култура, прѣдтечитѣ на днешната цивилизация. Значението на Срѣдиземното море намалѣ слѣдъ откриването на Америка, понеже новиятъ грамаденъ и богатъ материкъ измѣсти посокитѣ на свѣтовната търговия; тогава се издигнаха голѣмитѣ търговски държави по източнитѣ брѣгове на атлантическия океанъ. Търговското значение на Срѣдиземното море нарастна, обаче, отново прѣзъ втората половина на XIX-то столѣтие и то вслѣдствие на нѣколко причини. Едната отъ тѣхъ бѣше прокопаването на Суецкия каналъ, вслѣдствие на което Срѣдиземното море стана най-важно транзитно море въ свѣта, понеже по него започнаха да се извършватъ вече съобщенията между Европа, отъ една страна — Индия, Азия и Австралия, отъ друга. Втората причина се крие въ прѣодоляването на Алпитѣ като прѣпятствие на сношенията на сѣверна и централна Европа съ брѣговетѣ на срѣдиземното море, чрѣзъ построяването на нѣколко желѣзопѫтни линии, които извеждатъ тия страни на нѣколко мѣста къмъ тия брѣгове. Трета причина е освобождението на християнскитѣ народи на Балканския полуостровъ отъ турско владичество, създаването на новитѣ държави Гърция, Ромъния, Сърбия, България, въ които стопанскиятъ животъ започна да се развива съ много по-бързъ темпъ, отколкото по-рано.

Понастоящемъ Срѣдиземното море е слѣдъ Атлантическия океанъ най-посѣщаваното море въ свѣта. Прѣзъ него минаватъ 90 редовни параходни линии и въ навечерието на балканската война то имало ежегодно въ своитѣ пристанища 300000 посѣщения на параходи съ 250 милиона регистрови тона.

* * *

4. Нашата страна принадлежи къмъ басейна на толкова важното за международнитѣ съобщения и сношения Срѣдиземно

море. Тя се намира въ благоприятното положение да принадлежи къмъ областьта на едно море, което се най-често посѣщава отъ параходитѣ на всички нации въ свѣта. При сегашнитѣ си граници нашата страна влиза въ контактъ съ него само посрѣдствомъ Дунава и Черното море, понеже договорътъ за миръ отъ 1919 г. ни лиши отъ излазъ на Бѣлото Море. Задача на редоветѣ, които слѣдватъ, ще бѫде уясняването на значението, което иматъ за нашата страна и тритѣ тия водни пѫтища, а слѣдъ това — изтъкването на по-особното значение на Бѣло море, къмъ което ние можемъ да излѣземъ само прѣзъ Тракия.

5. Дунавътъ е голѣмата рѣка, съ която има съприкосновение България и единствената плавателна рѣка на страната ни. Тя е естественъ изходъ на България за Черно Море, къмъ което водятъ така сѫщо двѣ главни желѣзопѫтни артерии, едната отъ които свършва въ пристанището Варна въ Сѣверна България, а другата — въ пристанището Бургазъ въ Южна България. Вслѣдствие на това, че между Сѣверна и Южна България се издига мѫчно проходимиятъ масивъ на Стара Планина, тая рѣка нѣма почти никакво значение за стопанскитѣ нужди на Южна България; послѣднята стига до басеинитѣ на Черното Море само съ помощьта на желѣзницата. Цифритѣ на статистиката показватъ сѫществено значение на Дунава за външната търговия на България. Прѣзъ периода 1906—1910 г. отъ общата срѣдня годишна стойность на търговията на България, която възлиза на 259 мил. лева, на Дунава се падатъ 66 мил. лева, или 25.6%. Значението на Дунава въ износа на България е по-голѣмо, отколкото значението му за нейния вносъ; така, прѣзъ сѫщия периодъ, внесенитѣ по Дунава стоки правятъ 24.6% отъ стойностьта на цѣлия вносъ въ България, а изнесенитѣ — 26.8% отъ оная на цѣлия износъ отъ нея. Особно голѣмо е значението на Дунава за износа на нашитѣ житни храни. Почти половината храни, които се изнасятъ отъ България поематъ пѫтя на Дунава за да стигнатъ Черното Море, така, прѣзъ 1911 г. при единъ износъ отъ около 824000 тона храни, по Дунава сѫ били изнесение 336000 тона или 40.8%. Това се дължи не само на по-голѣмата евтиния на съобщенията на Дунава, но и на обстоятелството, че Дунавътъ обслужва голѣмата рав-

нина на Сѣверна България, която дава по-голѣмата часть отъ нашето зърнено производство.

За жалость България разполага съ свой брѣгъ на Дунава само до Силистра, и затова използуването на тая рѣка за цѣлитѣ на българската външна търговия и специално за ония на българския износъ срѣща една сѫществена прѣчка. Тя се състои въ това, че българскиятъ износъ на житни храни се намира, така да се каже, подъ контролата на Ромъния. При сегашното положение, хранитѣ, които се товарятъ въ българскитѣ дунавски пристанища, трѣбва да бѫдатъ прѣтоваряни отъ малкитѣ дунавски шлепове въ голѣми морски параходи въ нѣкое пристанище, достѫпно за голѣмитѣ параходи, които идватъ отъ морето. Такива пристанища България не притежава. Такива пристанища притежава Ромъния; тѣ сѫ Браила, Галацъ и Сулина и въ тѣхъ става прѣтоварването на всички храни, които, произхождайки отъ Ромъния и България, се прѣнасятъ по Дунава къмъ Черно Море. Прѣзъ периода 1908—1912 срѣдно годишно били прѣтоварвани въ поменатитѣ пристанища по 920 хил. тона храни, произхождащи главно отъ Ромъния и България. Понеже срѣдниятъ годишенъ износъ на храни изъ България прѣзъ сѫщия периодъ възлиза на 541 хил. тона, явно е, че около 39% отъ цѣлия житенъ износъ на България трѣбва да минава прѣзъ ромънскитѣ пристанища Браила, Галацъ и Сулина. Отъ това положение произтичатъ слѣднитѣ послѣдствия: 1) че крупната търговия съ крайдунавски жита изъ България, вмѣсто въ нѣкой български градъ, има центра си въ Браила; 2) че житниятъ дунавски износъ на България се намира въ една зависимость отъ Ромъния, която се изразява между друго и въ това, че доброкачествени български храни минаватъ въ чуждия пазаръ подъ ромънски етикетъ, а това се отразява злѣ върху престижа на производството и търговията ни и въ сѫщото врѣме става причина за понижение на цѣнитѣ на нашитѣ жита въ международния пазарь. При тия условия България въ сѫщность не разполага свободно съ Дунава за износа на своитѣ храни, и е изложена на промѣнчивостьта на ромънската дунавска и пристанищна политика, която вѣроятно не всѣкога може да бѫде въ хармония съ интереситѣ на българската търговия. Съзнавайки тия незгоди

българската държава отдавна още започна да взема мѣрки, за да отвлече трафика на хранитѣ отъ Дунава и да го насочи къмъ Варна на Черното Море. Тия мѣрки сполучиха твърдѣ частично своята цѣль, защото не можаха да отвлекатъ голѣма часть отъ дунавскитѣ храни къмъ Варна. Въ сѫщото врѣме тѣ нанасятъ щети на държавата, защото последнята, слѣдваща една политика на покровителство и предпочитание на Варна, намалява такситѣ за прѣвоза на хранитѣ по линията, която свързва централна България съ Варна. Резултатътъ отъ всичко това е, че българската държава, за да не остави житния износъ на страната въ зависимость отъ една чужда държава, е принудена, да се отрече полека-лека отъ използването на такова едно естествено и евтино съобщение, каквото е Дунавътъ.

Това положение би се замѣнило съ друго, ако ние можехме да използуваме свободно едно такова пристанище на Дунава, което да бѫде достѫпно за голѣмитѣ морски параходи. Тогава прѣтоварването на българскитѣ храни би ставало подъ нашъ контролъ, житниятъ износъ на страната би станалъ свободенъ и българската държава би могла да използува Дунава, като износна артерия, напълно самостоятелна,

6. Черно Море е единственото море на България. Непосрѣдствениятъ хинтерландъ на черноморския брѣгъ се образува отъ Южна Добруджа и часть отъ Тракия. Но благодарение на това, че Черно Море е единственъ морски пѫть на България, неговиятъ хинтерландъ се простира далечъ задъ прѣдѣлитѣ на споменатитѣ области. Части отъ Сѣверозападна България, части отъ Сѣверна България и цѣла Централна България насочватъ търговията си къмъ Варна. Голѣмото пъкъ черноморско пристанище на Южна България е Бургазъ. Прѣзъ периода 1906—1910 г. отъ цѣлата външна търговия на България на черноморскитѣ пристанища се падатъ 43.1%, и то 42.5% отъ вноса и 43.8% отъ износа. Прѣзъ 1912 г. вносътъ на чужди стоки въ България възлизалъ на 213 мил. лева, отъ които 58.2 мил. лева или 27.3% се падатъ на Варна, 30.0 мил. лева, или 14.5% на Бургазъ, а останалитѣ 1.2 мил. лева се падатъ на малкитѣ пристанища Анхиало, Балчикъ и Каварна. Участието на черноморскитѣ

пристанища въ цѣлия износъ на страната прѣзъ 1912 г. възлиза на 72,3 мил. лева, отъ които на Варна 38.2 мил. л. или 24 6%, отъ износа, на Бургазъ 26.0 мил. лева или 16.6% и останалитѣ 7.7 мил. лева—на другитѣ по-малки черноморски пристанища. Значението на Черното Море като пжть за сношение на България съ чуждия свѣтъ, отдавна биде разбрано отъ българската държава, поради което тя взема мѣрки за построяването на удобни кейове въ Варна и Бургазъ.

Но Черно Море има и единъ голѣмъ недостатъкъ. Той се състои въ това, че то е едно затворено море. По него нашата страна не може прѣко да се съобщава съ останалия свѣтъ, тъй като за да се отиде отъ Черното въ Срѣдиземното Море трѣбва, както е извѣстно, да се мине прѣзъ Босфора и Дарданелитѣ. При тия условия съобшенията и търговията на България биха били уязвими отъ страна на оная държава, въ чиито ржцѣ биха се намирали протоцитѣ, а това създава, разбира се, една несигурность въ сношенията на България съ чуждитѣ страни. Това обстоятелство именно намалява цѣнностьта на това море. А самостоятелното значение на Черното Море, като срѣдство за съобщение съ рускитѣ и турскитѣ брѣгове на сжщото море не е особно голѣмо, тъй като търговията съ Руссия и Турция не съставлява голѣма часть отъ търговията на България. Така, прѣзъ периода 1906 - 1910 г. срѣдната годишна стойность на руския вносъ въ България възлизаше на 5.5 мил. лева, а оная на износа за Русия — на 262 хил. л. По-голѣма е била търговията ни съ Турция — 19.4 мил. л. вносъ и 32.7 мил. л. износъ. Но по-голѣма часть отъ внесенитѣ отъ Турция и изнесенитѣ за тая страна стоки произхождатъ отъ мало-Азийскитѣ брѣгове на Бѣло Море и островитѣ на Архипелага, или пъкъ сж прѣдназначени за тѣхъ, а нашитѣ търговски сношения съ турскитѣ брѣгове на Черно Море, поради еднаквия характеръ на земедѣлското производство и поради слабото още развитие на нашата индустрия, сж ограничени.

7. Много по-голѣмо за стопанския животъ на България е значението на Бѣлото Море, една часть отъ сѣверния брѣгъ на което нашата страна придоби слѣдъ балканската война и загуби слѣдъ войната на народитѣ. Първото и найглавно прѣимущество на това море се състои въ това, че то

е море свободно, че то непосрѣдствено се съобщава съ цѣлото Срѣдиземно море и по-нататъкъ съ всичкитѣ морета на свѣта прѣзъ Суецъ и Гибралтаръ. Въ сѫщото врѣме Бѣлото Море е естествениятъ изходъ на България, това е пѫтя на българското народно стопанство къмъ всесвѣтското тържище. Въ това би могълъ да се убѣди всѣки, който би погледналъ картата на Балканския полуостровъ. Сѣверното крайбрѣжие на Егейското Море принадлежи географски и стопански къмъ България. Само въ български рѫцѣ то би станало сѫществен факторъ за търговията на Балканския Полуостровъ, защото нѣма друга балканска държава, която така тѣсно да е свързана съ него, както България.

Друго прѣимущество на Бѣлото Море състои въ това, че то открива широко за България островитѣ на Архипелага, Гърция, Мала-Азия и Египетъ, които сѫ били и ще бѫдатъ важни пазари за произведенията на българското зърнено производство и индустрия. Непосрѣдственото съсѣдство на тия пазари съ българското крайбрѣжие на Бѣлото Море ще развие още по-силно търговскитѣ връзки между тѣхъ и България. Късото морско растояние, което ги отдѣля, ще позволи прѣвозването на стокитѣ отъ и до българския брѣгъ съ мѣстни прѣвозни средства, а това ще съдѣйствува за поевтиняване на прѣвоза и разширение на сношенията. Найсетнѣ съ излизането си на бѣломорския брѣгъ, България застава и срѣщу Суезкия каналъ, вратата, която отваря на държавитѣ отъ Срѣдиземното Море Великия и Тихия океани.

За жалость съобщенията на България съ Бѣло Море сѫ твърдѣ мѫчни Мѫчнотиитѣ се криятъ въ планинския характеръ на нашата страна. Високитѣ вериги на Стара Планина раздѣлятъ България на двѣ части, които могатъ да се съобщаватъ помежду си само чрѣзъ нѣколко прохода, повечето отъ които не допущатъ построяването на удобенъ желѣзенъ пѫть. Сега за сега Южна България може да се съобщава съ Сѣверна само съ желѣзницитѣ, които минаватъ Балкана прѣзъ пролома на Искъра и прѣзъ Ст. Загора — Борущица. И по двѣтѣ тия линии влаковетѣ има да прѣодоляватъ значителни стръмнини, което намалява твърдѣ силно капацитета на желѣзницитѣ и прѣдизвиква загуби за народното стопанство. Южно отъ Балкана и успоредно съ него се растила масси-

вътъ на Родопитѣ, който още единъ пѫть прѣпрѣчва пѫтя на Сѣверна България къмъ Бѣлото Море, и въ сѫщото врѣме затруднява твърдѣ много и сношенията на самата Южна България съ сѫщото море. Затова България може да слѣзе къмъ Бѣлото Море само по нѣколко точно опрѣдѣлени пѫтища. Тѣ сѫ: долината на рѣка Марица, проходитѣ, които вървятъ прѣзъ Хасково или Пловдивъ, Кърджали и Гюмурджина, долината на рѣката Мѣста и долината на рѣката Струма.

Долината на рѣката Марица е най-удобниятъ пѫть, по който Южна България може да слѣезе до Бѣлото Море. Тоя пѫть ималъ голѣмо значение за съобщенията и търговията още въ старо врѣме, когато стокитѣ били прѣвозвани или съ примитивни плавателни срѣдства по самата рѣка, или пъкъ по сухитѣ пѫтища, край течението на сѫщата. Тогава важно пристанище на Бѣлото Море билъ Еносъ, малъкъ градъ при самото устие на Марица. Сѫщото положение констатираме и въ турско врѣме, когато градътъ Одринъ билъ главенъ търговски центъръ въ Южна България. Но прѣзъ втората половина на XIX вѣкъ положението започнало да се измѣнява: Еносъ западналъ вслѣдствие на това, че рѣката довлекла много пѣсъкъ и затрупала пристанището. Затова именно, прѣзъ 60-тѣхъ години, когато турското правителство поиска да даде концесия за постройка и експлоатация на желѣзници въ Южна България и Одринско, трѣбваше да се изостави Еносъ и да се избере друго по-подходяще мѣсто за пристанище. За такова се установи мѣстностьта Дедеагачъ, отстояща около 10 клм. западно отъ устията на Марица. Бързо слѣдъ постройката на линията тукъ се появи новъ градъ съ сѫщото име, който постепенно започна да играе роля въ търговията на тогавашна Турция. Тая роля Дегеагачъ продължаваше да играе до 1894—1895 г., докогато това пристанище привличаше къмъ себе си голѣма часть отъ износа на Южна България: прѣзъ 1885 г. износътъ прѣзъ Дедеагачъ възлизалъ на 61250 тона, прѣзъ 1893 — на 228,045, а прѣзъ 1894 г. само на 115110. Къмъ 1910—1912 г. износътъ на Дедеагачъ се движи само между 20000 и 40000 тона годишно. Интересно е, че догдѣто до 1905—1906 г. износътъ прѣзъ Дедеагачъ е билъ по-голѣмъ, откол-

кото вносътъ, отъ оная дата насетнѣ ние констатираме обратното. Прѣзъ 1885 г. срѣщу 61250 тона износъ Дедеагачъ показва само 8600 тона вносъ; прѣзъ 1905 г. — срѣщу 51915 тона износъ — 26280 тона вносъ, а вече прѣзъ 1907 г. срѣщу 35819 тона износъ ние имаме 41572 тона вносъ. Прѣзъ 1912 г. вносътъ — 52121 тона е почти два пѫти по-голѣмъ отъ износа — 33890 тона. Измѣненията въ числата за вноса и износа на Дедеагачъ съвпадатъ въ достатъчна степень съ промѣнитѣ въ числата за вноса и износа на Бургазъ и Харманли. Догдѣто голѣма часть отъ износа на нашитѣ жита отъ Южна България се отправяше за Дедеагачъ, тѣ трѣбваше да минаватъ прѣзъ Харманли; ние виждаме, че отъ 80—90000 тона, какъвто е билъ нашиятъ износъ прѣзъ Харманли прѣзъ 1891—1893 г., той се намалява на 50—60000 тона прѣзъ 1894—95, на 25—30000 тона прѣзъ 1897—1909, на 20000 тона прѣзъ 1911 г., на 10000 прѣзъ 1912 г. Паралелно съ това нашиятъ износъ прѣзъ Бургазъ отъ 65—80000 тона прѣзъ 91—95 г. се увеличилъ на 90—140000 тона прѣзъ 1896 и 1897, на 160 и 257000 тона прѣзъ 1903 и 1904 г.; прѣзъ периодътъ 1906—1912 г. ние констатираме единъ среденъ годишенъ износъ прѣзъ Бургазъ отъ около 140000 тона. Тия числа показватъ, че до 1893—94 г. голѣма часть отъ хранитѣ на Южна България били изнасяни прѣзъ Дедеагачъ, но слѣдъ построяването на желѣзопѫтната линия Ямболъ—Бургазъ, слѣдъ постройката на Бургазкото пристанище прѣзъ 1903 г. и вслѣдствие на покровителствената за Бургазъ тарифна политика на нашата държава, износътъ за Дедеагачъ постепенно намалява за смѣтка на Бургазъ, износътъ на който въ сѫщото врѣме се увеличава. Кулминационния си пунктъ това развитие достига слѣдъ 1908 г., когато българската държава откупи и взе въ рѫцѣтѣ си източнитѣ желѣзници и откогато, слѣдов., тя доби възможность свободно да нарежда тарифитѣ и на линията Сарамбей—Харманли. Тия измѣнения въ числата на нашия износъ прѣзъ Бургазъ, Харманли и Дедеагачъ — а сѫщитѣ измѣнения могатъ да бѫдатъ констатирани и въ числата за вноса — показватъ най-ясно, че долината на рѣката Марица е естественият изходъ на Южна България къмъ Бѣло Море, че Дедеагачъ открай врѣме е билъ пристанище повече на Южна

България, отколкото на Турция, и че отклоняването на нашата търговия отъ Дедеагачъ и насочването ѝ къмъ Бургазъ се дължи изключително на необходимостьта да се насочи търговията на България къмъ нейно, а не къмъ едно чуждо пристанище.

Прѣимуществата на пѫтя, който свързва България съ Бѣло море по долината на Марица се откриватъ главно въ двѣ посоки. Отъ една страна тоя пѫть минава прѣзъ цѣла Южна България, въ която качеството на почвата и благоприятниятъ климатъ създаватъ най-разнообразни условия за развитие на едно широко земедѣлско производство. Отъ друга страна, това е единствениятъ пѫть за Бѣло Море, който поради отсѫствието на стръмнини и вододѣли, може съ най-голѣмъ успѣхъ да бѫде използуванъ за прѣвозване на голѣми транспорти. Защото максималнитѣ наклони, които трѣбва да се прѣодоляватъ по течението на Марица не надминаватъ 7 на 1000, докато всички останали пѫтища на България къмъ Бѣло море, трѣбва да прѣодоляватъ много по-голѣми. Тукъ именно лежи голѣмото значение на долината на рѣката Марица и на Дедеагачъ за търговията на България. Това значение е толкова голѣмо, че въ сравнение съ него относителнитѣ естествени неудобства при построяване на едно голѣмо модерно пристанище при Дедеагачъ губятъ доста по своята важность.

Въ рѫцѣтѣ на България Дедеагачъ ще стане първостепенно пристанище на Балканския полуостровъ. Въ скоро врѣме той ще добие отново старото си значение на естественъ излазъ на цѣла Южна България къмъ морето, като ще привлече къмъ себе си по-голѣмата часть отъ онзи трафикъ, който сега, благодарение на настоящата желѣзопѫтна политика на страната се отправя къмъ Бургасъ.

Други единъ пѫть, който води отъ Южна България къмъ Бѣлото море е онзи, който, започвайки отъ Гара Михаилово на линията Пловдивъ — Ст.-Загора и минавайки прѣзъ Хасково и Кърджали, свършва въ Гюмурджина и Порто-Лагосъ. Въ сравнение съ пѫтя, който излиза на Дедеагачъ, той има голѣми неудобства. Той прѣсича прѣзъ по-голѣмата си часть малко плодороднитѣ и рѣдко населени Родопи, поради планинския характеръ на мѣстностьта, желѣзницата би трѣбвало да прѣодолява много завои и наклони. Докато максималниятъ

наклонъ на линията Пловдивъ — Дедеагачъ възлиза на 7 на 1000, тукъ максималнитѣ наклони достигатъ дори до 20 на 1000. Най сетнѣ, споредъ мнѣнието на компетентни хора и самиятъ заливъ Порто Лагосъ, къмъ който води тоя пжть, не е особно удобенъ за построяване на едно по-голѣмо пристанище. Вслѣдствие на всичко това линията, която би била построена по тоя пжть би имала само частично значение за бързо прѣвозване на нѣкои по-скжпи стоки и пжтници отъ Южна и Централна България къмъ Бѣло море. Тая линия би имала по-особно значение за Ромъния, защото свързана съ линията, която съединява Южна съ Сѣверна България (Ст.-Загора—Горна Орѣховица), тя би прѣдставлявала най-късото разстояние между Дунава и Бѣлото море.

По-голѣми неудобства характеризиратъ пролома на рѣката Мѣста. И тукъ има да се прѣминаватъ значителни стръмнини, завои и вододѣли и при това брѣговетѣ на рѣката се спущатъ много отвѣсно, вслѣдствие на което постройката и експлоатацията на една линия по течението на тая рѣка би стрували много скжпо. При това тая линия би минавала прѣзъ мѣстности твърдѣ неразвити въ стопанско отношение и естественитѣ условия на които не допущатъ голѣми надежди за бждаще стопанско засилване — Чепино, Мехомия, Неврокопъ.

Несравнено по-голѣмо е стопанското значение на долината на Струма за България. То ще ни стане ясно, щомъ като си припомнимъ планинския характеръ на нашата страна и главно обстоятелството, че Балканътъ прѣдставлява едно голѣмо прѣпятствие за съобщенията на Сѣверна България съ Бѣлото море За да излѣзатъ на Бѣло море при Дедеагачъ, транспортитѣ отъ Сѣверна България биха били принудени да прѣодоляватъ голѣмитѣ неудобства на пжтя Ст.-Загора — Горня Орѣховица, който е малко пригоденъ за волюминозни транспорти. Западна България пъкъ, за да използува сжщия пжть, трѣбвало би да прѣодолява високия вододѣлъ на Марица и Искъръ при Ихтиманъ и Вакарелъ, гдѣто наклонитѣ сж доста голѣми и затова затрудняватъ голѣмото търговско съобщение. При това трѣбва да се има прѣдъ видъ, че Западна България е твърдѣ много отдалечена отъ Дедеагачъ: така, разстоянието София—Дедеагачъ—492 клм. е съ 146 клм. по-голѣмо отъ растоянието София—Кавала, което е 348 км. Ето

защо за цѣла Западна България, па и за голѣма часть отъ Сѣверна, излизането на Бѣло море по долината на рѣката Струма прѣдставлява голѣми прѣимущества прѣдъ онова по долината на Марица. Теренътъ, по който би минала една желѣзопжтна линия за Бѣлото море по долината на рѣката Струма, е несравнено по-удобенъ, отколкото онзи на долината на Мѣста, или пъкъ на проходитѣ отъ Хасково къмъ Гюмурджина. Тая линия би имала единъ богатъ хинтерландъ, въ който разнообразието на природнитѣ и климатическитѣ условия прѣдставляватъ гаранция за стопанско повдигане на цѣлата тая область. Въ тоя хинтерландъ ще влѣзатъ голѣмитѣ производителни и консомативни области на страната: София, Видинъ, Враца, Плѣвенъ, Кюстендилъ, Г. Джумая.

Тоя пжть би обслужвалъ столицата на България, а така сжщо и района на мината Перникъ, който дава изгледи да стане най-индустриялниятъ районъ въ страната.

Долината на рѣката Струма води къмъ Кавалския заливъ. По всичко изглежда, че Кавалскиятъ заливъ притежава благоприятни условия за построяване на едно модерно пристанище. Сегашното пристанище при градъ Кавала мжчно ще може да се развие въ единъ голѣмъ портъ, поради това че то е много открито за южнитѣ вѣтрове, поради малкото пространство, върху което би могло да се построи пристанището и поради това, че дълбочинитѣ на морето до самия брѣгъ надминаватъ 20 метра, вслѣдствие на което постройката на пристанището би струвала много скжпо. Най-удобно мѣсто за издигане на едно добро пристанище е мѣстностьта Левтеро, западно отъ Кавала, гдѣто условията за тая цѣль сж много по-благоприятни.

Каквото е значението на Дедеагачъ за Южна и Сѣвероизточна България, такова е онова на Кавала за Юго-западна и Сѣверозападна България. Двата естествени изхода на България на Бѣло море сж Кавала и Дедеагачъ. И въ сжщото врѣме само единъ погледъ, хвърленъ върху картата на Балканския полуостровъ, е въ състояние да ни убѣди, че значението на Кавала за Гърция е нищожно, при наличностьта на толкова много гръцки пристанища и особно при наличностьта на Солунъ. Кавала не може да играе сжществена роля въ търговията на Гърция. Гръцка Македония ще се обслужва

отъ Солунъ, а за Кавала ще останатъ само часть отъ Сѣрско, Драмско и Саржшабанъ. При сегашното си положение Кавала не е била въ състояние да обслужва даже Сѣресъ; послѣдниятъ градъ и по-голѣмата часть отъ неговия хинтерландъ се обслужватъ отъ Солунъ. Въ ржцѣтѣ на Гърция Кавала ще остане за винаги пристанище, прѣдназначено само да обслужва търговията съ тютюнитѣ въ Сѣрско, Драмско и Ксантийско. Напротивъ, въ ржцѣтѣ на България, то ще обслужва западната половина на България и ще има единъ хинтерландъ 10 пжти по-голѣмъ отъ онзи, който има сега.

8. Търговското и изобщо стопанското бждаще на цѣлия сѣверенъ брѣгъ на Егейското море е неразривно свързано съ България. Ако пристанищата отъ тоя брѣгъ бждатъ лишени отъ възможностьта да обслужватъ България, тѣ ще останатъ за винаги пристанища съ ограничено локално значение. Но ние не можемъ да си прѣдставимъ и стопанското бждаще на България безъ използуване на тоя брѣгъ и на двѣтѣ пристанища — Кавала и Дедеагачъ: безъ изходъ на Бѣло море нашата страна не ще може да развие стопанскитѣ си сили така, както това позволяватъ богатствата на нейната природа и дарбитѣ на българското плѣме.

K

S6818G6
t.15/16

Sofia. Universitet.
IUridicheski fakultet
Godishnik

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY